MAURIZIO SERRA
membru al Academiei Franceze

MISTERUL MUSSOLINI

Omul. Provocările. Eșecul

ISTORIE
TREI

„Această carte nu este nici o biografie a lui Mussolini în sensul strict al cuvântului, nici o istorie a fascismului italian, ci prima tentativă – și nu numai în Franța – de a aduce la lumină «misterul» unui personaj care nu seamănă cu adevărat cu niciunul dintre dictatorii secolului XX, fie ei de dreapta sau de stânga, dar care, într-un fel, îi însumează pe toți, de la Lenin la Castro."

– Maurizio Serra

Colecție coordonată de
Livia Szász

MAURIZIO SERRA
membru al Academiei Franceze

MISTERUL MUSSOLINI

Omul. Provocările. Eșecul

Traducere din limba franceză de
ANCA CALANGIU

TREI

Editori:
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:
Magdalena Mărculescu

Redactor:
Ilieș Câmpeanu

Director producție:
Cristian Claudiu Coban

Dtp:
Gabriela Anghel

Corectură:
Oana Apostolescu
Irina Mușătoiu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SERRA, MAURIZIO
Misterul Mussolini : omul, provocările, eșecul / Maurizio Serra ; trad. din lb. franceză de Anca Calangiu. - București : Editura Trei, 2023
Conține bibliografie. - Index
ISBN 978-606-40-1832-8

I. Calangiu, Anca (trad.)

929
94

Titlul original: *Le mystère Mussolini*
Autor: Maurizio Serra

Copyright © Perrin, un département de Place des Éditeurs, 2021
All rights reserved.

Copyright © Editura Trei, 2023
pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

În amintirea lui Renzo De Felice și a lui François Fejtö,
magiștri și prieteni

Este destul de greu să cunoaștem cu adevărat cele ce s-au întâmplat mai demult din scrierile istorice [...], dat fiind că istoria scrisă de oamenii despre care ea vorbește și în timpul petrecerii faptelor pe care ea le menționează deformează și măsluiește uneori adevărul, fie din ură și din invidie, fie din părtinire și lingușeală.

Plutarh, *Viața lui Pericle*

Cuprins

Notă la ediția în limba română / 11

Cuvânt-înainte: În spatele măștii / 15

PARTEA ÎNTÂI: OMUL
1. Originile / 35
2. Temperamentul / 59
3. Apropiații / 74
4. Femeile din viața lui / 88
5. Bărbații din viața lui / 102
6. Patriile lui / 121
7. Dumnezeul lui? / 127

PARTEA A DOUA: PROVOCĂRILE
1. Marșul asupra Romei va avea, oare, loc? / 133
2. Un dictator își intră în pâine / 144
3. De partea celui mai tare / 150
4. *„Roma doma!"* / 166
5. Hitler la orizont / 187
6. *„Faccetta nera*, frumoasă abisiniană..." / 201
7. Spre Spania / 214
8. De la *Anschluss* la München: acordul smuls cu forcepsul / 225
9. Trădarea „rasei" / 239
10. A paria pe calul greșit / 250

PARTEA A TREIA: EȘECUL
1. „Pace ciudată", „război ciudat" / 257
2. Rubiconul / 268

3. „Războiul paralel": veleitățile sale
(octombrie 1940 – primăvara 1941) / 277
4. „Războiul paralel": eșecul
(iunie 1941–iulie 1943) / 294
5. Prima cădere a fascismului
(25 iulie 1943) / 309
6. Către armistițiu
(25 iulie–8 septembrie 1943) / 324
7. *Gauleiter*-ul Italiei / 335
8. „Execrabila onoare a unui război civil" / 349
9. *Il podestà* din Gargnano în agonie / 364

Epilog: Trei simboluri și două valijoare / 377

Indice / 403

Notă la ediția în limba română

Sunt fericit și onorat că prima traducere a cărții mele *Misterul Mussolini* apare, în afara Franței și a Italiei, în limba română, și mulțumesc Editurii Trei că a binevoit să găzduiască volumul în catalogul ei prestigios.

Mă voi limita să invoc trei motive esențiale ale acestei preferințe pentru România, două de ordin istoric și un al treilea mai personal. Primul și, poate, cel mai important, este că, dintre toate națiunile care au ieșit mărite din Primul Război Mondial și destinate să graviteze apoi în sfera occidentală, îndeosebi sub egida Franței, România era singura care-l interesa cu adevărat pe Mussolini din rațiuni deopotrivă geostrategice, politice și economice. El a trăit multă vreme cu speranța, sau cu iluzia, că guvernele autoritare și naționaliste de la București ar putea frâna proiectele atribuite Micii Antante — formate în 1921 cu Iugoslavia și Cehoslovacia —, pentru a crea un bloc „societar" și federal al Europei Centrale și dunărene sub tutela Parisului, a Londrei și a Genevei. În această fază, acțiunea strălucitei diplomații românești a fost cât se poate de eficace: ea a știut să dea garanții de interes Italiei fasciste, fără a-și repune în cauză angajamentele față de democrațiile occidentale. Ar fi de ajuns să amintim numele lui Nicolae Titulescu, ales de două ori președinte al Adunării Societății Națiunilor, în 1930 și 1931.

Atunci când, în a doua jumătate a anilor 1930, influența democrațiilor a fost înlocuită cu aceea a lui Hitler — care, și el, considera că România este singurul stat viabil din zonă —, Mussolini s-a încăpățânat să creadă că ar putea construi împreună cu Bucureștiul o înțelegere

menită să țină piept revărsării celui de-al Treilea Reich peste continent. Este de ajuns să menționăm convorbirile pe care le va avea la Roma, la Palazzo Venezia, în anul fatal 1939, cu foarte competentul ministru al afacerilor străine, Grigore Gafencu, care încearcă să înroleze Italia într-o tentativă de a limita hegemonia nazistă în Balcani. Unul dintre nefericiții săi succesori, Mihai Antonescu, a fost, de altminteri, ultimul om politic străin pe care l-a primit Mussolini la 5 iulie 1943, în fieful său romagnol de la Rocca delle Caminate, cu doar două săptămâni înainte de înlăturarea lui de către regele Victor Emanuel al III-lea — fapt ce a dus la căderea regimului.[1]

Românii, urmați de unguri, de finlandezi și chiar de unii membri ai statului major german, erau încredințați că Ducele l-ar putea convinge pe Führer să accepte o pace de compromis, pentru a stăvili înaintarea inexorabilă a Armatei Roșii spre inima continentului. În acest sens, ei supraestimau spațiul de manevră al unui Mussolini înfrânt și, în egală măsură, păreau să ignore fanatismul, deopotrivă inexorabil, care-l mâna pe Hitler spre „războiul total".

Al doilea motiv, care ar fi meritat aici o analiză mai aprofundată dacă dimensiunile și așa considerable ale acestei cărți ar fi permis-o, este că fascismul, văzut rând pe rând ca ideologie, practică a puterii, abordare revoluționară, cult al națiunii etc., a inspirat semnificativ tinerele elite europene, îndeosebi pe cele românești dintre cele două războaie, în umbra lui Codreanu și a Gărzii de Fier, și uneori independent de el. M-am aplecat în alte lucrări asupra cazului lui Mircea Eliade, care este astăzi, poate, cel mai cunoscut, cu toate disimulările și eludările din jurnalele și din scrierile sale autobiografice. Și cum să-i uiți pe Cioran, pe Ionesco, pe Vintilă Horia și chiar pe Mihail Sebastian, evreu de origine, și pe alții ca ei? Toți marcați de influențe culturale italiene — în special de scriitorul Giovanni Papini, de filosoful Giovanni Gentile și de orientalistul Giuseppe Tucci —, înainte de a se exila, în cea mai mare parte, la Paris, imediat după război, pentru a se risipi ulterior din nou.

Și aici intervine cel din urmă motiv, care mă privește mai direct fiindcă, în adolescența și tinerețea mea, în plin Război Rece, o prezență vie a diasporei culturale române continua să se manifeste la Roma, unde

[1] Secvența filmată de omniprezentul „Istituto Luce" este revelatoare: fără cămăși negre și fără salutul roman. Antonescu, în ținută de ceremonie, cu pantaloni reiați, este primit în curtea reședinței de un Mussolini „burghez", în costum de vară alb, care își scoate cascheta ca să-i strângă călduros mâna oaspetelui, și el cu capul descoperit. A nu știu câta probă de cunoaștere perfectă a uzanțelor protocolare de către pretinsul „Cezar de carnaval".

trăiam eu pe atunci. Mă gândesc la o frumoasă revistă de poezie și artă, *Persona*, unde am descoperit cele dintâi reproduceri după Brâncuși și după cuplul de artiști format de Alexandru Istrate și Natalia Dumitrescu. Un influent antreprenor și industriaș petrolier, Constantin Drăgan, crease în plin centru al Romei, la Forul lui Traian (ca din întâmplare...), o fundație foarte frecventată, cu o bogată bibliotecă în diverse limbi. Cu toate încercările mele, nu am reușit niciodată să-l întâlnesc pe acest adevărat personaj de roman, care-și gestiona în aparență nenumăratele afaceri din Mallorca sau din Baleare. Părea să aibă o capacitate de adaptare remarcabilă: din fost colaborator apropiat al mareșalului Antonescu, împușcat în 1946, despre care a scris și a publicat o biografie apologetică, a devenit, douăzeci de ani mai târziu — din câte am auzit —, unul dintre principalii intermediari financiari în Occident ai regimului lui N. Ceaușescu. Am avut prilejul, în schimb, să întâlnesc câteva personaje mai anodine ale perioadei de vârf dintre cele două războaie. Supraviețuiau, ca și alți emigranți din țările din est, într-o situație deseori precară, aproape de sărăcie. Iar conferințele Fundației Drăgan, în general de un bun nivel, erau urmărite de asistență într-o tăcere religioasă... în așteptarea bufetului care urma. Amintiri înduioșătoare și instructive despre o lume acum dispărută; am uitat numele, dar nu replicile, accentele, dragostea și nostalgia după o patrie îndepărtată care dădeau culoare acestor întâlniri. Astăzi, când dictaturile *par* să fi rămas în urma noastră, cel puțin în spațiul Uniunii Europene, doar o cunoaștere cât mai bună a istoriei noastre comune, atât de neglijată de birocrații comunitari, ne poate oferi cheile viitorului.

MAURIZIO SERRA
MEMBRU AL ACADEMIEI FRANCEZE

Cuvânt-înainte

În spatele măștii

Benito Mussolini (1883–1945) a mințit mereu, de la începutul până la sfârșitul vieții lui, uneori chiar fără să-și dea seama. La el, vocația disimulării nu provenea dintr-un defect de caracter, dintr-o abordare „florentină" a vieții politice, și nici măcar dintr-un reflex de vechi conspirator, ci mai degrabă dintr-un dispreț suveran față de oameni, toți o apă și-un pământ în ochii lui, fie ei aliați sau dușmani, complici deveniți adversari sau invers, nu contează: simpli pioni de sacrificat după bunul lui plac, piese neînsemnate în jocul de șah căruia i-a consacrat toate resursele și toată energia, lăsându-se târât în prăpastia ce se căsca în fața lui. Dacă savura adularea ce l-a înconjurat vreme de peste douăzeci de ani, slugarnică, de bună seamă, dar deseori spontană în momentele faste, nu a crezut niciodată în ea. „Gloata e femeie!"[1] Acest om insensibil, prea puțin mediteraneean, care respinge chingile sentimentelor, nu va reuși niciodată să-și depășească disprețul față de laudele pe care le solicită. Realismul ar fi trebuit să-l pună în gardă, neîncrederea țărănească l-ar fi putut salva; ele l-au împins spre ticăloșie. Preluase de la teoreticieni francezi ca Gustave Le Bon, autorul volumului *Psihologia mulțimilor* (1895), și socialistul disident Georges Sorel[2], pe atunci mai citiți și mai influenți în Italia decât în țara lor de origine,

[1] El citează această formulă din Le Bon în *Entretiens* cu Emil Ludwig (1932), ediție nouă cu prefață și note de M. Serra, Paris, col. „Tempus", 2016, p. 101.

[2] Lucrarea lui, *Reflecții asupra violenței* (1908–1919), va deveni un breviar al tineretului intelectual. Le Bon și Sorel s-au inspirat de altminteri până la plagiat din scrierile patriotului naționalist, jurist și criminolog italian Scipio Sighele (1868–1913).

ideea că violența este motorul acțiunii politice, dat fiind că masele oarbe nu respectă nimic altceva. Mussolini nu mințea pentru a „reuși", pentru a fi agreabil, pentru a convinge, nici măcar pentru a vâna voturi, ci, dimpotrivă, pentru a face gol în jurul lui, pentru a-și impune voința de putere unui popor care, prea civilizat, prea tolerant, prea obișnuit să pactizeze, în cele din urmă s-a săturat.

Cel care clama dintr-o postură nietzscheană „Să facem din viață o capodoperă tragică"[3] va trece în posteritate ca un om de stat înfrânt, care i-a târât după sine și pe cei din urmă acoliți. Dispariția lui va lăsa în identitatea națională o rană deschisă pe care reîntoarcerea la democrație a Italiei republicane va reuși cu greu să o vindece. Filosoful liberal Benedetto Croce, după o simpatie inițială, devenise un antagonist ireductibil al regimului — „[dindărătul] celor 100 000 de volume savante și al celor 10 000 de hectare de moșie", împroșca cu venin un Duce[4] sarcastic, care dăduse totuși ordinul să nu-i fie atins nici măcar un fir de păr filosofului și să i se permită să-și editeze cărțile. La căderea dictatorului, Croce va afirma că fascismul nu a fost decât „un accident de parcurs", o „paranteză" în istoria italiană și europeană. Formula a avut mare succes; din păcate, era greșită. Într-adevăr, fascismul ca atare ia sfârșit în 1945 și nu se va mai întoarce[5], dar unele sechele încă se fac simțite și nu le vom putea depăși în întregime dacă nu vom fi capabili să recitim ce s-a întâmplat efectiv atunci și de ce. Istoria își pierde dreptul de a judeca dacă nesocotește facultatea de a înțelege.

Prins între pulsiunile totalitare ale unui Lenin, Stalin, Hitler și Mao — pentru care puterea se asociază îndeaproape cu rugul — și păzitorii teritoriului național, precum Franco, Salazar sau Pétain, Mussolini nu știa realmente unde să se situeze și s-a trezit sfâșiat de ambiguitățile, orbirile și slăbiciunile sale. Va fi mereu în căutarea unui destin excepțional pe care să-l împlinească, temător că ar putea să-i scape. Aceste contradicții fac din el cel mai enigmatic, mai derutant, cel mai greu de

[3] Citat în A. Aniante, *Mussolini*, Paris, Grasset, 1932, p. 41. Această mărturie este interesantă fiindcă a fost redactată la Paris de un tânăr intelectual care ezita încă între fascism și antifascism.

[4] Păstrez majuscula; în italiană se scrie astăzi, de regulă, „duce".

[5] De la început, în *Intervista sul fascismo*, interviu acordat istoricului american Michael A. Ledeen (Bari, Laterza, 1975), Renzo De Felice, care se afla în centrul dezbaterilor după primele tomuri ale monumentalei sale biografii mussoliniene, revendica necesitatea de a se separa cercetarea istorică de polemicile instrumentale: „*Fascismul istoric*, așa cum s-a dezvoltat el din 1919 până în 1945, este mort și nu va mai reveni niciodată. Exact din acest motiv îl putem studia cu metoda și abordarea istoriei" (p. 6).

descifrat dintre toți dictatorii secolului XX.[6] Un pertinent raport de poliție adresat președintelui consiliului, Orlando, la 4 iunie 1919, sesizează deja duplicitatea personajului:

> Este foarte inteligent, circumspect, calculat, indiferent la bani dacă nu-i sunt de folos pentru a corupe[7]; dar deopotrivă senzual, emotiv, răzbunător, ros de ambiție. Vrea să domine, convins că reprezintă o forță esențială în destinul Italiei, și nu va accepta niciodată să interpreteze roluri secundare.[8]

Nimic esențial nu se va schimba pe parcurs. Și nimic nu se va manifesta vreodată spontan la acest om impulsiv. Disimularea este o constantă a personalității sale de la început până la sfârșit, în vreme ce omul rămâne inconstant în diversele lui manifestări. Totul la el este teatral și, în același timp, cerebral. Asemenea eroului lui Maupassant, el își pune „un chip de carton peste propriul chip"[9]. Sau, precum supraomul nietzschean, dionisiac și actor totodată, el este omul resentimentului, care trăiește „cu instinctul permanent de apărare și de atac"[10].

Două minciuni, țesute cu o mână de maestru, i-au îngăduit să cucerească puterea. Mai întâi ideea, preluată de la d'Annunzio, că victoria militară a Italiei din 1918 ar fi fost „mutilată" la conferința de pace prin reaua credință și intrigile Aliaților. Și totuși, Tratatul de la Saint-Germain de la 10 septembrie 1919 acordase Romei cea mai mare parte a revendicărilor sale teritoriale din momentul intrării peninsulei în conflict.[11]

---

[6] Cum afirmă diplomatul și istoricul britanic Sir Ivone Kirkpatrik în prefața la biografia sa *Mussolini. Study of a Demagogue*, Londra, Odhams, 1963: „Eu l-am cunoscut bine și pe Hitler, dar fără nicio îndoială, dintre cei doi, Mussolini era de departe cel mai complex și mai interesant ca om".

[7] La câțiva ani după venirea la putere, Mussolini va refuza să fie considerat șef al guvernului. Abia în momentul Republicii Sociale va accepta un prerogativ pentru a-și revigora prestigiul aflat în declin. Averea lui personală nu era totuși neglijabilă: o fermă în Romagna, drepturile de autor (dar nu la fel ca Hitler cu *Mein Kampf*, devenit obligatoriu!) și proprietatea cotidianului *Il Popolo d'Italia* ale cărui tiraj și vânzări erau evident umflate, fiind vorba de organul oficial al regimului. Lipsurile de care s-a lovit văduva sa, după 1945, nu se vor datora numai procedurilor de epurare, ci și faptului că Ducele n-a plătit niciodată cotizații pentru salariul pe care nu-l ridica, astfel încât ea nu avea dreptul la nicio pensie viageră. Acest impas administrativ nu va fi rezolvat în favoarea ei de consiliul de stat decât în ajunul morții sale, în 1979.

[8] Ba da, din nefericire, pe lângă Hitler... Textul complet al raportului figurează în anexă la De Felice, *Mussolini il revoluzionario, 1883–1920*, Torino, Einaudi, 1965, pp. 725–738.

[9] G. de Maupassant, *Le masque*, în *Contes et nouvelles*, vol. II, Paris, Gallimard, col. „Bibliothèque de la Pléiade", 1979, p. 1138.

[10] F. Nietzsche, *Ecce homo* (1888), I, 6.

[11] Prin pactul secret de la Londra din 26 aprilie 1915, încheiat cu Franța, Marea Britanie și Rusia țaristă. Este adevărat că refuzul președintelui american Wilson de a recunoaște orice înțelegere contrară

Apoi, pretinsa amenințare a unei revoluții bolșevice, gata să înghită țara încă fragilizată de cei „doi ani roșii", 1919–1920. Or, tocmai brigăzile fasciste vor șubrezi un stat liberal care pusese capăt pașnic ocupării uzinelor de la Torino, Genova și Milano de către lucrători răzvrătiți. Marșul asupra Romei va încorona această mascaradă, anunțând atmosfera de impostură în care va evolua întreaga aventură a regimului și a șefului său.

Fire oportunistă și distantă îndărătul aparițiilor histrionice menite să impresioneze galeria, servit până la a fi deservit de o memorie fără fisură, având o curiozitate vastă și superficială în toate domeniile, un dar înnăscut pentru limbi străine, o cultură dezordonată de autodidact, Mussolini s-a dovedit deseori instabil și ezitant în deciziile sale majore. La conferința de la München, din 29 și 30 septembrie 1938, un diplomat versat ca André François-Poncet va fi foarte impresionat văzându-l pe Duce cum impune ordinea de zi a lucrărilor, conversând cu Hitler în germană, cu Daladier în franceză, cu Chamberlain în engleză, dând astfel impresia că a devenit arbitrul Europei. Mai târziu, în inactivitatea forțată de la Salò, începe să studieze spaniola, se interesează de literatura rusă și japoneză, traduce libretele lui Wagner și pasaje din *Roșu și Negru*. Desigur, se exprima în toate aceste limbi cu un accent puternic, iar vocabularul lui era deseori redus sau imprecis; dar sarcasmele privind „jargonul de chelner de cafenea" al lui Mussolini fac parte din vulgata defăimătoare la adresa unui personaj căruia i-au mistificat chipul real, la fel ca osanalele de odinioară.

Tactician desăvârșit la începuturi și slab strateg la sfârșit, politician atras de viziuni discordante, neasumându-și nicio ideologie anume, alta decât cultul propriei persoane, a fost un maestru în arta de a subjuga indivizii și mulțimile cât timp puterea lui de seducție nu s-a vădit dublată de înșelătorie. Așa va încerca Churchill să justifice în *Memoriile* sale atracția pe care Mussolini a exercitat-o asupra lui în anii 1920–1930. Ducele dorea să întruchipeze o figură de *condottiere* reînviat, după șocul Primului Război Mondial și al Revoluției din Octombrie, de om nou[12]

faimoaselor sale „paisprezece puncte" din 8 ianuarie 1918 inflama revendicările conflictuale ale Italiei și ale noii Iugoslavii privind Istria și Dalmația în Adriatica orientală. Dar tratatul italo-iugoslav de la Rapallo, din 12 noiembrie 1920, în urma expediției lui d'Annunzio la Fiume, a adus o soluție echitabilă acestei chestiuni, pe care Mussolini însuși o salutase atunci. Ideea victoriei „mutilate" nu mai era, din acel moment, decât un pretext demagogic. Vom reveni asupra acestui subiect.

[12] Este titlul uneia dintre primele biografii consacrate lui Mussolini: *L'Uomo nuovo* (Milano, Mondadori, 1923), opera unui scriitor deloc secundar, Antonio Beltramelli, francofil în 1914–1915. În general, hagiografia mussoliniană încă păstrează în anii 1920 o anume ținută, pe care o va pierde în inflamările perioadei „cezarice".

care știe să arbitreze mize planetare, cu vorba răspicată și pieptul bombat.[13] Era mândru de prestanța lui față de apariția dizgrațioasă a multor parteneri, de la „micul" rege Victor Emanuel până la un Hitler copleșit de Mussolini la prima lor întâlnire din 1934, trecând prin diriguitorii „burghezi" francezi și englezi. El evita totuși să apară la actualități alături de puternici ai zilei atletici, iar operatorii aveau ordin să nu-l ia în cadru împreună cu ei prea de aproape. Discipolul lui sub multe aspecte, Fidel Castro, care treizeci sau patruzeci de ani mai târziu va evolua la baschet sau la volei în fața reporterilor străini, era la fel de sigur că va câștiga meciul. Și, anticipându-l pe Mao, „Marele Cârmaci", acest înotător mediocru se va lăsa filmat pe când traversează în stilul bras un braț al mării liniștite de la Ostia sau de la Riccione.

Dacă a creat tot felul de sloganuri și a crescut cu un relativ liberalism o pepinieră de tineri teoreticieni, el își rezervă dreptul de a interveni, de a tranșa, de a modifica după bunul lui plac. Marele dramaturg Pirandello a putut spune despre fascism că „este un vas gol, pe care oricine îl umple cum vrea". Nu *oricine*: dar Ducele, cu siguranță. Și totuși, acest adept al modernității se arată adeseori rezervat față de provocările pe care ea le comportă. Resorturile de bază ale noii ordini mondiale — ascensiunea Statelor Unite și marginalizarea Europei, mișcările colonialiste, primatul tehnicii și al finanțelor, descoperirea energiei nucleare — îi scapă, așa cum le scapă și unor Clemenceau, Poincaré și Lloyd George, care au elaborat tratatele de pace ale Marelui Război imaginându-și că vor putea reface „lumea de ieri", în variante ușor diferite, la un nou congres la Viena. Preocupat în permanență să-și glorifice geniul, studiindu-și aparițiile „spontane" până în cele mai mici amănunte, cenzurând imaginile care nu-l avantajează, Mussolini este încredințat că aparține unei alte epoci decât cei de mai sus, cu care împărtășește, de fapt, multe prejudecăți și valori perimate. Politica externă îi va aduce câteva succese modeste la început, urmate de o succesiune de decepții și de eșecuri usturătoare. Și când se va transforma în comandant de război, diletantismul său va ieși limpede la suprafață. Exaltarea celor „opt milioane de baionete", care în noul conflict vor cuceri terenul în forță, ignorând lecția înfruntărilor din 1914–1918, este o dovadă a rămânerii în urmă față de concepțiile

[13] Stânjenit de contactele apropiate și de băile de mulțime — va desființa strângerea mâinii din motive de igienă, ceea ce noi putem aprecia mai bine azi, în era pandemiei —, el nu-și arăta bustul dezgolit decât în ocazii punctuale, de exemplu la strânsul recoltei din 1924, în timpul campaniei de autosuficiență agricolă numită „bătălia grâului".

înnoitoare ale englezului Liddell Hart și ale strategilor „războiului fulger" de la Berlin. Atașatul militar la Paris către sfârșitul anilor 1930 îi trimite primele lucrări ale colonelului de Gaulle, ca și *Istoria armatei germane* de Benoist-Méchin. *Il Duce*, care citea, sau cel puțin parcurgea și sublinia toate noutățile pe care le primea, nu le-a onorat cu vreun comentariu. Efectele acestei orbiri sunt catastrofale în momentul atacării Greciei și al primei campanii din Africa în 1940–1941, când dezastrul a fost evitat în ultima clipă numai datorită intervenței pe care a fost nevoit să i-o solicite, cu moartea în suflet, unui Führer excedat. Paradoxal este că el ținea să nu se „dezumfle" față de aliatul său, convins fiind că se bucură de un privilegiu al vârstei. Or, generalii germani erau convinși că „nebeligeranța" Italiei ar fi preferabilă intervenției ei într-un teatru de război considerat secundar, cum era Mediterana, în vreme ce efortul Reichului se concentra în pregătirea Operațiunii Barbarossa contra Uniunii Sovietice.

Mussolini cunoștea probabil, și suferea, expresia disprețuitoare atribuită lui Philippe Berthelot, multă vreme eminența cenușie la Quai d'Orsay: „Italia, o unealtă mediocră..." Ar fi dorit el să dispună de o unealtă mai eficientă pentru a-și atinge țintele? Mă îndoiesc. Georgianul Stalin, care nu va stăpâni niciodată limba rusă, va strivi naționalismul regionalist al primilor săi coechipieri. Austro-boemianul Hitler optase pentru Germania în 1914 din dispreț față de imperiul Habsburgilor pe care îl vedea (nu fără perspicacitate) sortit destrămării. Croatul Tito va alege componenta sârbă ca fundament pentru Iugoslavia populară. Mussolini, mai cosmopolit decât Stalin, Hitler și Tito, exilat voluntar la douăzeci de ani în Elveția, unde a frecventat elita socialismului internațional, rămâne intim legat de țara lui. Fascismul a fost, ca urmare, un fenomen mussolinian, dar intrinsec italian. Marchizul d'Azeglio, unul dintre aristocrații patrioți din *Risorgimento*, declarase în momentul unificării, în 1861: „Italia s-a format, acum trebuie să-i formăm pe italieni". Ducele începe să-și educe compatrioții-supuși exploatând mituri obscure precum cezarismul și romanitatea. Această Italie, pe care declară că o iubește cu o dragoste absolută, îngemănată cu un imperialism la fel de devorant, nu conta în ochii lui decât ca punct de plecare pentru o nouă epopee napoleoniană: ascensiunea Corsicanului, „fiu al nimănui", era adevăratul său model și exemplu de urmat. El va arunca fără rușine țara în conflict, la 10 iunie 1940, „pentru a oferi în sfârșit o lungă perioadă de pace Italiei, Europei și lumii": formulă confuză, menită să combată lipsa de entuziasm popular pentru război. Cinci ani mai târziu, față în față cu prăbușirea iluziilor sale,

incapabil să-și recunoască propria responsabilitate în dezastru, el va inventa o nouă fanfaronadă pentru posteritate, afirmând: „Am făcut pentru italieni tot ce am putut. M-am înșelat socotindu-i un popor, nu sunt decât o plebe![14]" El nu va merge până la a dori, precum Hitler în ultimele zile de buncăr, distrugerea țării și a poporului său, vinovat de a fi refuzat un pact suicidar. Dar nici nu va demisiona din impostura care-i marcase tot parcursul vieții, demn de un personaj în căutarea unui autor din teatrul lui Pirandello, confundând realitatea cu simulacrele ei.

Până la sfârșit își va multiplica scamatoriile, în timp ce mocnește răzbunarea care-l va mătura cu toate secretele lui, adevărate sau presupuse. Chiar și momentul degradant al lui Mussolini deghizat cu o manta germană pentru a scăpa de pedeapsă este o variantă a lui Napoleon pe fugă, în 1814, îmbrăcat cu o uniformă austriacă, pe care Chateaubriand a descris-o în *Amintiri de dincolo de mormânt*. Cu spatele la zid, fie că a pronunțat sau nu vorbele, în fine, demne de Corsican — „Țintiți inima!" —, el nu va mai minți, nu fiindcă știe că nu se mai poate salva — fără a fi temerar, omul nu era câtuși de puțin un laș —, ci pentru a-și păstra locul în istorie.

* * *

Au trecut mai bine de șaptezeci de ani de la prăbușirea sângeroasă a fascismului și de la eliberarea Italiei, la 25 aprilie 1945. Ne mai despart doar câteva luni de centenarul Marșului asupra Romei (28 octombrie 1922), care i-a arătat omului nostru, rămas cu prudență la Milano, gata să dispară din nou în Elveția dacă nu-i reușea cacealmaua, până unde poate merge cu îndrăzneala, deschizându-i larg porțile succesului. Cercetarea științifică privindu-l pe Mussolini și fascismul este impresionantă, fără a mai menționa valul de mărturii și de amintiri, adesea esențiale[15], uneori anecdotice, extravagante, retușate sau fabricate — precum saga falselor jurnale ale Ducelui, care iese periodic la lumină începând din anii 1950 și constituie o piesă de bază în interpretările revizioniste ale dictatorului. Acest dosar se îmbogățește constant cu noi contribuții, în Italia și în

[14] G. Dolfin (șef de cabinet al Ducelui la Salò), *Con Mussolini nella tragedia. 1943–1944*, Milano, Garzanti, 1949, p. 28.

[15] Am republicat, tot la Perrin, cele două lucrări principale despre politica externă mussoliniană redactate dintr-un punct de vedere fascist: *Journal politique, 1937–1943* (2 volume), al contelui Ciano, prefațat de M. Serra, note și comentarii de E. Mattiato, Paris, Perrin, 2015, și *Du palais de Venise au lac de Garde. Memoires d'un ambassadeur fasciste*, de F. Anfuso, prefață și note de M. Serra, Paris, Perrin, 2017.

străinătate. Niciun protagonist al istoriei italiene nu a suscitat un interes similar, nici măcar Garibaldi sau Cavour, care au făcut tot atât de mult pentru unificarea Italiei pe cât a făcut Mussolini pentru a o distruge. Doctrinele filosofice și juridice, literatura, presa, radioul, cinematograful, muzica, arhitectura, urbanismul, învățământul, propaganda, spectacolul, moda, sportul, și chiar gastronomia, publicitatea și benzile desenate — pe scurt, cele mai neînsemnate aspecte ale vieții cotidiene ale regimului au fost examinate pe la toate cusăturile. Iar obeliscul MUSSOLINI DUX, nedemolat până azi, din Foro Italico (forul „italic"), complex sportiv din nordul capitalei care a găzduit Jocurile Olimpice în 1960, este și acum o atracție pentru turiști din întreaga lume.

Franța reprezintă din acest punct de vedere un caz simptomatic — este motivul pentru care, după unele ezitări, depășite în final grație încrederii editorului nostru, ne-am înhămat la această carte. Pe de o parte, interesul pentru fascism cunoaște în Franța o lungă tradiție. De la începutul anilor 1930, unii scriitori exilați la Paris din diverse motive, cum ar fi revoltatul Malaparte din *Tehnica loviturii de stat* (1932), Gaetano Salvemini, hotărât antifascist în *Mussolini diplomat* (1932), ori A. Rossi (Angelo Tasca), în ajunul noului conflict, cu *Nașterea fascismului* (1938), și-au avertizat cititorii asupra naturii războinice și subversive a unui regim ce părea să se erijeze în apărătorul unei „păci a națiunilor" robuste, contrară unor organisme superstatale, desigur, dar echitabile, așa cum o schițase dictatorul în fața ziaristului weimarian Emil Ludwig. Această atitudine se va schimba considerabil odată cu afacerea Ethiopiei, venirea la putere a Frontului Popular, Războiul Civil Spaniol și apropierea dintre Mussolini și Hitler, cei doi „caporali" ai Primului Război Mondial. Și totuși, cu unele mici excepții, înăsprirea regimului nu a suscitat un efort de analiză mai aprofundat. Într-o a Treia Republică slăbită se multiplicau calculele, chiar cele false, privind cea mai potrivită metodă de a-l potoli pe Duce. Or, acesta, convins de agonia parlamentarismului, ulcerat de sancțiunile instituite în momentul Războiului din Ethiopia, acrit de neputința de a construi o largă alianță pentru a-l bloca pe Hitler, mai întâi prin Pactul Celor Patru (iulie 1933), apoi cu prilejul Conferinței de la Stresa (aprilie 1935), nu mai vedea în aceste deschideri lipsite de entuziasm decât o manifestare a slăbiciunii democrațiilor în declin.

Va trebui să așteptăm o epocă mai recentă ca să apară în Franța primele interpretări sistematice privind cazul italian și locul ce îi revine printre

fenomenele totalitare ale secolului XX.[16] Cel dintâi nucleu apare la seminarul despre Italia contemporană (1918–1948), ținut la Sorbona în 1950 de Federico Chabod, mare istoric și mare rezistent valdostan. El tratează problema fascismului nu ca o erezie — teza lui Croce —, ci ca o fază traumatizantă a istoriei naționale. Studii biografice au punctat această reflecție, de la lucrările oarecum binevoitoare ale lui George Roux[17] și André Brissaud[18], până la cele, mai ponderate și mai documentate, ale regretatului nostru prieten Pierre Milza[19] și ale lui Michel Ostenc[20], completate de strălucitul studiu despre sursele „mussolinismului" al lui Didier Musiedlak[21]. Să mai adăugăm câteva excelente lucrări de sinteză.[22] Terenul este, așadar, fertil. Cu toate acestea, înțelegerea fascismului *lui* Mussolini — fiindcă, dincolo de unele veleități pe care le vom descoperi pe parcurs, n-a mai fost și nici n-ar mai putea fi un altul — pare încă deseori condiționată de o grilă de interpretare raportată la contextul național. Or, fascismul se va afirma în Franța, în varianta lui tradiționalist-vichystă sau în cea a colaborării active în zona ocupată, ca o consecință directă a înfrângerii și a Ocupației: nimic similar nu există la originea fascismului italian. Mai mult, fenomenul care măsoară o durată scurtă în Franța — din iunie–iulie 1940 până la eliberarea Parisului, patru ani mai târziu, lăsând de o parte deriva nesemnificativă de la Sigmaringen — se întinde în Italia pe o perioadă care corespunde unei generații și jumătate sau două: ceea ce încă este numit în Italia *ventennio*[23]. Consecințele care decurg de aici sunt evidente: regim *de excepție* în Franța, ca efect și sub apăsarea unui război pierdut; regim care cunoaște în Italia o lungă fază

[16] Pentru o imagine de ansamblu, ne vom referi la P. Milza, *Les fascismes*, Paris, Imprimerie nationale, 1985 (ediție de buzunar, Seuil, col. „Points Histoire", 1991), și S. Berstein și P. Milza, *Dictionnaire des fascismes et du nazisme*, Paris, Seuil, André Versaille Éditeur, 2010; reed. Paris, Perrin, col. „Tempus", 2014. Pentru aducere la zi, vezi studiile reunite în O. Dard și D. Musiedlac (ed.), *La crociata europeea. Être nationaliste en régime de dictature*, Bruxelles, Peter Lang, 2020.

[17] Paris, Fayard, 1960.

[18] Paris, Édition Robert Langeac, 1976.

[19] *Mussolini*, Paris, Fayard, 1999.

[20] *Mussolini. Une histoire du fascisme italien*, Paris, Edition Ellipses, 2013.

[21] *Mussolini*, Paris, Presses de Science Po, 2004.

[22] În special S. Romano, *Histoire de l'Italie du* Risorgimento *à nos jours*, Paris, Seuil, 1978; C. Brice, *Histoire de l'Italie*, reed. Paris, Perrin, 2003; A. Giacone, G. Bertrand și J.-Y. Frétigné (ed.), *La France et l'Italie. Histoire de deux nations soeurs*, Paris, Armand Colin, 2016; F. Le Moal, *Histoire du fascisme*, Paris, Perrin, 2018.

[23] În fapt, douăzeci și unu de ani: 1922–1943. Începând din 1922, „primul an al erei fasciste", regimul a adoptat numărarea romană obligatorie: astfel, de pildă, ziua declarației de război va fi consemnată ca 10 iunie 1940/XVIII. Numerotarea va fi continuată la Salò, în 1943–1945, chiar dacă nimeni nu mai credea în ea.

de *consolidare*, de *normalizare* și de *consens* — insistăm asupra acestei ultime noțiuni, încă foarte contestată —, înainte ca dezastrul militar să vină și să distrugă edificiul. De altminteri, unele aspecte constitutive ale fascismului francez — dintre care cel mai odios: antisemitismul — nu apar decât târziu în cazul italian. Ceea ce nu înseamnă, evident, că trebuie să le minimalizăm și nici să exonerăm regimul de o crimă cu atât mai abjectă cu cât era în contradicție cu proclamațiile oficiale până în ajunul adoptării legilor rasiale, între septembrie și noiembrie 1938.

Astfel, Republica Socială Italiană, îndeobște numită „de la Salò" (septembrie 1943–aprilie 1945), nu este cunoscută de marele public de astăzi decât prin generalități și un film dement în care Pasolini și-a defulat fantasmele necrofile și sexuale[24]. Cultura postbelică a contestat multă vreme conceptul de „război civil", negând episodului Salò orice legitimitate și susținere populară.[25] Prima scriere științifică privind Republica Socială nu va apărea decât în 1962 și o vom datora unui englez, Frederik W. Deakin, nu unui italian. Or, exact la Salò, după cum vom vedea, matricea „național-socialistă" a primului fascism își va găsi fireasca și lugubra împlinire: al „doilea val" revoluționar reclamat de ireductibili de care, în acest stadiu, șeful muribund s-ar fi lipsit bucuros. Altfel spus, chiar dacă Republica Socială n-ar fi putut exista fără prezența și controlul aliatului devenit stăpân, Salò nu a fost, ideologic și conceptual, o Italie „la ora germană".

O viziune simplificatoare vede încă în dictatura mussoliniană un fel de „tumoare benignă", în comparație cu versiunea „malignă" a unui Hitler sau Stalin. Totuși, dacă vrem să adoptăm metafora, gravitatea răului permite germanilor[26] și, cu mai mare efort, rușilor[27], să extirpe tumoarea.

---

[24] Ceea ce este cu atât mai supărător cu cât în anii 1950–1960 apăruseră filme remarcabile, ca *Gli sbanditi*, de Francesco Maselli, *La lunga notte del' 43*, de Florestano Vancini, *Tiro al piccione* de Giuliano Montaldo, un adevărat *Lacombe Lucien* italian, cu un excelent Jacques Charrier în rolul tânărului voluntar dezorientat de la Salò. De remarcat că toți acești regizori provin din rândurile Rezistenței.

[25] Această poziție a fost parțial revizuită în 1991, ca răspuns în special la cercetările lui De Felice, în lucrarea de referință a unui istoric apropiat de PCI, C. Pavone, *Une guerre civile. Essai historique sur l'éthique de la résistance italienne*, ediție franceză, Paris, Seuil, 2005 (citatele sunt extrase din ultima versiune italiană, mai amplă, Torino, Bollati Boringhieri, 2009). Caz aproape unic, Leo Valiani (Leo Weiczen), mare specialist în Europa Centrală și erou al Rezistenței, și-a dedicat *Memoriile*, în 1947: „Tuturor celor care au murit, celor căzuți de partea noastră și de cealaltă". Dezbaterea încă este foarte aprinsă.

[26] Lungul proces pentru defăimare care a avut loc la Londra și l-a adus în scenă pe cel mai sofisticat și mai periculos dintre „negaționiști", David Irving, a făcut vâlvă în analele jurisprudenței și istoriografiei.

[27] Diferența fiind că Stalin a câștigat „Marele Război pentru Apărarea Patriei", ceea ce i-a permis construirea unei mitologii eroice și naționale a stalinismului, al cărei ecou se perpetuează până la Putin.

Dar o anume ambiguitate rămâne față de „totalitarismul imperfect", adică „totalitarismul în stil italian"[28], mai puțin necruțător, mai puțin absolut, mai puțin criminal decât echivalentele sale roșu sau negru. Nu trebuie să confundăm obiectivele cu metodele regimului. Mussolini nu avea un temperament sangvinar, asta e cert. Bruscheța lui de la început este doar o poză printre altele. El n-a participat niciodată direct la vreo acțiune a brigăzilor sale, cărora le-a deplâns uneori, ipocrit sau tactic, excesele. Nici nu era posedat de gustul violenței abstracte al unui Lenin sau Mao, utilizând înfometarea populației în scopuri politice. Nu și-a lichidat niciodată acoliții incomozi în epurări precum Noaptea Cuțitelor Lungi sau procesele de la Moscova. Pasivitatea lui pe toată durata ședinței Marelui Consiliu al Fascismului care îl răstoarnă în noaptea de 24 spre 25 iulie 1943 este stupefiantă nu numai pentru un dictator, ci și pentru un șef charismatic și democrat ca de Gaulle: mă gândesc la marea alocuțiune din 23 aprilie 1961, a doua zi după puciul din Algeria, „În numele Franței, ordon...". De aici ideea, mult timp colportată de vulgata neofascistă, că Ducele era „bun" și „generos". Nu: el era indiferent, animat de un soi de impasibilitate rară în istoria și temperamentul italian. Violența era pentru el o manifestare regretabilă, dar inevitabilă a puterii revoluționare, ale cărei excese se cuvin stăvilite și înlocuite cu frica, supunerea și corupția, arme mai subtile și mai eficiente. Ca om fiziologic sănătos, nu găsea nicio plăcere în anihilarea celuilalt. Dar această abordare nu modifică natura unei dictaturi și instrumentele de intimidare de care dispune: arbitrarul, delațiunea, cenzura, controlul aparatului polițienesc și judicar, interdicția permisului de muncă și de ședere: pe scurt, monopolul violenței de stat.[29]

Se prea poate ca unul dintre motivele care l-au împins pe Mussolini să se lanseze în 1940 într-un război pe care-l anticipa scurt și victorios — dincolo de aversiunea lui pentru noțiunea de neutralitate — să fi fost speranța de a slăbi rolul monarhiei și al Vaticanului care încă se interpuneau între el și poporul „său". Un succes militar urmat de o pace de compromis — fiindcă nu dorea un triumf al Reichului care l-ar fi

---

Vezi, foarte recent, considerațiile lui R. Debray, *D'un siècle l'autre*, Paris, Gallimard, 2020, pp. 53–58.

[28] Este titlul, însoțit de un semn al întrebării, dat unei sinteze franceze a biografiei lui Renzo De Felice, prefațată de P. Milza, traducere de C. Brice, S. Gherardi și F. Mosca, Paris, Presses de la Fondation nationale de siences politiques, 1988.

[29] Voi cita cazul, deloc excepțional, al profesorului de pian al mamei mele și al surorilor ei, maestrul Pedrini, vechi antifascist cunoscut și persecutat de poliție. Concediat fără pensie de la Conservatorul din Milano, părăsit de angajatorii săi înspăimântați, cu excepția bunicii mele și a altor câțiva, el a refuzat să-i scrie Ducelui pentru a-i cere clemență (cum se obișnuia) și a hotărât într-o seară să deschidă robinetul de gaz din locuință.

marginalizat — i-ar fi permis să aducă la ordine și acele sectoare ale vechii clase diriguitoare încă relativ independente față de regim: curtea, armata, marina, diplomația, finanțele și chiar magistratura. Admirația invidioasă pe care o resimțea pentru puterea absolută a unui Hitler sau Stalin (ori, în cadrul democratic, a unui Roosevelt) este o altă dovadă. Accentuarea tendinței totalitare, care se manifestă mai cu seamă începând de la Războiul din Ethiopia, va trasa conturul unei adevărate religii a *statului etic* — totul prin stat, pentru stat și în stat[30] — inversul aptitudinii congenitale de a „cădea la învoială" pe care el o detestă la compatrioții săi și vrea să o extirpe la nivel național.

Și totuși, chiar acceptând articularea în diferite faze a unui regim de douăzeci și unu de ani, și fără a neglija accidentele de parcurs la care Mussolini a reacționat în funcție de circumstanțe, cu greu s-ar putea nega că *mistica totalitară* constituie, chiar de la nașterea mișcării fasciste, cu trei ani înainte de preluarea puterii, esența acțiunii sale. Mussolini va oferi zece formulări diferite ale programului său, pornind de la cel revoluționar de la „San Sepolcro" din 1919[31], trecând prin fascismul-regim sau fascismul de stat (din 1925–1926 până la începutul anilor 1930), pentru a ajunge la deriva totalitară, înainte, dar mai ales după dezvoltarea axei Roma–Berlin în 1936. Dar obiectivul nu se schimbă: corporatismul și naționalismul fasciste trebuie să înlocuiască idealurile internaționalismului socialist sau „societar" al Societății Națiunilor. Faptul că Hitler îl depășește acum de departe în fascinația sau în ura pe care o stârnește în lumea întreagă, și în special printre tineri, îl otrăvește. Dar, în loc să-l repună pe drumul bunului-simț, acest sentiment de inferioritate îl împinge spre o competiție delirantă și perdantă cu cel care s-a dovedit a fi, de la bun început, cel mai puternic.

Mussolini nu avea nimic dintr-un idealist și detesta orice interpretare filosofică prin care omul era plasat în centrul unei viziuni armonioase a existenței. Pentru el conta numai lupta și numai sfârșitul luptei îl interesa: „A te opri înseamnă a muri"[32] va afirma el, de data asta fără să mintă.

---

[30] Vezi E. Gentile, *La Voie italienne au totalitarisme. Le parti et l'État sous le régime fasciste*, Paris, Éditions du Rocher, 2004. Din 1981, De Felice alesese titlul *L'Etat totalitaire, 1936–1940* pentru al cincilea volum al monumentalei sale biografii mussoliniene — o istorie a fascismului și a societății italiene văzute prin prisma protagonistului ei principal.

[31] De la numele pieței din Milano unde au fost fondate, la 23 martie 1919, „fasciile italiene de luptă", prima întrupare a Partidului Fascist. *Sansepolcrismo* este neologismul care desemnează fascismul de la începuturi, ale cărui ecouri vor reveni în Republica Socială.

[32] Mussolini, *La doctrine du fascisme*, Florența, Vallecchi, 1930, p. 10. Este vorba de versiunea franceză a unei sinteze de două articole redactate pentru *Enciclopedia italiană Treccani*, respectiv de

Întoarcerea tardivă la religie a anticlericalului de la începuturi se datorează convingerii că Biserica își păstrează o autoritate care i-ar putea servi la momentul oportun. Este firul roșu care duce de la concordatul din 1929, una dintre incontestabilele lui reușite diplomatice, până la întâlnirea fără ieșire de la arhiepiscopia din Milano, la 25 aprilie 1945, dintre membrii Consiliului Rezistenței și un Duce sfârșit, cu trei zile înaintea execuției sale. Această pagină dramatică este demnă de o operă de Verdi. Dar cum la Verdi adeseori se moare (ca și la Wagner), acest deznodământ trebuie luat în serios. Omul care refuză să se predea aleargă acum conștient spre pieire. Născut prin violență, fascismul italian era destinat să piară prin violență, luându-și căpetenia cu sine.

Pesimismul lui istoric nu concorda cu niciun proiect doctrinar, ci doar cu tranziții tactice și cu accelerări bruște față de natura fluctuantă a societății italiene, mult mai suplă, mai puțin omogenă și „eroică" decât cea a sistemelor pe care le admira: URSS, al Treilea Reich, Japonia imperială. Chiar dacă purta prenumele restauratorului Republicii Mexicane, Benito Juárez, idolul tatălui său, Mussolini nu se vedea menit unui rol de *libertador* romantic, de „erou al Lumii Noi". Unitatea tardivă a Italiei nu s-a putut construi decât cu prețul unor alianțe străine și al unor aranjamente între diferitele facțiuni din *Risorgimento*, începând cu refuzul lui Victor Emanuel al II-lea de a-și schimba numele și „numerotarea" când a devenit rege al Italiei, la 17 martie 1861. Mussolini se socotea, în schimb, „refondatorul" unui stat identificat în întregime cu regimul, pentru care el va crea formula de stat etic, în opoziție cu statul „neutru" al regimurilor burgheze. Om încă relativ tânăr și sănătos (tocmai împlinise cincizeci și șapte de ani în 1940, când totul începe să se clatine), el refuză să-și pună problema — de altminteri insolubilă — a unei succesiuni și, fără a se refugia în himerele hitlerismului milenar, e convins că va avea timpul necesar să modeleze o națiune care va purta amprenta lui în viitor. Dacă acesta era planul lui, i-ar fi trebuit pentru a-l realiza prudența manipulatoare a unui Franco, a unui Salazar, a unui Tito: opusul firii și viziunii sale. Din fericire, am conchide dintr-un punct de vedere italian și european, în pofida notei de plată a unei înfrângeri militare dublate de un război civil.

* * *

filosoful Giovanni Gentile și de istoricul Gioachinno Volpe, doi mari intelectuali ai generației precedente, raliați regimului.

Conflictele fratricide au fascinația lor. Oricare vizitator al unei biblioteci publice din Statele Unite va găsi aici mai multe volume despre Războiul de Secesiune (1861–1865) decât despre războaiele mondiale sau despre cel din Vietnam. În Franța, bibliografia privind Ocupația și Rezistența, inclusiv romanele, o depășește cu mult pe aceea a debarcării în Normandia, care a fost totuși factorul principal al eliberării țării. Pe de altă parte, dacă ignoranța este o armă a dictaturilor, uitarea devine resursa, poate inevitabilă, a unei democrații regăsite, atunci când un trecut prea greu nu se vindecă, sau nu încă. Acest procedeu al ocultării este la fel de vechi precum civilizația noastră. Cornelius Nepos, în „viața" lui Trasybul, povestește că acest general atenian a promulgat, după Războiul Peloponesiac glorios, „o lege numită a uitării, conform căreia nimeni nu putea fi pedepsit pentru acte comise anterior". Carol al II-lea, revenit pe tronul Angliei după execuția tatălui său și sfârșitul revoluției lui Cromwell, pronunță un *Act of Oblivion and general Pardon* (1660). Și tot așa, până în zilele noastre.

Nulitatea administrativă și politică a actelor statului francez — regim definit ca trădător și, ca atare, șters juridic și simbolic din istoria Franței — decretată de generalul de Gaulle absolvea *de facto* de orice responsabilitate colectivă pe cei „40 de milioane de pétainiști" din 1940 (și de după), judecători, funcționari, militari și polițiști inclusiv.[33] Refuzul cancelarului Adenauer, care nu fusese, totuși, personal compromis, de a înfrunta chestiunea moștenirii nazismului într-o Republică Federală a Germaniei „regenerată" decurgea din convingerea că timpul vindecă toate relele și că trebuie lăsată unei alte generații sarcina de a-și pune întrebări asupra identității naționale. În Spania, Caudillo se va feri să autorizeze întoarcerea Bourbonilor, pregătindu-l pe tânărul Juan Carlos să ia într-o zi tronul. *Pacto del Olvido*, sau pactul uitării, încheiat de partidele politice pentru a inaugura tranziția postfranchistă, după moartea dictatorului în 1975, se explica prin aceeași necesitate a unei distanțări temporare față de o lungă și dureroasă perioadă de disensiuni. Vom aștepta încă zece sau douăzeci de ani ca istoriografia spaniolă să ofere o lectură a acestor evenimente. Nu altfel s-au petrecut lucrurile în Portugalia, care nu cunoscuse, totuși, sfâșierile unui război civil. În Grecia, insurecția comunistă din 1946–1950 și reprimarea ei, care au făcut, proporțional, mai multe victime decât Războiul Civil Spaniol,

[33] Vezi considerațiile lui É. Anceau, „Fermer les plaies à la Libération", în *Les Élites françaises. Des Lumières au grand confinement*, Paris, Passés composés, 2020, pp. 248–252.

vor fi oficial ținute sub tăcere mai bine de treizeci de ani. Cât despre majoritatea țărilor din Est, povara a două dictaturi consecutive — regimurile fascizante din anii 1930–1940, urmate de „republicile populare" de import sovietic — va întârzia dezvoltarea reflecției istorice până la căderea Cortinei de Fier.

Nimic similar nu s-a întâmplat în Italia de după fascism. Că o țară se trezește din coșmarul a douăzeci de ani de opresiune urmați de un conflict catastrofal cu dorința de a întoarce definitiv pagina poate părea de înțeles, chiar lăudabil. Dar pentru asta ar fi trebuit un efort de clarificare pe care Italia, reîntoarsă la democrație, împărțită între cruciada anticomunistă a Vaticanului lui Pius al XII-lea (care a fost, în felul lui, un mare patriot italian) și amprenta încă stalinistă a celui mai important partid comunist din Occident, nu era, cu siguranță, în măsură să-l facă. Nu se poate nega că țara a depășit, în general onorabil și într-un spirit autentic de reînnoire și de speranță, avatarurile istoriei sale recente. Asta nu înseamnă că epurarea legală și mai ales extralegală nu a cunoscut, la fel ca în Franța și ca în alte părți, pagini sângeroase, în special și până în 1948 cel puțin, în „triunghiul morții" din câmpia Padului, unde se proceda la lichidarea membrilor fostei clase diriguitoare sub pretextul comod de „fascism". Și invers, la fel ca în Franța și chiar ca în RFG, personaje foarte compromise s-au putut strecura scandalos printre picurii epurării, pentru a-și relua locul în administrația sau în viața socială de după război.

Din fericire, aspectele pozitive au cântărit mai greu. Cele două confruntări capitale de după război — referendumul din iunie 1946, care a asigurat victoria republicii asupra monarhiei, și alegerile din 1948, care s-au soldat cu înfrângerea blocului comunist-socialist în fața moderaților creștin-democrați, liberali, republicani și social-democrați — s-au desfășurat în ordine, cu o participare substanțială, inclusiv a electoratului feminin, într-o atmosferă de maturitate civică surprinzătoare pentru observatorii străini. Apoi, prin adoptarea unei Constituții foarte avansate pentru acea epocă, țara și-a reluat locul în comunitatea internațională. Dintr-un stat învins și cucerit, amputat de teritoriile adriatice de implantare italiană milenară prin Tratatul de la Paris din 1947, Italia va deveni foarte repede unul dintre membrii fondatori ai procesului de integrare europeană: un ideal născut imediat după celălalt război, de care Mussolini nu voia să audă. Această cucerire este incontestabilă și nicio tendință suveranistă, populistă sau demagogică nu-i va putea distruge

temeinicia.[34] Democrația parlamentară renăștea pe baze solide, cu mult mai solide decât înainte de 1922; solidă este și astăzi și sperăm că va rămâne solidă și mâine, într-o lume interconectată și globalizată în care Europa nu va putea conta decât realmente unită.

Cu toate acestea, incapabili să aleagă calea — poate ipocrită — a tăcerii pentru a-și cicatriza rănile, cum s-a întâmplat prin alte părți, italienii, cu intelectualii în frunte, au început după eliberare o campanie de atacuri reciproce care a dus la o autoflagelare colectivă și care ar merita să fie pusă în discuție nu numai de istorici și sociologi, dar și de psihologi și psihanaliști. Distrugerea arhivelor Partidului Fascist în faza finală a conflictului, în urma bombardamentelor Aliaților, și „albirea" acordată orfanilor regimului, reconvertiți în zeloși „progresiști", au alimentat o avalanșă de convertiri mai mult sau mai puțin autentice, rareori obiective. Retorica „rezistențialismului" — *resistenzialismo*, neologism care nu are nevoie de traducere — a înlocuit adeseori un examen de conștiință prea penibil.[35] Era de acum mult mai ușor să desemnezi țapi ispășitori pe cele sau pe cei care, asemenea lui Malaparte, n-au avut nici tupeul, nici mijloacele și nici ocazia să-și înfrumusețeze la timp trecutul.

Spânzurat de picioare la 29 aprilie 1945, pe când o mare parte din compatrioții săi de astăzi nu se născuseră încă, corpul Ducelui încă incomodează.[36] Și totuși... Contrar unor impresii superficiale, fascismul nu a lăsat un curent nostalgic, cu excepția, poate, a câtorva *fedelissimi* patetici care se defulează în folclorul aniversărilor sau în violențe de stadion, așa cum vedem, vai, și în multe alte țări, de la vestul la estul continentului nostru.[37] Firește, nu trebuie să neglijăm aceste simptome, dar invocarea unui „pericol fascist" nu trebuie să devină un alibi pentru deturnarea atenției de la întârzierile și de la problemele mult mai reale ale societăților noastre.[38] O stânjeneală plutește și acum în jurul figurii

---

[34] Vezi exhaustivul *Dictionnaire des populismes*, sub direcția lui O. Dard, C. Boutin și F. Rouvillois, Paris, Les Éditions du Cerf, 2019.

[35] Îi dau din nou cuvântul lui De Felice: „Fascismul a făcut nenumărate pagube, printre care aceea de a lăsa moștenire unor antifasciști o mentalitate fascistă de intoleranță, de frustrare, de negare a adversarului" (*Intervista sul fascismo*, p. 7).

[36] Vezi mai ales lucrarea remarcabilă a lui S. Luzzatto, *Le Corps du Duce. Essai sur la sortie du fascisme*, Paris, NRF-Gallimard, 2014. Citatele mele sunt extrase din ultima versiune italiană, *Il corpo del duce*, Torino, Einaudi, 2019.

[37] Este interesant să observăm, de altminteri, că apelurile mobilizatoare ale unor mișcări de extremă dreaptă din Italia de azi denunță „lăcomia" capitalismului german al doamnei Merkel. Ce ar fi gândit acel Mussolini al Axei?

[38] Un tânăr istoric, F. Le Moal, a spus-o foarte bine în concluzia cărții sale *Histoire du fascisme*, care poartă ca titlu „Le fascisme est mort".

lui Mussolini, pe care vitalitatea irepresibilă a temperamentului național nu reușește încă să o risipească. Încă este dificil pentru unii italieni să accepte ideea că țara a traversat, orice s-ar zice, o istorie „comună" din 1922 până în 1945.

Se va spune că este vorba de o chestiune esențialmente italiană, chiar dacă acest volum este dedicat unui public ne-italian. Este adevărat, așa cum este adevărat că această carte își propune să-l zugrăvească pe Mussolini așa cum era îndărătul măștii, nu să fixeze imaginea pe care ne-a lăsat-o. Dar ni se pare obligatoriu să enunțăm aceste interogații de la bun început, fiindcă ele vor însoți demersul nostru de-a lungul paginilor ce urmează. Niciun personaj istoric, oricare ar fi fost rolul și influența lui, nu poate fi interpretat decât în contextul său și deopotrivă al nostru. Am sintetizat mai multe evenimemente, am neglijat zeci de personaje minore, am suprimat sute de note și de referințe bibliografice, privilegiindu-le pe cele disponibile în franceză. Altminteri, ne-am fi lansat într-o a nu știu câta biografie de o mie de pagini, și nu acesta e scopul nostru. Cititorul ne va îngădui să extragem din memoria familială câteva elemente și amintiri care ne-ar putea jalona drumul. Ceea ce dorim este să-i oferim, pe cât de obiectiv putem, cheile principale ale „misterului Mussolini". Îi revine lui să judece dacă am câștigat pariul nostru și meritățm încrederea lui.

Roma–Paris, primăvara 2021

Partea întâi

Omul

„O atitudine rece este cea dintâi calitate a celui chemat să comande."

Napoleon

1

Originile

Unii își înnobilează obârșia. Mussolini, aidoma lui Lenin[1], și-a proletarizat-o. Socialist, apoi naționalist și fascist, nu suporta faptul că provenea dintr-un mediu mic-burghez pe care ideologia lui îl detesta. Vulgata „fiului de fierar", pe care a întreținut-o multă vreme prin hagiografii[2] săi, nu era adevărată decât în punctul ei de început, și nici măcar... Alessandro Mussolini (1854[3]–1910), zis Sandrein în dialect local, flăcău mustăcios bine clădit, cu un râs sincer pe care fiul său nu-l va avea niciodată, era născut la Montemaggiore, un cătun din comuna Predappio, Clochmerle al Romagnei, cu câteva mii de locuitori, ținând de provincia Forlì. Era efectiv fierarul și potcovarul satului, dar această activitate îi lua mult mai puțin timp decât rolul de lider sindical și de revoluționar. Îndemna cu vorbe mari la revoltă împotriva *i padroni*, a moșierilor, a notabilităților și a înaltului cler deținător de vaste privilegii din epoca preunitară, când Romagna era un ținut prosper al Statelor Papale. După o tinerețe tumultuoasă, având de mai multe ori de-a face cu justiția, Alessandro s-a potolit întrucâtva când a întâlnit o frumoasă și pioasă institutoare din capitală, Rosa Maltone (1858–1905). Aceasta i-a impus anticlericalului înverșunat o căsătorie catolică ca la carte, într-o vreme în care uniunea liberă era frecventă în mediile anarhiste,

[1] Fără a-i uita pe unii lideri democrați, ca prim-ministrul laburist englez Harold Wilson, în anii 1960.

[2] În 1960, o binevoitoare biografie de M. Caudana se va intitula *Il figlio del fabbro* (Roma, Centro Editoriale Nazionale, 2 vol.).

[3] Mussolini indică în primele sale scrieri autobiografice data de 1856. Data corectă este 1854.

ceea ce dovedește că femeia știa să-și impună propriile vederi. Fiică a unui veterinar care nu a vrut niciodată să-și recunoască ginerele, Rosa provenea dintr-un mediu mai conformist și mai prosper decât soțul său, dar clivajul social dintre ei nu era atât de evident cum s-a afirmat uneori. Dacă Alessandro a fost cel dintâi Mussolini care s-a rupt de glie nu e un motiv suficient să-l considerăm proprietar: tatăl său Luigi, sau Gigione — care înseamnă „marele Luigi", dar și „fanfaronul, îngâmfatul" —, fost garibaldian ruinat mai târziu, provenea dintr-un neam de mici fermieri.[4]

Alessandro și-a făcut o cultură eclectică de autodidact. Se lăuda că știe pe de rost capitole întregi din *Capitalul*, din care nu înțelegea probabil nicio iotă, scria articole incendiare în foițe cu titluri răsunătoare: *Revendicarea*, *Lupta* sau *Soarele viitorului*. Întreținea relații cu principalii lideri ai mișcării muncitorești, ca Andrea Costa (1851–1910), primul deputat socialist al Regatului Italiei, și Amilcare Cipriani (1844–1918), erou legendar al Comunei, fugit din pușcărie în Noua Caledonie. Ales consilier municipal la Predappio, Alessandro era cât pe ce să devină primar al unui alt cătun, Dovia, unde se instalase între timp împreună cu ai săi. Cât despre fierărie, el devenise între timp un *padroncino*, cu câțiva lucrători sub ordinele sale, având posibilitatea să-și cumpere prima batoză de grâu din canton, ceea ce-i va stârni, poate, tânărului Benito interesul pentru tehnică și motoare.[5] Dacă este, așadar, îndoielnic că tatăl a practicat cu adevărat munca manuală, preferându-i interminabilele palavre găunoase cu tovarășii săi ori cu oaspeții în trecere prin sat, fiul, cu siguranță, nu a fost niciodată obligat să o facă, contrar spuselor sale.[6] Scena relatată de cea mai sofisticată dintre muzele sale, Margherita Sarfatti, conform căreia Benito, deja lansat în cucerirea puterii, și-a oprit într-o zi bolidul în fața casei natale unde, înconjurat de săteni, „a făcut să răsune nicovala în timp ce ochii lui strălucitori aruncau alte scântei de jur împrejur[7]", ține de inepuizabila rezervă de

[4] Vezi P. Monelli, *Mussolini petit bourgeais*, traducere franceză, Paris, Gallimard, 1955, pp. 18–22.

[5] Vezi cercetarea lui V. Emiliani *Il paese dei Mussolini*, Torino, Einaudi, 1984. Autorul provine dintr-o ramură de veri mai îndepărtați ai lui Mussolini, care au rămas fideli originilor socialiste și au plătit pentru asta.

[6] Și afirmațiilor hagiografilor săi, precum Beltramelli, *L'uomo nuovo*, p. 83. La Lausanne, în vara lui 1903, el lucra cu ziua la un negustor de vinuri și mai mult ca zidar: „Muncă ce se preta la tot felul de metafore pentru cel care avea ambiția să construiască noua Italie" (Musiedlak, *Mussolini*, Paris, Presses de Sciences Po, 2004, p. 25).

[7] M. Sarfatti, *Dux*, prima ediție, Milano, Mondadori, 1926, cu o prefață de Mussolini, pp. 19–20. Cartea a fost reeditată periodic până la legile rasiale din 1938.

fanfaronadă mussoliniană. Cel mult va fi dat câteva lovituri de ciocan, atent să nu-şi rănească mâinile delicate.

Alessandro şi Rosa vor forma un cuplu unit, în pofida diferenţelor politice şi religioase dintre ei, lăsând la o parte înclinaţia soţului pentru băutură, ceea ce va provoca la fiul lor mai mare o repulsie precoce faţă de alcool, dar şi faţă de tutun şi de cafea. Obiceiul de a bea şi de a fuma va fi întotdeauna prost văzut în grupul căpeteniilor fasciste, în orice caz în prezenţa şefului. La fel în familie: singură Edda, fiica adorată a Ducelui, va putea pufăi ţigară după ţigară şi se va servi repetat cu whisky, chiar şi la masă. Dacă Alessandro avea, în egală măsură, o înclinaţie puternică pentru femei — pe care fiul lui o va moşteni, de astă dată în întregime —, el va trebui să se abţină, fiindcă Rosa nu era doar voluntară, ci se bucura şi de o autoritate rară pentru o femeie din acea epocă şi din acel mediu. Să nu vă imaginaţi o sfântă, plină de devotament, precum mama viitorului Stalin. Activitatea ei de institutoare practicată curajos până în ţinuturi stâncoase unde ajungea pe spinarea unui măgar, cu abecedarul în mână pe post de carte de rugăciuni, i-a asigurat un puternic ascendent asupra unei populaţii rurale încă în majoritate analfabetă. În felul ei, era o vestală a emancipării feminine. De aici vine, probabil, respectul pe care Benito, atât de *macho* în aparenţă, îl va manifesta toată viaţa pentru femeile puternice, inclusiv pentru Claretta Petacci, singura pe care o va iubi într-adevăr cu ceea ce putea ţine loc, la el, de dragoste nebună.

Mussolini se naşte aşadar la Dovia, în casa familială împărţită între fierărie şi sala de clasă, la 29 iulie 1883. De data asta, în sfârşit, Alessandro a avut ultimul cuvânt: botez, fie, dar cu condiţia să i se dea pruncului prenumele Benito, la fel cu al idolului său, *libertador*-ul mexican Benito Juárez García, urmat de Andrea (Costa) şi de Amilcare (Cipriani). *Nomen est omen*: dacă Alessandro ar fi optat pentru prenumele coechipierului lui Juarez, Villa, ne putem întreba dacă un mai blajin *Pancho* Mussolini ar fi avut acelaşi destin[8]... Fratele lui mai mic se va numi Arnaldo (1885–1931), în amintirea călugărului eretic Arnaud de Brescia, ars pe rug în 1155 fiindcă denunţase corupţia din Biserică; iar sora lui, Edvige

[8] După instaurarea regimului, Italia va fi, evident, populată de mici Benito declaraţi la starea civilă (şi de câţiva Adolfo, drept omagiu pentru Axă); se pare că mai mulţi dintre ei şi-au modificat uşor prenumele mai târziu. S-a afirmat uneori că acesta era cazul liderului socialist *Bettino* Craxi, născut în 1934.

(1888–1952), după moda romantismului german și wagnerian pe atunci răspândit în Italia de Nord și în special în Romagna.[9] Când îi va veni timpul, Benito va fi mai previzibil în alegerea prenumelor propriilor copii (legitimi).[10]

Copilăria micilor Mussolini a fost senină, chiar fericită, deși în abilele sale „confesiuni" succesive Benito a înnegrit condițiile materiale, sigur modeste, dar fără lipsurile pe care le descrie el: salteaua de frunze uscate și supa de legume mâncată în comun.[11] De ce acest „exces de mizerabilism", s-au întrebat unii biografi scrupuloși?[12] Aproape că am putea vedea aici o investiție cinică în viitor. Legenda omului venit din popor care iubea poporul încă supraviețuiește întrucâtva și în zilele noastre, chiar dacă ea ține, vai, de folclor.[13] În schimb, cel dintâi care să fi scotocit serios prin tot ce ține de originile sociale și psihologice ale lui Mussolini, acest „concentrat tipic de mic-burghez italian, înverșunat și feroce", opunându-l adevăratului șef proletar Lenin, va fi Gramsci, într-un lung articol din 1924.[14] Or, tocmai dictatorul mic-burghez, nu socialistul rebel de altădată va hotărî să schimbe fața orășelului său natal, devenit Predappio Nuova (Noul Predappio). Iată descrierea edificatoare pe care i-o face un călător francez:

> Sosirea nu a fost lipsită de unele dezamăgiri. Aveam în minte imaginea sărmanei case natale a lui Mussolini, și văd un orășel cât se poate de nou, cu un bulevard mărginit de vile, cu edificii publice prea impunătoare pentru populația actuală și construite în acel stil al clădirilor administrative care, în Italia ca și în Franța, nu știu să se adapteze la decor. Strada

[9] Originare din aceeași regiune și născute în aceeași epocă, bunica mea paternă se numea Ildegonda și una dintre cele două surori ale sale, Isolda (cealaltă Maria, nu se știe niciodată...).

[10] După Edda (născută în 1910), al cărei prenume relua moda germanică (dar era și un omagiu pentru eroina lui Ibsen, Hedda Gabler), vor veni Vittorio (născut în 1916, în timpul războiului victorios), Bruno (născut în 1918), Romano (născut în 1927), al cărui prenume este o exaltare a romanității, și Anna Maria (născută în 1929).

[11] În aceeași pagină a amintirilor consacrate memoriei fratelui său (*Vita di Arnaldo*, Milano, Il Popolo d'Italia, 1932, p. 46) el descrie de altminteri „cele nouă cearșafuri de pânză fină pe care mama le păstra la școală". Și-atunci, de ce să-ți culci copiii într-un pat improvizat?

[12] Ca Milza, *Mussolini*, Paris, Fayard, 1999, p. 9, și D. Mack Smith, *Mussolini*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1981 (noi citâm din versiunea italiană revăzută de autor, Milano, Rizzoli, 1981, pp. 11–12).

[13] Un repertoriu de „prostii care continuă să circule despre fascism" a fost alcătuit de F. Lippi, *Mussolini ha fatto anche cose buone*, Torino, Bollati Boringhieri, 2019.

[14] Analizat cu finețe de L. Canfora, în *La natura del potere*, Bari, Laterza, 2010, pp. 21–27, traducere franceză *La nature du pouvoir*, Paris, Les Belles Lettres, 2010.

mare este plantată cu arbori și leandri oferiți de municipalitatea Romei. Te face să te gândești la o stațiune termală în construcție.[15]

Unii cercetători, pe urmele lui De Felice[16], au insistat asupra rolului lui Alessandro ca prim inspirator politic al odraslei sale. Tot el îl inițiază în marea literatură universală. Îi oferă exemplarul său jerpelit din *Mizerabilii*, carte păcătoasă pe care mama Rosa voia să o pună pe foc. Jean Valjean își va păstra multă vreme un loc de frunte printre modelele tânărului Benito, care-și va inventa un arbore genealogic de țăran, datând din secolul XIII, înfoiat cu pretinși strămoși mereu răzvrătiți împotriva puterilor constituite. Cât a durat *ventennio*, o seamă de „veri" cu o înrudire uneori dubioasă (vor fi numărați vreo 2 400!)[17] se vor adresa secretariatului Ducelui, cerându-i să-i ajute să-și șteargă din datorii sau să regleze vreo afacere de moștenire. În cele mai multe cazuri, cuplul Mussolini le satisfăcea cererea din fondurile unei societăți de binefacere create în acest scop: Opera Pia Mussolini Benito e Guidi Rachele. Unele dintre aceste personaje, dar nu toate, departe de asta, se vor regăsi la Salò, unde „liota romagnolă din anticameră", conform șefului său de cabinet exasperat, îl împiedica pe șeful detronat să lucreze, ori măcar să se prefacă.

Această ură rece a lui Benito pentru clasa dominantă — căci totul este deja rece și calculat la el, chiar și impulsurile — se va afirma în cei doi ani petrecuți la Colegiul Salezian din orașul aflat foarte aproape de Faenza, unde mama lui a putut să-l înscrie în septembrie 1892. Aici, el se descoperă diferit de camarazii mai înstăriți, care-l umilesc, dar și, ideologic vorbind, de toată lumea. Sunt primii lui pași de revoltat, în marginea societății. După mai multe acte de nesupunere, este exmatriculat fiindcă își rănise un coleg cu briceagul și-și va continua școala în instituții laice, până la obținerea diplomei de institutor, în 1901. S-a trasat astfel viitorul unui nou funcționăraș public? Doar în aparență, fiindcă, odată satisfăcute aspirațiile mamei sale, el este în continuare sensibil la influența paternă. În 1902 emigrează în Elveția, ca să evite serviciul militar și să nu slujească statul opresiv. Doi ani mai târziu își schimbă părerea și revine în Italia pentru a-și efectua în mod „onorabil" stagiul militar, știind că

[15] G. Faure, *Au pays du Duce* (martie 1934), în *Automne, suivi de deux pélerinage italiens*, Bibliothèque Charpentier, 1934, pp. 161–188.

[16] Cf. *Mussolini il revoluzionario*, pp. 5–9.

[17] Dolfin, *Con Mussolini nella tragedia*, p. 70.

o condamnare pentru nesupunere l-ar încurca în cariera politică. După care, pentru a se întreține, acceptă un post de învățător suplinitor într-o școală din Tolmezzo, în Friuli, neizbutind să-l obțină pe acela, mai bine retribuit, de grefier la primărie.[18] În contact cu mediile socialiste mai sofisticate de la Geneva și Lausanne, își dă seama puțin câte puțin că Alessandro întruchipează o viziune romantică, haotică, mai degrabă sangvină decât sângeroasă a revoluției, incapabilă să schimbe datele unei societăți ale cărei mize îl depășesc. Atunci ia naștere, probabil, aversiunea lui Benito față de utopii și utopiști. Și apoi când, după ce-i moare soția, Alessandro părăsește și Predappio, și fierăria pentru a deveni hangiu și cabaretier — o profesie atât de puțin anarhistă... —, imaginea tatălui, un bețiv scandalagiu și ghiftuit, s-a prăbușit definitiv în ochii lui.[19] Alessandro este un perdant, un învins. El nu va fi așa.

În schimb, de la mama lui institutoare, „marea lui iubire"[20], va moșteni, pe lângă energia și disciplina de fier, o scrupulozitate în corecta folosire a limbii — împotriva dialectului și a inflexiunilor dialectale. Va păstra totuși, în familie, obiceiul local de a plasa un articol în fața prenumelor feminine — *la* Rachele, *l'*Edda — și, în ciuda eforturilor de dicție, nu își va pierde niciodată accentul local.[21] Acest orator experimentat va avea întotdeauna dificultăți în a pronunța *fascismo* în locul romagnolului *fassismo*, pe care frondiștii îl vor transforma în *fessismo* (neologism provenit de la *fesso*, „idiot"). Parodiile legate de intonația și de mimica Ducelui vor înflori în Italia în același timp cu valul de adulare față de el. Printre cele mai cunoscute — și, se pare, reușite — erau cele pe care ginerele său,

---

[18] Monelli (*Mussolini petit bourgeois*, p. 33) i-a putut chestiona pe unii dintre foștii lui elevi: „Este grijuliu în clasă, dar se plictisește".

[19] În anii 1930 mai ales, este obsedat de ideea că i s-ar putea atribui unele tare ereditare și interzice orice aluzie nu doar la boala venerică contractată în tinerețe, ci și, în egală măsură, la alcoolismul tatălui său. Să reamintim că Hitler va oculta și mai mult imaginea tatălui său, Alois Schicklgruber, ale cărui tulburări mentale erau cunoscute.

[20] Găsim această confidență într-o carte semnată de Mussolini, *My Autobiography*, Londra, Hutchinson, 1928, p. 21. În fapt, volumul a fost redactat, sub supravegherea lui, de fratele său Arnaldo și de fostul ambasador american la Roma, Richard Washburn Child, unul dintre primii admiratori ai Ducelui pe scena internațională. La întoarcerea în Statele Unite, Child se va strădui în van să stabilească o relație directă între dictator și Roosevelt. Citatul are, totuși, de ce să ne surprindă, fiindcă Mussolini a vorbit în general puțin despre mama lui: voia, poate, să asigure publicul anglo-saxon de sentimentele lui filiale?

[21] A fost uneori invocată o similitudine cu Hitler, dar mi se pare improprie. Führerul păstra pronunția bolovănoasă din munții săi, uneori neinteligibilă în momentele sale (frecvente) de isterie sau de extaz, și vorbea uneori germana cu greșeli. Italiana lui Mussolini era, în particular ca și în public, rotundă, oratorică, foarte sacadată pentru a disimula accentul, dar perfect inteligibilă. În plus, în cele mai bune discursuri și în articole, privilegia frazele scurte și formulele frapante, ușor de reținut.

Galeazzo Ciano, le improviza în saloanele aristocrației romane și care conțineau uneori indiscreții politice sau diplomatice. Informat de poliție, Ducele lăsa lucrurile să treacă, și, probabil, greșea.

De la învățătorul care a fost pentru scurtă vreme va păstra gustul pedant pentru răspunsul precis în detalii, ceea ce italienii numesc *nozionismo*, sau cunoașterea (doar a) noțiunilor, opusă capacității de a extrage explicații de ordin general. Va deprinde rapid obiceiul de a nota citate în diverse carnete și de a le învăța pe de rost pentru a-și epata interlocutorii, mai cu seamă demnitari sau ziariști străini. Odată instalat la putere, îi va întreba brusc pe ambasadori, prefecți, amirali, directori de cotidiane despre curba demografică a cutărui stat, procentul de analfabetism dintr-o provincie mărginașă, tonajul unui pachebot sau chiar tirajul unui neînsemnat ziar studențesc. Admiratorii și chiar adversarii săi l-au definit adesea pe viitorul Duce ca „redactorul-șef al Italiei", dată fiind pasiunea lui debordantă pentru jurnalism. Va redacta și va publica mii de articole și de editoriale, cu un condei adeseori tăios, semnate cu propriul nume ori cu un pseudonim sugestiv, până în ultimele săptămâni de viață — suficient ca să umple o mare parte din cele cincizeci de volume ale operelor sale complete. Dar lumea pare să nu-și dea seama în ce măsură dorea să fie considerat, înainte de toate, „învățătorul-șef" al țării, luptându-se cu o clasă de 45 de milioane de elevi nedisciplinați: de aici, ideea că el ar fi vrut nu să-i „virilizeze" pe italieni, ci mai degrabă să-i „infantilizeze"[22].

Înainte chiar de a fi o revoluție, fascismul va deveni astfel o gigantică acțiune de pedagogie națională menită „să-i creeze, în fine, pe italieni"[23]. Există cu siguranță o componentă didactică în toate aceste sisteme totalitare, inclusiv cele care iau naștere în urma unei înfrângeri, cum a fost regimul de la Vichy. Ceea ce distinge poporul italian este, de la început, ideea că poporul trebuie să se identifice *în întregime* cu națiunea: fractura între aceste două elemente a provocat lunga epocă de fragmentare

[22] Vezi în special G.A. Borgese, *Goliath, The March of Fascism*, New York, Viking Press, 1937. Există o versiune franceză a acestei mărturii datorată unui mare scriitor exilat în Statele Unite (unde va deveni ginerele unui alt ilustru protagonist al exilului intelectual, Thomas Mann), din păcate prescurtată, tradusă de R. Etiemble și postfațată de I. Sciascia: *Goliath, la marche du fascisme*, Paris, Desjonquères, 1986.

[23] Această formulă va fi reluată de un lăudător britanic al Ducelui (și al Führerului), corespondentul european pentru *Daily Mail*, George Ward Price, care va reuni întrevederile sale într-o carte de răsunet, *I Know These Dictators*, Londra, Harrap, 1937. Ideea de fond este că Hitler s-a încrezut într-o națiune germană care exista dinaintea lui, pe când Mussolini a „creat" noii italieni. În pofida acestor elogii (și a mistificărilor care le însoțeau), Ducele a fost dezamăgit de opera jurnalistului. Ludwig fusese un interlocutor de un cu totul alt calibru, pe care fără îndoială îl regreta.

și de supunere a peninsulei față de străini. Unificarea tardivă a țării și proba victorioasă a Marelui Război au corectat această întârziere, dar de o manieră încă insuficientă și doar parțială. Democrația parlamentară s-a dovedit incapabilă să sudeze diferitele „clase sociale", termen marxist care va fi înlocuit cu acela de „corporații". Misiunea noului regim va fi în esență pedagogică, corporatistă, antimaterialistă și antiindividualistă: „Statul fascist are propria conștiință, propria voință, care îl caracterizează ca stat etic"[24]. Un răspuns care se vrea obiectiv și științific la himerele lui Alessandro și ale camarazilor lui.

Mussolini a glosat mult pe marginea apropierii lui de capii Internaționalei: găsim și aici, ca întotdeauna la el, o doză de fabulație. Nu e mai puțin adevărat că el dispunea, cel puțin până în 1914, de o vastă rețea de relații în aceste medii unde era deseori apreciat. Și chiar dacă a avut o situație materială mai grea, el nu a cunoscut nici marginalizarea tânărului Hitler pe străzile Vienei, nici peripețiile jefuitorului de bănci „Koba" (Stalin), în Caucaz. Perioada petrecută în Elveția constituie adevărata universitate populară a lui Benito. El își aprofundează aici cunoașterea limbilor străine traducând din clasicii mișcării muncitorești ca, de pildă, *Cuvintele unui revoltat* de Piotr Kropotkin sau *A doua zi după revoluția socială* de Karl Kautski, dar și romane franțuzești ca să-și asigure pâinea. Intră în contact, de aproape sau de departe, cu toată constelația sindicalismului revoluționar în exil: ruși, germani, polonezi, francezi, foarte des evrei. Aflăm printre ei multe personalități de anvergură, ca belgianul Émile Vandervelde, cu care nu se va înțelege niciodată: ministru al afacerilor străine în 1925–1927, Vandervelde va încerca de altminteri să creeze un „cordon sanitar" împrejurul Italiei fasciste. Dar întâlnirea decisivă este cea cu militanta ruso-ucraineano-italiancă Angelica Balabanova, una dintre primele lui „educatoare" (și amante), care-l numea afectuos „Benituška". Datorită ei își va descoperi un al treilea model mărturisit, după Napoleon și Nietzsche: filosoful Max Stirner, autor al unui rechizitoriu confuz și ilizibil la adresa teoriilor liberale, *Unicul și proprietatea sa* (1844), care a cunoscut un val de popularitate în atmosfera incendiară ce pregătea războiul.[25] Mussolini urmărește, deopotrivă, la Lausanne,

[24] Mussolini, *La Doctrine du fascisme*, II, 10.

[25] „Împreună cu Stirner, spuneam că zeii, toți zeii, au murit. Stirner și Nietzsche mi-au deschis ochii", declară el unui tânăr scrib entuziast care urma să-i alcătuiască autobiografia intelectuală. Cf. Y. De Begnac, *Taccuini mussoliniani, 1934–1943*, ediție stabilită de F. Perfetti. Bologna, Il Mulino, 1990,

cursurile marelui sociolog și economist Vilfredo Pareto, a cărui teorie privind elitele va avea un impact considerabil asupra lui.[26] Îi vom regăsi mai târziu ecoul grosolan în afirmații de genul: „Masele, pentru mine, nu sunt altceva decât o turmă de oi, câtă vreme nu sunt organizate. Ele nu se pot guverna singure. Trebuie dirijate cu două frâie: entuziasmul și interesul".

Aceste cuvinte care, de data asta, nu mint, sunt exprimate într-o carte pe care dictatorul o va scoate foarte curând din circulație.[27]

La întoarcerea în Italia, Benito devine astfel adeptul socialismului științific sau elitist, chiar dacă afișează încă poziții „maximaliste" contrare tendinței „reformiste" a grupului conducător al partidului. În același timp, tot ce este confuz revendicativ, incoerent, cum sunt atât de des revoltele și răzvrătirile în Italia centrală, îl supără și-i întărește viziunea unei puteri distante, didactice, colbertiene, pe urmele parvenitului corsican devenit împărat. Evoluția lui se va preciza pe durata formării sale. Adevărata cotitură va avea loc în iunie 1914, în ajunul Primului Război Mondial. Lider recunoscut al celui mai radical curent din partid și director al propriului său cotidian, *Avanti!*, el va însufleți greviștii din Marche, Toscana și Romagna pe parcursul „săptămânii roșii" — care va face vreo douăzeci de victime.[28] Acțiunea represivă a poliției și opoziția la grevă a majorității populației îl vor face să înțeleagă că poporul nu este o forță în sine, ci numai instrumentul orb al unei voințe politice superioare. Din adversar al puterilor constituite, se pregătește astfel să devină un adept necondiționat al preeminenței statului, dublat de un propagandist la fel de aprins al intrării Italiei în conflict. Respingerea idealurilor internaționaliste din partea unui lider care, până mai ieri, proclama un pacifism intransigent, în acord cu denunțarea „războiului capitalist" de către Lenin, se dovedește cu siguranță oportunistă, dar în egală măsură coerentă. Să ne amintim datele principale ale acestui parcurs: la 26 iulie 1914, el a publicat în *Avanti!* un editorial intitulat „Jos războiul!"; la 18 octombrie, se pronunță tot aici în favoarea unei „neutralități active" a Italiei. Două zile

---

pp. 16, 392. Titlul german, *Der Einzige*, păstrează în interpretarea lui Stirner, dragă lui Mussolini, o nuanță de „singur *supraviețuitor*".

[26] Conform lui De Felice, *Mussolini il revoluzionario*, pp. 38–40, dacă Mussolini urmează cursurile lui Pareto, nu există nicio relație personală între ei. Și totuși, sociologul, înainte de a muri, în 1923, își va exprima susținerea pentru Marșul asupra Romei și pentru primii pași ai regimului.

[27] Ludwig, *Entretiens*, pp. 156–157.

[28] Această revoltă populară (7–14 iunie 1914), exploatată de stânga mișcării socialiste al cărei astru în devenire era pe atunci Mussolini, declanșează o grevă generală. Guvernul de atunci reușește să o potolească fără a recurge la legi excepționale cerute de mediile cele mai conservatoare.

mai târziu, este îndepărtat de la direcția cotidianului. La 15 noiembrie apare noul său ziar, *Il popolo d'Italia*, deja cu profil războinic. În sfârșit, pe 29, este exclus din Partidul Socialist.

Finanțările datorate unor industriași interesați de aprovizionări militare, precum și banii francezi au avut aici rolul lor, în special prin intermediul ambasadorului Camille Barrère, al liderului socialist (apoi comunist) Marcel Cachin și al ziaristului Filippo (Pippo) Naldi. Dar nu ei au fost cauza principală, contrar a ceea ce s-a afirmat multă vreme.[29] Ar fi greu să ne gândim, invers, la o „criză de conștiință" mult timp dospită[30], sau la descoperirea bruscă a patriei în primejdie[31], când ea nu era amenințată și niciunul dintre beligeranți nu hotărâse să o atace. Aceste formule găunoase dovedesc dificultatea pe care au încercat-o înșiși hagiografii lui Mussolini când să justifice această bruscă schimbare la față. Cât despre ideea conform căreia el ar fi avut atunci intuiția că războiul va deschide calea insurecției fasciste, este o pură fanfaronadă.[32] Ea va fi amplificată de cădelnițătorii săi, care vor plasa în 1914 începuturile „revoluției din 1922"[33].

Și atunci, ce să vorbim de coerență? Pe de o parte, refuzul neutralității corespunde, în 1914–1915, ca și în 1939–1940, unei înclinații irepresibile a personalității sale; pe de altă parte, este hotărât, în ambele cazuri, să mizeze pe învingător: țările Antantei anglo-franco-ruse în Primul Război Mondial, Reichul hitlerist în al Doilea. Altfel spus, ceea ce-l atrage ca un magnet este exclusiv puterea. Pentru a o dobândi, îi trebuie un instrument suplu și eficace: ceea ce Partidul Socialist, cu veșnicele lui certuri între facțiuni, nu este și nici n-ar putea deveni vreodată. Și apoi, socialismul internaționalist este condamnat de iminența războiului. Muncitorii și țăranii au coborât în stradă, de la Berlin la Londra și de la Paris la Viena, pentru a cere război alături de burghezi. Apostolii păcii n-au înțeles acest lucru și Jean Jaurès a plătit-o cu viața.[34] Dacă trebuie să treci

[29] Vezi capitolul foarte documentat „La crisi della guerra" în De Felice, *Mussolini il revoluzionario*, pp. 221–287. Naldi a fost multă vreme un mediator influent între Italia și Franța. În timpul Ocupației, el a stabilit relații solide cu Rezistența, păstrându-și în același timp intrările la Vichy. Una dintre fetele lui se va căsători cu scriitorul comunist Roger Vailland.

[30] Cum pretinde Sarfatti, *Dux*, pp. 140–146.

[31] Beltramelli, *L'Uomo nuovo*, pp. 241–250.

[32] Mussolini, *My Autobiographie*, pp. 48–50.

[33] A. Turati (pe atunci secretar al Partidului Fascist), *Una rivoluzione e un capo*, Roma–Milano, Biblioteca del littorio, f.a. (mai 1928), p. 143.

[34] Asasinarea, la 31 iulie 1914, a lui Jaurès — pentru care Mussolini va avea mereu cuvinte de stimă — l-a impresionat în mod particular. „M-am gândit că era unul dintre acele lucruri pe care fatalitatea evenimentelor îl atrage după sine", îi va spune el lui Ludwig (*Entretiens*, p. 123). La începutul lui 1922, aflat în trecere prin Paris, va merge să vadă Café du Croissant, unde a fost ucis Jaurès, „care

prin tranșee pentru a cuceri o nouă legitimitate națională, Benito se va duce la război și va dovedi că nu se mărginește la a propovădui lupta, ci acceptă să ia parte la ea.

Conform opiniei generale, a fost un bun soldat, nu atât de fanatic precum caporalul Hitler, dar scrupulos în îndeplinirea datoriei și respectat de camarazii lui. Jurnalul său de război, care acoperă perioada din septembrie 1915 până în martie 1917, adică până la demobilizarea din cauza unei răni (provocate de o eroare în lansarea unui proiectil), a fost scris dintr-o dorință evidentă de autoafirmare și publicat, pe măsură ce-l redacta, în coloanele ziarului *Popolo d' Italia*. Găsim aici consemnări net favorabile sieși: „Colonelul îmi propune să redactez cronica regimentului. Îi răspund că prefer să rămân în tranșee cu oamenii mei". Menționează de asemenea bombardarea spitalului militar de către aviația inamică. Evită totuși să afirme, așa cum o va face mai târziu către Ludwig, că austriecii ar fi vizat spitalul ca să-l ucidă pe el și, la fel, nu menționează că a fost operat fără anestezie.[35] Cu excepția acestor bravade, este un document sobru și destul de verosimil despre viața pe front, și este singura scriere a lui Mussolini disponibilă astăzi în ediție curentă.[36] Să adăugăm, totuși, un codicil: în momentul crizei ethiopiene, el se va lăsa convins să transmită un mesaj publicului anglo-saxon despre intențiile lui de pace, din care citâm pasajul principal profetic:

> Poate cineva să creadă că, după ce am luptat ca soldat în tranșee și am văzut oameni făcuți terci în fața ochilor mei, aș dori să arunc Italia, *dacă aș putea evita asta*, într-un nou război european?[37]

Această încercare de a-și explica răzgândirea politică presupune un Mussolini nu numai fără scrupule — ceea ce în mod sigur era —, dar și

---

m-a impresionat mai mult decât zidul Federaților" (mărturisire făcută lui De Begnac, citat in Milza, *Mussolini*, p. 295).

[35] Lui Price îi va spune că a fost operat de... douăzeci și șapte de ori, mereu fără anestezie! (Cf. *I Know These Dictators*, p. 128.) În al Doilea Război Mondial, propaganda va pune în circulație și alte știri false similare, cum ar fi aceea despre Duce zburând pe deasupra frontului la comanda avionului său personal.

[36] Există o versiune franceză veche: *Mon journal de guerre*, Paris, Flammarion, 1935. Va mai semna, în 1937, o lungă prefață la o culegere de *Témoignages étrangers sur la guerre italienne 1915–1918*, publicată ca extras în franceză. Scopul era în acel moment de a resuscita moralul din tranșee al Cămășilor Negre din generația nouă.

[37] Price, *I Know These Dictators*, p. 116. Mesajul a fost boicotat de Foreign Office, scuza oferită Romei de către ambasador fiind aceea că dicția Ducelui nu este îndeajuns de clară. Înregistrarea parțială care ne-a parvenit dovedește, dimpotrivă, că engleza lui Mussolini era inteligibilă.

lipsit de un crez ideologic, gata să se slujească de tot și de toți pentru a-și realiza obiectivele. Începând din acest moment, „trădarea" „renegatului" va deveni o acuzație constantă a stângii antifasciste, înainte și după instaurarea regimului: dovada că omul nu are nici credință, nici lege. Acum se produce, neîndoielnic, ruptura, căci, de acum, va purta foștilor săi camarazi o ură viscerală, mai degrabă rară la el și aproape incomparabilă cu cea pe care o poartă celorlalți adversari. Această ranchiună nu-i va ocoli nici măcar pe verii sau pe prietenii din copilărie — inclusiv pe prostul satului, inofensiv, care a îndrăznit să-l numească public „giruetă" — care vor avea dreptul la porția lor de oprimări și de închisoare: ei îl cunosc mai bine decât ceilalți și trebuie să plătească pentru asta.[38] Întrucât unele sate din provincie păstrează o majoritate de stânga, represiunea se va dezlănțui cu înverșunare. Ultimul primar ales democratic la Predappio, socialist-comunistul Domenico Ciro Farneti, va muri în 1925, ca atâția alții, în urma rănilor primite în timpul unui atac squadrist.

Ruptura este, așadar, clară și rapidă. Totuși, Mussolini va mai aștepta câțiva ani înainte de a da o formulare completă a naționalismului incandescent al primelor „fascii de luptă" create la Milano, la 23 martie 1919.[39] De ce? Foarte simplu, fiindcă vrea să exploateze climatul agitat din perioada imediat următoare războiului: Revoluția din Octombrie, tulburările din Germania, primele dezacorduri la conferința de pace, „victoria mutilată" a Italiei, aventura de la Fiume. Vom reveni în partea a doua. Să ne mărginim la a remarca aici că această maleabilitate nu este exclusiv tactică. Dacă puterea este singurul scop al viitorului Duce — titlu „roman" pe care primii lui acoliți i-l acordaseră deja —, el îl dublează cu un proiect de revoluție națională care se opune opțiunii internaționaliste definitiv recuzate. Trădător sau renegat, nu mai contează pentru el: și-a găsit vocația și locul care-i revine *în cadrul* — și totodată *contra* — societății existente, pe care-și propune să o mineze din interior. Trebuie, în egală măsură, să revină la respingerea valorilor „călduțe" pe care o manifestase la începuturile sale. Dacă există o constantă în acest amalgam ideologic, ea este aceasta: „El, întrupare autoproclamată a poporului, vorbește aceeași limbă cu poporul. Și, pornind de aici, Mussolini este socotit inventatorul unui nou stil politic destinat maselor"[40]. Malaparte,

[38] Cartea citată a lui Emiliani detaliază mai multe cazuri de acest fel. Trebuie adăugat că după Eliberare epurarea în orașul Forlì și în comunele învecinate va fi deosebit de severă.

[39] Vezi demonstrația lui G. Salvemini în primele pagini ale cărții *Mussolini diplomate*, Paris, Grasset, 1932.

[40] Musiedlak, articolul „Mussolini", în *Le Dictionnaire des populismes*, pp. 720–722.

în anii 1930, când nu mai e oportun să o amintești, va pune încă accent pe formația socialistă a Ducelui, stârnind furia celui interesat:

> Lupta împotriva burgheziei era cu mult mai populară printre fasciști decât lupta împotriva proletariatului. Trupele de asalt erau compuse în mare parte din muncitori, mici meșteșugari și țărani. Și apoi, lupta împotriva burgheziei era lupta împotriva guvernului, împotriva statului. [...] Pentru burghezie, nimic nu era mai puțin legal, nimic nu era mai puțin acceptabil decât această violență fascistă, atât de entuziast aplaudată cât timp se exercitase împotriva organizațiilor proletare.[41]

Este adevărat, cu condiția să nu neglijezi natura utilitară a acestei relații cu poporul. Ideea unui fascism „modernizator" a făcut obiectul a numeroase studii.[42] De la început, Mussolini exaltă acest popor cu contururi nedefinite în măsura în care îl poate folosi sau îl poate supune, în vreme ce burghezia rămâne o clasă vicleană, lunecoasă, nesigură, greu de încadrat și de mobilizat. Se va preface că promovează concordia între clasele sociale, în timp ce puterea lui se bazează pe o stare de confruntare permanentă, pe care doar *el* va putea să o arbitreze și să o controleze. Burghezilor le va spune: eu sunt bastionul vostru împotriva răzbunării maselor; iar proletarilor: fără mine, proprietarii vă vor face să sângerați, așa cum au făcut întotdeauna în cursul istoriei. Această tactică, liniștitoare și amenințătoare totodată, îi va reuși cât timp nu va crede că a sosit momentul să se lanseze în proba foc a noului război mondial, când va pierde suportul și al unora și al celorlalți.

Iubirea lui mult trâmbițată pentru sport și activitate fizică urmează și ea aceași pantă: spadasin, el s-a bătut în duel, precum d'Annunzio și Malaparte, contra unor adversari politici sau jurnaliști. Dar curge puțin sânge: el va ieși din luptă fără urmări.[43] Pe toată durata vieții, în pofida unui regim alimentar strict, în parte impus de ulcerul care-l chinuia (legume și fructe, orez alb, foarte puțină carne și feculente, dar pâine cât dorește[44], nici cafea, nici desert, rar un deget de vin alb lungit cu

[41] C. Malaparte, *Technique du coup*, Paris, Grasset, 1931, pp. 252–253.

[42] Vezi în jurul acestei dezbateri, E. Gentile, *Renzo De Felice, l'historien dans la cité*, Paris, Les Éditions du Rocher, 2008.

[43] Va continua să ia lecții de scrimă, iar antrenorul lui englez spune că „se antrenează fără mască" (Price, I *Know these Dictators*, p. 110). Din nou exhibarea curajului fizic...

[44] El va slăvi pâinea ca aliment de bază pentru popor (vezi partea a doua).

apă minerală), el va lupta zadarnic să nu se îngrașe. Silueta îndesată a moștenit-o pe linie paternă, combinată cu o anume finețe a trăsăturilor, a mâinilor și a gleznelor, care provine de la mama sa. Jocului proletar de *bocce* îi preferă echitația sau tenisul și va construi în parcul reședinței sale romane unul dintre primele terenuri sportive private din țară. În schimb, este unul dintre puținii italieni din epoca lui — și a noastră... — care nu are decât o pasiune moderată pentru fotbal. Desigur, cele două Cupe Mondiale câștigate de *azzurri*, în 1934 și 1938, vor fi celebrate ca triumfuri ale regimului, cu atât mai mult cu cât a doua finală va avea loc... în Franța. Nu va merge să asiste la Jocurile Olimpice de la Berlin, care se desfășoară într-o atmosferă destul de liberală[45], cedându-i locul prințului moștenitor Umberto, de frică să nu facă figurație alături de Hitler, chiar dacă delegația italiană câștigă acolo un număr respectabil de medalii, iar Führerul este umilit de performanțele negrului american Jesse Owens, adevărat câștigător al Jocurilor.[46] Atletismul și natația îl plictisesc, dar trebuie neapărat să fie dezvoltat fizicul noilor italieni a căror înfățișare pricăjită, mai cu seamă cea a recruților meridionali, i-a displăcut atât de mult în tranșeele Primului Război Mondial. Cei doi fii mai mari ai lui se vor succeda la președinția Federației Italiene de Box. Stadioane și piscine „Mussolini" sau „Dux" (uneori ambele, mai mult zel nu strică...) răsar până și în târgurile cele mai îndepărtate, acolo unde nu există încă, uneori, nici electricitate, nici apă curentă.[47] Frecventarea lor este gratuită, în general obligatorie pentru toți copiii. Educația fizică a fetelor este un subiect delicat, dar obstacolele provin, cele mai multe (în special în Mezzogiorno), din obiceiuri locale sau din prejudecățile Bisericii, nu din voința regimului. S-a insistat mult pe opoziția fascismului la emanciparea sportivă a „femeii de casă". Cu toate acestea, când Ondina Valla va stabili la Berlin recordul mondial la 80 de metri garduri, ea va fi desemnată de Mussolini ca un exemplu pentru tot tineretul italian, în timp ce Vaticanul va strâmba din nas.

---

[45] În special a fost suspendată campania antisemită, dar numai pentru câteva săptămâni.

[46] Filmul pe care Leni Riefenstahl, cineasta oficială a celui de al Treilea Reich, îl va turna pe stadionul Olympia este un omagiu atât de înflăcărat al performanțelor lui Owens, încât s-a putut vorbi de un rasism invers. Ea va continua în același stil într-o serie de reportaje din anii 1960–1970 consacrate populației africane nuba.

[47] Unul dintre (numeroșii) scriitori care au publicat după război memorii „adaptate" povestește cum a fost el împins de sărăcie să adere la fascism, și descrie satul lui natal ca o adunătură de magherniță îngropate în noroaie. Evită să spună că satul respectiv, lăsând deoparte ruinele unui castel impunător, dispunea de un stadion modern și bine echipat.

Priceperea tehnică va deveni și ea una dintre emblemele regimului și unul dintre vectorii imaginii Ducelui, care se lăsa văzut la volanul unor mașini zbârnâitoare și la comenzile unui avion pe care-l pilota cutezător.[48] E greu, și de astă dată, să imaginezi ceva mai puțin proletar, într-o epocă în care masele populare nu puteau decât să admire de la distanță aceste plăceri costisitoare. În cursul manevrelor militare, ca și pe front, Mussolini le va explica, de preferință în fața camerelor de filmat, constructorilor și inginerilor care știau de zece ori mai multe decât el — dar obligați să tacă — cum poate fi ameliorat un model de tanc sau de submarin. Nu va duce lipsă de discipoli în acest domeniu: de la Castro până la actualul dictator nord-corean Kim Jong-un. Aviația rămâne subiectul lui favorit: glorificată și puternic finanțată de regim, va avea dreptul la apelativul „fascistissima", în timp ce armata de uscat și mai cu seamă marina păstrează o reputație mai tradițională și regalistă.[49] D'Annunzio și futuriștii impuseseră ca ultimă modă „suflul eroic al vitezei"[50]; Primul Război Mondial a consacrat piloții de vânătoare ca idoli populari. Zborul este la moda zilei în Europa, în Statele Unite și chiar în Uniunea Sovietică.

> Avionul devine instrumentul modern al eroismului, celebrat la stânga și la dreapta, un simbol al solitudinii aristocratice, de înălțare deasupra noroiului tranșeelor, imaginea progresului tehnic și a reîntoarcerii la un cod al onoarei de acum dispărut, sau aproape, în rândul trupelor.[51]

Mussolini va fi așadar pilot, precum cei doi fii mai mari ai săi. Zborurile transatlantice vor aduce regimului o mare faimă internațională pe timp

---

[48] Chiar prea cutezător... Causticul ambasador Anfuso povestește cum, la întâlnirea cu Hitler în Prusia Orientală, în august 1941, după o inspecție comună a frontului rus, „Mussolini a spus că va pilota el însuși avionul. Toată lumea a pălit, dar nimeni nu a îndrăznit să facă vreo obiecție. Ducele a pilotat vreme de trei sferturi de oră. Hitler n-a spus o vorbă, dar sunt convins că gluma nu i-a plăcut defel și că ea a părut SS-ului un semiatentat. În momentul aterizării, pilotul Führerului i-a sugerat să renunțe, fiindcă pasagerii, scăpați de sovietici, nu voiau să moară de mâini italiene, fie ele și ilustre. Mussolini s-a întors cam fără voie pe locul lui și a primit complimentele cuvenite; totuși, vorbele Führerului nu au fost la fel de călduroase precum cele pe care le folosea când îl felicita că a combătut marxismul" (*Du palais de Venise*, p. 223).

[49] Vulgata neofascistă a denunțat multă vreme „trădarea amiralilor", cunoscuți nu doar ca monarhiști, ci și ca anglofili, drept una din cauzele derutei militare din Mediterana. De aici procese și polemici nesfârșite după război.

[50] Precum d'Annunzio, la începutul romanului său *Forse che si, forse che no* (1910) consacrat noilor provocări ale automobilului și aviației.

[51] M. Serra, *Une génération perdue. Les poètes guerriers dans l'Europe des années 1930*, Paris, Seuil, 2015, p. 81 și urm.

de pace; recursul masiv la aviație în Spania și — mai puțin glorios — în Ethiopia va sluji ca demonstrație a capacităților militare ale Italiei noi. Pilotul său personal, asul Angelo Tondi, va trebui, de multe ori, să repare stângăciile de pilotaj ale Ducelui. În același timp, Dedal va arde, metaforic, aripile creaturii sale. Bruno Mussolini va muri la douăzeci și trei de ani, în august 1941, pe când testa un prototip de bombardier. Funeraliile acestui tânăr simplu și direct vor marca unul dintre ultimele momente în care poporul „său" se va asocia durerii resimțite mai degrabă de un părinte decât de un șef cu autoritatea deja zdruncinată.[52]

Falsul proletar și adevăratul mic-burghez va fi atras oare, în chip compensatoriu, de contactul cu clasele diriguitoare tradiționale? Va pregăti el, prin intermediul bărbatului de stat respectabil, trecerea de la Buonaparte la Napoleon? Slujindu-se de socialism ca de o trambulină, își va întoarce haina pe dos și-și va renega rădăcinile? Nu, omul va rămâne până la sfârșit socialist: în felul lui, firește. Pe parcursul primilor zece ani ai regimului, până la cotitura din anii 1930, el va privilegia în general o imagine mai degrabă liniștitoare, care să o relativizeze pe aceea de fost șef de bandă. El se fotografiază la hipodrom și în restaurante la modă, cu țigara în gură (el care detesta fumatul) și cu joben, pe care-l scoate imediat, odată făcute fotografiile — fotografii ce vor fi reproduse în gazete și la jurnale de actualități. La ieșirea din Downing Street 10, reședința premierului britanic, pe care-l vizitează la câteva săptămâni după luarea puterii, figura lui este severă, dar ținuta, cu melon și mantou cu guler de blană, impecabilă. Se înconjoară de tineri diplomați și de maeștri de ceremonii meniți să-l deprindă cu protocolul și cu bunele maniere, chiar dacă nu reușesc întotdeauna să-l convingă să facă o baie zilnică. Va apărea uneori în fața interlocutorilor cu chipul umbrit de o barbă de două sau trei zile: avea pielea feței foarte sensibilă (încă o trăsătură maternă, poate) și nu a învățat niciodată să se radă singur fără să se julească. Bărbierul său personal îl va însoți până și în ultima fugă, în aprilie 1945. Într-o primă perioadă își etalează decorațiile străine, cum ar fi cravata Ordinului de Malta sau marea cruce a Legiunii de Onoare pe care i-o înmânează ambasadorul Franței, Camille Barrère, la Palazzo Farnese, în epoca în care Parisul încerca să-l îmblânzească pe noul om forte al peninsulei. Cele două personaje se detestau de altminteri, căci Barrère, așa cum am spus, fusese intermediar între guvernul său și Mussolini „intervenționistul"

[52] Pe coperta cărții de meditații pe care i-o va dedica, *Je parle avec Bruno* (Montreux, Édition de l'Aigle, 1942), fiul său figurează în ținută de pilot de război.

din 1914–1915 și știa prea multe lucruri care trebuiau de acum uitate. Ambasadorul va fi, prin urmare, „invitat" să se pensioneze în noiembrie 1924, după douăzeci de ani de activitate neobosită la Roma, unde își preluase funcția în 1897.

A fost colportată deseori imaginea unui Duce cu maniere necioplite, în special la masă.[53] Un diplomat francez, care-l privește în timpul unuia dintre primele lui dineuri oficiale, ne-a lăsat un portret cu totul opus.

> Un pic de rigiditate și de automatism, dar nu stângăcie. Vecina lui de masă remarcă o privire cercetătoare asupra mulțimii tacâmurilor de argint din jurul farfuriei sale, dar le folosește pe toate corect. În conversația care se poartă în franceză nu încearcă să strălucească, iar la sfârșitul mesei acceptă cu bunăvoință să semneze meniurile. A reușit să devină în scurt timp centrul atenției tuturor și să evolueze într-o lume care nu era a lui.[54]

Această disponibilitate se va schimba odată cu vremea și cu puterea. Metamorfoza este evidentă la un dineu de stat, oferit câțiva ani mai târziu prim-ministrului grec Venizelos:

> Invitatul, puțin adus de spate, avea aerul unui profesor binevoitor. Mussolini, rigid, distant, așezat în fața lui, abia se atingea de mâncare și nu zâmbea deloc, ignorând doamnele din dreapta și din stânga lui. Dădea impresia unei timidități instinctive față de niște circumstanțe care nu-i erau familiare. Privea drept înainte și nu știa ce să facă cu mâinile. Lipsa de naturalețe era evidentă.[55]

Va păstra până la sfârșit (se poate vedea până și în fotografiile în care apare spânzurat de picioare în aprilie 1945) obiceiul țărănesc de a îmbrăca un maieu de corp din lână sau din bumbac. Dar pentru moment, el se îmbracă aidoma unui dandy și nu ezită să apară în loja președintelui Consiliului la operă și la teatru, mirosind un trandafir roșu pe care-l

---

[53] Mack Smith afirmă că avea un asemenea complex încât evita să mănânce în public (*Mussolini*, p. 139). Istoricul uită de problemele dietetice ale dictatorului.

[54] Cf. Charles-Roux, *Souvenirs diplomatiques. Une grande ambassade à Rome, 1919–1925*, Paris, Fayard, 1961, pp. 228–229. Cadrul era cel al ambasadei Braziliei. Cyprienne, fiica mai mică a lui Charles-Roux, revenit ulterior la Roma ca ambasador pe lângă Sfântul Scaun (1932–1940), se va căsători cu un diplomat italian, prințul Marcello del Drago, colaborator apropiat al lui Ciano: cuplul figurează într-un capitol din *Kaputt* al lui Malaparte. Sora ei mai mare a fost scriitoarea Edmonde Charles-Roux, soția lui Gaston Defferre.

[55] P. Vita-Finzi, *Giorni lontani*, Bologna, Il Mulino, 1989, pp. 207–208.

aruncă în antract vreunei cântărețe sau artiste la modă. Iată descrierea uneia dintre ultimele sale apariții mondene, la începutul lui 1933:

> Când s-a sfârșit primul act, toți ochii s-au fixat pe loja prezidențială care era deja goală. El era pe culoar, cu mâinile în buzunare, singur, cu ochii roșii, cu chipul livid. Mulțimea înainta, trecea prin fața lui, indiferent și puternic. Oamenii ridicau timid mâna dreaptă, femeile păşeau abia mișcându-și picioarele. El răspundea dând ușor din cap, fără să scoată mâinile din buzunare. Dintr-odată, privirea lui s-a fixat în fundul culoarului, unde eu și doamna care mă însoțea stăteam nemișcați: nu-i vedea decât pe cei doi care nu defilau prin fața lui.[56]

Vegetarian sau aproape, iubește animalele, dar și aici în măsura în care contribuie la imaginea lui. Crește un pui de leu, primit în dar de la partidul său, iar când vine momentul să îl dea grădinii zoologice de la Roma, va continua să-l viziteze uneori împreună cu copiii săi (și cu jurnaliști). Oferă admiratorilor, și mai cu seamă admiratoarelor, instantanee semnate de unguroaica Ghitta Carell și de alți fotografi la modă din lumea bună, unde apare ca violonist într-o harababură boemă de partituri, vase cu flori și perne. Avea un oarecare talent muzical, moștenit de fiul său Romano, devenit după război un jazzman reputat. Primii biografi, ca Sarfatti, comentează cu entuziasm acest dar, și au existat și scrieri consacrate lui *Mussolini violonist*. Mai târziu, această imagine i s-a părut poate prea frivolă și a dat ordin să nu mai fie menționată.[57] Va uita de asemenea referința la un pretins Mussolini compozitor și lutier, stabilit la Londra în secolul al XVIII-lea.[58] Dar va avea grijă de mâinile lui până la sfârșit: singurul său lux, la Salò, va fi o ședință de manichiură la fiecare două săptămâni. Devine membru a două dintre cluburile cele mai selecte ale capitalei, Clubul de Vânătoare *(Circolo della Caccia)* și Clubul de Șah *(Circolo degli Scacchi)*, unde nu va pune niciodată piciorul, spre deosebire de neocontele Galeazzo Ciano di Cortelazzo[59]: acesta va evolua

[56] C. Alvaro, *Quasi una vita. Giornale di uno scrittore*, Milano, Bompiani, 1959, pp. 101–102. Acest mare scriitor a fost un bun martor al epocii sale: să uităm notița finală antifascistă, strecurată pentru cititorii săi de după război. Dar descierea este, în ansamblul ei, credibilă.

[57] În Italia, dar nu în străinătate. Încă din anii 1930, Price va afirma că vioara este relaxarea lui preferată și detaliază repertoriul lui cât se poate de exigent: Palestrina, Bach, Beethoven și Brahms (Cf. *I Know These Dictators*, p. 112).

[58] Cf. *My autobiography*, pp. 18–19.

[59] Titlul îi fusese atribuit tatălui său de către rege, în 1925, la cererea lui Mussolini, ca o recunoaștere formală a isprăvilor (incontestabile) ale amiralului Ciano în al Doilea Război Mondial — în

cu delicii într-o lume ce nu va face nimic pentru a-l salva în momentul pieirii sale. Nu este, la urma urmelor, decât o poză d'annunziană, printre altele; dar, spre deosebire de poetul abruzzan, care ar fi dorit să se nască prinț roman, Mussolini disprețuiește această lume desuetă. El nu cultivă aici relații masculine; eroare de apreciere și greșeală din orgoliu, fiindcă niciun curtean nu va veni să-l informeze, în primăvara și în vara lui 1943, că regele are în vedere și apoi pregătește înlăturarea lui. Și în lunga listă a cuceririlor sale feminine, uneori de o noapte, adesea nici atât, nu e cunoscută niciuna de rang înalt, în vreme ce la picioarele (plate) ale lui Ciano se înghesuie frumoase cu sânge albastru. Chiar și vechiul drumar Farinacci, lider recunoscut al intransigenților fasciști, avea o amantă oficială dintr-o ilustră familie milaneză, marchiza Carla Medici del Vascello, care a murit alături de el în 1945. Abia la Salò, Mussolini va primi, pentru fugare întâlniri intime, două sau trei doamne din aristocrație; dar era vorba de fasciste exaltate, gata să moară împreună cu el, ceea ce el nu dorea câtuși de puțin.

În primii ani ai regimului, el se întoarce seara la hotel sau în modesta cămăruță de chiriaș cocoțată sub acoperișurile bătrânului oraș. Prințul Torlonia nu-i oferise încă, pentru o chirie simbolică, un mic hotel particular pe via Nomentana, plăcut și spațios, dar deloc luxos după criteriile epocii, aproape de reședința în care regele Victor Emanuel și familia sa trăiesc la fel de burgez, departe de Quirinal și de fastul lui ex pontifical.[60] Masa lui se compune dintr-un sfert de pui, un coș cu fructe și o sticlă de apă minerală, și lucrează neobosit la dosarele lui până în zori. Pe masa de lucru și-a pus o potcoavă ruginită, un talisman cules într-o noapte de iarnă, pe vremea când nu era încă cineva, dintr-o piațetă din Milano, Piazzale Loreto, acolo unde cadavrul său va fi spânzurat douăzeci și trei de ani mai târziu. El visează de pe acum la eticheta „Marele Secol" sau napoleoniană pe care o va inaugura la Palazzo Venezia: colaboratorii trebuie să stea în poziție de drepți, așteptând ca toată Italia să îmbrace uniforma. E puțin exagerat: unii camarazi de demult continuă să-l tutuiască (dar nimeni nu-i va mai spune Benito), în vreme ce ginerele său Ciano n-a

realitate, drept mulțumire pentru ajutorul dat Ducelui încolțit în momentul afacerii Matteotti (vezi partea a doua).

[60] Familia Mussolini va locui în vila Torlonia din 1925 până la 25 iulie 1943. Ducele va construi aici, în afara terenului de tenis menționat, un adăpost subteran nefolosit vreodată. Castelul medieval de la Rocca delle Caminate, în Romagna, confiscat la Eliberare, îi fusese oferit ca locuință de vară prin subscripție populară în 1927. Mussolini a acceptat darul, precizând că proprietatea va redeveni domeniu public după moartea lui.

avut niciodată acest privilegiu și nu a fost niciodată invitat să stea jos în prezența lui. Italo Balbo, „cvadrumvir" al Marșului asupra Romei și protagonistul isprăvilor aeriene ale fascismului, a fost neîndoielnic singurul care, negăsind un fotoliu potrivit pentru statura lui impunătoare, se așeza nepăsător pe un colț de birou, fără să se sinchisească de un Duce care-l fulgera cu privirea, palid de furie în fața unei asemenea îndrăzneli.

Nu a frecventat pe vreunul dintre acoliții săi în particular și nu a pus piciorul în vreun salon sau într-o casă particulară — inclusiv apartamentul din noul cartier șic Parioli de la Roma, unde tinerii Ciano cultivau zgomotos o cohortă de „obligații" —, nici în vreo cabană de vânătoare, un castel și, cu atât mai puțin, o braserie sau o patiserie, ca Hitler. „DUCELE, șeful guvernului, vă mulțumește și regretă că nu poate accepta invitația dumneavoastră" devine o formulă standard a cabinetului său. Nu-l va întâlni pe suveran decât în ocazii oficiale, unde detestă să figureze în plan secund, așa cum impune protocolul regal. După ce a renunțat la teatru și la operă, în afară de unele premiere sau serate de gală[61], își proiectează filme acasă, în familie, și în general se duce la culcare înainte de sfârșitul proiecției. Câțiva ani mai târziu, se va axa pe vizite și pe manifestări publice, minuțios programate și organizate, și va pierde contactul cu țara pe care credea că a modelat-o după imaginea lui și care a devenit un imens sat Potemkin.

Aristocrația romană — și italiană în general — și-a inventat mai târziu un renume de opozantă a regimului, pe care nu îl merită deloc.[62] Cu câteva excepții, membrii acestui univers închis nu s-au distanțat de fascism — la fel ca junkerii prusaci de Hitler — decât pentru a întârzia reformele agrare pe enormele lor *latifundia* și pentru a păstra controlul asupra foarte rentabilelor lor bănci private. Mussolini, deși le-a acordat acestor privilegiați compensații uneori exorbitante, nu i-a luat niciodată în serios și s-a folosit de ei ca un dresor de urși, în timp ce unii observatori străini, printre care un François-Poncet, deși realist, au putut crede că aceste personaje cu nume uneori antice de prinți și de condotieri și-ar

[61] Și aici, el trebuie să surprindă și să epateze mereu asistența. În 1932, la reprezentația unei opere de Mozart, la teatrul Fenice din Veneția, dă dispoziții să se golească loja prezidențială de toate autoritățile, ca nimeni să nu se interpună între el și această muzică sublimă. Rămâne neclintit vreme de trei ore, marmorean și nemișcat, făcând să amuțească toate murmurele din sală. În 1937, la un concert Wagner de la Roma, procedează invers: renunță la locul de onoare atribuit lui, își cumpără un bilet de la ghișeu și se instalează la parter în mijlocul publicului timorat.

[62] Vezi contele F. Sarazani, *Alla corte del Duce. L'aristocrazia romana e il fascismo*, Florența, Le Lettere, 2015.

putea relua locul pe care îl deținuseră în epoca Italiei feudale și vor bloca orientarea țării spre război. O iluzie asemănătoare îi va anima pe Aliați, după 1945, convinși în mod greșit că vechile clase conducătoare pot opri dezvoltarea comunismului în Italia. Mai bine informat decât ei, papa Pius al XII-lea a pregătit clandestin noile cadre ale democrației creștine, provenite din burghezia mică și mijlocie, și chiar din popor, care vor guverna țara o lungă perioadă după război.

Singurele două centre de opoziție la fascism vor apărea în acest mediu abia mai târziu, în ajunul crizei din vara anului 1943: unul, în jurul prințesei Marie-José de Belgia, soția lui Umberto, prinț de Piemont, moștenitor al tronului, format în esență din intelectuali; celălalt, sub impulsul direct al lui Victor Emanuel al III-lea, nu regrupează pe nimeni fiindcă monarhul nu are încredere în nimeni și mai cu seamă în propria noră. Mussolini se va arăta circumspect în privința marilor industriași și bancheri și a influentelor lor contacte internaționale. La urma urmei, dacă fascismul a „mărșăluit" asupra Romei, el s-a născut (și va muri) la Milano, orașul cel mai dinamic și mai modern al țării. Dictatorul are nevoie de ei și-i respectă, cât timp nu manifestă nicio atitudine ostilă. Iar când antreprenorul și marele colecționar de artă torinez Riccardo Gualino, unul dintre pionierii industriei cinematografice, va intra în conflict cu regimul, Ducele nu va ezita să-l trimită în *confino* pe insula Lipari vreme de aproape doi ani (1931–1932): o lecție pentru toți cei asemenea lui.

În definitiv, chiar dacă vom reveni mai târziu, putem de pe acum să afirmăm că Mussolini nu a încheiat cu clasele conducătoare decât un pact reciproc avantajos, o căsătorie din interes, mai întâi pentru a salva țara de pretinsa amenințare bolșevică, apoi pentru a îngrădi revendicările proletariatului; dar nimic mai mult. Cu siguranță, proprietarii agricoli din Veneto și din valea Padului — mai ales cei mici și mijlocii, care se simțeau mai amenințați — finanțaseră brigăzile fasciste cu scopul de a evita ocuparea terenurilor de către *braccianti*, țăranii lipsiți de pământ și lucrătorii agricoli, reveniți plini de îndrăzneală — și mai săraciți — din măcelul tranșeelor. În orașe, industriașii aveau și ei de a face cu greve muncitorești — dar finanțările lor, despre care dispunem astăzi de o documentare destul de precisă, au fost și mai modeste. Se poate afirma astăzi, în mod rațional, contrar unei teorii multă vreme predominante, că nici înainte, nici chiar ceva timp după Marșul asupra Romei, marele capital nu a mizat *exclusiv* pe Mussolini și pe fascism. Marile averi doreau mai degrabă instalarea unui guvern forte, încredințat unei personalități cunoscute, de

preferință un militar: un nou Mac-Mahon sau un Hindenburg. Fasciștii ar fi figurat aici în poziție minoritară, pentru a asigura menținerea ordinii, fără nicio influență asupra măsurilor economice și sociale — unde se instalase teama față de derapajele lor revoluționare. Mussolini, care știe acest lucru, acționează exact în direcția contrară. După „marșul" victorios, refuză postul de ministru al afacerilor interne: el nu vrea doar aceste firimituri, el vrea toată puterea, și numai pentru sine. Păcăleala i-a reușit. A doua zi, o obținea.

Formula „regim-refugiu"[63] pentru clasele înlesnite pare mai potrivită. Unii oameni de afaceri, cel puțin aceia mai lucizi, mai „europeni" și mai cosmopoliți vor continua să nu agreeze regimul, voluntarismul lui economic și sfidările lui grandilocvente, mai cu seamă în faza „autarhiei" anilor 1930.[64] Dar vor sfârși prin a-l accepta, din realism sau din „patriotism corporativ". Jurnalul senatorului — și mare antreprenor — Alberto Pirelli reflectă elocvent această abordare în totalitate pragmatică.[65] Contrar clișeului, astăzi perimat, al unui fascism în slujba capitalului, un fond de neîncredere reciprocă va caracteriza mereu relația dintre ele. La Mussolini — ca și la Hitler și chiar la marxiștii Stalin și Mao —, culturalul (naționalist) a contat mai mult decât economicul,[66] el fiind convins că, oricum, „administrația va veni din urmă". Firește, el a dat garanții, a limitat cu o mână de fier revendicările sindicale ale țăranilor și muncitorilor; dar nu era vorba de altceva decât de aranjamente interesate. Proprietarii de terenuri din Sud îl vor părăsi fără regrete după cotitura din 1943 și fragmentarea țării. Industriașii și bancherii din Nord vor accepta Republica Socială fiindcă nu puteau face altfel și pentru a-și salva bunurile și uzinele.

Mussolini, spre deosebire de inspiratorul său Napoleon, nu a vrut să creeze o aristocrație a regimului, și nici măcar a partidului, cum au făcut bolșevicii sau Hitler. El are grijă, totodată, să evite, pe cât este posibil, orice apropiere între cei din vârful ierarhiei și se bucură dacă ei se detestă sau se invidiază unul pe altul, după principiul etern *„divide et impera"*.[67]

---

[63] M. Luciolli, „Mussolini, home de gauche", *Revue des Deux Mondes*, decembrie 1983.

[64] Vezi mai departe, în partea a doua.

[65] A. Pirelli, *Taccuini, 1922–1943*, Bologna, 1984.

[66] După frumoasa formulă a lui P. Ory, *Qu'est-ce qu'une nation? Une histoire mondiale*, Paris, Gallimard, 2020, pp. 409–410.

[67] Acest lucru este valabil și pentru familiile lor. Ambasadorul Bruno Bottai, fiul puternicului lider pe care-l vom întâlni mai departe, mi-a povestit că a fost filmat de o trupă de la actualitățile cinematografice pe când se dădea mare în ținută *Balilla* („mic fascist") împreună cu fiul mai mare al lui Galeazzo

Brevetul onorific „fascist din Marşul asupra Romei", menit să-i desemneze pe primii aderenţi ai mişcării, nu a fost niciodată decât un expedient retoric, însoţit de beneficii foarte modeste, contrar a ceea ce se petrecea în URSS şi în al Treilea Reich.[68] Apelurile la „camarazii de primă oră şi la Cămăşile Negre ale revoluţiei", care punctau discursurile mussoliniene, nu vor avea, în cele mai multe cazuri, nicio valoare efectivă. El a acceptat — şi chiar a cerut — ca anumiţi coechipieri, mai vanitoşi, să primească un titlu de nobleţe, refuzându-l însă pentru el şi familia lui. Socialist în forul lui interior, nu a înţeles în ce măsură Coroana avea încă puterea să atragă şi să îmblânzească intransigenţi înrăiţi. Nu a putut evita ca Galeazzo Ciano să devină, asemenea lui, cavaler al prea sfintei Annonciade, cea mai veche distincţie onorifică a Casei de Savoia, şi, cu acest titlu, în mod formal un „văr al regelui", urmând a fi consultat în toate dezbaterile de interes naţional. El bănuia aici — pe bună dreptate — o tentativă a ginerelui de a se elibera de sub tutela socrului şi de a se pregăti să-i succeadă într-o bună zi, la presiunile fiicei sale, Edda. Un altul — mai redutabil — dintre concurenţii săi, Dino Grandi, va obţine aceeaşi decoraţie în 1943, când se apropie de monarhie să pună la punct lovitura de stat ce urma să-l înlăture. Vom mai vorbi la momentul potrivit.

Din punct de vedere ideologic, Mussolini nu putea accepta ca fascismul să se lase încătuşat în castele trecutului. Statul etic totalitar nu putea tolera acest lucru; şi acest stat este *el*, şi numai el. Exercitarea puterii va consta, în funcţie de circumstanţe, de umori şi de suspiciuni, în a-i îndepărta pe colaboratorii prea activi sau prea ambiţioşi — niciodată fizic, în general cu un alt salariu bun sau cu o strapontină de senator ori de consilier de stat —, pentru a-i înlocui, din ce în ce mai frecvent, cu nişte nulităţi inofensive. Şi va închide adeseori ochii la afacerile de corupţie sau de moravuri dacă acest lucru îi va permite să-i ţină sub control pe cei responsabili. Câţiva adjuncţi căzuţi în dizgraţie, precum Augusto Turati, secretar de partid între 1926 şi 1930, sau camarazi de la început, ca Leandro Arpinati, au cunoscut *il confino* şi închisoarea; dar asta a fost mai degrabă o excepţie decât o regulă. Fascismul, cel puţin până la reglarea de conturi de la Salò, nu va cunoaşte echivalentul metodelor staliniste

---

Ciano. Programul era menit să arate italienilor educaţia „spartană" a odraslelor regimului. Or, cei doi copii, foarte stingheriţi, se întâlneau pentru prima oară şi nu s-au mai revăzut.

[68] L-am găsit pe cel al bunicului meu patern, ofiţer în rezervă, pe care scrupule legalitare sau bătăturile de la picioare l-au îndemnat la cale întoarsă după prima etapă. Brevetul poartă nr. 96230; nu foarte eroic, dat fiind că mărşăluitorii au fost vreo... 26 000. La moartea lui, în 1936, familia a putut, totuşi, să adauge în ferpar ritualul *„fascista della Marcia su Roma"*.

sau hitleriste de lichidare a adversarilor interni. Oamenii, am mai spus-o, îi erau indiferenți, toți demni de dispreț, toți înlocuibili unul cu altul: au fost marea lui resursă înainte de a deveni o cauză a pieirii sale. Prin convingere și prin vocație, Mussolini nu putea concepe o altă totalitate decât a sa.

2

Temperamentul

Dictatorii au rareori simțul umorului: Mussolini nu-l avea deloc. Un jurnalist care i-a urmărit debutul ne oferă un portret credibil, care se mai poate îmbogăți pe parcurs:

> Avea aerul unui pastor protestant, incapabil să zâmbească. Apărea însoțit de secretarul său, ținând în mână o servietă pe care nu o încredința nimănui.[1] Fasciștii prezenți îl înconjurau să-l ovaționeze. Îi îngheța cu o privire. Zburau glume, râsete groase, zeflemeli la adresa adversarilor: „Foarte bine, văd înfiripându-se printre voi umorul fascist". S-ar fi lipsit bucuros. Ceilalți, surprinși, intonau cât îi țineau puterile refrenele războinice ale brigăzilor. L-am văzut dechizând și închizând gura mecanic ca un pește, aidoma celor care, la biserică, se fac că intonează imne sacre cărora nu le știu cuvintele. În aceste momente, își regreta, poate, vioara. Când lua cuvântul, nimeni nu avea dreptul să-i răspundă. El se obișnuia astfel cu acea solitudine politică ce avea să devină mica lui glorie și condamnarea sa.[2]

Acest fel de a fi nu se va schimba niciodată. Puterea îi va înăspri trăsăturile pe care i le modelase natura.[3] Totul este rigid, disimulat, țeapăn, cu

[1] Ciudată anticipare a sfârșitului: vezi epilogul.

[2] E. Radius, *Usi e costumi dell'uomo fascista*, Milano, Rizzoli, 1964, pp. 199–200.

3 „Un mizantrop cu o viziune extrem de sumbră asupra naturii umane", conform lui Mack Smith, *Mussolini*, p. 143.

mult înainte de regia cezarică din anii 1930. „Emană puterea voinței, ca un radiator incandescent."[4] Dacă în copilărie și în adolescență manifestase patosul și violența temperamentului romagnol, militantul a învățat repede să și le stăpânească. Dar acest om lipsit de sentimente va rămâne mereu pradă resentimentelor. Față de camarazii lui socialiști și apoi fasciști se poate arăta cordial, relaxat, evitând totuși orice familiaritate. Vine dintr-o regiune cunoscută pentru vulgaritatea limbajului și vigoarea imaginației, pe care o vom regăsi în multele filme dedicate de Fellini ținutului său natal, de la *Vitelloni* la *Glasul lunii*. Dar Fellini, romagnol de la mare (Rimini), se deosebește de un romagnol de la câmpie, ca Mussolini. Sunt nuanțe care contează, la câteva zeci de kilometri distanță, într-o țară cu mii de clopote ca Italia, mai cu seamă în epoca aceea. Or, Benito este pudic, detestă cuvintele grosolane, vorbele în doi peri, glumele de cazarmă: și aici, primează influența mamei. Nu îl interesează bârfele licențioase despre viața privată a semenilor lui, dar simte o fascinație morbidă pentru informațiile privind „perversiunile" sexuale atribuite lui Hitler și apropiaților lui. Nu e vorba aici de un impuls de omenie din partea lui: toate acestea îi întăresc convingerea că el întruchipează un model de dictator „roman" viril și echilibrat față de barbaria „germană".

Există o latură — aparent — burlescă în raidurile squadriștilor și în umilințele la care-și supun adversarii — precum pancarte insultătoare sau știreanguri pe care-i sileau să le poarte la gât când îi plimbau pe străzi. Purgația cu ulei de ricin nu este totuși o măsură chiar atât de „inocentă", când i se adaugă cuie, ulei de motor sau acizi care produc leziuni cronice, cauzând orbirea sau moartea victimelor.[5] Șeful nu asistă niciodată, nu se amestecă, nu se amuză: toate astea nu îl interesează decât pentru folosul politic pe care i l-ar putea aduce. Țara odată „pacificată" și puterea lui consolidată, Ducele îi va încredința în 1934 regizorului Alessandro Blasetti sarcina de a realiza epopeea oficială a squadrismului. Rezultatul va fi *Vecchia Guardia* (*Vechea Gardă*), o peliculă influențată de filmografia sovietică a lui Eisenstein și Pudovkin, un imn al reconcilierii naționale îndărătul idealurilor revoluției fasciste.[6] Mai târziu, în momentul Axei, când va afla că niște fasciști amețiți, în vizită de „fraternizare" în al Treilea Reich, au jefuit „casa poporului" unde erau găzduiți și le-au agresat pe

[4] Price, *I Know These Dictators*, p. 108.

[5] Un disident sloven își va da sufletul după ce va fi înghițit ulei de mașină.

[6] Blasetti va turna, tot cu sprijinul lui Mussolini, capodopera sa, patrioticul *1860*, despre expedi-ția lui Garibaldi în Sicilia. Ultima secvență, tăiată după război, arată garibaldieni supraviețuitori care defilează alături de Cămășile Negre.

Fräulein, el a vrut să-i împuște, de pildă. Colaboratorii lui au obținut, nu fără greutate, ca acești militanți prea vioi să fie repatriați pe ascuns. În timpul noului război, vorbindu-le soldaților pe front, le stârnea „ura față de dușmani", știind probabil că aceasta este calitatea, sau defectul, care lipsește cel mai mult trupelor sale.

Istoricii au insistat asupra acceselor lui de mânie, a emotivității, a incoerenței în cazul multor decizii sau non-decizii ale sale, mai ales pe durata războiului. Și totuși, un grafolog va observa că scrisul lui — și el redacta sau corecta de mână multe zeci de pagini pe zi — variază foarte puțin de la început până la sfârșit: rămâne precis, controlat, bine spațiat, lizibil, cu puține ștersături; nu este deloc dificil de descifrat. Iar salturile de dispoziție, chiar în cele mai rele momente, nu vor semăna niciodată cu accesele de isterie ale lui Hitler, cu crizele de atonie nervoasă ale lui Stalin urmate de o ploaie de insulte ordinare, sau cu excesele alcoolice care-l puteau lăsa pe Churchill pe jumătate inconștient vreme de zile întregi. Un desen din 1923, când exista încă dreptul de a râde (puțin), îl prezintă pe Duce în trei momente diferite: „Zâmbește, râde în hohote, izbucnește într-un râs homeric..." spune legenda. Dar în imagine el apare din ce în ce mai iritat, iar în final e pradă unei furii demente. Și totuși, omul nu era lipsit de ceea ce germanii numesc *Galgenhumor*, „umor de eșafod". O vreme, colecționează caricaturile care-i sunt consacrate în presa internațională și cere diplomaților întrucâtva surprinși ca acestea să-i parvină cu punctualitate.[7] Și în momentul detenției sale pe insula Ponza, la sfârșit de iulie–început de august 1943, va nota cu un oarecare amuzament că unul dintre adversarii lui, liderul abisinian Imerù, fusese cazat anterior, la ordinele lui, în aceeași reședință.[8]

Folosește rareori termeni injurioși pentru a-și desemna adversarii[9], pe care-i califică cel mult drept „nătărăi" sau „prostănaci", termeni care, ca din întâmplare, sunt des întâlniți în limbajul școlar al epocii. Îi vom găsi în circumstanțe nefaste, de pildă, în discursul rostit la Trieste, la 18 septembrie 1938, prin care anunța introducerea legilor rasiale, dezmințite

[7] Acest dosar voluminos, pe care mai mulți martori își amintesc că l-ar fi văzut, nu va fi găsit niciodată.

[8] Mussolini, *Storia di un anno. Al tempo del bastone e della carota*, Presidenza Centrale Opera Balilla, posta da campo 711, [1944], p. 56. Aici și în continuare, *Histoire d'une année*.

[9] Conform lui Monelli (*Mussolini petit bourgeois*), uneori putea să se arate nepoliticos cu bărbații și chiar cu femeile. Dar mărturiile adunate de acest autor nu sunt întotdeauna obiective. De pildă, el face mare caz de „amintirile" portarului de la Palazzo Venezia, Quinto Navarra, care nu sunt, în cea mai mare parte, decât niște falsuri ajustate de un alt ziarist cunoscut. Cf. *Valet de chambre de Mussolini*, Paris, Bader- Dufour, 1949.

până în ajun: „Cei care pretind că noi ne-am supus unor imitații sau unor presiuni din afară [*sic*] sunt niște bieți imbecili [*poveri deficienti*] demni de disprețul sau de mila noastră". Rareori va fi mințit cu mai multă fanfaronadă și josnicie. Îl va numi *poveraccio*, „amărât", pe cutare prim-ministru fantomă din timpul ocupației italo-germane a Greciei[10], neimaginându-și că trei ani mai târziu acest termen i se va potrivi de minune Ducelui înfrânt de la Salò... În intimitate, i se întâmplă să-l numească pe rege „piticul" sau să spună despre Roosevelt că „în istorie nu s-a mai văzut un popor condus de un paralitic"[11]. Îl poate trata pe Churchill drept un „bețivan respingător", pe Stalin drept un „sălbatic sângeros" și, probabil, la fel și pe Hitler. Dar va ezita să o spună în public: vechiul conspirator știe că dușmanul de azi poate deveni aliatul de mâine. Polemistul Mussolini va păstra până la sfârșit gustul formulelor asasine. Una dintre cele mai cunoscute — și, să o recunoaștem, reușite — este cea prin care, la Salò, îi va denunța pe intelectualii care și-au întors cămașa pe dos, uitând beneficiile primite și profiturile pe care le-au acumulat în *ventennio*, numindu-i „canguri giganți"[12]. În epoca Republicii Sociale, va redacta note și articole mai virulente și uneori mai eficiente decât discursurile sale bombastice din faza „cezarică", de parcă scrisul ar putea să-l consoleze de eșecul său și să-l reabiliteze în ochii posterității. Caz aproape unic printre contemporani: alături de Churchill și de de Gaulle, el nu a avut o „pană" pentru discursuri, mesaje și articole.[13] Toate, sau aproape toate, au fost scrise de el și corectate până la ultima virgulă, fiindcă, în pofida aparențelor, detesta să improvizeze.

Oaspeți de marcă străini, miniștri, diplomați, industriași, jurnaliști, vor fi surprinși de curtoazia distantă și rigidă a unui om care nu lasă să răzbată niciun reflex din căldura mediteraneeană, în afara privirii febrile, extrem de mobile, „al cărei negru catifelat strălucea în penumbră"[14], mereu la pândă, care părea că vede totul, se îndoiește de toate și nu cedează nimic, asemenea celui mai calculat negustor de la țară. „Acei

[10] Anfuso, *Du palais de Venise*, p. 196.

[11] *Journal Politique* al contelui Ciano, II, la data de 28 mai 1941, p. 336.

[12] Articol de la 11 decembrie 1943 apărut în *Corrispondenza repubblicana*, agenția de presă a Republicii Sociale.

[13] Singura excepție cunoscută este o serie de articole pentru ziarele americane din anii 1920, scrise de poliglotul Sarfatti sub supravegherea sa.

[14] Ludwig, *Entretiens*, p. 75. Și după cincisprezece ani, medicul militar german care-l îngrijește la Salò notează după prima lor întâlnire: „În pofida aerului suferind, am fost imediat fascinat de privirea ochilor săi mari și scânteietori în care se reflecta tot ce simțea în momentul acela" (G. Zachariae, *Mussolini si confessa*, ediție nouă, Milano, Rizzoli, 2004, p. 17).

ochi imenși, prea expresivi ca să exprime un sentiment personal"[15], va scrie un alt martor. La prima sa apariție diplomatică, la Conferința de la Lausanne pentru Orientul Apropiat (1922–1923), la câteva săptămâni după Marșul asupra Romei, el se fotografiază, în costum, pantaloni reiați și ghetre, „flancat de Poincaré la dreapta și de lordul Curzon la stânga, într-o postură napoleoniană, cu mâna dreaptă vârâtă într-o deschizătură a hainei"[16]. Englezii în special — de la regele George al V-lea, în vizită oficială în Italia în 1924, până la Sir Austen Chamberlain, ministrul de externe conservator, și soția lui, care aveau o reală simpatie pentru Mussolini — îi apreciază ținuta impecabilă, cunoașterea dosarelor, precizia termenilor sau a conceptelor pe care deseori le-a învățat sau le-a revizuit în ajun. Ar trebui oare să vedem în această compoziție elaborată a personajului un complex de inferioritate controlat cu greu, așa cum s-a afirmat adesea? Am studiat cu lupa sute de clișee ale lui Mussolini, unele rare — cum ar fi primirea rezervată aeronautului și oceanografului Auguste Piccard, la sosirea pe aeroportul din Roma — și nu sunt convins de asta. Întotdeauna crispat, niciodată firesc, e adevărat; dar „fiu al nimănui" cu mândrie, el se simțea menit unui destin ca niciun altul. Apariția lui Hitler va schimba totul. Diplomatul englez Sir Ivone Kirkpatrick, care, în calitate de prim consilier al ambasadei britanice la Roma la începutul anilor 1930, a avut de mai multe ori prilejul să-l vadă de aproape, ne-a lăsat un portret pătrunzător și nuanțat:

> Este greu să fixezi într-un cadru precis felul lui de a fi fluid, aproape caleidoscopic. A spune că e prost ar însemna să-i ignori virtuozitatea și abilitatea tactică ce nu l-au împins, totuși, să facă erori grosolane de raționament. Îmbina o anume lașitate de fond cu o bună doză de curaj. Generos mai degrabă din orgoliu decât din caritate, putea să pară deseori răzbunător și amoral. Imprevizibil, romantic și instabil, știa să interpreteze toate rolurile, și așa se explică de ce, din toate judecățile emise asupra lui, pozitive sau negative, niciuna nu este cu adevărat concludentă. A avut parte de faimă, dar nu a fost niciodată un „om mare". Pragmatismul lui mobil și imaginativ se lovea de o incapacitate funciară de a crede până la capăt în alegerea pe care și-o asumase, ceea ce, în fond, îl făcea patetic.

---

[15] L. Loganesi, *Un morto tra noi*, Milano, Longanesi, 1952, p. 23. Se înțelege ușor despre ce „mort între noi" este vorba...

[16] Charles-Roux, *Une grande ambassade à Rome*, pp. 222–223. Este vorba, de fapt, de o fotografie mărită, fără delegațiile complete.

În ciuda tuturor defectelor sale, și în ciuda răului pe care l-a făcut Italiei și lumii, nu mă pot gândi la el fără o anume compasiune.[17]

Mimica lui, inflamată în scenele „chapliniene" ale discursurilor din balcon[18], rămâne foarte controlată dincolo de luminile rampei: în particular el se poate încă strădui să pară simplu, chiar dacă nu este niciodată spontan și e rareori relaxat. Rarele momente de destindere sunt consacrate poporului mărunt, care-i dă siguranță în calitatea lui de șef *real* al națiunii, în vreme ce regele nu mai este, în ochii lui, decât un figurant care trebuie neutralizat mai devreme sau mai târziu. Diplomele înmânate unor muncitori și agricultori stahanoviști, darurile modeste către mamele cu mulți copii, balurile populare, unde se fotografiază schițând cu stângăcie câțiva pași de dans la brațul unei sătence, înainte de a se eclipsa, ca de obicei, fac parte integrantă din imageria mussoliniană. La fel, distribuirea de premii, care-i place atât de mult: să nu-l uităm pe fostul învățător. Mama mea, la vârsta de cincisprezece ani, în uniformă de „tânără italiancă", cu jachetă neagră și fustă albă, aleargă către cortegiul dictatorului, în vizită la Milano, ca să-i prezinte o compoziție redactată de toată clasa care exaltă „ceea ce face Ducele pentru patria noastră" (contrariul ar fi surprins):

El oprește imediat mașina și îndepărtează polițiștii care mă înconjuraseră. A citit textul încet, cu jumătate de voce, și l-a pliat cu grijă ca să-l vâre în buzunar, spunând: „E foarte bine. Îți mulțumesc și le mulțumesc camarazilor tăi". M-a mângâiat pe obraz, în aplauzele mulțimii, și mi-a dat drumul *zâmbind*, ca un tată de familie.

Fericit și fiindcă nu a găsit vreo greșeală de gramatică sau de sintaxă... În schimb, fiul mareșalului Italo Balbo, singurul lider fascist care în 1940 se va opune deschis războiului, mi-a mărturisit:

Se zvonea că tatăl meu a fost răpus nu printr-o eroare a bateriilor antiaeriene italiene, ci printr-un ordin al Ducelui, gelos pe acest vechi acolit. Totuși, la funeraliile de la Roma, când mi-a prins pe cămașă medalia

[17] Kirkpatrick, *Study of a Demagogue*, pp. 194–195.

[18] Mare păcat că, în celebrul său film *Dictatorul* (1940), unde oferă un portret pătrunzător al Führerului, Chaplin s-a mărginit, în cazul Ducelui, la o caricatură amuzantă, dar superficială.

de aur a tatălui meu, cordial și aproape afectuos, dar fără urmă de zâmbet, am avut impresia că e sincer. Cine știe?[19]

În tratatul *Umorul* (1908), care prefigurează viitoarea sa vocație de dramaturg, Pirandello insista asupra faptului că umorul, care transformă viața în parodie, reprezintă un atribut esențial al sensibilității moderne:

> În unele momente de tăcere interioară când sufletul se eliberează de obișnuințele cotidiene și vederea noastră devine mai ascuțită și mai pătrunzătoare, vedem viața într-o goliciune aridă și neliniștitoare. [...] Iată-ne cuprinși de o impresie stranie, ca și cum dintr-odată putem vedea o realitate diferită de cea pe care o percepem în mod normal, dincolo de imaginea colorată de simțurile noastre, dincolo chiar de viziunea omenească și de tiparele rațiunii noastre.[20]

Mussolini întruchipează perfect această dilemă, căreia îi neglijează dimensiunea filosofică, dar nu și consecințele politice care-i convin. În fond, este încă o versiune a lui *Ecce homo* nietzschean: cum să fii supraom și actor în același timp. Șeful își ridică poporul la o dimensiune tragică, pe care doar lupta pentru viață o poate justifica: această operațiune rămâne esențialmente parodică, deci *umoristică*, fiindcă devalorizează istoria în raport cu mitul. De aici vine și simțul ascuțit al punerii în scenă — a se lua în serios pentru a fi luat în serios — care va caracteriza până la ultima secvență parcursul lui de comic-tragedian, sau, politic vorbind, de demagog. Darul lui de a comunica va păstra întotdeauna o doză de simulare. Thomas Mann îi împrumută iluzionistului cavaler Cipolla (ceapă) din povestirea *Mario și Magicianul* (1930) trăsături incontestabil mussoliniene. „Are umor, un umor feroce ce-și dă frâu liber într-un râs înăbușit. Dar nu înțelege o glumă: nimeni nu ar îndrăzni să-i spună vreo anecdotă sau vreun calambur"[21], notează unul dintre interlocutori. De aici, din nou, referința la modelul său:

---

[19] Mărturie făcută autorului. Vezi volumul meu *Malaparte. Vies et légendes*, ediție definitivă, Paris, Perrin, col. „Tempus", 2012, pp. 242–244.

[20] L. Pirandello, *L'Umorismo*, în *Saggi e interventi*, Milano, 2006, p. 939. Fascinația exercitată de opera dramaturgului sicilian asupra lui Mussolini, dincolo de relațiile cordiale dintre cei doi bărbați, este ilustrată de frecvența reflecțiilor uneori lucide la adresa lui, care figurează în *Taccuini mussoliniani* de De Begnac.

[21] Ludwig, *Entretiens*, p. 68. El îi mărturisește printre altele: „Odată [în pușcărie] am profitat ca să citesc din *Don Quijote* și m-am distrat copios" (p. 79).

> Napoleon a fost numit „indivertibilul", cel pe care nimeni și nimic nu-l poate amuza și nici înveseli. Din acest punct de vedere, cel puțin, elevul și-a depășit maestrul. Incontestabil, admirația pe care și-o poartă sieși a creat o lipsă de interes absolută pentru tot restul.[22]

Este reflexul unei indiferențe morale intime. Un medic chemat la căpătâiul Ducelui pentru boala misterioasă care l-a afectat în toamna lui 1942, și apoi din nou în februarie 1943, îl va descrie (mai târziu) „clinic, ca fiind un temperament abulic"[23]. Natură bipolară? Foarte posibil. Tensiunile care-l frământă sunt controlate în exterior, dar îl minează în interior. Fiindcă Istoria este tragică, omul, care este un lup pentru om *(Homo homini lupus)*, nu-și respectă semenii decât dacă sunt mai puternici decât el. Perfectă caracterizare a raporturilor lui cu Hitler, elevul care și-a depășit curând maestrul; apoi, și din aceleași motive, a admirației pentru Stalin, care va prelua ștafeta în 1944–1945. De la început până la sfârșit, această dinamică nu se va schimba: în 1924, el nu vrea (poate) moartea denunțătorului său la Cameră, socialistul Matteotti, ci „numai" să fie redus la tăcere cu forța; dacă pentru asta e nevoie de un asasinat, ei bine, și-l va asuma, invocând rațiuni de stat confundate cu propria permanență la putere.[24] Peste douăzeci de ani, el nu cere capul ginerelui său Ciano care a votat împotriva lui în noaptea Marelui Consiliu, dar nu va face nimic pentru a-l salva când „durii" din partid vor cere și vor obține execuția lui după un proces-fantomă.[25] Principalele crime ale fascismului — de la bombardamentele cu gaz din Ethiopia până la execuția ostaticilor în timpul celui de al Doilea Război Mondial, trecând prin sprijinul acordat teroriștilor români, unguri, bulgari și croați, ca să nu mai vorbim

---

[22] Borgese, *Goliath*, p. 213.

[23] Profesorul Arnaldo Pozzi, desemnat de marele clinician Cesare Frugoni, care îl va îngriji după război și pe liderul comunist Togliatti. S-a gândit mai întâi la un cancer, apoi chiar la o otrăvire. În realitate, era o manifestare acută a ulcerului gastroduodenal de care Mussolini suferea din tinerețe și care-l obligase deja, în ianuarie–martie 1925, în ajunul afacerii Matteotti, să-și reducă sau să-și anuleze angajamentele publice. Își va reveni câteva săptămâni mai târziu. Cf. De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia in guerra 1940–1943*, vol. 2, *Crisi e agonia del regime*, Torino, Einaudi, 1990, pp. 1077–1084.

[24] Mussolini a fost transpus pe ecran de actori excelenți (și uneori de alții mai puțin buni), de la Rod Steiger până la Claude Brasseur, de la Bob Hoskins până la tânărul Filippo Timi. Dar niciunul nu l-a egalat, după părerea mea, pe elvețianul Mario Adorf, într-un film puțin cam didactic al lui F. Vancini, *Afacerea Matteotti* (1973). Secvența în care dictatorul își acoperă fața, aflând de asasinarea adversarului său, ca și cum și-ar fi spus „Sunt atât de aproape de țintă, voi pierde totul", este de un efect stanislavskian.

[25] Vezi reconstituirea detaliată în prefața mea la *Journal politique* al contelui Ciano, și mai departe, aici, în partea a treia.

de persecuția antisemită — nu vor fi pentru el decât accidente de parcurs, justificate de lupta pentru supraviețuire. La Salò va emite câteva slabe proteste la adresa germanilor sau a extremiștilor care-l înconjoară, se va apleca asupra cazului individual al unui partizan, al unui dezertor, al unei văduve sau al unui orfan, dar va face astfel încât să ignore dimensiunea înspăimântătoare a războiului civil. Martore sunt scrisorile către Claretta: și este, probabil, unul dintre motivele pentru care i-a poruncit în zadar amantei sale să le distrugă.

Aceste elemente se regăsesc, în mod ciudat anticipate, în singura încercare de ficțiune romanescă a lui Mussolini, *Amanta cardinalului, Claudia Particella*, publicată în ziarul socialist *Il popolo*, de la Trento, între 20 ianuarie și 11 mai 1910. Pentru cei care nu au citit-o, se perpetuează legenda unui text libertin, ca să nu spun pornografic. Acest text plin de întorsături de situație demne de un foileton al lui Ponson du Terrail a fost la origine doar o sinecură alimentară; dar nu merită pe de-a-ntregul disprețul în care l-a înecat posteritatea. Mussolini va mărturisi că scrisul era, pe atunci, principala lui sursă de venit și că el multiplica, în consecință, peripețiile unei intrigi destul de confuze. Adaugă însă că „această muncă mă pasiona ca narator al unei istorii populare"[26]: și aici ne apropiem de realitate. Formula anticlericală și scandaloasă a titlului nu contează decât ca punct de plecare. Acțiunea se situează în jurul anilor 1640, în toiul luptelor religioase și politice duse de Contrareformă împotriva luteranismului care amenință Statele Papale. Tânăra și frumoasa Claudia este pasiunea senilă a episcopului Carlo Emanuele Madruzzo, nevoit odinioară să intre la mănăstire din respect pentru tradiția și dorințele puternicei sale familii, și care a devenit în final prinț regent de Trento. După ce și-a făcut datoria, asigurând pacea și bunăstarea unui popor prea puțin recunoscător, cardinalul vrea să obțină de la pontiful Inocențiu al X-lea dispensa care i-ar îngădui să-și împlinească visul de dragoste. Dar Claudia, curtezana „cu ochii negri ca ai diavolului", pe care poporul de rând o socotește o „vrăjitoare capabilă de toate relele", este la originea arestării rivalei sale, nepoata cardinalului, Filiberta, moștenitoarea imensei averi a familiei Madruzzo, închisă într-un donjon unde își așteaptă moartea. Claudia complotează cu un călugăr intrigant, Benizio (*sic*), sclavul favorurilor sale erotice abia întrezărite. Cardinalul, jignit de

[26] De Begnac, *Taccuini mussoliniani*, p. 21.

refuzul papei de a-i permite întoarcerea la statutul laic, decide să se revolte contra Bisericii, „regăsind mândrele cuvinte ale virilității care nu știe să renunțe la viață și nici la dragoste". Claudia moare, poate otrăvită de Don Benizio la ordinul Curiei romane, iar cardinalul îi face amantei sale funeralii somptuoase în domul orașului, sfidând indignarea clerului, a notabililor și a poporului; după care „își va târî lanțul zilelor până la moarte", cincisprezece ani mai târziu.[27]

Disprețuit sau tratat ca o simplă curiozitate de cei mai mulți istorici, acest pretins „roman istoric" ar fi trebuit, dimpotrivă, să-i intereseze pe biografii specializați, poate chiar și pe analiști. Fiindcă este greu de negat că tânărul și deja „indivertibilul" autor l-a presărat cu ocheade complice și detalii revelatoare până într-atât încât am putea discerne aici o oarecare ironie din partea lui. Dar în afara echivocului și lascivului Don Benizio, găsim printre personaje o Rachele, al cărei prenume este ca din întâmplare cel al unei tinere fete pe care Mussolini o întâlnise la Predappio, care-i va deveni soție și mama celor cinci copii legitimi. Cât despre cardinal, bunele sale intenții de legislator confruntate cu slăbiciunea sa de victimă a pasiunii nu ne duc, oare, cu gândul la contradicțiile lui Alessandro Mussolini? Dacă vrem să găsim un mesaj ideologic în această carte, ar fi ideea că puterea conservatoare (Biserica de la Roma) va continua să strivească veleitățile de revoltă ale insurgenților câtă vreme ei nu vor avea forța să meargă până la capătul proiectelor. Iar poporul se va alinia întotdeauna, inevitabil, de partea învingătorului.

După instaurarea regimului, Mussolini va relua o oarecare activitate literară indirect, inspirând sau revizuind mai multe scenarii cu subiecte istorice pentru teatrul și filmele colaboratorului său oficial, dramaturgul și regizorul Giovacchino Forzano.[28] Rezultatul cel mai cunoscut al asocierii lor va fi piesa napoleoniană *Campo di maggio*, 1930, din care Forzano va scoate un film câțiva ani mai târziu. Piesa evidențiază simbolic această analogie cu împăratul, care se va atenua succesiv în favoarea mitului cezaro-roman.[29] Nu se mai pune problema umorului și nici a ironiei:

---

[27] Mussolini, *L'amante del Cardinalle. Claudia Particella*, ediție stabilită și comentată de P. Orvieto, Roma, Salerno Editrice, 2009.

[28] Am evocat pe scurt în biografia *Italo Svevo, ou l'Antivie*, Paris, Grasset, 2013, cazul fiicei lui Forzano, Concetta, pacientă a lui Freud, care a fost la originea unui schimb controversat de dedicații, în aprilie 1933, între dictator și părintele psihanalizei.

[29] Într-o publicație pentru copiii din anii 1930, care-i slăvește pe *Eroi e condottieri italiani*, Napoleon îl precede cronologic pe Garibaldi în lista gloriilor naționale: ceea ce viza, prin ricoșeu, revendicările fasciste asupra Corsicii.

condotierul, modelat prin voință și bătălii, este de acum singur, față în față cu viitorul. Firea lui oscilantă și misticismul confuz îi induc credința că Destinul lucrează pentru el.

Schimbare de timp și de decor: suntem în vara lui 1931. Un scriitor de douăzeci și patru de ani, speranță a inteligheției fasciste din Sicilia lui natală, Vitaliano Brancati, sosește la Roma, „înghesuită, compactă, bătută de sirocco, unde femeile și monumentele se aseamănă", pentru audiența atât de mult dorită la Palazzo Venezia. Așteptare lungă într-un salon pustiu. Apoi un ușier latră numele lui și-l conduce de-a lungul unui coridor, până la o ușă dublă capitonată:

> Ușa pare că se îndepărtează, se ascunde, se apropie ca și cum ar fi gata să fugă, se întredeschide, apoi se deschide larg. Încăperea strălucește, perfect lustruită, mobilă întunecată, pereți tapetați cu stofă, parchet lucitor. El e acolo, înalt[30], singur, unic, în mijlocul lucrurilor ce-l înconjoară fără să-i poată reflecta imaginea. Eu salut și înțepenesc în poziție de drepți. El părăsește pervazul ferestrei și vine spre mine. Vocea mi se pare necunoscută, atât este de mângâietoare: „Apropie-te, Brancati, te cunosc și ți-am citit ultima carte. Ce scrii acum?" Îi place titlul romanului meu, vorbim de Anatole France, de Balzac, de Tolstoi, de Zola, acești coloși care conduc asemenea lui mase enorme de oameni, dar și de tineri autori contemporani. Poartă o bluză de vară largă, vocea îi este calmă și prietenoasă, întreabă și ascultă. [...] Când se termină audiența, părăsesc încăperea și, înainte de a ieși, mă întorc să-l salut. El este acolo, în fundul camerei, din nou intangibil. Nu știu de fapt cine este și nu pot să-l judec istoric vorbind, căci opera lui nu este terminată. Dar există neîndoielnic în el un simț al existenței: vorbește ceva în el care mă face să tresar. Și faptul că m-am apropiat fizic de el se traduce într-un zumzet al memoriei, ca un izvor adânc.[31]

Extazul tânărului intelectual, care acoperă trei sau patru pagini în versiunea originală a cărții sale, este previzibil: am putea cita zeci de exemple similare. Ceea ce surprinde, în schimb, este că un text împănat cu atâtea

---

[30] Cu cei un metru și șaizeci și opt de centimetri ai lui, Mussolini era de înălțime medie printre italienii din vremea sa: dar nu putea fi calificat, fizic vorbind, drept „înalt". Or, el ține la comparația implicită cu regele Victor Emanuel al III-lea, poreclit *Sciaboletta* („săbiuța"), ale cărui statură minusculă și fizic ingrat suscitau batjocura „durilor" din tabăra fascistă.

[31] Pasaj extras din articolul lui V. Brancati, „La mia visita a Mussolini", *Critica Fascista*, 1 august 1931, în *Racconti, teatro, scritti giornalistici*, Milano, Mondadori, 2003, pp. 1628–1634.

clar-obscururi și subînțelesuri a putut să apară integral în presa timpului, evident cu aprobare de sus. Mussolini, atât de sensibil la măgulirea slugarnică, apare aici ca o ființă al cărei destin se deschide spre toate zările și nu și-a atins încă zenitul. În realitate, textul este măgulitor într-un plan secund, fiindcă îl învăluie pe șef în mister. Histrionismul și siguranța de sine sunt atât de mari, încât el își poate îngădui să se complacă în nuanțe care nu sunt fățiș măgulitoare. Toate articolele, interviurile, convorbirile care îl priveau (chiar indirect) erau supuse propriei lecturi-cenzuri prealabile, ceea ce avea ca rezultat aglomerarea biroului și a zilelor sale de lucru. Ca regulă generală, se arăta mai tolerant față de tineri străluciți ca Brancati, meniți unui viitor literar promițător; le îngăduia îndrăzneli de neimaginat pentru alții. Această atitudine relativ liberală va deveni mai rigidă din momentul constituirii Axei. Elogiile unanime la adresa Führerului îl fac să înțeleagă că, și aici ca și în altele, trebuie să se conformeze situației.

La oricare dictator, chiar și la cel mai sângeros, exercițiul puterii comportă un echilibru subtil între capacitatea de a inspira încredere — de aici îi vine *popularitatea* — și cea de a stârni teamă — receptacul al *autorității* sale. Mussolini a cântat multă vreme cu o mână de maestru pe ambele claviaturi. Primii cincizeci de ani ai unității italiene s-au caracterizat prin pârghiile de mediere ale democrației liberale. Grație rotițelor sale — Coroana, parlamentul, guvernul, armata, poliția, proprietatea agricolă, industria, finanțele etc. —, ea a reușit să stăvilească prăpastia care se căsca între diferitele regiuni și diferitele mentalități. Biserica, a cărei influență rămânea considerabilă, mai ales în Sud, nu se împăcase încă oficial cu statul laic, care-i smulsese Roma cu forța în 1870 și pusese capăt puterii temporale a papilor. De la începutul secolului XX, s-a putut obține accesul gradual al catolicilor și socialiștilor reformatori la viața politică națională. Dar bătrânul șef liberal Giovanni Giolitti, artizan al acestei deschideri, considera că țara era încă prea fragilă, în 1914–1915, ca să renunțe la neutralitatea sa. A fost răsturnat, și Primul Război Mondial, deși victorios, a schimbat radical jocul.[32]

Strategia lui Mussolini va consta, contrar predecesorilor săi, în a accentua aceste clivaje și a destabiliza și mai mult țesutul social al țării, invocând o reîntoarcere la ordine care însemna impunerea ordinii *sale*, presupusul

[32] Vezi paginile despre „L'Italia vers la guerre" în cartea mea *D'Annunzio le Magnifique*, Paris, Grasset, 2018, pp. 374–386.

scut împotriva violenței și anarhiei. În vreme ce trâmbița că a fondat fascismul ca să salveze statul de drept, acțiunea lui urmărea să-i distrugă bazele. Parlamentarismul, nu bolșevismul, a devenit adevăratul lui adversar. Întreaga istorie a „celor douăzeci de ani" va fi dominată de dialectica dintre „fascismul-mișcare" — ale cărui scopuri rămân în mod esențial cele ale revoluției preconizate de „fasciile de luptă" în martie 1919 — și „fascismul-regim" — care acceptă compromisuri cu clasele conducătoare tradiționale pentru a se menține la putere: ceea ce istoricii numesc „constituționalismul" dictaturii. Echilibrul între stânga și dreapta fascismului italian — ca să numim așa, simplificând, cei doi poli extremi, în cadrul cărora trebuie să distingem mai multe curente și mai multe momente — nu va putea, tocmai din această pricină, să fie asigurat decât de liderul charismatic; este marea intuiție a lui Mussolini, care va fi copiată de Hitler. Statul etic ar fi trebuit să devină împlinirea firească a totalitarismului fascist în care se contopesc mișcarea și regimul. Convins că este, de acum, destul de *popular* și totodată destul de *autoritar* pentru a suda cele două tendințe, Ducele din iunie 1940 va intra în război cu iluzia că va sfârși construirea edificiului său; va fi îngropat sub ruinele lui. Văzută din acest unghi, această decizie absurdă și irațională — dictată în parte, dar numai în parte, de refuzul de a se „dezumfla" în fața lui Hitler — apare ca perfect coerentă cu o viziune asupra vieții și a luptei din care neutralitatea este exclusă.

Histrionismul urmează aceeași curbă și evoluează în funcție de diferitele faze și diferitele ipostaze ale omului public Mussolini: agitator, șef de bandă, dictator, demiurg atotputernic, comandant militar, figurant agonizând la Salò, cu privirea stinsă de animal hăituit. De înălțime medie, ca majoritatea dictatorilor din prima parte a secolului XX — inclusiv Lenin, Stalin și Tito, „depășindu-l" pe Churchill cu un centimetru sau doi[33] —, el a înțeles din tranșee și de când s-a întors de pe front că portul uniformei impresionează mai puternic mulțimile decât neglijența foștilor camarazi socialiști sau capele și pălăriile cu boruri largi ale anarhiștilor. „Cămășile Negre" — se discută și azi cine le-a inventat în realitate — vor deveni prin urmare simbolul unui tineret disciplinat și curajos: modelul neomilitar pe care-l va impune într-o zi tuturor compatrioților, începând din copilărie.[34] Opera Nazionale Balilla (Opera Națională Balilla), după

[33] Ca majoritatea interlocutorilor aparținând celei de a Treia Republici, cu excepția lui Flandin. „Le grand Charles" nu apăruse încă la orizont...

[34] Aceste structuri, care vor face furori în toată Europa fascizantă, erau mai cu seamă inspirate de organizația pionierilor sovietici.

numele unui adolescent genovez care a declanșat în 1746 o revoltă antiaustriacă, va fi creată începând din 1926, repartizată pe diverse sectoare în funcție de vârstă și de sex, apoi transformată, zece ani mai târziu, în GIL, Gioventù Italiana del Littorio (Tineretul Italian al Lictorului).[35] Dar pe toată durata anilor de luptă, și chiar după preluarea puterii, Mussolini va alterna cămașa neagră cu sacoul burghez — și va fi chiar, uneori, echipat cu o canotieră, cu un melon și cu o umbrelă — în funcție de necesități, circumstanțe și interlocutori.

Această dualitate nu s-a exprimat nicicând mai eficient decât în ziua de 30 octombrie 1922, la patruzeci și opt de ore după Marșul asupra Romei — fiindcă a așteptat să fie sigur de victorie. La ora 11 dimineața, sosit de la Milano în vagon de dormit, primit la gară cu urale de către susținători, sobru, fără nici cea mai vagă expresie de triumf, el poartă cămașa neagră pe sub haina de vară. Așa era îmbrăcat când, după o pauză rapidă la hotel, s-a prezentat la audiența regală.[36] Se știe astăzi că „Aduc Majestății Voastre Italia de la Vittorio Veneto"[37], adică moștenitoarea victoriei din Primul Război Mondial, este apocrifă. El ar fi încercat, dimpotrivă, să justifice această ținută prea puțin reglementară care risca să ofenseze un suveran ultraformalist. Când, la ora 19.30, revenea la Quirinal pentru a-i prezenta regelui lista primului său guvern de coaliție, va arbora fracul și jobenul pe care le cere protocolul; neschimbată rămâne doar privirea înghețată, ca și cum nu reușea încă să creadă în triumful său. Dezinvoltura cu care trece în aceste ore decisive de la haina revoluționarului la ținuta omului de stat — și el va continua să o facă, mai cu seamă în primul deceniu al regimului — ilustrează virtuozitatea lui ca actor. Se va îmbrăca cu aceeași pedanterie severă, robespierriană, când va rosti la 16 noiembrie, în Cameră, celebrul „discurs de bivuac", care prefigurează sfârșitul democrației parlamentare. Indiferent ce s-a spus mai târziu, acest discurs răspicat, de doar câteva minute, acolo unde răsunaseră vorbele sforăitoare ale predecesorilor săi, a fost de o rară eficiență:

> Aș fi putut învinge zdrobitor [*stravincere*], dar mi-am impus limite. Mi-am spus că înțelepciunea cea mai mare este aceea care nu ne părăsește

[35] Vezi partea a doua.

[36] *„I wore a black shirt."* Mussolini, *My Autobiography*, p. 177. Nu există însă nicio fotografie cunoscută de la această întâlnire.

[37] Victorie a armatei italiene asupra Austro-Ungariei (24 octombrie 1918) care a pus capăt conflictului pe frontul italian. Via Veneto din Roma, ilustrată de filmul lui Fellini și de întâmplările acelei *dolce vita*, este de fapt via *Vittorio* Veneto.

după victorie. Puteam transforma această sală mohorâtă și cenușie într-o tabără de fideli, puteam să zăvoresc Parlamentul și să formez un guvern în întregime fascist. Aș fi putut, da, dar nu am vrut să o fac, *cel puțin în această primă etapă.*[38]

Sublinierea ultimei fraze ne aparține: conform mai multor mărturii, Mussolini ar fi făcut, înainte de a o rosti, o pauză încărcată de amenințări. Avea atunci treizeci și nouă de ani[39], era în floarea vârstei, plin de energie: nimeni nu poate, adică nu vrea, să-l oprească. Lenin, Stalin, Franco, în civil sau în uniformă, vor păstra mai mult sau mai puțin același aer. El, nu: cameleonul malapartian predomină, cel puțin până în 1932–1933; după care, masca cezarică și ținuta aproape permanentă în uniformă de prim caporal de miliție îl vor fixa într-un singur rol: cel care-l va pierde. Această alegere este și ea cu două tăișuri: pe de o parte, așa cum vom vedea, miliția a fost în chip formal subordonată, începând din anii 1920, aparatului de siguranță al statului; pe de altă parte, Mussolini vrea, în mod simbolic, să arate că este oricând gata să-și lanseze „trupele" pentru cucerirea țării. Nu este o întâmplare faptul că, în noaptea dintre 24 și 25 iulie 1943, când va fi pus în minoritate de asociații săi disidenți, unul dintre ei îl va descrie astfel: „marele actor a îmbătrânit, pentru prima oară în lunga și trimfătoarea lui carieră nu-și mai știa textul și-i bâiguia cuvintele"[40].

[38] El a obținut votul de încredere al unei largi majorități (306 da, 116 nu, 7 abțineri). Printre cei care au votat favorabil au fost arhirivalul său Giolitti și doi reprezentanți principali ai Partidului Popular Italian (prima Democrație Creștină): viitorul președinte al Consiliului, De Gaspari, și viitorul președinte al Italiei republicane, Gronchi.

[39] Va fi, probabil, motivul pentru care, în Constituția din 1948, va fi introdus articolul 84 (niciodată modificat până acum), conform căruia președintele republicii trebuie să aibă cel puțin cincizeci de ani (și, în practică, mai mult de atât): o prevedere ce ar trebui socotită drept „garanție"... Astfel, Valéry Giscard d'Estaing în 1974 și Emmanuel Macron în 2017, dacă erau italieni, nu ar fi putut deveni șefi de stat.

[40] L. Federzoni, *Diario inedito (1943–1944)*, Florența, Pontecorboli, 2019, p. 19.

3

Apropiații

„Nu am avut niciodată prieteni în viața mea!" Această propoziție oarecum melodramatică, relatată de șeful său de cabinet de la Salò[1], este poate unul dintre rarele prilejuri când Mussolini nu a mințit. Or, el nu a avut prieteni în primul rând fiindcă nu i-a vrut niciodată: prea bănuitor, prea preocupat de sine, nu acorda altora decât fărâmituri de bunăvoință, inclusiv celor din intimitatea sa. Mai mulți observatori au evocat proverbiala solitudine a puterii: ea îi prinde pe dictatori — mai mult decât pe liderii democrați, care sunt (din fericire) controlați de alegătorii lor — într-o menghină rece din care doar moartea îi poate elibera. Și totuși, lipsa de măsură shakespeariană, nebunia patologică a lui Hitler, Stalin, Mao și Pol Pot nu au prea mult de-a face cu cazul, omenește mai „normal", al unui om înconjurat constant de o cohortă de adepți, uneori mai atașați de Benito decât de Mussolini, chiar dacă el se străduia să facă cele două devotamente inseparabile. Nu vor exista niciodată, în istoria „privată" a regimului, după-amiezi dansante ca la Berchtesgaden, unde Eva Braun servește ceaiul, sau partide de pescuit sturioni, unde Stalin zâmbește dindărătul pipei sale către membrii Biroului Politic pe care se pregătește să-i lichideze. Mussolini avea oroare de orice relaxare, și dacă va exista un Duce cu torsul gol, nu va exista niciodată un fascism în papuci. Pentru a descoperi un șef mai atent, mai disponibil la contact, nerăbdător să-și facă știut adevărul, va trebui să așteptăm înfrângerea de

[1] Dolfin, *Con Mussolini nella tragedia*, p. 294.

la Salò. În afara femeilor, pe care le vom regăsi în capitolul următor, doar câteva cazuri merită evocate pe scurt.

Primul este neîndoielnic fratele său Arnaldo, cu un an și jumătate mai mic. Nicio îndoială în privința intimității care-i unește, bazată pe devotamentul absolut al mezinului și pe lipsa oricărei ambiții politice a acestuia: două elemente indispensabile și liniștitoare. Fizic semănau, cu excepția părului în dezordine și a miopiei accentuate care îi dădeau celui mic un aer de blândețe; în plan moral, se asemănau mult mai puțin. Arnaldo are o fire afectuoasă, plânge ușor, e lipsit de agresivitate, înclinat înspre reflecție și compromis; în plus, a moștenit fervoarea religioasă a mamei sale. Legat puternic de rădăcinile sale, fără să împărtășească tinerețea aventuroasă a acestui frate mai mare pe care-l venerează, el întruchipează o altă vocație a temperamentului romagnol și provincial: cea a micilor notabilități, arendași, contabili, negustori, adesea francmasoni, care se întâlnesc duminica la târg, joacă cărți și ciocnesc un pahar prin cafenele, unde cântă (în general fals) arii de Verdi sau intonează cuplete anticlericale. Finanțează cooperative socialiste, dar și acțiuni ale parohiei — fiindcă, la urma urmelor, preotul e un tip cumsecade de aici, de pe la noi — împotriva pelagrei, a analfabetismului sau a exploatării minorilor la munca câmpului: căci există un fond moral, hugolian, de întrajutorare și de emancipare socială în mediul lor esențialmente republican. Probabil că așa ar fi fost viața lui Arnaldo dacă destinul nu i-ar fi impus un frate mai mare atât de incomod, pe care vrea încă din copilărie să-l salveze de excesele propriului temperament, cu acel ciudat sentiment protector pe care-l au uneori cei mici față de cei mari. În cursul anilor, va deveni depozitarul tuturor secretelor lui Benito: de la finanțarea activităților politice până la gestionarea cazului tragic și încurcat al copilului pe care viitorul Duce îl va avea în 1915 de la o colaboratoare din anii petrecuți la Trento, Ida Dalser. Această femeie sensibilă și exaltată, care afirma că ar fi contractat o căsătorie civilă cu Mussolini înaintea unirii acesuia cu Rachele Guidi, a lansat o campanie de presă în urma căreia fostul ei amant, ajuns la putere, a supus-o unor măsuri polițienești. Nu s-a putut dovedi[2] că ar fi fost internată în mai multe spitale psihiatrice până la decesul ei, în 1937, la un ordin al dictatorului — care nu a fost găsit. Arnaldo s-a ocupat discret de educația micuțului Benito Albino, pe care tatăl său natural îl dotase cu o rentă viageră. Adolescentul a fost adoptat

[2] Așa cum afirmă realizatorul Marco Bellocchio în filmul său *Vincere* (2009).

de un unchi matern și a devenit ofițer de marină. Dar unele tulburări psihice, moștenite de la mama sa, vor provoca, de asemenea, internarea lui într-un azil, unde a murit în 1942. Dacă istoria este lamentabilă pentru mentalitatea noastră de azi, ea nu era rară în epocă, departe de asta, atât în Italia, cât și prin alte părți.[3]

Străin de fărădelegile squadriștilor, puțin apreciat de durii mișcării și respectat de cea mai mare parte a adversarilor, Arnaldo a intervenit de mai multe ori pentru a îndemna la moderație un frate mai mare care nu-l asculta decât dacă avea chef și-l trata drept „țârcovnic" sau „molâu", făcându-l să izbucnească în hohote de plâns, în dauna inimii sale și așa destul de slabe. În culise, era un muncitor temeinic și un bun organizator, care se dedica propagandei, jurnalismului, reformei în agricultură, modestul său domeniu de competență, ca și asociaților de foști combatanți și operelor de caritate. El va conduce cotidianul fratelui său[4], va fonda Institutul de Asigurare al Ziariștilor[5] și Școala de Mistică Fascistă de la Milano, numită după cel de al doilea fiu al său, Sandro Italico, mort prematur, pentru a reconcilia revoluția fascistă cu doctrina creștină. Această activitate neobosită, dar eficientă nu i-a permis niciodată să exercite, cum s-a pretins uneori, vreun ascendent asupra Ducelui. Singurul domeniu unde i se poate atribui o influență apreciabilă este apropierea de mediile Bisericii, care a deschis calea acordurilor de la Laterano, în februarie 1929. Vom relua subiectul în partea a doua.

Arnaldo, epuizat de această activitate copleșitoare, incapabil să-și revină după moartea fiului său, frământat de o relație extraconjugală pe care o trăia ca un penibil caz de conștiință (încă o diferență față de celălalt!), s-a prăbușit, doborât de o criză cardiacă, la patruzeci și șase de ani, la sfârșitul lui 1931. A lăsat un testament în care declara: „Cer smerit iertare dacă am făcut cuiva vreun rău și îmi încredințez sufletul îndurării divine". Va fi înhumat într-un petic de pământ, iar regimul îi va ridica

[3] Se poate trasa o comparație ciudată cu unul dintre fiii lui Gramsci, și el foarte dezechilibrat, care a devenit ofițer al marinei comerciale. L-am întâlnit la Moscova la începutul anilor 1980: rotofei și surâzător, protejat cu discreție de autorități, nu vorbea o iotă italienește și evita subiectul privitor la un tată despre care nu știa, probabil, mare lucru.

[4] În ianuarie 1922, Mussolini a creat și o revistă ideologică, *Gerarchia*, alcătuită de Arnaldo, a cărei direcție și-a asumat-o Ducele, înainte de a i-o lăsa nepotului său, Vito. Această publicație, al cărui comitet este compus la început din intelectuali de vază precum Margherita Sarfatti, istoricul Gioacchino Volpe, pictorul și scriitorul Ardengo Soffici și alții, va deveni pe parcurs o portavoce a derivelor cezarice ale dictatorului.

[5] Care există și acum, conform statutului foarte generos al epocii, dar a luat după război numele unui opozant al regimului, Giovanni Amendola.

aici un bust de piatră pe care el, fără îndoială, nu l-ar fi vrut. S-a speculat mult în legătură cu rolul pe care acest om onest și demn — dar fără multă forță — l-ar fi jucat în crizele anilor 1930: apropierea de Germania nazistă, legile rasiale, mersul spre război. Cu siguranță, toate acestea îl vor fi îngrozit: și ce dacă? Aceste ipoteze generoase nu pot fi verificate. Ideea că Arnaldo ar fi fost un fel de Joseph Bonaparte sau de Raúl Castro, gata să-i urmeze fratelui său când vine vremea, este absurdă. Din punct de vedere politic, el nu făcea față, iar cunoștințele lui despre mecanismele statului și despre mizele politicii internaționale erau sumare. Benito îl primea cu o iritare prost ascunsă, iar Rachele — care, dimpotrivă, conta mult pentru soțul său — nu l-a avut niciodată la inimă. În fond, el a dispărut la timp pentru a lăsa posterității o imagine nepătată. Moartea lui îi va inspira fratelui său cea mai bună scriere literară, deși înțesată de obișnuitele fanfaronade — *Viața lui Sandro și Arnaldo* —, în care reunește textul impresionant dedicat de Arnaldo memoriei fiului său și propriile sale amintiri despre copilăria comună. Rămasul-bun final nu e lipsit de o anumită noblețe, cu atât mai mult cu cât, din acel moment, Ducele are, psihologic vorbind, mâinile libere și nu mai are de dat socoteală nimănui:

> Am suferit și voi suferi pentru moartea lui, îi simt plecarea ca o sfâșiere ascunsă, care mă va însoți mereu. Îmi voi asuma deopotrivă și povara lui, astfel încât munca, grijile, durerea lui să nu se risipească și să i se cinstească memoria. Pentru ca idealurile sale să poată triumfa și să dureze — chiar, și mai ales — dincolo de propria mea viață.[6]

Urmează sora lui mai mică, Edvige, pe care o despart de Benito cinci ani: o făptură frumoasă, brună și voluntară, care seamănă mult cu mama Rosa. Mulți au încercat să facă din ea confidenta preferată a fratelui său, păstrătoarea pretinsului său jurnal și a unor scrisori compromițătoare: eu cred mai degrabă că a fost folosită ca emisar în unele afaceri minore, îndeosebi înaintea instaurării regimului, și că l-a ajutat mai apoi de o manieră discretă, singura pe care o tolera. Edvige știa că devotamentul ei le-ar putea stârni gelozia celorlalte două femei care controlau viața lui Benito: Rachele și Edda. Prea puțin înclinată spre competiție, ea nu a încercat niciodată să-și adjudece un rol public. S-a căsătorit cu un funcționar mărunt care va deveni primar *(podestà)*, de condiție obișnuită, din comuna

[6] Mussolini, *Via di Sandro e di Arnaldo,* Milano, Ulrico Hoepli, 1934, p. 210.

vecină Premilcuore, și nu a vizitat Roma decât în rarele ocazii când a invitat-o Mussolini și când Rachele a fost de acord. Nu a avut parte de niciun privilegiu, pe care de altminteri nici nu l-a cerut, și cei mai mulți italieni nici nu știau că Ducele are o soră. Existența ei marginală s-ar fi putut petrece fără hopuri. Dar tragedia istoriei nu a ocolit-o: fiul ei, ofițer în garda națională republicană de la Salò, s-a predat partizanilor la Eliberare și a fost masacrat împreună cu patruzeci și doi de camarazi ai săi exact în ziua în care unchiul său era împușcat la câteva zeci de kilometri distanță. Edvige nu a mai ieșit din rezerva și din doliul ei. După moartea sa, în 1952, un ziarist care știuse să-i câștige încrederea a publicat un volum de amintiri, în care Edvige vorbește despre fratele ei cu orbire afectivă, afirmând cu tărie că el a fost silit să introducă legile rasiale la presiunea germană, ceea ce este fals. Dar știa ea acest lucru?[7]

Despre alți membri bărbați ai familiei posteritatea ne-a transmis o imagine lipsită de relief. Cei doi fii adulți, Vittorio, sportiv și cineast[8], și Bruno, aviatorul, nu dețin până la urmă decât un loc secundar în aventura familială, justificat prin nivelul lor intelectual modest de care tatăl lor era conștient. La Salò, Vittorio se va remarca prin pozițiile sale intransigente, devenind secretarul incomod al unui tată care nu aprecia deloc dorința lui de a se face remarcat, mai cu seamă de către germani. Cât despre nepoți, cel mai apropiat de Benito a fost fiul mai mare al lui Arnaldo, Vito (1912–1963), care i-a succedat tatălui său la conducerea cotidianului familial. În fruntea insignifiantei Școli de Mistică Fascistă, el va dovedi unele veleități culturale și doctrinare, nimic mai mult. Se va mai vorbi despre el după război, când va polemiza cu unul dintre fiii săi devenit comunist și, în consecință, unul dintre „trofeele" PCI. Printre numeroasele rude, singurul care are o oarecare personalitate este contele Vanni Teodorani Fabbri (1916–1964), provenit dintr-o veche familie aristocrată din Forlì, al cărei alt membru s-a căsătorit cu una dintre surorile lui Gianni Agnelli. Soț al fiicei lui Arnaldo, șef al cabinetului militar al Ducelui la Salò, titlu care nu exista practic decât pe hârtie, el se va strădui să doteze Republica Socială cu o demnitate combatantă și să obțină repatrierea militarilor italieni făcuți prizonieri la întoarcerea armelor din 8 septembrie 1943 și deținuți în Germania.[9] După conflict, Teodorani va

[7] Edvige Mancini Mussolini, *Mio fratello Benito*, Florența, La Fenice, 1957.

[8] El va fi inclusiv, sub pseudonimul Tito Silvio Mursino, scenaristul unui bun film de propagandă de război, *Un pilota ritorna* (*Un pilot revine*, 1942), al lui Rossellini, viitorul cineast... antifascist al filmului *Roma, oraș deschis* (1945).

[9] Vezi mai departe, în partea a treia.

relua o intensă activitate de publicist și de militant în Partidul Neofascist, MSI, căruia îi va anima componenta cea mai moderată, catolic-națională, nu fără a le face cu ochiul partidelor de stânga. A lăsat un jurnal, publicat recent, unde se străduiește să prezinte imaginea unui Mussolini adeseori scos din sărite de aroganța ocupantului nazist și îngrozit de grozăviile războiului civil.[10]

Totuși, prima și ultima oară când Ducele va fi văzut gata să verse lacrimi în public va fi cu un prilej aproape familial. Și nu s-a întâmplat în timpul funeraliilor lui Bruno, aviatorul, când chipul lui a rămas încremenit până la inexpresivitate, ci în cursul unei întâlniri cu presa internațională, în 1936. Șeful corespondenților străini în capitală, după un scurt discurs de circumstanță, i-a oferit pe neașteptate o păpușă: „Știm că fiica Excelenței Voastre se însănătoșește după o boală grea. Vă rugăm să-i dați acest dar împreună cu urările de bine ale ziariștilor și ale familiilor lor"[11]. Mussolini, luat pe nepregătite, nu și-a putut stăpâni emoția, ochii lui imenși s-au împânzit de lacrimi, a încercat să articuleze câteva cuvinte fără să reușească. Imediat însă, actorul a reacționat: a luat păpușa cu mâinile tremurânde[12], a strâns-o la piept, s-a întors cu fața la perete și a rămas așa, mângâind-o în tăcere minute lungi. Cineva care era de față va spune mai târziu: „Parcă era Duse"[13]. Apoi, fără să mulțumească, de parcă lucrurile astea erau de acum fără importanță, a debitat cu o voce egală alocuțiunea pregătită dinainte.

În afara cercului familial și a limitelor precise pe care el i le trasa, nu putem vorbi de apropiați ai lui Mussolini decât pe durata unor etape precise ale vieții sale. Perioada socialistă, până la Primul Război Mondial, este poate, așa cum am mai spus, cea mai fecundă în întâlniri naționale și internaționale. Omul în căutarea unui rol pe care să și-l asume, actorul care nu-și cunoaște încă repertoriul, fără preferințe ideologice și amestecând formulele după bunul lui plac, este cuprins de o adevărată bulimie de contacte. Se apropie de vestalele rusoaice ale socialismului, ca Angelica Balabanova, deja citată, sau Anna Kulisciov, pe atunci foarte influente în

[10] V. Teodorani, *Quaderno 1945–1946*, Cesena, Editrice Stilgraf, 2014.

[11] Era vorba de ultima lui fiică, Anna-Maria, bolnavă de o poliomielită pe atunci incurabilă.

[12] În 1944, la un banchet la Kremlin, i s-a înmânat lui Stalin spada de onoare oferită de regele George al VI-lea și de poporul britanic „vitejilor apărători ai Leningradului și Stalingradului". Mâinile despotului georgian tremurau atât de tare (de la emoție sau de la vodcă?) încât a fost nevoit să-i dea arma unui aghiotant ca să nu-i cadă la pământ.

[13] Eleonora Duse (1858–1924) este una dintre cele mai mari actrițe ale vremii.

societatea italiană. Margherita Grassini, mare burgheză cosmopolită, căsătorită cu un alt reprezentant al inteligheńţiei evreieşti veneţiene, avocatul Cesare Sarfatti, se îndrăgosteşte de Mussolini în ajunul evenimentelor din 1914. Ea îi lărgeşte orizontul lecturilor, îi îmbogăţeşte cunoştinţele şi viziunea despre lume, îl învaţă bunele maniere. Înţelegerea lor va continua până la sfârşitul anilor 1920, dincolo de aventura fascistă pe care ea o va împărtăşi într-o primă etapă. Influenţa ei asupra Ducelui va slăbi cu mult înainte de legile rasiale din 1938, care le vor obliga pe ea şi familia ei să se exileze în Argentina. La reîntoarcerea în Italia, va încerca să reia o oarecare activitate intelectuală, dar numele lui Mussolini va rămâne lipit de al ei până la moarte, survenită în 1961.[14]

Mai târziu, îndeosebi în vremea derivei cezarice din anii 1930, ne va fi greu să-i aflăm parteneri de nădejde, bărbaţi sau femei, unui personaj care se repliază cu totul în sine. Protocolul audienţelor, care ne-a parvenit într-o stare aproape completă (cu excepţia perioadei de la Salò) şi într-o ordine impecabilă[15], indică uneori până la zece sau douăsprezece întâlniri într-o zi, cu o durată medie de un sfert de oră fiecare. Găsim aici o sumedenie de nume, ilustre şi anonime, italiene şi străine: filantropi elveţieni, miliardari americani sau membri ai familiei Wagner figurează alături de orbul de război sau de mama, în general ţărancă, a unei puzderii de micuţi viitori fascişti. Pentru fiecare, o scurtă notiţă redactată de unul dintre secretari[16], precisă, cu data şi ora, subiectul întrevederii şi măsurile de luat. Mussolini era foarte mândru de rolul afişat, de „prim servitor al statului", care-i ocupa lunga zi de lucru. Se scoală la ora 6 sau 7. O toaletă rapidă, un pahar de lapte băut cu înghiţituri mici şi două felii de pâine proaspătă puţin prăjită ca mic-dejun, apoi o oră de exerciţii fizice, uneori două, duminica. Când soseşte la birou, la ora 9 fix, examinează un morman de tăieturi din presa italiană şi străină, şi dosarele confidenţiale ale poliţiei, pe care le subliniază cu celebrul său creion albastru sau roşu şi semnează cu nu mai puţin celebrul său „M" cu trei picioare: „Rezolvaţi. M"; „Nu daţi curs. M"; „Mă ţineţi la curent. M", şi aşa mai departe. Apoi

[14] Există în franceză o excelentă biografie a acestei femei ieşite din comun: F. Liffran, *Margherita Sarfatti: l'égérie du Duce*, Paris, Seuil, 2009.

[15] „Segreteria particolare del Duce. Carteggio riservato (1922–1943)", Archivio centrale dello Stato, Roma, sperând că digitalizarea electronică va putea salva de la pieire această excepţională sursă documentară.

[16] Trei colaboratori se vor succeda în funcţia de şef al secretariatului particular al Ducelui: Alessandro Chiavolini, mort în 1958 fără să fi dezvăluit secretele al căror depozitar era, Osvaldo Sebastiani, ucis la Salò, în 1944, de partizani, şi, în fine, Nicola De Cesare, care va dezvălui după război o serie de dosare privind relaţiile cu Germania nazistă şi lovitura de stat de la 25 iulie 1943.

încep audiențele. Nicio întrerupere la ora prânzului (o tartină cu miere, o salată de fructe, de preferință grepfrut, și un borcănel de smântână, precursorul iaurtului), decât cu prilejuri oficiale. Își acordă o tizană pe la ora 16 și continuă până seara. La ora 19, rareori mai târziu în perioada de dinaintea războiului, pleacă de la birou să cineze acasă: orez, piept de pui, legume și fructe. Familia Mussolini nu are viață socială și nu primește niciodată. Amiralul Ciano și soția lui, singurii lor „prieteni" cunoscuți, au trecut pragul vilei Torlonia de trei sau de patru ori în cincisprezece ani, inclusiv cu prilejul căsătoriei Eddei cu Galeazzo. Relaxarea nu era fascistă, conversația politicoasă nici atât. Urmează actualitățile cinematografice și proiecția unui film, adesea limitată, așa cum am mai spus, la prima parte, fiindcă Ducele se culcă pe la ora 22, luând o carte cu el. Rarii invitați admiși în intimitate sunt mereu aceiași: niciun demnitar, câțiva colaboratori (regizorul Forzano, directorul cinematografiei Luigi Freddi, fotograful sau pilotul său personal) și colegii de clasă ori de sport ai copiilor lui, pe care-i întreabă despre studiile și aspirațiile lor... răspunzând de obicei în locul lor. Îndărătul familiei, în tradiția patriarhală de la țară, tot personalul domestic.[17] Atât. Chiar relația cu Claretta Petacci, care avea un mic apartament în Palazzo Venezia[18], unde amantul ei o întâlnea după-amiaza, între două întrevederi și două dosare, nu a schimbat mare lucru în acest program de viață imuabil, aproape maniacal.

Avea totuși un anumit gust pentru apelurile telefonice, date de la vila Torlonia, uneori chiar seara târziu. Știa, poate, că acesta era unul dintre procedeele favorite ale lui Stalin pentru a-și înfricoșa supușii. Scopul esențial era de a întreține ideea că „Ducele nu doarme niciodată". Dacă, spre exemplu, chema funcționarul de serviciu al unui minister sau al unei prefecturi, „conversația" se desfășura, mai mult sau mai puțin, în felul următor. Parodiez foarte puțin mărturiile unor colegi diplomați din acea generație:

> Vocea telefonistei de la președinția Consiliului:
> — Funcționarul de serviciu? Numele dumneavoastră...
> — Prim secretar X, *Viva il Duce!*
> — Rămâneți la telefon, vă vorbește șeful guvernului...

[17] Mussolini era corect cu servitorii și mult mai ușor de satisfăcut în privința necesităților zilnice decât soția lui. Dar nu dădea niciodată bacșișuri și ignora simplul gest al unui dar de Crăciun sau cu prilejul nașterii unui copil. Ca și cu ceilalți colaboratori ai săi, nu tolera nicio familiaritate. Șoferul lui va spune că nu au schimbat decât zece cuvinte în zece ani.

[18] Salon, dormitor, baie cu bideu, dar fără cadă (Monelli, *Mussolini petit bourgeois*, p. 171).

O scurtă așteptare, apoi vocea răspicată cu accent romagnol prost controlat:

— Se semnalează în apele noastre teritoriale, în largul Siciliei, o escadră navală britanică despre care știu cu si-gu-ran-ță că i-am autorizat trecerea, inutil să-mi amintiți... [X nu zisese evident nimic.] Sir Austen Chamberlain mi-a scris ieri pe marginea acestui subiect: *I would be personally indepted to you, my dear Prime minister and friend, to kindly authorize...* [accent prea puțin oxonian, dar dicție clară] Trebuia să fie compusă din cinci fregate, trei torpiloare și o navă-spital, direcția Suez. Or... [pauză amenințătoare] serviciile *noastre* de informații, cărora le puteți măsura eficiența în raport cu ale *voastre* [scurtă bombăneală: X își promite în gând să meargă în pelerinaj la Assisi împreună cu toată familia], îmi semnalează PA-TRU [tonul urcă] torpiloare. Aștept o explicație mâine dimineață la ora 8 negreșit.

— Am înțeles. *Viva il Duce!*

Între timp Mussolini a închis, fără bună ziua sau bună seara, conform etichetei fasciste care a abolit formulele perimate ale politeții burgheze. Inutil să adăugăm că a doua zi dimineața — după ce toată noaptea marina, externele și *tuti quanti* s-au agitat în legătură cu acest al patrulea afurisit de torpilor... — învățătorul națiunii, fericit că le-a dat peste degete acestor elevi indisciplinați, a uitat subiectul cererii sale și aruncă la coșul de gunoi voluminosul raport pe care-l primește la ora 8 precis, fără să-i acorde nici măcar o privire.

Atitudinea variază față de intelectuali, pictori, muzicieni, scriitori, savanți și somități academice. Poate fi respectuoasă cu cei mai în vârstă, ca Pirandello, Marconi, Gentile, Mascagni: o deferență din care răzbat întotdeauna o inflexiune autoritară, un strop de ironie, chiar condescendentă, după caz, scopul fiind de a evidenția omniscienta Ducelui, mecena și protector al artelor și științei. Cu cei pe care-i cunoaște de multă vreme menține o tutuială lipsită de efuziuni: „Dragă camarade Marinetti, abia aștept să te văd". Subînțeles... cât mai târziu posibil, căci sprijinul prea gălăgios al futuriștilor nu-i mai este necesar, și uneori îl stânjenește. Lui D'Annunzio, pe care-l numea altădată „maestre" și care, din exilul său la Vittoriale, s-a mărginit să-l elogieze în schimbul unor sinecuri, nu-i adresează decât scurte mesaje factuale, disprețuitoare printre rânduri: „Îți mulțumesc că ai acceptat președinția Academiei Italiene. Prezența ta la Roma nu este necesară.

Te îmbrățișez"[19]. Cu tinerii debutanți din literatură, film, arhitectură și arte plastice se amuză să parcurgă întreaga gamă de nuanțe a unui dresor de animale. Dacă vrea să-i încurajeze, va fi cam așa:

> X? Am citit ultimul dumitale roman/ eseu/ culegere de poeme/ piesă de teatru/ biografie etc. Bună treabă cu siguranță, bine gândită, bine scrisă, la înălțimea provocărilor erei fasciste. Apreciez dedicația [evident, fără a mulțumi] *Ducelui, datorită căruia existăm.* Până și greșelile dumitale au amprenta unui anume talent. Ai citit prea mult Ovidiu și Tolstoi [pe care X nu i-a citit niciodată], dar există și modele mai proaste [ton sarcastic]. Îți semnalez un conjunctiv îndoielnic, la p. 114, dar poate că este o licență poetică și-ți respect libertatea de creator. Continuă și vino să mă vezi.

Dacă, dimpotrivă, vrea să exprime o augustă mânie, tonul se schimbă:

> X? Am citit ultimul roman al dumitale etc. Intențiile sunt bune, nu mă îndoiesc, dar rezultatul e slab, decadent, mediocru. Cât despre dedicația *Pentru Duce, fără de care nu am fi nimic*, este atât de ridicolă încât frizează un antifascism disimulat. Nă-dăj-du-iesc că nu ai avut această intenție, nu-i așa? [Râs amenințător.] Și, la p. 114, întrebuințarea conjunctivului este o greșeală grosolană. Cred că o perioadă de câteva luni în Somalia/ Libia/ Ethiopia, în redacția unui ziar pentru trupele noastre victorioase, te va ajuta să te maturizezi. Am semnalat celor responsabili că dumneata te vei înscrie voluntar începând de mâine. Nu-mi mulțumi [ton ironic], oricum regiunea e pacificată, nu riști nimic. La întoarcere, treci să mă vezi.

Chiar și relaxarea în familie este întotdeauna teatrală și profesorală. Ruggero Zangrandi, un adolescent roman, coleg de școală nedespărțit al lui Vittorio Mussolini, cu care conduce un ziar de liceeni, este admis în intimitatea vilei Torlonia. Treizeci de ani mai târziu, devenit un influent publicist de stânga frământat de trecutul său, va publica una dintre cele mai bune și mai oneste relatări autobiografice din generația sa, *Il lungo viaggio attraverso il fascismo* (*Lungul drum al fascismului*). Găsim aici amintiri sugestive, cum este, de pildă, următoarea:

[19] Telegramă din 22 septembrie 1937, în *Carteggio D'Annunzio–Mussolini*, ediție stabilită de R. De Felice și E. Mariano, Milano, Mondadori, 1971, p. 375.

Stătea de vorbă cu noi cu glasul unui actor care l-ar interpreta pe Shakespeare. [...] Când bătea mingea cu noi, voia tot timpul să câștige meciul, chiar dacă, sincer vorbind, era un jucător prost. Comentariile pe care le făcea, sfaturile lui, fie că era vorba de ziarul nostru sau de programele școlare, erau rostite pe un ton sentențios, oratoric, ca și cum nu s-ar fi aflat în fața a trei sau patru pușți, ci ar fi avut în față o mulțime de fasciști exaltați. În camera în care stăteam de obicei erau două mese de billiard: Mussolini ne impunea o teorie plicticoasă despre influența debilitantă a acestui joc. [...] Vara, pe plaja din apropierea Ostiei, unde suveranul îi dăduse în folosință un mic castel izolat de pe proprietatea regală, el sosea în jurul orei 11, cu pasul său greoi de infanterist, se dezbrăca într-o cămăruță de lângă a noastră, schița doar câteva mișcări de bras fiindcă era un înotător slab, urmate de o alergare înviorătoare, apoi se prăjea vreo oră bună la soare. Nu mânca împreună cu noi, masa lui era exclusiv pe bază de fructe și iaurt. „Bulgarii, ne explica el, au o longevitate extraordinară fiindcă se hrănesc cu mult lapte prins, în special de vacă." Într-o zi, Vittorio și-a permis o butadă. Dar Mussolini era impermeabil la umor: surprins, și-a privit fiul fără să înțeleagă.[20]

Începând din anii 1930, va promova sistematic discipoli, deseori obscuri și fără experiență, meniți să reînnoiască limfa fascismului de la origini. Obiectivul, mai politicianist, aidoma celui al lui Stalin din aceeași epocă, este acela de a pune stavilă vechii gărzi în care nu a avut niciodată încredere și acum are din ce în ce mai puțină; dar el dorește totodată să modeleze o nouă generație de conducători care să-i fie în întregime devotați. Bilanțul va fi negativ fiindcă personalitatea Ducelui strivește tot ce-l înconjoară. Atunci când va hotărî, nu fără ezitări și la insistențele Eddei, să-i încredințeze, în iunie 1936, afacerile externe lui Galeazzo Ciano, alegerea se va dovedi hazardată: ginerele său va începe imediat să se agite pentru a ieși în evidență și, implicit, pentru a candida la succesiunea Ducelui. Trei ani mai târziu, la sfârșitul lui octombrie 1939, când războiul mondial bântuie deja în Europa, el numește în fruntea partidului pe Ettore Muti, voluntar medaliat în Primul Război Mondial la cincisprezece ani, aviator și mare aventurier, participant la toate bătăliile Italiei fasciste, din Ethiopia până în Spania. Dar acest atlet cu psihologia unui etern adolescent, pe care D'Annunzio îl poreclise la Fiume „Gim

[20] Sintetizez aici un lung pasaj, pp. 26–29, din versiunea franceză a cărții, apărută la Laffont în 1963. Izolat și neînțeles, Zangrandi se va sinucide în 1970, în urma unei grave depresii nervoase.

cu ochii verzi", s-a dovedit un prost organizator și va cere el însuși să-și părăsească postul și să plece din nou să se bată pe front, singurul lucru la care se pricepea. Am putea cita și alte cazuri asemănătoare, toate la fel de dezamăgitoare și care dovedesc în ce măsură Ducele cezaric, obsedat de grija de a controla totul și pe toți, își pierdea tot mai mult simțul realității. Și astfel s-a putut spune că fascismul, născut pentru a exalta tineretul, a fost abandonat până la urmă în primul rând de tinerii care au refuzat să moară pentru el. Vor exista, desigur, ireductibilii Republicii Sociale și ai războiului civil. Dar vom vedea că Mussolini va suporta cu greu adorația lor fanatică pentru un șef care, în fapt, nu mai există.

Dar tocmai la Salò, Ducele decepționat și derutat îi va descoperi, în mod paradoxal, pe ultimii doi interlocutori privilegiați ai săi. Primul a fost Hidaka Shinrokurō, ambasadorul Japoniei. Acest funcționar miop și silențios, născut la Fukuoka în 1893, își începuse cariera în Franța, apoi la Societatea Națiunilor de la Geneva, pentru a deveni apoi unul dintre arhitecții diplomați ai satelizării Manciuriei chineze de către Tokyo. În calitate de consul general la Nanjing, el ar fi încercat să limiteze masacrele comise de armata imperială, conform depoziției sale la Tribunalul Internațional de după război pentru crimele din Extremul Orient. La sfârșitul lui octombrie 1942 a fost numit ambasador la Roma, dar nu și-a luat în primire postul decât la 27 aprilie 1943, cu trei luni înainte de prăbușirea regimului. Fiind singurul diplomat străin, izbutește să câștige rapid încrederea Ducelui. Hidaka, având un suflet de estet îndărătul ținutei lui imperturbabile, stabilește deopotrivă relații solide cu mediile culturale, în special cu Marinetti și cu tânăra și frumoasa lui soție, și ea poetă, Benedetta Cappa, zisă Benny, căreia-i devine un apropiat.

Hidaka urmase în martie 1944 guvernul Republicii Sociale la Salò, poate la cererea lui Mussolini care-i aprecia discreția și loialitatea. Nu dispunem de multe elemente privind natura relațiilor lor; dar mărturiile care ne-au parvenit dovedesc că Ducele îl primea întotdeauna bucuros pe emisarul țării Soarelui Răsare, în general fără martori. Dacă discuțiile lor se învârteau în jurul ultimei fantasme a lui Mussolini — pacea separată cu Stalin —, ei se vor fi întreținut, foarte probabil, și pe teme de artă și de literatură, sau privind acea spiritualitate orientală care-l fascinase dintotdeauna pe Duce. În emisiunile de actualități de la Salò, Hidaka, impasibil, în haină la două rânduri și guler tare, este imediat recognoscibil în spatele unui Mussolini împuținat în uniforma prea largă. Oare lui îi va fi

dat Ducele la sfârșit o servietă cu documente și poate chiar faimosul jurnal?[21] În acea ultimă zi, nimic nu a putut fi dovedit sau verificat, în pofida unei avalanșe de zvonuri. Hidaka, îndepărtat din serviciul diplomatic în 1946 și mort la sfârșitul anilor 1950, n-a dezvăluit nimic pe marginea acestui subiect, chiar dacă, din când în când, se vorbește din nou despre o lădiță pe care el ar fi depozitat-o într-o bancă elvețiană în primăvara lui 1945, înainte de a se întoarce în țara lui. Singurul text cunoscut, scris de mâna lui, care nu-l privește direct pe Mussolini, este o scurtă relatare a unor amintiri despre Marinetti, redactat într-o italiană perfectă până la artificiu, însoțit de oda în limba franceză pe care poetul futurist i-o transmisese, ca omagiu pentru aviatorii kamikaze. Aceste două scrieri mi-au fost încredințate de De Felice și Luce Marinetti, fiica poetului, și le-am putut publica în anexele uneia dintre cărțile mele.[22]

Celălalt interlocutor din ultima perioadă a locatarului insomniac de la vila Feltrinelli, așezată pe malul apelor mohorâte ale lacului Garda, nu va fi un discipol exaltat, ci un camarad din anii revoltei de demult, Nicola Bombacci (1879–1945). În ciuda numelui său (cu adevărat) belicos, echivalent romagnol al lui „bombardă", și bărbuței de țap *à la* Lenin, era omul cel mai inofensiv, unul dintre fondatorii, împreună cu Gramsci, ai Partidului Comunist al Italiei (cum se numea pe atunci), în 1921. Acest oponent îndârjit al fascismului avusese dreptul la bravul său refren squadrist: „Din barbișonul lui Bombacci / îi vom împleti un preș/ lui Mussolini!" El va începe totuși să se apropie de regim în anii 1930. De altminteri, presimțind probabil acest reviriment, Ducele dăduse ordin poliției să nu se atingă de el, alocându-i chiar un modest salariu de traducător din rusă.[23] Se prea poate ca dictatorul să-l fi utilizat pe atunci ca intermediar oficios pentru mediile sovietice care întrețineau cu Italia fascistă, așa cum vom vedea, contacte mai susținute decât se

[21] A fost citat și un alt japonez, ziaristul Ono Shichiro, corespondent în Italia al cotidianului *Mainichi Nichimichi* din 1937, eșuat și el la Salò, al cărui nume revine cu o anume frecvență în corespondența dintre Mussolini și Claretta.

[22] S. Hidaka, „Stati d'anima di F.T. Marinetti" (Tokyo, 31 august 1946), cu un portret al lui Hidaka, în M. Serra, *Al di là della decadenza. La rivolta dei moderni contro l'idea della fine*, Bologna, Il Mulino, 1994, pp. 72–85.

[23] El a acordat același tratament preferențial și poetesei ruso-lituaniene Eva Kühn, văduva filosofului și ziaristului liberal Giovanni Amendola, mort la Cannes în 1926 în urma agresiunilor fasciste. Fiul lor, Giorgio, va fi multă vreme unul dintre reprezentanții aripii dogmatice din PCI, un soi de Jacques Duclos italian, respectat totuși pentru luciditatea și echilibrul său. Soția lui franceză, o veche activistă FTP, va muri de durere la câteva ore după el, în 1980.

crede îndeobște. Expulzat din Partidul Comunist de acum clandestin, Bombacci fondează în 1935, cu subvenții venite direct de la Mussolini, o revistă, *La verita* (*Adevărul*, o *Pravda* italiană), care promovează înțelegerea între cele două mari națiuni „proletare", Italia și URSS, împotriva solidarizării capitaliste. Publicația va avea la început o oarecare audiență și va reuni semnături destul de prestigioase; dar orientarea spre Germania nazistă îi va răpi curând orice semnificație. Prost văzut de căpeteniile fasciste, a căror neîncredere este de înțeles, Bombacci nu va mai juca niciun rol în timpul războiului și-și va pierde orice însemnătate. În momentul nașterii Republicii Sociale, își imaginează că va putea, în sfârșit, să-și realizeze idealul „roșu-negru". Contrar părerii apropiaților săi, Mussolini îl va numi consilier personal, ceea ce nu însemna mare lucru, decât că petreceau multe ore împreună, până târziu în noapte, discutând de toate și evitând să numere zilele ce le mai rămâneau de trăit. Îi apropiau multe lucruri: originile regionale, Colegiul Salezian din care fuseseră exmatriculați și unul și celălalt, începuturile paralele ca învățători și agitatori, lecturile întâmplătoare de autodidacți, bărbații și femeile pe care-i vor fi întâlnit cândva. Să nu exagerăm dimensiunea sentimentală a relațiilor lor: pentru Duce, calculat până la sfârșit, Bombacci se putea dovedi din nou — cine știe? — un mesager util pe lângă sovietici. În orice caz, el figura la loc de frunte în cortegiul dictatorului care alerga cu disperare spre moarte. Întrebat, după arestarea sa, de un șef partizan — „Tu ești, vechiul comunist?" —, el ar fi răspuns cu pumnul ridicat. A fost împușcat și apoi spânzurat de picioare alături de fostul său tovarăș și de ultimii fideli care se întrebau probabil ce anume căuta acest rătăcit printre ei.

4

Femeile din viața lui

Un clișeu macho foarte cinic pretinde că puterea atrage femeile. Mussolini nu avea nevoie de așa ceva. Înzestrat de natură și prin moștenire de familie cu un fizic remarcabil și cu o fire puțin înclinată spre abuzuri, putea fi socotit, conform clasificărilor sumare la modă, o făptură sexuală primară, mult timp adept al formulei cunoscute „cinci minute, inclusiv dușul"[1]. Nu intrăm în astfel de detalii decât pentru a combate un alt poncif conform căruia fascismul ar fi fost un soi de erotizare a politicii.[2] Mussolini nu era deloc interesat de astfel de dezbateri (și zbateri). El era, am mai spus-o, o persoană pudică: încă o influență maternă. Încă din tinerețe, ideea d'annunziană sau „franceză" de voluptate îi era străină; ajuns la putere, înmulțește interdicțiile împotriva libertății moravurilor: nu numai homosexualii, ci și celibatarii sunt prost văzuți și stigmatizați social. Opiniile lui în domeniu sunt, de la început, foarte conservatoare și deloc revoluționare: femeile sunt bune pentru destinderea războinicului și pentru a oferi națiunii noi războinici. Biologia

[1] Volumașul scriitorului G. Fusco (căruia îi datorăm texte mult mai interesante despre războiul din Grecia și din Rusia) *Mussolini et les femmes*, traducere de C. Cavallera, Paris, Le Serpent à plume, 2010, este amuzant și nimic mai mult.

[2] Ceea ce face și mai fascinant și derutant totodată pamfletul lui C.E. Gadda, *Éros et Priap. De la fureur aux cendres*, Paris, Christian Bourgois, 1990. Scris clandestin în timpul războiului, acest text de o violență barocă, ce analizează în amănunt atracția fascistă, este opera unui mare scriitor, foarte apreciat de discipolul său, Pasolini, care se simțea atras de fascism prin gustul lui pentru tineret, și-n același timp se despărțea de acesta prin homosexualitatea lui culpabilă. Mie mi se pare că acest text vorbește mai degrabă despre fascismul (și apoi despre antifascismul virulent) al autorului, nu despre acela pe care regimul i l-a impus Italiei.

primează asupra instinctului. Cu siguranță, perioada socialistă, mai cu seamă exilul în Elveția, i-a permis să întâlnească femei emancipate care, în chiar acest punct precis, îl depășeau. Dar aceste experiențe nu vor lăsa urme durabile asupra unei psihologii nietzscheene sau stirneriene care nu crede în voluptățile plăcerii și calculează la rece coeficientul de energie cheltuit (sau risipit) în patimi de mascul, în comparație cu ceea ce reclamă lupta politică.

Ca urmare, dintre numeroasele femei pe care le-a frecventat, și a făcut-o până în ultimele zile de la Salò, puține sunt cele care au contat cu adevărat pentru el. În scrisorile și în mesajele cu care-l va copleși până la sfârșit, Claretta nu reușește să-și ascundă gelozia față de valul de vizitatoare primite de amantul ei. Când nu reușește să o evite, el îi spune ce se spune de obicei, în stil burghez, în cazuri similare: „Nu e nimic serios", „simplă defulare", „oricum, n-o s-o mai văd..." și alte banalități curente. Drept e că vremea când vedetele contau pentru el trecuse de mult. În unele cazuri, cum s-a întâmplat, de pildă, cu Balabanova sau cu Sarfatti, care nu erau nici pe departe regine ale frumuseții, primează intelectul și interesul, altfel spus ceea ce-l pot învăța, cărțile pe care i le pot recomanda, ușile pe care i le pot deschide... Este vorba, brutal spus, de pedagogie sociopolitică și literară, plătite prin împreunări lipsite de importanță în ochii lui. În alte cazuri, cum s-a întâmplat probabil cu Ida Dalser, intervine senzualitatea, care amenință să-i ia mințile. Atunci se îndepărtează, pentru a nu-și periclita prioritățile și misiunea căreia i s-a dedicat. Între acești doi poli pot fi menționate întâlniri cel puțin excentrice, bunăoară cu militanta și scriitoarea anarhistă, feministă și libertariană Leda Rafanelli (1880–1971), care va trece prin futurism pentru a se converti la islam după o ședere în Egipt, se va angaja în lupta de eliberare arabă contra colonialismului și-și va încheia lunga și tumultuoasa existență exercitând meseria de chiromanciană. Rafanelli, a cărei operă inepuizabilă — nu mai puțin de o sută de cărți și opuscule —, este azi redescoperită, chiar și în Franța, a avut o scurtă relație cu Mussolini prin 1913–1914, ceea ce-i va asigura o pensie modestă între cele două războaie.

Ceva mai târziu, va regăsi o scurtă fericire cu o fermecătoare subordonată de la Salò, cu care se închide în *tête-à-tête* în biroul său. Or, aici nu e vorba, așa cum crede Claretta, ofensată, de metresa care i-a luat locul în inima lui, ci de o fiică naturală de care a fost mult timp despărțit. Vom vedea că Elena Curti, născută în 1922, în ajunul Marșului asupra Romei, dintr-o relație a lui Mussolini cu o doamnă din societatea milaneză, va fi

singura supraviețuitoare din ultimul convoi al Ducelui. După război, va rămâne în continuare aproape de foștii combatanți ai Republicii Sociale, dar departe de politică. Ea îi va hărțui de altminteri pe capii MSI neofasciste, proferând declarații tăioase împotriva lor.

În concluzie, acest capitol se poate limita la trei nume, care se înlănțuiesc, de altfel, în chip dramatic. Primul, din punct de vedere cronologic, este cel citat deja de mai multe ori, al Rachelei Guidi (1890–1979), o tânără de obârșie umilă (dar simplul fapt că a frecventat școala primară o clasa deasupra sărmanilor *braccianti*), a cărei mamă, văduvă, devenise partenera lui Alessandro Mussolini după moartea soției sale Rosa. Ea îl cunoștea așadar pe Benito din copilărie, dar îl pierduse din vedere vreme de câțiva ani, când el se va duce să se instaleze în Elveția, iar ea își găsea de lucru ca menajeră, la paisprezece sau cincisprezece ani, în capitala regiunii Forlì. Rachele a avut de suportat, probabil, niște atenții „excesive" din partea angajatorilor ei, ceea ce era curent în epocă, iar caracterul ei s-a format foarte de timpuriu într-o ură față de privilegii și de privilegiați, mai puțin rece, dar mai vindicativă decât cea a viitorului ei soț. Blondă, durdulie și malițioasă în tinerețe, a îmbătrânit devreme: la patruzeci de ani, după ultima naștere, în 1929, era numită oficial Donna Rachele, un fel de titlu de primă doamnă (ceea ce o irita, se pare, pe regina Elena) și, pe la spate, „țăranca bătrână". Ducele se arăta din ce în ce mai rar în public împreună cu ea. La început însă, a fost o dragoste atât de aprinsă încât Benito, într-un rar acces de temperament romagnol, ar fi amenințat că se va — și o va — omorî dacă familia nu acceptă căsătoria lor. Și totuși, în epocă, nu reușea nicicum să se debaraseze de Ida Dalser. Rachele și Benito se vor căsători de două ori: mai întâi civil, în decembrie 1915 (Edda se născuse în 1910), când el era militar; apoi, religios, zece ani mai târziu, pentru a netezi calea normalizării relațiilor cu Biserica.

Putem presupune că raporturile lor fizice au devenit ulterior mai puțin frecvente, ca să nu spunem platonice, ceea ce Rachele va avea cochetăria să nege în memoriile sale. Dar complicitatea lor va rămâne profundă până la sfârșit. Rachele a fost, probabil, singura persoană care a avut un ascendent asupra lui, chiar atunci când Mussolini va cunoaște adevărata dragoste adultă cu Claretta. Scandalul unei despărțiri ar fi fost catastrofal în condițiile și în Italia de atunci — și, mai ales, a doua zi după concordatul cu Biserica. A o părăsi pe mama celor cinci copii ai lui — dintre care ultimii doi aveau o vârstă fragedă, și cea mai mică era handicapată — ar fi putut dăuna decisiv imaginii publice a dictatorului, inclusiv la

baza partidului; fără a mai vorbi de faptul că Rachele, atât de tolerantă cu aventurile lui, nu l-ar fi lăsat să o facă fără să reacționeze. Dincolo de aceste considerente, și în pofida promisiunilor mincinoase pe care i le tot repeta nefericitei sale amante, el era cu adevărat dependent de ea. Numai Rachele putea să-l mustre și, dacă era necesar, să-l „certe" ore întregi. El o asculta cu capul plecat și o întrerupea rareori încercând să-și justifice alegerile. Dar nu-i urma întotdeauna sfaturile și admonestările. *Vox populi* îi atribuie în mod special două. În 1936, după cucerirea Ethiopiei, ea i-ar fi spus: „Să plecăm, ar fi cel mai bun lucru pe care-l poți face, și vei fi regretat în loc să fii detestat". Iar după noaptea Marelui Consiliu din 25 iulie 1943: „Trebuie să-i arestezi!" (variantă: „Trebuie să-i împuști!") În ambele cazuri, dintr-un punct de vedere strict politic, nu i se poate nega înțelepciunea. Dar dictatorii mor rareori ca niște pensionari onești, și el o știa. În această femeie acrită, încăpățânată, fără iluzii asupra vieții, puterii și oamenilor, reînvia oare autoritatea pe care propria mamă o exercitase asupra lui? Să ne ferim de un exces de psihologism, cu atât mai mult cu cât nu avem nicio dovadă. În fond, el nu a rezolvat enigma decât în ultimul moment, așa cum vom vedea: soția lui se va salva împreună cu ultimii doi copii, în timp ce el își va găsi moartea alături de amanta lui, nemaiavând nimic să-i ofere.

Istoricii au fost rareori generoși cu Rachele, și martorii la fel. La întoarcerea în satul natal, ziaristul (și văr îndepărtat) Emiliani, care i-a interogat pe ultimii supraviețuitori, va găsi uneori la ei un cuvânt de simpatie pentru Benito, mai frecvent pentru Arnaldo și Edvige, aproape niciodată pentru Rachele. Pentru că existau două aspecte divergente în firea ei, pe care am greși dacă am considera-o un spirit simplu. Pe de o parte, o vedeai în ea pe *rezdora*, termen dialectal ce o desemnează pe nevasta fermierului, adevărată administratoare a proprietății și a resurselor familiale, a cărei autoritate disimulată este cu atât mai eficace. Mult mai severă cu copiii și cu nepoții decât cu soțul ei, ea îl adora pe Vittorio, blond și dolofan ca ea, dar a avut întotdeauna relații dificile cu Edda, imaginea leită a tatălui său, cele două femei aflându-se mereu în competiție pentru a-i câștiga inima lui Benito. Ea critica ifosele fiicei mai mari, devenită contesă și mare amatoare de *la dolce vita* a regimului. Rachele s-a temut tot timpul de Ciano și de ambițiile lui de prinț moștenitor, chiar dacă ar fi, poate, exagerat să-i atribuim un rol în sfârșitul ginerelui său și în ezitările lui Mussolini de a-i acorda acestuia onoruri. Inutil să mai spunem că ura ei față de Claretta a fost de la bun început neînduplecată și că doar

asigurările pe care i le dădea Ducele că nu va părăsi niciodată acoperișul familial pentru amantă au împiedicat-o să treacă la măsuri mai drastice. Oficial, ea nu supraveghea decât gospodăria, grădina de zarzavat și ferma de păsări de la vila Torlonia, cultivând și culegând cu mâna ei ierburile medicinale care puteau ușura intestinul delicat al bărbatului ei. Oarecum o anticipare a sorții ei ulterioare, căci, după o lungă perioadă de arest la domiciliu în Ischia, Rachele se va întoarce în 1957 la Predappio. Lipsită de mijloace de trai, neputând obține o pensie de urmaș pe seama salariul de șef de guvern pe care soțul ei îl refuzase — și toate bunurile lor fiind sechestrate —, ea va deschide o trattoria frecventată de „nostalgici" și câțiva curioși în trecere; a făcut de mâncare aici până a murit.

Acestei imagini oarecum reconfortante a unei femei mai degrabă casnice — Zangrandi povestește că, înainte de a pregăti ceva de mâncare pentru băieți și prietenii lor, ea le trecea o mână pe spate să vadă dacă nu sunt transpirați și nu ar trebui mai întâi să se supună ritualului unui duș — i se adaugă o alta, mai puțin pașnică. Căci îi plăcea intriga și avea ceva din Elena Ceaușescu. Știind ce înseamnă să fii sărac, era foarte atentă cu banii, cu atât mai mult cu cât soțului ei îi erau indiferenți. Rachele se ocupa de o proprietate agricolă prosperă, cumpărată în Romagna cu venitul de la *Popolo d'Italia,* și întreținea relații de afaceri cu un antreprenor de origine elvețiană care strânsese o avere din lucrările publice finanțate de regim, despre care se spunea că i-ar fi amant, ceea ce fără îndoială era fals. Era lipsită de cultură, dar inteligența îi era vie și intuiția mereu la pândă față de ce s-ar putea întâmpla. Puțin înclinată spre religie, proteja un erborist și „doctor" de țară, foarte cunoscut pe atunci în Romagna, Augusto Rotondi, zis Zambuten[3], căruia i se atribuiau vindecări miraculoase și fertilitatea unor femei sterile. Avea ea, oare, propriile convingeri politice? Dacă puterea nu îi era indiferentă, departe de asta, realismul o îndemna să nu aibă încredere în derivele cezarice și imperiale ale anilor 1930. Profund ostilă mediilor monarhice — această republicană convinsă se lăuda că nu a pus niciodată piciorul la Quirinal —, ea și-a creat o curte proprie de îndatorați și delatori. De cea mai tristă celebritate a fost Guido Buffarini Guidi (1895–1945), multă vreme subsecretar, apoi ministru de interne la Salò, unul dintre afaceriștii de talent corupți, de care

[3] Alt termen dialectal, însemnând „vindecător", de la numele medicului genevez Jean Bouttin, care, alungat de Reformă, s-a instalat la Forlì la sfârșitul secolului XVII. Rotondi-Zambuten, care-și exersa întotdeauna gratuit meseria și a murit sărac în 1950, era încă atât de popular pentru binefacerile sale încât municipalitatea din Forlì a dat numele lui unei străzi din oraș.

istoria italiană — înainte, în timpul și după fascism — este, vai, plină. El va deveni deopotrivă confidentul Clarettei... care-l însărcinează să o spioneze pe Rachele. Această virtuozitate nu-l va împiedica să plătească prețul pentru serviciile lui prea puțin strălucite.

După război, Rachele a acordat mai multe interviuri, mai cu seamă din rațiuni alimentare, și a semnat două sau trei cărți care nu adaugă mare lucru la ce știm despre Duce. În general, de altminteri, toate mărturiile provenite de la clanul Mussolini (cu excepția, poate, a mărturiei lui Edvige) sunt mai degrabă dezamăgitoare, ca și cum firea zăvorâtă în sine a omului scăpa chiar și familiei sale. În realitate, Rachele știa mult mai multe lucruri decât a mărturisit și își cunoștea soțul până în cele mai mici amănunte. Ea a ales să treacă sub tăcere esențialul, pentru a nu prejudicia imaginea pe care dorea să o lase despre el posterității: cea a unui om trădat, nu a unui trădător. Există totuși un film documentar revelator, realizat de fiul lor Vittorio după întoarcerea lui, în 1967, din exilul argentinian. Tot ce povestește aici despre Mussolini — care-și respecta întotdeauna adversarii, care ar fi fost constrâns de Hitler să introducă legile rasiale (iarăși!), care nu voia războiul și așa mai departe — este lipsit de interes istoric. În schimb, secvențele consacrate Rachelei, uneori turnate de amatori, sunt surprinzătoare: de la consemnarea la Ischia, înconjurată de pescari care veneau să-i sărute mâna, și până la întoarcerea ei la Predappio, surâzătoare în mijlocul animalelor din curte. Recuperase mai târziu frumusețea pe care dramele și grijile i-o răpiseră. Mândră, cu chipul neridat aproape deloc, cu ochii de un albastru metalic, cu un batic de țărancă peste pletele albe, cu vocea clară și accentul tărăgănat, ea fixează camera cu privirea neînduplecată a celui care n-a uitat și n-a iertat nimic.

Natură pasională, nesupusă, animată de toate contrastele pe care Ducele știuse — provizoriu — să le controleze prin triumful politic, Edda cunoscuse din copilărie, spre deosebire de frații săi, viața de conspirator a tatălui lor. Complicitatea care-i apropia era atât de puternică încât Benito, puțin dispus să-și dezvăluie rarele lui sentimente, declara: „Cine se atinge de Edda se atinge de lumina ochilor mei!" S-a colportat de altminteri legenda conform căreia ea ar fi fost fructul unei relații dintre Mussolini, pe atunci tânăr activist socialist, și Balabanova sau o altă militantă socialistă. A fost evocată, deopotrivă, un fel de relație incestuoasă între ei, ceea ce este și mai absurd. Rebelă și anticonformistă, imprevizibilă în toanele și în comportamentul ei, chiar puțin exhibiționistă, Eddei îi

plăcea să supraliciteze. Afirmă că fusese prima femeie din Italia care a îndrăznit să poarte pantaloni, să fumeze în public, sau chiar să conducă un automobil. Nu este chiar așa, dar corespunde personajului fatal pe care și l-a construit după modelul starurilor „blestemate" de la Hollywood, precum Louise Brooks (cu care seamănă) sau Jean Harlow, mai târziu Michele Morgan din *Suflete în ceață*. Edda purta în ea germenii extremismului antiburghez al fascismului de la origini, care va reapărea odată cu alianța germană și apoi în războiul civil. Deși aproape totul o apropia de tatăl ei și o îndepărta de mama sa, ea împărtășea cu aceasta din urmă capacitatea de a-și urî aproape fizic dușmanii, sau pe cei pe care-i considera astfel. Dar voia în egală măsură să pătrundă — prin efracție, în stilul ei — în cercul înaltei societăți. Ciano nu a fost prima ei alegere ca iubit: un pretendent de origine patriciană, care avusese îndrăzneala să-i întrebe pe părinți ce zestre îi vor da fiicei lor, a fost dat afară de la vila Torlonia, fericit că a scăpat doar cu atât. Tânărul diplomat Galeazzo, care i-a făcut o curte insistentă, nu le-a suscitat nici el mai mult entuziasm. Rachele îl găsea prea *leccato,* „lingușitor", artificial și filfizon. Benito șovăia și el: alegerile, ceva mai târziu, ale lui Vittorio și Bruno, care și-au luat de soții niște tinere fete anonime[4], corespondeau mai mult dorinței lui de a evita orice „dinastizare" a fascismului. Doi factori l-au făcut să cedeze. Pe de o parte, Galeazzo era fiul amiralului Costanzo, zis „falcă" pentru lăcomia lui: un ofițer de marină cu mustață stufoasă și cu înfățișarea îndesată a unui soldat napoleonian, al cărui ajutor i-a fost indispensabil dictatorului în momentul afacerii Matteotti, când susținătorii oscilau în jurul lui. De altfel, tânărul ales, respectuos și îndatoritor, părea a-i oferi viitorului socru același devotament necondiționat. Evenimentele ulterioare îi vor dovedi lui Mussolini că, o dată în viața lui, se înșelase.

„Nunta regimului" a fost celebrată la 24 aprilie 1930, cu un fast care l-a stânjenit pe Duce — va fi una dintre ultimele sale apariții cu jabou și joben —, rătăcit în această societate aleasă, pe care el o disprețuia și care-i răspundea cu aceeași măsură. După ceremonie, neputând să se despartă de Edda, s-a urcat singur în mașină, fără garda personală, și i-a urmat de-a lungul a o sută de kilometri pe miri, care urmau să se îmbarce pentru Capri, unde-și petreceau luna de miere. Edda a fost cea care, exasperată, i-a cerut să se întoarcă. El a mai rămas o vreme derutat pe marginea

[4] Vittorio, după o primă soție de la care a avut doi copii, va lua în căsătorie, în exil, o moștenitoare italo-argentiniană. Cât despre soția lui Bruno, rămasă văduvă la douăzeci de ani, se va îneca în 1946 împreună cu ofițerul englez care o însoțea într-o barcă cu motor.

drumului, până să se întoarcă la Roma, unde l-a întâmpinat figura batjocoritoare a Rachelei. În speță, nu era vorba numai de iubirea posesivă pe care o nutrea pentru fiica sa, ceea ce omenește ne poate emoționa, dar și de convingerea că ea e singura dintre copiii lui care i-a moștenit, cel puțin în parte, talentul politic. Tot ce va face începând din acest moment pentru a-i îngădui stelei lui Ciano să se înalțe — în numai șase ani, el va deveni delfinul său oficios, detestat de „durii" regimului — va fi dictat de insistența Eddei care, neputând să evolueze în acest rol ca femeie, dorea cu ardoare ca el să-i fie atribuit prin procură soțului ei. Eu am stârnit protestele asistenței la o prezentare a noii ediții a celei mai complete biografii a nefericitului ministru[5], declarând că Ciano n-a murit împușcat la 11 ianuarie 1944 pe poligonul din Verona, ci, de fapt, în ziua căsătoriei sale, când acest bărbat plăcut, superficial și strălucitor, care în condiții normale ar fi devenit cel mult un bun ambasador și nimic mai mult, a intrat în familia cea mai puternică și cea mai temută din Italia.

Acestea fiind spuse, în pofida celor trei copii care se vor naște rapid — doi băieți și o fată —, Edda nu se vedea nicidecum limitată la rolul de femeie de casă și de consilieră din umbră acceptat de mama ei. Ea a obținut de la tatăl ei să-i încredințeze misiuni de propagandă și de relații publice în străinătate, mai precis în America Latină, care au fost în general bine primite. Ca și Mussolini, avea talent la limbi străine și un anumit farmec șocant, care, însoțit cu numele ei, îi fascina pe interlocutori. Atunci când săptămânalul *Time* i-a consacrat coperta, la 24 iulie 1939, Ducele, altfel gelos pe toată lumea, a fost încântat. Sportivă și curajoasă (se va salva înot din incendiul unei nave-spital în timpul războiului), ea nu-și ascundea alte pasiuni mai puțin mussoliniene: jocul de cărți, fumatul, alcoolul, nopțile petrecute în mijlocul admiratorilor amețiți. Cuplul pe care-l forma cu Galeazzo, foarte unit în felul lor dezinvolt, încuraja toate bârfele, inclusiv despre petreceri deocheate și prietenii etichetate pe atunci contra naturii. Gustul ei pentru lux și datorii apărea în rapoarte de poliție, poate exagerate pentru a o ponegri.[6] Mussolini îi amenința cu represalii pe „bârfitori"; apoi o convoca la Palazzo Venezia pentru a o pune în gardă

[5] G.B. Guerri, *Galeazzo Ciano. Una vita (1903–1944)* (1979), ediție nouă, Milano, La Nave di Teseo, 2020. Cititorul dispune și de excelenta lucrare a lui M. Ostenc, *Ciano, le gendre de Mussolini*, Paris, Perrin, 2014.

[6] Dintre toate actrițele care au întrupat-o pe ecran, niciuna nu a egalat dramatismul Silvanei Mangano, muza lui Visconti, în *Procesul de la Verona* (1963) de Carlo Lizzani. Percepem o afinitate reală între cele două femei, care în viață se cunoșteau bine. Performanța Alessandrei Martines în seria televizată *Edda*, de G. Capitani (2005), este mai puțin tulburătoare, dar și ea excelentă.

și a o mustra. Edda îl privea în față, izbucnea într-un râs scrâșnit, strivea chiștocul pe parchet — nu exista scrumieră pe masa lui de lucru —, nega totul și-l săruta pe frunte, după care el se înmuia ca o lumânare.[7] Extrem de sensibilă la dublul ei statut de fiică și de soție, și la respectul pe care i-l datora, ea se putea dovedi în egală măsură periculoasă. Se încrâncena în mod special împotriva muzelor tatălui său căzute în dizgrație. Printre numeroasele mărturii rămase din anii ei fești, să o citățm și pe cea a scriitorului Corrado Alvaro:

> Contesa Pecci Blunt, neinspirată, le-a invitat la aceeași serată pe Edda Ciano și pe Margherita Sarfatti, care s-au ignorat reciproc, deși se cunoscuseră bine într-o altă epocă. La sosirea Eddei, cercul din jurul doamnei Sarfatti se evaporă, toți mesenii iau cu asalt masa familiei Ciano. Către ora 23, împreună cu scriitorul Bontempelli, îi propun doamnei Sarfatti să o conducem acasă. Edda stătea în picioare într-unul dintre saloane și a trebuit să trecem prin fața ei. Sarfatti, ieșind, îi spune politicos „Bună seara, contesă". „Bună seara", răspunde ea sec și, în timp ce noi eram în prag, cu o voce ridicată: „Cine este femeia asta?"[8]

Edda era incontestabil fascistă — nu numai mussoliniană —, mult mai mult decât bărbatul ei, și a rămas așa până aproape de sfârșit. Oare și pronazistă? Să spunem că era și mai convinsă decât tatăl ei de declinul democrațiilor europene și revoltată de felul în care Parisul și Londra trataseră Italia, așadar pe Duce, așadar *pe ea*, în momentul războiului din Ethiopia. Revirimentul se va produce în iarna 1943–1944, când ea va lupta, cu toate ghearele scoase, să-l salveze pe Galeazzo de o condamnare și de o execuție hotărâte dinainte. Mussolini va ezita, Hitler (dar

[7] Prințesa Cyprianne del Drago, născută Charles-Roux, care m-a onorat cu prietenia și cu încrederea ei, mi-a povestit acest episod: „Eram la un dineu la reședința ambasadorului francez pe lângă Sfântul Scaun. Ducele acceptase în mod excepțional invitația tatălui meu, pe care-l cunoștea și-l prețuia din epoca lui Camille Barrère. Cei doi bărbați s-au închis multă vreme în *tête à tête*, li s-a alăturat și Galeazzo, iar noi așteptam în salon, în grup restrâns: Edda, soțul meu și cu mine, un alt cuplu sau două de la ambasadă. În fine, ne-am așezat la masă. Dineul urma să dureze maximum o oră, fără niciun rafinament culinar, fiindcă „Ducele mănâncă ce mănâncă poporul italian". Bucătarul știa totuși că el preferă legumele pastelor și compusese un antreu delicat de sparanghel cu unt. La masă, Mussolini a schimbat câteva cuvinte politicoase în franceza lui excelentă cu tatăl meu, dar i-a ignorat pe toți ceilalți comeseni. El își privea doar fiica, așezată în fața lui. Dacă ea zâmbea, zâmbea și el. La un moment dat, Edda, care era pe jumătate amețită, i-a trimis o bezea din vârful degetelor. El s-a înroșit tot și am văzut că îi tremurau mâinile".

[8] Alvaro, *Quasi una vita*, p.108. Suntem în 1933, legile rasiale nu sunt încă la ordinea zilei, dar situația personală a doamnei Sarfatti este compromisă.

nu Ribbentrop) se va spăla pe mâini[9], iar fasciștii ireductibili vor obține pielea „trădătorului". Acest deznodământ va duce la ruptura definitivă dintre tată și fiică, din care dictatorul nu-și va mai reveni în cursul lunilor ce-i mai rămân de trăit.

Consemnată după Eliberare pe insula Lipari, în largul Siciliei, unde atâția antifasciști (și fasciști disidenți, ca Malaparte) suportaseră același tratament, Edda s-a îndrăgostit de un partizan comunist, o mică istorie bizară, dar efemeră. Ea se va împăca fără mare convingere cu propria-i mamă, pentru a le da celor trei copii ai cuplului Ciano un sentiment de seninătate și de armonie familială: fără succes de altminteri, căci existența lor este zdrobită pentru totdeauna; cum ar fi putut fi altfel?[10] Edda își va relua apoi periplul etern și lipsit de satisfacții prin „lumea bună" internațională, departe de politică, sfâșiată mereu de regretul pentru cei doi bărbați din viața ei, și se va stinge în 1995. Am întâlnit-o acum câțiva ani, într-un salon din Roma. Dacă nu mă înșel, Andy Warhol tocmai își exprimase intenția de a-i consacra unul dintre celebrele lui portrete iconoclaste. Ea era lungită pe un divan, elegantă și foarte subțire, aproape anorexică pe când nu era încă moda[11], cu un pahar de whisky într-o mână, cu o țigaretă în cealaltă, sălbatică și impunătoare, cu trăsăturile unghiulare aproape aztece, ca săpate în stâncă, cu privirea arzătoare și puțin dementă a lui Benito, în mijlocul invitaților care stăteau la o distanță respectuoasă. Rossano Brazzi, pe vremuri june prim al cinematografului anilor 1930, reconvertit în *latin lover* la Hollywood, dirija cu amabilitate traficul din preajma ei. L-am întrebat pe stăpânul casei dacă aș putea să-i vorbesc despre trecut. Mi-a răspuns *„Lascia perdere!"*, „Las-o baltă!", ceea ce am și făcut și mi-am reproșat mereu.

Scuipatul (și tot restul) care a mânjit frumosul chip de alabastru al Clarettei, în timpul macabrei expuneri din Piazzale Loreto de la Milano, la 29 aprilie 1945, n-a fost nici primul și nici ultimul din cele pe care a trebuit să le steargă pe durata scurtei sale vieți și după moarte. Ea împlinise treizeci și trei de ani, dintre care treisprezece petrecuți în umbra

[9] Așa cum am precizat în prefața mea la *Journal politique* al contelui Ciano, Führerul era indiferent la duplicitatea nazistă conținută în jurnalul ministrului italian. Nu era cazul lui Ribbentrop, care se gândea cum să-și salveze pielea în cazul unei victorii aliate.

[10] Unul dintre ei se va lăsa convins să tipărească în anii 1990 o carte cu un titlu dureros *Când bunicul l-a împușcat pe tata*, care din fericire n-a avut niciun ecou.

[11] Prietena care mă însoțea a observat totuși că avea șolduri late. Nimic nu scapă unei femei care scrutează o altă femeie.

Ducelui, amantul său, modelul și, la urma urmelor, adevăratul ei călău. Urmele lăsate de ea în imaginarul colectiv sunt cele, destul de convenționale, ale curtezanei vaporoase și frivole, un fel de Manon Lescaut care se răscumpără sau se condamnă definitiv (depinde cum vezi lucrurile) împărtășind soarta stăpânului ei. Sfârșitul său nu va provoca multă vreme învingătorilor niciun sentiment de vinovăție, nici măcar de stânjeneală. „Târfă", „parașută" sunt termeni care o vor desemna de regulă în perioada imediat următoare războiului, chiar sub pana unor personalități ca Gaetano Salvemini, reîntors din America.[12] O pornografie lugubră se țese în jurul pretinselor ei talente orizontale. A existat un machism al regimului, e un fapt cunoscut. Există, oare, un recul al machismului în antifascism?

Tânăra fată era probabil visătoare, înzestrată cu o fire romantică, dar nicidecum frivolă. Clarice sau Clara, zisă Claretta, răsfățată încă din copilărie pentru năzdrăvăniile ei, provenea dintr-o familie a burgheziei de afaceri, numită la Roma *generone*, „oameni cu bani", un mediu incomparabil superior lui Mussolini. Tatăl ei, medic reputat, era originar din bogata colonie italiană a Alexandriei, de unde proveneau deopotrivă poeții Marinetti și Ungaretti, și apropiat de cercurile din preajma Sfântului Scaun; mama ei făcea parte dintr-o familie de vază (atunci ca și acum): unul dintre membrii săi, ofițer de grenadieri și decorat cu aur, va muri luptând contra germanilor în Bătălia Romei din 8–10 septembrie 1943.[13] Cei trei copii ai cuplului au primit o educație emancipată pentru acea epocă, cu precădere în domeniul artistic. Claretta se pregătea pentru o carieră de concertistă, sora ei mai mică, Maria, se orienta spre teatru și cinema, iar fratele lor mai mare, Marcello, care va deveni oaia neagră a istoriei, spre medicină, conform tradiției paterne. Nimic nu părea să zdruncine existența fără hopuri a unei familii fericite și unite. Din nefericire, Claretta, aidoma altor mii de tinere italience din toate clasele sociale, era îndrăgostită în taină de Duce. Legenda, care nu e, poate, doar o legendă, spune că dragostea ei ar fi fost foarte timpurie: la zece ani, când l-a văzut apărând în mijlocul mulțimii pe colina Quirinal, a doua zi după Marșul asupra Romei, ea a început să-i trimită bezele, atrăgându-și reproșurile bunicii scandalizate care o însoțea. Mai târziu, îi trimite scrisori exaltate pe care destinatarul nici măcar nu le citește: primea tone. Între

[12] Care a intervenit, însă, fără succes pentru a-l salva de la execuție pe colaboraționistul Jean Luchaire, fiul celei de a doua soții a lui.

[13] Vezi mai departe, în partea a treia.

timp, Claretta s-a logodit cu un distins ofițer de aviație, și băiat frumos pe deasupra. Părinții ei au respirat ușurați, convinși că acea pasiune de adolescență va sfârși în fumuri imaginare.[14]

Dar nu se va întâmpla așa. Duminică 24 aprilie 1932, dată pe care Claretta o va sărbători întotdeauna ca început al idilei lor, automobilul familiei Petacci, care mergea către Ostia, condus de un șofer țeapăn de la Vatican, s-a încrucișat cu Alfa Romeo ultimul model pe care Mussolini îl conducea personal. Ea l-a recunoscut imediat și a strigat nelipsitul „*Viva il Duce!*" care le-a stârnit o oarecare perplexitate părinților săi, cu atât mai mult cu cât logodnicul era și el în mașină. Dintr-un reflex pe care l-a regretat, poate, mai târziu, Mussolini, ca de obicei fără gărzi de corp (vizibile, cel puțin), s-a oprit la marginea drumului, iar mașina familiei Pettaci a trebuit să facă la fel. El și-a scos ochelarii, și-a bombat torsul și a ieșit din vehicul, ca să adreseze câteva cuvinte acestor burghezi încremeniți în salutul roman. Urmarea era previzibilă de pe atunci, iar istoria va fi banală: cea a bărbatului matur care descoperă voluptatea în brațele unei partenere foarte tinere, dar care nu vrea și nici nu poate să-și părăsească soția legitimă și mamă a copiilor săi. Este foarte probabil ca el să fi sperat, cel puțin la început, că, măritându-se cu aviatorul, tânăra nu-i va acorda decât niște întâlniri toride și fără riscuri. Lucrurile nu s-au petrecut așa. Firește, Claretta a sfârșit prin a ceda convențiilor conjugale doi ani mai târziu. Dar ea nu l-a uitat — e un eufemism! — pe cel care-i era amant. Mariajul abia consumat s-a tradus printr-un divorț la Budapesta, fiindcă în Italia nu era posibil. Ducele, condescendent, l-a trimis pe pilot cât mai departe posibil, ca atașat al aerului la Tokyo. Încă o dată, nimic original: Moshe Dayan și atâția alți oameni puternici vor folosi o stratagemă similară în afaceri de acest gen.

El a fost mai întâi măgulit, apoi atras, înmărmurit, coborând în prezența ei de la statutul de șef al națiunii la un simplu adolescent în chinurile dragostei. Ea l-a făcut să cunoască o dimensiune a vieții intime pe care o ignora total. Dintre toți dictatorii secolului XX, Mussolini este neîndoielnic singurul care a cunoscut astfel pasiunea iubirii[15]; dar ea nu i-a modificat și nici nu i-a „umanizat" în profunzime caracterul, era prea

[14] Printre biografiile sale, împovărate de colportări îndoielnice, cea mai sensibilă și mai corectă ni se pare a lui F. Bandini, *Claretta*, Milano, SugarCo, 1960. Volumul mai anecdotic al lui R. Gervaso, *Claretta*, Milano, Rizzoli, 1982, susține teza că ea nu ar fi fost, în definitiv, pentru Mussolini decât un divertisment devenit prea stânjenitor spre sfârșit, ceea ce eu personal nu cred.

[15] La rigoare, ne-am putea gândi și la Stalin și la a doua lui soție, Nadejda Alliluieva, care s-a sinucis, neputând supraviețui cruzimii bărbatului pe care-l venera.

târziu. Fizic, Claretta avea tot ce-i plăcea mai mult: o gură bine desenată, sâni generoși, coapse robuste, trăsături rasate, un oval pur al chipului, mâini nervoase, picioare lungi și fine. Și apoi, ea îi ținea piept, prea mândră să cadă în capcana vulgarelor aventuri de pat mussoliniene. Foarte repede, ea obține o mărturie a însoțirii lor, ceea ce el n-a acordat niciuneia dintre amantele sale. Unii vizitatori mai atenți, admiși la audiențe în Palazzo Venezia, descopereau acum pe biroul Ducelui, alături de toc, călimară și teancul ordonat al dosarelor zilei, o statuetă de ipsos de doi bani, din cele care se vând pe la târgurile sătești, cu inscripția: „Două inimi și o căsuță". Triumful nu era decât aparent, căci Claretta nu va împărți niciodată casa cu iubitul ei. Cum ea era deopotrivă cultivată și sportivă, el îi acorda plimbări călare pe Via Appia, după-amiezi de schi în masivul Terminillo, la nord de Roma, weekenduri clandestine pe plajele de la Rimini sau Riccione, seri în care citeau împreună poeme sau ascultau înregistrări cu muzica lui Beethoven și Schubert; dar nimic mai mult și, cu siguranță, niciun fel de viață în public. Și mai trist a fost că a pierdut copilul pe care-l aștepta de la el. Ea se defula, în lipsă de altceva, răspunzând în fiecare zi la multele scrisori pe care le primea de la oameni simpli, care i se adresau cu „Excelenței sale Doamnei Claretta Petacci", uneori chiar cu „Doamnei Petacci-Mussolini", cerând ajutoare (pe care ea le plătea din propriul buzunar), ori chiar o fotografie cu dedicație sau o șuviță de păr. Nu era o intrigantă și nici o mică Pompadour a regimului, am mai spus-o.[16] Dar este omenește de înțeles că voia să crească în ochii iubitului ei, care o considera o jucărie frumoasă, nimic mai mult.

Fiindcă întreaga Italie a fost repede la curent cu legătura lor: Rachele, alarmată și furibundă, stătea la pândă. „Polițaiul" Buffarini Guidi, un Fouché bine uns cu aere de țârcovnic, făcea un du-te-vino între cele două femei, asigurându-le pe amândouă de devotamentul său.[17] În primăvara lui 1943, dându-și seama că această relație este mult prea cunoscută — și dorind (poate?) să o protejeze pe tânără —, Mussolini a hotărât să-i pună punct și să-i blocheze Clarettei intrarea „confidențială" în Palazzo Venezia. Dar cum ea amenința cu sinuciderea și el se putea teme că o va face, a trebuit să cedeze. S-a fabulat mult (și încă din epocă) pe seama averii pe care familia Petacci ar fi câștigat-o în umbra relației adulterine.

[16] Ceea ce De Felice a descris cu delicatețe în frumosul portret pe care i-l consacră (*Mussolini l'alleato. Crisi e agonia del regime*, pp. 1069–1076).

[17] Este ușor să înnegrești acest personaj, și lucrul ăsta s-a făcut din belșug. Și totuși, bun luptător în Primul Război Mondial, Buffarini a fost, în anii 1920, un *podestà* (primar) destoinic al orașului său natal, Pisa, și a salvat la Salò oameni din rezistență și evrei, posibil în schimbul unor avantaje.

Jurnalistul Paolo Monelli, care va face prima anchetă serioasă în 1948, a dovedit că nu era deloc așa și că Ducele, econom ca întotdeauna, „n-a plătit niciun bănuț" pentru somptuoasa vilă pe care familia Petacci o construise pe colina Camilluccia, în nordul Romei.[18] Cadourile pe care i le oferea erau modeste, până la meschinărie. Este adevărat însă că a sprijinit cariera cinematografică a surorii mai mici a Clarettei, Maria, care va deveni pe ecran Myriam di San Servolo, italienizat în Miria după legile rasiale din 1938. Ea a avut excelenta idee de a se expatria în ultimul ceas împreună cu părinții săi în Spania, unde va mai juca în filme lipsite de relief, înainte de a se întoarce în Italia pentru a se stinge uitată de toți, în 1991. Un caz mai degrabă tulburător este al lui Marcello, care se credea menit unui destin de prinț depravat gen Borgia. Claretta îl adora pe acest frate mai mare cabotin și cuceritor și a fost involuntar la originea pieirii sale: Mussolini, excedat, i-a acordat favorurile pe care le refuza propriilor copii — niciunul dintre ei, cu excepția Eddei, nu a avut vreun privilegiu vizibil. Rezultatul? Prins și împușcat de partizani, Marcello a fost spânzurat de picioare alături de sora lui și de Mussolini.

Vom vedea în ultima parte cum Claretta, regăsindu-l pe „Ben" al ei pe durata celor șase sute de zile ale Republicii Sociale — închisă într-o vilă aproape de a lui, negustând decât resturi de intimitate —, se iluziona că putea, în sfârșit, să-i dea sfaturi politice. Ea îl îndemna să-i țină piept lui Hitler: „Trebuie să te prezinți la el în condiții de paritate absolută, revendicându-ți dreptul la autonomie[19]", arătându-se gata să se ducă la Berlin pentru a-l întâlni ea însăși! Ea îl soma să-i alunge pe extremiștii din jurul lui și să iasă din reședința-pușcărie în care se izolase ca să reia contactul cu populația în suferință. Firea ei năvalnică încerca să-l sustragă abuliei în care el aluneca fără scăpare: „Forța ta fizică sexuală este încă plină de ardoare"[20]. Pe scurt, Claretta se mângâia încă o dată cu nădejdea, care o animase tot timpul, că i-a devenit indispensabilă. Lasă uneori impresia că a fost singura italiancă fericită în grozăvia războiului civil. Când a înțeles că totul s-a sfârșit, mai lucidă decât el, cu acea determinare a femeilor îndrăgostite pe care bărbații o cunosc atât de puțin, ea nu a ezitat să-l urmeze până la sfârșit.

---

[18] Monelli, *Mussolini petit bourgeois*, pp. 171, 296–299. Bandini, *Claretta*, confirmă cu un plus de detalii.

[19] Scrisoare din 21 aprilie 1944, pp. 164–165, în Mussolini, *A Clara. Tutte lettere a Claretta Petacci, 1943–1945*, ediție stabilită de L. Montevecchi, Mondadori, Milano, 2011.

[20] *Ibidem*, scrisoare nedatată, sfârșit de iulie 1944, p. 241.

5

Bărbații din viața lui

Inutil să repetăm că Mussolini, ca un dictator adevărat, era plin de resentimente și bănuitor față de toți coechipierii care mai dispuneau de o bază reală de putere și care puteau, astfel, să-l pună în umbră. Trebuie însă să nuanțăm lucrurile în funcție de perioade și de evenimente, pe tot parcursul regimului; și cum se impune, aici, o simplificare, mă voi limita să propun trei categorii de personaje, în ordinea crescătoare a importanței lor. Aventura de la Salò este o cu totul altă poveste, pe care o păstrez pentru ultima parte a acestei cărți.

În prima categorie, cea mai puțin importantă ca semnificație politică, i-aș include pe *tehnocrați*. Din acest punct de vedere, istoricul imparțial trebuie să recunoască faptul că, mai ales în primul deceniu, poate chiar și mai târziu, până la campania din Ethiopia și la apropierea de Axă, regimul — putem spune țara? — nu a fost prost slujit de un anumit număr de personalități pe care Ducele le-a chemat la guvernare. Mai întâi, Giovanni Gentile, care este desemnat încă, în chip superficial, ca „filosof al regimului", deși el se afla adeseori în contradicție cu directivele venite de sus și cu pretinsa cultură oficială. Nu a stat la Ministerul de Instrucție decât în perioada 1922–1924, înainte ca personalitatea lui prea puternică să-l îndepărteze de certurile politicianiste. Mussolini va avea mai mult noroc cu Ministerul de Finanțe, încredințat unor tehnicieni de anvergură, care se formaseră în cadrul Italiei liberale: economistul Alberto di Stefani (din 1922 până în 1925), marele antreprenor Giuseppe Volpi de Misurata, supranumit „ultimul doge

al Veneției" (1925–1928)[1], Antonio Mosconi (1928–1932) și Guido Jung (1932–1935), cu toții artizani ai apropierii dintre regim, mediile de afaceri și centrele productive ale țării. Ducele îl va păstra totodată în postul său pe bancherul Bonaldo Stringher, primul guvernator al Băncii Italiei, din 1900 până la moartea sa în 1930. Printre juriști, napoletanul Alfredo Rocco, ministru de justiție din 1925 până în 1932, va fi autorul legilor „liberticide" sau „fascistissime", dar și al unui cod penal modern, păstrat în esența lui de Italia republicană. Ar putea fi menționate încă vreo zece alte personaje care au dispus uneori de o certă capacitate de acțiune. Dacă unii dintre ei au ales fascismul din interes, alții, precum Volpi, Jung sau Stringher, cunoscuți și apreciați în cercurile financiare internaționale cu mult înaintea ascensiunii lui Mussolini, erau mai degrabă celebrități în slujba unui guvern al momentului, oarecum ca acei *Vernunftrepublikaner* — republicani nu cu sufletul, ci din rațiune — ai Republicii de la Weimar. Dictatorul, care avea nevoie de ei, mai cu seamă la început, îi lăsa în voia lor. În „marșul" — cel adevărat! — spre instaurarea unui stat etic, care urma să-i încoroneze puterea, aceștia nu erau în ochii lui decât niște oameni competenți, politic inofensivi. El se gândea să-i înlocuiască, la momentul potrivit, cu tineri colaboratori în întregime devotați: și am anticipat că alegerile sale, în a doua jumătate a anilor 1930, vor fi în cea mai mare parte cât se poate de neinspirate. Mussolini va folosi în mod curent nominalizarea ca senator al regatului sau consilier de stat, de regulă ratificată de suveran, pentru a-i îndepărta pe acești miniștri, bancheri, diplomați și alți înalți funcționari care nu-i mai erau de folos. Și când ne gândim că abolirea Senatului figura în programul fascismului revoluționar din 1919...

Vin apoi *aderenții*, reprezentanții formațiunilor naționaliste, monarhiste, conservatoare, care nu au participat la mișcarea fascistă și adesea au combătut-o, dar care au sfârșit prin a capitula în fața capacității de manipulare a lui Mussolini, așa cum vor face patrioții germani din *Stahlhelm* (Casca de Oțel) în fața lui Hitler. *„Camicie Azzurre"* (Cămășile Albastre) naționaliste, pe care le putem apropia de *Croix-de-Feu* (Crucea de Foc) din Franța, dispuneau la început de efective echivalente, dacă nu superioare Cămășilor Negre, și erau gata să participe la apărarea Romei în

[1] Acest om cu multiple inițiative, care părea sortit Renașterii, a fost deopotrivă promotorul Festivalului Internațional de Film de la Veneția. Cea mai bună biografie a lui i se datorează lui S. Romano, *Giuseppe Volpi*, Milano, Bompiani, 1979.

octombrie 1922. După mai puțin de un an, formațiunea lor va fi dizolvată fără rezistență, ca și organizația paramilitară a catolicilor, Cămășile Albe. Foștii combatanți și legionari d'annunzieni supraviețuitori de la Fiume vor urma aceeași cale, cu ceva mai multă combativitate. Singurii care vor opune o ultimă rezistență vor fi, evident, Cămășile Roșii și *„arditi* poporului" socialiști și comuniști; dar fără nicio șansă de succes în fața forței de luptă conjugate a armatei și miliției fasciste. Ducele se gândea să-i țină în rezervă pe acești aliați din al treisprezecelea ceas; dar, în unele cazuri, ei s-au întors contra lui. Astfel, fostul lider naționalist Luigi Federzoni, devenit președinte al Senatului, va păstra relații discrete cu suveranul și va fi unul dintre executanții loviturii de stat de la 25 iulie 1943. Un alt participant la conjurația Marelui Consiliu, militarul piemontez Cesare Maria De Vechi di Val Cismon, fusese unul dintre cvadrumvirii Marșului asupra Romei. Dar fidelitatea lui era în primul rând față de rege, ceea ce i-a atras reputația de cel mai monarhist dintre fasciști sau de cel mai fascist dintre monarhiști.

Ajungem astfel la *necondiționali*, sau ireductibili, categorie în cadrul căreia s-ar cuveni să distingem o jumătate de duzină de alte grupări, după vârstă, formație, mediu social și încă alți parametri. Astfel, amiralul Costanzo Ciano este un monarhist devenit fascist, în timp ce fiul lui, Galeazzo, va urma drumul invers. Nucleul dur sau, dacă vreți, aristocrația partidului este totuși reprezentată de liderii squadriști, numiți și *ras*, cu termenul împrumutat de la șefii de bandă din Abisinia[2], care au cucerit terenul cu forța în cursul războiului civil mocnit din 1919–1922, fie că vorbim de teritorii devastate de război (Friuli, Alto Veneto, Trentino, Trieste și din nordul Mării Adriatice) sau de câmpia Padului până în Toscana și în Umbria. În schimb, implantarea squadrismului a fost relativ mai slabă în regiunile legate de Coroană (Piemont, Liguria, Sardinia) și în Italia meridională, cu excepția regiunii Puglia. Această nomenclatură i-a fost indispensabilă lui Mussolini pentru a cuceri puterea; acum că o are în mână, se va strădui vreme de douăzeci de ani să o țină în șah și să evite ca ea să se coalizeze împotriva lui. Este exact ce se va întâmpla în final, când inimaginabilul se va produce în 1943: sudura între foștii „duri" și rege pentru a-l lichida pe Duce.

[2] Termenul are în italiană o nuanță amenințătoare, apropiată de „caid". Evoca nu doar războinicii abisinieni care i-au învins pe italieni în bătălia de la Adowa, în 1896, ci și folosirea gazelor (în italiană, *gas*) în timpul Primului Război Mondial.

În această nebuloasă pot fi evocate rapid figuri care vor cunoaște o soartă tragică. Achille Starace (1889–1945) va fi vreme de opt ani (1931–1939) un secretar de partid atât de disprețuit încât va suscita glume infinite: „Camaradul Starace se îmbracă în eschimos ca să meargă să-și cumpere o înghețată". Mussolini, mai întâi reconfortat de devotamentul orb al acestui acolit de o incultură triumfătoare și cu sexualitate tulbure, va sfârși prin a-și da seama de prostia lui și-l va da afară, făcându-l responsabil de lipsa de pregătire pentru conflict a țării și a miliției fasciste. La Salò, Ducele va refuza să-l primească și-l va întemnița sub o acuzație neverosimilă de complot. Omul care visa să pună toată Italia în ținută de gimnastică va muri, putem spune, așa cum a trăit: părăsit de toți, el se va alina prin lungi ședințe de jogging prin parcurile din Milano; recunoscut la Eliberare în cursul uneia dintre plimbările lui cotidiene, a avut un proces expeditiv, după care a fost plimbat pe străzile orașului într-un camion descoperit, unde el se ținea drept sub insulte, sub pietrele și deșeurile aruncate eroic de mulțime. Ajuns în Piazzale Loreto, el a coborât curajos din camionetă, a ridicat brațul pentru un salut fascist și a fost împușcat, înainte de a fi spânzurat de picioare alături de șeful său și de cei care-l precedaseră. Fusese de atâtea ori ridicol, încât nimeni nu putea prevedea că va fi admirabil în momentul suprem.

Ziaristul Manlio Morgagni (1879–1943) este un vechi socialist din Forlì, apropiat dintotdeauna de frații Mussolini, pe care i-a urmat în impulsul intervenționist din 1914–1915 și în crearea gazetei *Popolo d'Italia*. Din 1924, i se va încredința direcția agenției de presă națională, căreia îi va păstra numele fondatorului său, Guglielmo Stefani, un patriot din *Risorgimento*. Va face din ea un organ de informare modern și eficace, în limitele unei dictaturi, după modelul Agenției France-Presse și al Agenției Reuteurs engleze, privilegiind în măsura posibilului competența colaboratorilor. La 26 iulie 1943, aflând că Ducele a fost arestat — chiar dacă nu-l pândea personal niciun risc, protejat fiind de statutul lui de senator —, și-a tras un glonte în cap după ce a scris o ultimă scrisoare de fidelitate față de magistrul său. Este singurul personaj de vază care a făcut-o, dar nu este singura sinucidere printre fasciști. La Eliberare, Giovanni Preziosi (1881–1945), un preot caterisit care va deveni cel mai sinistru „teoretician" antisemit al fascismului italian, apoi „inspector general al rasei", sub presiune germană, la Salò se va arunca împreună cu soția lui, îmbrățișați, de la o fereastră din apartamentul său milanez. Încă un exemplu: Francesco Maria Barracu (1885–1945) este un bun militar

care a pierdut un ochi și a obținut o decorație de aur în Ethiopia; banda neagră îi dă un aer feroce pe care omul nu-l merită, poate. Numit subsecretar la președinția Consiliului în timpul Republicii Sociale, va încerca în zadar să oprească crimele bandelor paramilitare. În același timp, el cultivă idei demente, precum crearea unei „legiuni sarde" și militarizarea orașului Milano, pe care-l vrea transformat în „Alcazarul fascismului" în ultimele zile ale războiului civil. La Dongo, pe lacul Como, va fi arestat și împușcat cu fugarii din ultimul convoi.

Am păstrat pentru sfârșitul acestei sumbre galerii cazul poate cel mai dureros și mai emblematic: cel al lui Aldo Finzi (1891–1944), provenit dintr-o familie înstărită din Veneția, de origine evreiască[3], as al aviației în timpul Primului Război Mondial în escadrila lui d'Annunzio. Acest spirit permanent nemulțumit, agitat de un voluntarism rebel, se va apropia la începutul anilor 1920 de Mussolini, care-l va numi subsecretar la Ministerul de Interne în primul său guvern și subinspector general al aviației. Compromis în afacerea Matteotti, Finzi va deveni un țap ispășitor și va fi obligat să părăsească poliția activă, păstrând însă un rol important în reforma aviației. În 1938, după introducerea legilor rasiale, va începe să critice deschis regimul și va fi condamnat la o pedeapsă de *confino*. După căderea lui Mussolini în 1943, va intra în rândurile Rezistenței. Arestat și torturat, va fi împușcat de SS în masacrul de la Fosele Ardeatine de la Roma, la 24 martie 1944.[4]

Fascismul s-a născut în violență și a murit în violență, aidoma șefului său. Desigur, mulți au fost responsabilii care, la Eliberare, au reușit să scape, la fel ca în Franța și în alte părți, rigorilor epurării prin convertiri, prin șiretlicuri, prin cunoștințe sau prin protecția Aliaților. Unii vor încerca patetic să ridice capul până prin anii 1970. Cel mai pitoresc va fi prințul Iunio Valerio Borghese. Acest urmaș al unei dinastii milenare din aristocrația romană, ofițer de marină de o bravură excepțională care i-a adus medalia de aur pentru acțiunile sale din Mediterana în 1941, aderase la Republica Socială în fruntea formațiunii sale de elită din infanteria marină, X Mas (Flottiglia X MAS). Câtă vreme acțiunea lui a fost limitată la teatrul adriatic unde, păstrându-și independența față de

[3] Istoricul M. Sarfatti, autorul unui volum foarte documentat, *Gli ebrei nell Italia fascista* (Torino, Einaudi, 2000, p. 22), a contestat această etichetare tradițională, subliniind că Finzi, născut din părinți de origine mixtă, și botezat el însuși, nu a fost îndepărtat în 1938 din motive rasiale, ci politice. Or, De Felice dovedise că Finzi se apropiase de comunitatea evreiască la sfârșitul lui 1942, cu câteva luni înaintea morții sale.

[4] Vezi mai departe, în partea a treia.

comandamentul german, X Mas a reușit să încetinească înaintarea trupelor lui Tito spre Trieste, Borghese a putut conta pe o anumită simpatie locală. Dar, în urma unor atentate împotriva ofițerilor săi, el și-a angajat cu bunăștiință divizia în represiunea antipartizană și și-a pierdut rapid creditul în ochii populației. Condamnat și amnistiat la sfârșitul războiului, va deveni primul președinte al Partidului Neofascist, MSI. În 1970, va fi implicat într-o tentativă precară de lovitură de stat care a luat numele, cu totul excesiv, de *Golpe Borghese*. Își va sfârși viața în exil la Cádiz, protejat de bunăvoința lui Franco și de titlul său de grande de Spania.[5]

În definitiv, cazurile pe care le-am descris, și multe altele, sunt menite să-i arate cititorului că fascismul nu a fost — departe de asta! — pantalonada pretinsă cu atâta ușurință și în zilele noastre. A fost o istorie tragică, de la început până la sfârșit.

Să ne întoarcem la originile mișcării. Cinci coechipieri ai lui Mussolini, pe care putem așadar să-i numim apropiați, chiar dacă ar trebui să-i numim mai degrabă adversarii săi interni, ies rapid din rând: Balbo la Ferrara, Arpinati și Grandi la Bologna, Farinacci la Cremona și Bottai la Roma. L-am putea adăuga pe Michele Bianchi (1883–1930), alt cvadrumvir al Marșului asupra Romei și prim-secretar al Partidului Fascist, din 1921 până în 1923, apoi subsecretar la interne și ministru al lucrărilor publice. Dar acest sindicalist revoluționar, singurul care era, în acest stadiu, cu adevărat apropiat de Mussolini, a intrat încet, încet într-un con de umbră, iar sănătatea lui precară l-a dus către o moarte precoce. Cât despre Ciano, sunt două motive care nu ne îngăduie să-l înscriem în acest prim cerc: născut în 1903, fusese lipsit, prin vârstă, de experiența războiului și a luptelor succesive, care erau comune tuturor celorlalți, *trinceristi*, oameni ai tranșeelor. Pe de altă parte, aerele lui de prezumtiv delfin au cristalizat rapid dușmănia generală împotriva lui. Este impresionant să constatăm, citindu-i jurnalul, în ce măsură acest bărbat răsfățat, dar inteligent nu reușește să înțeleagă ura pe care o stârnește, în special la cei care se pleacă în fața puterii lui și vor fi primii care-i vor cere capul.

Italo Balbo (1896–1940) și-a croit, chiar și pentru adversari, o reputație de d'Artagnan al fascismului. Prestanța lui virilă (chiar dacă o ușoară bâlbâială nu-i permitea să fie și un orator eficace), isprăvile lui

[5] Această mascaradă i-a inspirat un film distractiv și subtil lui Mario Monicelli, *Vogliamo i colonelli* (*Îi vrem pe colonei*, 1973).

aeronautice, opoziția afișată la legile rasiale și la alianța cu nazismul, moartea lui controversată la începutul unui conflict pe care nu-l voia[6] par să-i justifice renumele. Totuși, abia demobilizat, la douăzeci și cinci de ani, fusese unul dintre primii organizatori ai brigăzilor fasciste din câmpia Padului. Legiunea lui personală, numită romantic „Caliban", a semănat teroare în toată regiunea, a incendiat cooperative socialiste și a ocupat militar, în primăvara lui 1922, castelul ducilor d'Este de la Ferrara, cel dintâi monument istoric al Italiei pe care va fâlfâi drapelul negru.[7] Balbo, poreclit „țap de fier" de către Malaparte, a fost unul dintre strategii Marșului asupra Romei și nu numai cel mai îndrăzneț dintre cvadrumviri, fie că l-a convins sau nu pe Mussolini, încă recalcitrant să se lanseze în aventură, cum se va lăuda mai târziu. Pagina cea mai echivocă a istoriei sale personale a fost cea a presupusului său rol în instigarea la bătaia cu bâte care a costat viața, la 23 august 1923, lui Don Giovanni Minzoni, un preot din dioceza Ferrara, pe care devotamentul pentru săraci și activitatea de preot militar în Primul Război Mondial îl făcuseră foarte popular. Or, Don Minzoni, împotriva părerii ierarhiei catolice, s-a ridicat imediat contra violențelor squadriste. Diversele procese intentate, în timpul regimului și după, n-au putut niciodată să ajungă până la adevărații responsabili ai crimei.

În *ventennio*, pe măsură ce experiența lui se lărgea prin contactul cu medii ale industriei aeronautice internaționale, Balbo s-a orientat spre poziții mai moderate. La New York, la Chicago, la capătul zborurilor sale transatlantice, mareșalul aerului saluta mulțimea agitându-și cascheta, mai degrabă decât schițând salutul roman. Chiar când gelozia lui Mussolini îl va împinge la marginea puterii, nu va renunța să-și facă auzită vocea, din ce în ce mai critică, în toate instanțele partidului și ale statului, mai ales în Marele Consiliu al Fascismului unde va fi de acum înainte aproape singurul care intervine împotriva ordinii de zi pregătite dinainte de cabinetul Ducelui și ratificată de toți membrii. Numit guvernator al Libiei în 1934, s-a arătat un bun pacificator și un administrator luminat. A patronat crearea de infrastructuri și de sate moderne pentru

[6] Un avion englez va lansa a doua zi o jerbă de flori pe locul unde se prăbușise avionul, cu un mesaj care i-a displăcut lui Mussolini și nu a fost difuzat în Italia: „Royal Air Force exprimă sincere condoleanțe pentru moartea mareșalului Balbo, un mare *condottiere* și un valoros aviator pe care soarta l-a plasat în câmpul advers". Este, cred, un gest aproape fără egal în istoria celui de al Doilea Război Mondial.

[7] În *Diario 1922*, Milano, Mondadori, 1932, redactat probabil de prietenul său Quilici într-un stil d'annunzian uneori delirant, Balbo se străduiește să dea retrospectiv o imagine cavalerească a acestei „epopei". Ne cam îndoim.

populația arabă, pe care o respecta și care-l respecta. La maturitate, părul i-a albit și s-a îngrășat: îi plăcuse întotdeauna să mănânce și să trăiască bine, nu era indiferent la onoruri și ducea un stil de viață princiar, care dădea naștere uneori la bârfe și i-a atras porecla de *Sciupone l'Africano* („Africanul risipitor"). Despre Mussolini spunea râzând, în dialectul lui ferrarez, *al puvret no' ss god niant*, „bietul om, nu se bucură de nimic". Prea puțin sensibil la chemările intelectuale, proteja totuși un număr de ziariști și de scriitori care trebuiau, firește, să-i întrețină faima, dar care îi erau la rândul lor devotați. Toți liderii, imitându-și șeful, aveau propriul organ de presă. Al lui Balbo era *Corriere Padano*, condus de prietenul lui intim, excelentul și onestul ziarist Nello Quilici, care va muri alături de el, când avionul mareșalului a fost doborât la Tobruk, la 28 iunie 1940, de o baterie italiană care-l luase drept un avion de recunoaștere englez. Anunțul oficial va vorbi de „acțiune de bombardament inamică", cu scopul de a îndepărta zvonurile care sugerau o responsabilitate a lui Mussolini; astăzi varianta ar părea exclusă. Se poate deduce de aici că notorietatea și realele calități ale lui Balbo făceau din el un concurent periculos pentru Duce? Teoretic da, dar numai teoretic. Nutrea el ambiții bonapartiste? Ar fi de prisos să răspundem. El s-a luptat pentru a evita conflictul, convins că soarta Italiei era cu mult mai importantă decât cea a regimului. Dar în 1940 pierduse pariul: după cum mi-a povestit fiul lui, pe atunci adolescent, „el ne-a spus că nu va ieși viu din acest război"[8]. Și aici, toate ipotezele se opresc.

Unii istorici ar putea fi surprinși de includerea în această listă restrânsă a lui Leandro Arpinati (1892–1945), care nu va juca niciodată roluri politice principale, va dispărea de pe scenă la începutul anilor 1930 și nu va mai exercita nicio activitate publică până la sfârșitul său tragic. Motivul principal este că parabola sa clarifică rivalitatea subiacentă, niciodată stinsă, dintre fascismul-mișcare, sau „adevăratul" fascism, și fascismul-regim. Traiectoria lui Arpinati este asemănătoare cu a celorlalte personaje pe care le-am prezentat mai sus: de la anarho-sindicalism la intervenționism în Primul Război Mondial, apoi la squadrism. El domină fieful său de la Bologna[9], unde a fost implicat în acte de violență

[8] Cf. Serra, *Malaparte. Vies et legendes*, pp. 242–244.

[9] După ce a fost unul dintre orașele cele mai „negre" ale fascismului, Bologna va deveni, din 1945 până la începutul anilor 1990, mândria administrației municipale a PCI. Astăzi, municipalitatea păstrează încă o majoritate de centru stânga, dar mizele sunt cu totul altele.

uneori ucigașe, precum asaltul asupra primăriei din Palazzo Accursio, care va face o duzină de victime în noiembrie 1920. Mecanic și muncitor feroviar cu înfățișare greoaie, Arpinati pornise să cucerească proletariatul din oraș, în vreme ce concetățeanul lui, avocatul Dino Grandi, om nu mai puțin dur, însă mai lustruit, prefera să dea asaltul asupra cartierelor alese și a notabilităților înspăimântate. Ostilitatea față de Marșul asupra Romei — „această fanfaronadă" — semnala independența firii sale. Avea reale calități de organizator și o pasiune pentru sporturile de masă — atletism, natație, ciclism, fotbal — opuse sporturilor „burgheze": scrimă, călărie și tenis. Mussolini își imagina că el va deveni Porthos sau Peppone al fascismului. Va face din el un soi de mini-Duce al Italiei sportive, convins că acest adjunct cu mâinile mai mari (aparent) decât creierul îi va urma instrucțiunile până la literă. Eroare.

Popularitatea lui Arpinati a câștigat rapid întreaga Italie, amplificată de aura proprie sportului și alimentată de o reputație de verticalitate care-i impresiona pe compatrioți. „Leandro cel gras", cu chipul jovial sub eterna lui caschetă boțită, strâns într-o haină prea strâmtă și cu pantaloni șifonați, a devenit *dicke Hermann* („Hermann cel gras", Goering) sub al Treilea Reich, ținând cont, desigur, de diferențele dintre cele două regimuri. El semăna mai degrabă cu Thorez, echivalentul lui de la Frontul Popular, într-o variantă mai corpolentă. Vechiul squadrist părea să-și fi depășit înclinațiile violente și pleda pentru eliberarea foștilor adversari politici. Tutuia pe toată lumea, primea pe toată lumea, îmbrățișa pe toată lumea. Era fotografiat jucând *bocce*, devorând șiruri întregi de cârnați, golind sticle de vin roșu sau etalându-și forța la skandenberg, cu cârduri de copii agățați de gâtul sau de brațele-i musculoase. Pe scurt, populistul împlinit, radios, fără complexe. A umplut Italia de stadioane, piscine și săli de sport DUX, niciodată în nume propriu, dar și de creșe și de biblioteci populare, fiindcă acest autodidact prețuia mult cultura. Dacă alți corifei, precum Starace, visau să pună Italia în pas alergător, el voia cel puțin să o facă cu bună dispoziție. Autoritatea lui personală era atât de mare încât, în 1926–1927, a anulat rezultatul final dintre Iuventus și Torino, motivul fiind suspiciunea de corupție a unui jucător. Dar cum echipa care urma în clasament era cea a Bolognei, al cărui suporter entuziast era, s-a găsit în fața unei alegeri cornelliene: în final, a hotărât să anuleze campionatul, caz unic, cred, în istoria fotbalului italian.

Chiar dacă apărea ca un locotenent al Ducelui, el era mai degrabă loial originilor sale „social-fasciste" și, în plus, nu voia să se limiteze la sport

și la folclor. Fără mare entuziasm, Mussolini l-a numit secretar adjunct al partidului, funcție în care Arpinati i-a fost de un ajutor prețios în momentul afacerii Matteotti. Dar asta s-a întâmplat numai după o confruntare dramatică. În timp ce încă se căuta cadavrul deputatului socialist și un Mussolini livid nu mai știa pe ce picior să danseze, Arpinati s-a repezit la Roma. I-a îmbrâncit pe portari și s-a năpustit în biroul președintelui Consiliului pe care l-a scrutat cu răceală: „Uită-te în ochii mei. Tu ai pus să fie ucis?" „Nu, îți jur... ", i-a răspuns Benito foindu-se în fotoliu. „Bine, atunci prinde-i pe acești derbedei și vei fi din nou șeful nostru." După care s-a întors către asistență și a strigat: *Viva il Duce!*

Îl cunoaștem acum îndeajuns pe protagonistul nostru să ne dăm seama că nu putea ierta și nu va ierta niciodată o asemenea umilință. Cu toate acestea, el tolera ascendentul lui Arpinati și i-a încredințat în continuare funcții importante; dar celălalt, prea intransigent, s-a situat curând în răspăr cu ordinele primite. Subsecretar la interne, refuză fondurile secrete ale ministerului menite să cumpere spioni și informatori, „această viermuială". Denunță în zadar corupția, îmbogățirile, abuzul șefilor și protejaților lor. Pălmuiește un industriaș venit să-l mituiască, cu riscul de a-i rupe falca, și nu permite funcționarilor lui să se înscrie în partid. Ținut din ce în ce mai la margine, ostil tronului și Bisericii, și mai târziu legilor rasiale, păstrează în schimb contactul cu foștii camarazi de la începuturi. Ține conciliabule, supravegheate de poliție, despre „trădarea" crescândă a idealurilor lor. În 1933, Starace și Buffarini Guidi reușesc să-i prezinte Ducelui un dosar concludent; după care, Arpinati va fi exclus din partid, apoi trimis șase ani în *confino* pe insula Lipari, sub învinuirea gravă de „atitudine ostilă față de directivele statului", adică ale regimului. Eliberat în 1936, se retrage la ferma model pe care o are lângă Bologna și nu se va mai auzi nimic de el până la criza din 1943.

Vine momentul Republicii Sociale și Mussolini, care este deja cu un picior în groapă, își amintește de acest vechi coechipier charismatic care i-ar putea fi din nou util. Îl cheamă și îi propune postul de președinte al Consiliului, nevoind să păstreze pentru el decât titlul onorific de Duce. Ideea este ingenioasă: altul să se zbată între ocupanții naziști, fasciștii fanatici, populația derutată și Rezistența crescândă; el va dirija de sus un stat fantoșă și va ieși cât mai bine. Arpinati ascultă, mulțumește și refuză; războiul civil nu este treaba lui. Se reîntoarce la ferma proprie unde, până la sfârșitul conflictului, îi va găzdui pe cei care îi sună la ușă: dezertori germani și italieni, parașutiști aliați, partizani și evrei. Și vine,

după Salò, Eliberarea. Cu două zile înainte, la 22 aprilie, ca în fiecare seară, Arpinati le servește supa convivilor adunați în jurul mesei mari de țară. Se aud pași, fiica lui se duce să deschidă.[10] Un comando de oameni mascați năvălește și trage la nimereală. Primul atins este prietenul său fratern dintotdeauna, opozantul și avocatul socialist Torquato Nanni[11], care s-a postat ca un scut în fața lui. Arpinati se prăbușește și el, ciuruit de gloanțe. Răzbunare pentru delictele legate de expansiunea fascismului? Decizie rece de a suprima un om încă prea popular? Reconstituirile sunt numeroase: niciuna nu este azi concludentă.

Roberto Farinacci (1892–1945) este și el un fost lucrător la căile ferate și sindicalist socialist, originar din Cremona, regiunea Lombardia, dar fiu al unui inspector de poliție din Sud. Inteligența suplă, activitatea neobosită, un talent strălucit de lider și de tribun vor face din el, de la început până la sfârșit, oaia neagră și cel mai redutabil concurent al lui Mussolini printre cei de la baza partidului. A luat conducerea militară a orașului său în ajunul Marșului asupra Romei. Este debutul fulminant al ascensiunii sale, încununat de numirea lui ca secretar al partidului în 1925–1926. Dar Farinacci trebuie să-și cedeze curând locul, amenințat fiind cu arestarea pentru fraudă și abuz de putere. Dar capacitatea lui de a crea bătăi de cap va continua să se exercite până la sfârșitul paralel al celor doi „frați inamici". Avocat abil și viclean, va obține de la un tribunal domesticit absolvirea de responsabilile și de pedepsele aferente pentru asasinii lui Matteotti. Tânărul scriitor Aniante îi dedică un portret picant și totuși admirativ:

> Cu cravașa în mână, cu ochii nemiloși și fălcile amenințătoare [...], acest revoluționar de treizeci de ani, copil din popor, a luat în mâinile sale partidul, i-a scos din minți pe opozanți și s-a bătut ca un leu pentru fascismul integral. Fără efortul titanic al lui Farinacci, fără curajul lui de nebun dezlănțuit, Mussolini ar fi putut cu greu să reziste furtunii.[12]

[10] Îi datorăm o carte frumoasă, evident condiționată de dragostea filială: G. Cantamessa Arpinati, *Arpinati, mio padre*, Roma, Il Sagitario, 1968. Despre cazul Arpinati, vezi și L. Salvatorelli și G. Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Torino, Einaudi, 1964, pp. 582–583, care evită totuși să menționeze sfârșitul său.

[11] Figură limpede de militant socialist și camarad de tinerețe al lui Mussolini, Nanni refuzase să-l urmeze după război. În 1924, el a fost arestat de amicii fasciști, care se pregăteau să-l execute. Arpinati a alergat cu oamenii lui să-l scape, cu arma în mână. Aceasta era atmosfera care domnea între bandele fasciste rivale.

[12] Aniante, *Mussolini*, p. 76.

Dar începând din acest moment, influența lui începe să slăbească. În *ventennio*, va ajunge să controleze cu o mână de fier „signoria" lui din Cremona, creând un premiu artistic „fascistissim", în opoziție cu linia mai liberală a lui Bottai. Ducele va reuși să-l îndepărteze din funcțiile oficiale, înmulțindu-și în același timp dovezile de apreciere și înăbușind zvonurile (și dovezile) privind îmbogățirea lui veroasă. Vanitatea omului fiind la fel de cunoscută ca lăcomia lui, îl va acoperi cu decorații, în special în momentul războiului din Ethiopia, când Farinacci și-a pierdut mâna dreaptă nu în luptă, ci pescuind cu grenada în apele liniștite ale unui lac: ceea ce i-a adus, din partea unui adevărat soldat ca Ettore Muti, porecla Martin-pescarul.[13]

Personaj grotesc și brută grosolană? Departe de asta. Farinacci nu era însă teoreticianul rafinat pe care cei care îi erau obligați l-au prezentat în epocă. El nu a lăsat, într-o avalanșă de scrieri de circumstanță, decât o singură carte semnificativă: o prolixă *Istorie a Revoluției Fasciste,* redactată de scribii săi și publicată în 1940, calchiată pe modelul cărții lui Troțki *Istoria Revoluției Ruse.* Dar era incontestabil un animal politic, înzestrat cu o inteligență manipulatorie ieșită din comun. În general, corifeii nu se iubeau între ei. Farinacci îi detesta și-i disprețuia pe toți: or, această fervoare robespierriană, care ar fi trebuit să-l izoleze, contribuia la a-l face popular. Se scrie încă mult despre el, fără a se ajunge la perceperea în integralitate a personalității unui om pe care De Felice îl considera, pe bună dreptate, singurul veritabil concurent al lui Mussolini, singurul capabil să exprime un fascism alternativ la cel al Ducelui. Iscusit psiholog, cunoștea mai bine decât oricine toate oscilațiile firii mussoliniene și căuta să profite de ele cât putea de mult. Definirea lui ca Doriot sau Déat italian, folosită uneori la adresa lui, este doar o comparație sumară. Nervos și tăios în tinerețe, apoi greoi, îmbrăcat cu uniforme sau costume la două rânduri întotdeauna cam țipătoare, putea fi luat la maturitate drept un negustor de provincie care întreține dansatoare. În ciuda unor limite umane, personajul avea îndrăzneală și un farmec insinuant care putea acționa și asupra adversarilor. Înclinația lui către Germania nazistă, care o precede pe cea a Ducelui, servește doar ca să-l provoace pe acesta din urmă. Dacă el este primul dintre cei mari care începe o campanie anticosmopolită și antievreiască, în acord cu antisemitul Preziosi, cu mult înainte de legile rasiale din 1938, scopul lui este mereu același: de a-l

[13] În toate jurnalele de actualități succesive, Farinacci este văzut salutând constant cu brațul stâng, dreptul atârnându-i imobil.

pune la zid pe Mussolini care ezită să o rupă cu Londra și cu Parisul, nevoind să se arunce în gura lupului. Dacă în casieria lui au intrat unele fonduri germane, ceea ce este probabil, ele i-au servit pentru a flutura steagul fascismului radical de la începuturi, cultivând în același timp relațiile cu industria și netezindu-și intrările la curte, inclusiv în anturajul prințului Umberto, și chiar la Vatican. Reputația de „nazi-fascist" aprig care-l însoțește până astăzi pare la urma urmelor destul de simulată și de imprecisă. Ideologia, în sensul riguros, dogmatic al termenului, conta pentru el și mai puțin decât pentru Mussolini: și asta spune tot.

Farinacci va avea o singură idee fixă și o singură perspectivă de acțiune: să-i creeze probleme șefului său ca să-l poată înlocui. Or, când se ivește prilejul, el cade pradă acelorași șovăieli pe care i le reproșează lui Mussolini. Precum acei virtuozi ai fotbalului sau șahului care, în momentul performanței atât de mult așteptate, ratează ocazia vieții lor. Observator militar pe durata Războiului din Spania și la începutul noului conflict mondial, în Albania, el trimite la Roma rapoarte lucide privind caracteristicile *Blitzkrieg* și rămânerile în urmă ale armatei italiene, dar se cantonează într-o polemică perdantă împotriva statului major. În timpul războiului, în pofida a numeroase articole și discursuri incendiare, el contează tot mai puțin: baza fascistă, care se destrăma în ritmul înfrângerilor militare, nu-l mai urmează. Șansa lui cea mai mare apare în iulie 1943: susținut puternic de naziști, poate încerca să se substituie Ducelui demis în noaptea Marelui Consiliu. El se mulțumește să propună un ordin de zi nici prea-prea, nici foarte-foarte, care se va pierde în confruntarea iscată între membrii Marelui Consiliu câștigați pentru puciul regal și ultimii fideli mussolinieni. Refugiat la ambasada germană din Roma, apoi expatriat la München și la Marienbad, se va întoarce la începutul toamnei într-o Republică Socială în care nu va juca niciun rol. Vizat în procesul de la Verona pentru atitudinea lui ambiguă, va evita cu prudență să dea mărturie împotriva lui Ciano și a celorlalți inculpați. Mussolini, care se teme tot timpul de el, va avea grijă să fie scos din cauză.

Și el își va rata șansa de a se salva, și totuși... Omul pe care-l arestează partizanii, la 27 aprilie 1945, împreună cu șoferul și amanta sa, marchiza Carla Medici del Vascello, transportă înspre frontiera elvețiană douăsprezece valize cu bijuterii, bani și documente. Rănită în clipa în care mașina încerca să forțeze punctul de control, însoțitoarea lui va muri câteva zile mai târziu fără să-și fi recăpătat cunoștința: un destin care-l amintește pe

cel al Hélènei de Portes, muza lui Paul Reynaud, de la sfârșitul lui iunie 1940. Și totuși, în fața unui „tribunal al poporului" din micul orășel Vimercate din Lombardia, un Farinacci sfidător, cu ghearele scoase, improvizează un discurs vehement în fața judecătorilor și a mulțimii adunate: „Camarazi! Sunt un om din popor, întotdeauna am slujit poporul. Să mă judece poporul, să mă condamne dacă trebuie, dar să dovedească mai întâi că l-am trădat!" El știe prea bine că nu are nicio șansă să scape, dar nu vrea să-și sfârșească viața ca un figurant; fără Mussolini, adevărata voce a fascismului este — în fine! — *el*. În asistență apar unele semne de încuviințare, ezitări, la urma urmelor omul nu a exercitat nicio funcție la Salò, nu a participat direct la nicio razie...[14] Se decide cu prudență să se scurteze dezbaterea. Transportat în piața principală, Farinacci refuză să fie împușcat din spate, se întoarce precum Ciano la Verona și, atins mortal în piept, se prăbușește strigând *Viva Italia!* Sunt ființe pentru care moartea este mai pilduitoare decât viața.[15] Dar cine suntem noi ca să o spunem?

Am păstrat pentru sfârșitul acestui capitol numele inseparabile ale lui Dino Grandi (1895–1988) și Giuseppe Bottai (1895–1959), fiindcă este vorba incontestabil de două personalități de cea mai mare anvergură intelectuală date de fascism. Ei au avut inteligența politică de a nu se opune șefului lor înainte de criza din iulie 1943; dar unul se vedea destinat unei succesiuni naturale, în momentul în care Italia va fi ieșit din război, sub egida Aliaților, pe când celălalt știa că, în acea zi, fascismul era mort. Grandi, după o tinerețe tumultuoasă în umbra insurecției negre, când îndrăznise de mai multe ori să pună în discuție întâietatea lui Mussolini, se emancipase rapid. Lumea diplomației l-a deprovincializat și l-a transformat până la a-l face să se simtă în largul lui în acest mediu, spre deosebire de șeful lui care nu i-a iertat-o niciodată. Din 1929 până în 1932, a fost un ministru de externe respectat în cercurile juridice internaționale pentru competența, finețea și moderația sa.[16] Se convertise

[14] Da, cu toate acestea... La începutul războiului civil, ar fi lansat prin ziarul său, *Il Regime fascista*, din Cremona, un apel agravant: „Ochi pentru ochi și dinte pentru dinte!" Cf. Pavone, *Una guerra civile*, p. 236.

[15] În luna mai 2011, nepotul lui Farinacci, un medic apolitic, respectat pentru devotamentul și pentru competența sa la spitalul din Cremona, s-a împușcat în inimă cu o armă de vânătoare la mormântul bunicului său.

[16] S-a menționat adeseori tinerețea lui Ciano pentru a i se agrava greșelile ori pentru a fi exonerat; dar nici Grandi nu avea decât treizeci și șase de ani când a devenit ministru, ca, de altfel, și Balbo sau

la „locarnism" și la spiritul „societar", chiar dacă în memoriile sale tinde să întărească anvergura angajamentului lui. Este de altminteri faza în care Ducele voia să asigure cancelariile străine în privința caracterului dacă nu pacifist, cel puțin realist al abordării, de către el, a relațiilor internaționale. Grandi — asistat de un personal diplomatic încă în mare parte prefascist și a-fascist — a fost interpretul desemnat al acestei atitudini, oarecum ca Maksim Litvinov pentru politica externă a URSS în anii 1930. Tensiunile n-au lipsit, mai ales cu Societatea Națiunilor pe care Mussolini o detesta, așteptând criza care va exploda în momentul Războiului din Ethiopia. Pozițiile considerate prea flexibile ale lui Grandi, mai cu seamă în materie de dezarmare, și bunele relații stabilite cu omologii occidentali au stârnit neîncrederea crescândă a dictatorului, care prevăzuse o largă remaniere guvernamentală — cu prilejul împlinirii primului deceniu al regimului —, care să favorizeze trecerea la statul etic. El a preluat din nou portofoliul externelor și a încercat să-l trimită pe Grandi cât mai departe posibil, ca ambasador la Washington. Dar Grandi a rezistat și a obținut postul, pe atunci mai influent, de la Londra.

Această desemnare nu va fi lipsită de consecințe. Anglia era națiunea cu care fascismul dorea să păstreze cele mai bune relații, cu mult înaintea celor cu al Treilea Reich. Simpatiile pentru regim erau aici difuze, de la consilierii prințului de Wales, viitorul rege Eduard al VIII-lea, până la personalități relativ marginale, dar mereu influente, ca Winston Churchill. Vreme de șapte ani, Grandi s-a străduit să consolideze aceste legături. Sprijinit de o soție inteligentă și slujit de o viață mondenă strălucitoare, va deveni cel mai omagiat și mai des invitat dintre reprezentanții străini la curtea regală a Angliei, primit în toate cercurile, însoțit de o faimă de Don Juan care nu dăuna misiunii sale.[17] Animozitatea pe care arogantul său coleg german Joachim von Ribbentrop o nutrea la adresa lui îi consolida și ea imaginea. Nicio îndoială că Grandi a încercat să păstreze colaborarea italo-britanică și că, invers, se va fi opus, în măsura posibilului, apropierii de Germania nazistă. Cu toate acestea, istoricul rămâne perplex citind sub pana lui că „vreme de șapte ani, la Londra, am continuat să nu mă supun [lui Mussolini]"[18]. Examinarea foarte nu-

Bottai. Fascismul și-a format rapid propriii oameni, dar trebuia să fi trecut pentru asta printre furcile caudine ale luptelor sale.

[17] Aflat în post la Londra în anii 1990, am fost prezentat la o recepție unei bătrâne doamne ofilite care se prăvălea sub titluri de noblețe și smaralde. Ea a început să-mi vorbească de Grandi, care „ne-a lăsat tuturor *the most delicious* amintiri...".

[18] D. Grandi, *Il mio paese. Ricordi autobiografici*, Bologna, Il Mulino, 1985, p. 381.

meroaselor rapoarte trimise Ducelui lasă o dublă senzație, așa cum dublă era și firea omului. Pe de o parte, îl informează cu precizie despre situația engleză — comentariile sale privind criza dinastică din 1936 sunt foarte lucide — și se străduiește să scoată în relief toate spațiile de colaborare care rămân încă de exploatat între cele două țări. Pe de alta, își învăluie interlocutorul în nori de tămâie și îl face să creadă că niciodată britanicii nu vor fi în măsură să poarte un război cu marea putere fascistă. Grandi s-a justificat ulterior spunând că un limbaj mai direct ar fi provocat rechemarea lui. Este posibil. Rămâne totuși o impresie neplăcută în fața unui asemenea amestec de lingușeală și duplicitate.

În ajunul războiului din Europa, lui Grandi i se încredințează funcția de ministru al justiției. Mussolini consideră probabil că, în acest rol mai tehnic, nu-i va putea face rău. Or, omul, mai lunecos ca oricând, înălțat la titlul de conte de Mordano (cătunul unde s-a născut, aproape de Bologna), profită pentru a se apropia de militari, de foști parlamentari și miniștri prefasciști, și mai ales de curtea regală. Suveranul îl va numi la începutul lui 1943 cavaler al prea sfintei Annonciade și „văr al regelui", trecând peste avizul unui Mussolini de acum neputincios. Este punctul critic. De acum, Grandi va deveni nodul central al complotului care se țese între Quirinal, armată și fasciștii disidenți. El va prezenta, la ședința Marelui Consiliu, în noaptea de 24–25 iulie, ordinul de zi care va duce la căderea dictatorului — vom reveni asupra subiectului în a treia parte a cărții. Ne mărginim să conchidem aici că acest Talleyrand al fascismului nu va câștiga pariul decât pe jumătate. Exilat în Portugalia, apoi în Brazilia, va duce timp de treizeci de ani o acțiune discretă de influent consilier pentru mari întreprinderi. Întors în Italia în anii 1970, va fi curtat de editori și de istorici cărora le va oferi, locvace și reticent totodată, propria versiune asupra faptelor.

Spre deosebire de burghezii Balbo și Grandi, și de proletarii Arpinati și Farinacci, romanul Giuseppe Bottai — singurul non-septentrional din *the inner circle* fascist — provine dintr-un modest mediu negustoresc: tatăl său are o prăvălie de vinuri și băuturi spirtoase la porțile Orașului Etern, pe care o va ține de altminteri deschisă, fără niciun avantaj special, pe toată durata ascensiunii fiului său. Acesta e un băiat vioi și iscusit, cu o neînfrânată pasiune literară. Futurist, intervenționist în Primul Război Mondial, legionar cu d'Annunzio la Fiume, aderă la fascism din 1919, în timp ce profesorii lui îi prezic o carieră universitară. După Marșul

asupra Romei, își începe cariera politică: subsecretar și apoi ministru al corporațiilor (1926–1932), guvernator al capitalei, apoi guvernator la Addis Ababa în 1936. Dar adevărata lui vocație rămâne cultura. Din 1936 până în 1943, va fi un neobosit și luminat (în limitele regimului) ministru al educației naționale. Și aici se observă o dedublare, nu la nivelul caracterului, căci omul este integru, dar al ideologiei, unde este mai puțin. Sprijinit, sau mai degrabă tolerat de un Mussolini convins că acest adjunct refractar la intrigile joase îl va sluji fără șovăială, Bottai devine, contra lui Farinacci și a altor inflexibili, purtătorul de cuvânt al deschiderii către intelectuali, în schimbul unei adeziuni adeseori pur formale la directivele regimului. Nu este o întâmplare că cea mai cunoscută dintre publicațiile sale poartă titlul îndrăzneț de *Critica fascista*.[19] Patronează, din nord până în sud, zeci de reviste, fundații, ziare universitare, expoziții, burse, premii literare și artistice: un val de inițiative, pe unde va trece aproape toată inteligheția italiană din *ventennio*, fie că e fascistă, fie că nu. Unii o vor recunoaște și după război; majoritatea vor încerca să facă uitat episodul. Această rețetă va inspira la Eliberare „apelul de oferte" pe care liderul comunist Togliatti (precum Thorez și Aragon în Franța) îl va lansa către intelectualii de toate orientările — mai cu seamă dacă s-au compromis — să se alăture steagurilor viitorului radios în schimbul ștergerii cu buretele a trecutului lor.

Bottai va realiza de fapt pentru cultură ceea ce Arpinati a făcut pentru sport: de altminteri, cei doi bărbați, pe care-i despărțea tot restul, se asemănau prin probitate, indiferența față de onoruri (invers decât Costanzo Ciano și Grandi, Bottai va refuza un titlu de noblețe) și moralitatea vieții private. Exista totuși un bemol, căci, deși apărea ca un liberal, Bottai se considera singurul ideolog veritabil al fascismului, iar termenul glumeț pe care un istoric l-a întrebuințat la adresa lui, de „dr. Goebbels din Amatrice", are o doză de adevăr, chiar dacă germanii nu aveau încredere în el. Acest om, ale cărui scrieri teoretice sunt atât de nebuloase[20], părea realmente convins, cel puțin până la război, că fascismul reprezintă viitorul umanității. În fond, destinul personal al lui Mussolini, în pofida loialității pe care i-a păstrat-o multă vreme, îl interesa relativ puțin: adevărata

[19] Titlul se voia și o replică la revista antifascistului Croce, *La Critica*, tolerată de regim, care-i limita totuși circulația.

[20] În schimb, cele două volume ale jurnalului său (1935–1944 și 1944–1948), publicate în anii 1980 de G.B. Guerri, biograful său și cel mai bun specialist în ceea ce-l privește, constituie un document de un interes istoric și psihologic considerabil, îndeosebi în prima parte. Și aici putem schița o comparație cu Goebbels.

lui obsesie era bătălia Occidentului împotriva decadenței și a morții. Această viziune îl va împinge spre poziții dogmatice, care contrazic, dar numai la suprafață, comportamentul lui tolerant și suplu față de intelectuali. Fiindcă, mai mult, poate, decât șeful său, și din rațiuni personale, el vrea să perpetueze fascismul prin instaurarea statului etic. Raportul pe care-l va citi la ședința Marelui Consiliu al Fascismului, la 6 octombrie 1938, privind motivația legilor rasiale, este un document zdrobitor care va fi contat mult la discreditarea numelui său.[21] Pentru Farinacci, antisemitismul nu era decât o componentă printre altele a panopliei sale politicianiste: nu credea în el mai mult decât în Moș Crăciun. În cazul lui Bottai, e mai puțin sigur. La ședință, Balbo (ceea ce nu figurează, firește, în minută) a fost auzit sâsâind un: „Un biet c...!" Bottai, imperturbabil, cu un zâmbet pe buzele-i subțiri, a continuat să-și debiteze textul cu o voce monotonă, sub privirea aprobatoare a lui Mussolini, în tăcerea stânjenită a asistenței. În ianuarie 1939, reluând programul Cartei Corporațiilor la care lucra (1927)[22], el va prezenta o Cartă a Școlii care, în ajunul noului conflict mondial, preconizează integrarea tuturor copiilor și adolescenților, independent de proveniența socială și de nivelul lor de instrucție, fie ei ucenici în fabrici sau pe câmp, meșteșugari, elevi sau liceeni ai marilor școli, în constrirea organică a statului. S-ar constitui astfel pepiniera de cadre — ai crede că-l citești, într-o variantă mai extremistă, pe Renan din *Reforma intelectuală și morală* — care va asigura continuitatea regimului *după* responsabilii lui actuali și va asigura Italiei primul loc în lupta pentru salvgardarea moștenirii umaniste și creștine (termenul „iudeo-creștin" dispăruse desigur) într-o lume mecanizată și metisă. El va propovădui, de altminteri, mai târziu o întoarcere la catolicism, sub păstorirea unui înalt ecleziast, Don Giuseppe De Luca.

În timpul războiului, e frământat de o criză interioară ce-l va face să adere la conjurația împotriva Ducelui: va deveni figura ei centrală împreună cu Grandi, atât de diferit de el din toate punctele de vedere. Ne putem întreba care este, cu adevărat, cauza, cu atât mai mult cu cât el își va proclama până la sfârșit atașamentul intim pentru Mussolini.[23] Ar fi prea complicat să ne întoarcem la acest subiect și el nu are legătură directă cu

[21] Asociațiile antifasciste și comunitatea evreiască vor interveni, în 1995, pentru a împiedica atribuirea numelui său unei străzi din capitală.

[22] Vezi mai departe, în partea a doua.

[23] El dă explicații (în felul său) într-o mărturie. *Vent'anni e un giorno* (cei „douăzeci de ani" fiind cei ai fascismului, iar „ziua" 24 iulie 1943), Milano, Garzanti, 1949 (titlu care a inspirat poate lucrarea omonimă a lui Jorge Semprun apărură în 2003).

povestea noastră. Este suficient să spunem că Bottai, condamnat la moarte în contumacie în procesul de la Verona în ianuarie 1944, împreună cu toți semnatarii ordinului de zi Grandi, se va angaja sub nume fals în Legiunea Străină, unde va lupta curajos, cu gradul de general de brigadă până la căderea celui de al Treilea Reich.[24] După o scurtă epurare, va relua în anii 1950 o activitate de publicist destul de viguroasă, dar fără influență asupra destinului Italiei republicane. Ca toți cei care au scăpat teferi, el a supraviețuit fascismului doar pentru a deveni, relativ tânăr încă, un om al trecutului.

Mussolini nu greșea când îi spunea lui Ludwig că „un Duce numărul doi nu va mai fi". Așa cum am văzut, niciunul din principalii lui acoliți nu reuneau calitățile necesare pentru a-i face concurență sau măcar pentru a-i fi succesor. Dar important este sfârșitul frazei: „...și dacă ar fi, Italia nu l-ar mai suporta"[25]. Îl citise, oare, pe Plutarh? „Grecia nu ar fi suportat doi Lisandri"[26]. Din fericire, putem adăuga: numărul unu făcuse destul rău.

[24] G. Bottai, *Legione e il mio nome*, Milano, Garzanti, 1950, reluat în volumul al doilea al jurnalului său.

[25] Ludwig, *Entretiens*, p. 166. Vezi și Price, *I know These Dictators*, p. 146.

[26] *Vie de Lysandre*, în *Vie des hommes illustres*, I, traducere Amyot, Paris, Gallimard, col. „Bibliothèque de la Pléiade", 1951, p. 1000.

6

Patriile lui

Mussolini s-a lăudat în fața unor interlocutori, de preferință străini — care aveau mai puțin posibilitatea să-i verifice spusele —, că a dobândit o vastă cunoaștere a lumii.[1] În fapt, chiar dacă el călătorea mai mult decât Stalin sau Hitler, experiența lui se limita la Europa — și nici măcar. Dar își clama mai ales preferința și flerul în materie de relații internaționale, care s-au tradus în fapt prin proastele sale decizii și care l-au dus la eșecul final.

Am vorbit despre Elveția: a fost primul refugiu al tânărului rebel și ar fi putut deveni cel al muribundului de la Salò dacă circumstanțele ar fi îngăduit-o: dar credea el cu adevărat în această soluție? Ne putem îndoi. Oricum, dincolo de rapidele lui apariții diplomatice la Lausanne, în 1923, apoi la Locarno, în 1925, Elveția este națiunea far a neutralității, și cum ne-am putea imagina un Mussolini neutru? Acest principiu, am spus-o deja, se opunea firii sale și viziunii lui conflictuale despre lume.

Franța, în schimb, a fost adevăratul receptacul al iubirilor și resentimentelor lui. Cu tot gustul lui pentru romantismul german, în centrul formării sale era cultura franceză: Victor Hugo și Napoleon desigur, dar și Stendhal îi vor ține companie până în ultimele zile. Vom vedea mai departe în ce măsură obsesia de a fi fost respins de guvernele succesive ale celei de a Treia Republici îl va împinge spre alianța cu Hitler. René

[1] Din nou, Mussolini îi vorbește lui Ludwig despre vizita sa la reședința de la Cap a seniorului Cecil Rhodes, paladinul expansiunii coloniale engleze (*Entretiens*, p. 209). Or, Mussolini nu a fost niciodată în Africa de Sud.

Benjamin, Premiul Goncourt 1915, viitor ministru și „pană" a mareșalului Pétain, care îl vizitează în plină criză a Ethiopiei, relatează acest schimb de cuvinte: „«Sunt sigur că iubiți Franța.» Mi-a aruncat privirea lui cea mai profundă: «O iubesc... și aștept ca ea să-și facă adevărata revoluție»".[2] Din 1940, țara invadată și împărțită nu va mai conta practic în ochii lui: dacă are bunul-simț (și pudoarea) să nu defileze prin Parisul în care flutură crucea gamată, el reduce la minimum contactele cu emisarii de la Vichy. Nu va profita de avantajul relativ pe care i-l dă punerea între paranteze, de către partea franceză, a prea puțin onorabilului Război al Alpilor, nici de beneficiul pe care l-ar putea extrage din comportamentul trupelor sale, care evită să treacă în zona de ocupație italiană la acte de violență împotriva evreilor și a persecutaților politic. El nu crede în renașterea Franței Libere, nu ia seama la amploarea fenomenului de Gaulle, ignoră importanța debarcării aliate în Africa de Nord, în noiembrie 1942. În definitiv, este o istorie de dragoste ratată, și el detestă ratările.

Anglia păstrează o cu totul altă semnificație strategică în ochii lui: niciun atașament sentimental, politica mai întâi. Înaintea lui Hitler, este convins că nu există opoziție reală între interesele Marii Britanii și cele ale dictaturilor occidentale. În fond, Mussolini ar fi preferat Anglia Germaniei ca partener privilegiat, așa cum Hitler ar fi preferat Albionul Romei. Începând din anii 1920, Ducele a întreținut bune relații personale și de lucru cu guvernanții britanici, fie ei conservatori, ca Sir Austen Chamberlain, sau laburiști, ca James Ramsay MacDonald, dar și cu lideri aflați pe atunci la naftalină, dintre care cel mai cunoscut este Churchill. Grandi, la Londra, contribuie la ungerea angrenajelor. Atunci când, într-o vizită la Roma, discipolul său, șeful organizației *Blackshirts*, Sir Oswald Mosley, care a primit importante fonduri italiene, îl întreabă dacă ar fi gata să sprijine o lovitură de forță în insulă, Ducele pune brusc capăt întrevederii, temându-se de o provocare.[3] Firește, Marea Britanie, chiar mai mult decât Franța, va deveni liderul opoziției internaționale la fascism în momentul Războiului din Ethiopia și, mai târziu, al Războiului din Spania. Dar Acordurile de Paște, încheiate la Roma în 1938 între Mussolini și premierul Neville Chamberlain (frate vitreg al lui Sir Austen), au normalizat relațiile dintre cele două țări, în vreme ce Parisul are încă

[2] R. Benjamin, *Mussolini et son peuple*, Paris, Plon, 1937, pp. 251–252.

[3] Am putut reconstitui și publica în Italia relatarea integrală a vizitei la Roma a lui Mosley pe baza jurnalului lui Harold Nicolson, care-l însoțește, depus la Balliol College de la Oxford. Versiunea engleză a lui Sir H. Nicolson, *Diaries and Letters*, II, *1930–1939*, Londra, Collins, 1966, nu conține decât o sinteză.

reticențe. Câteva luni mai târziu, la München, Mussolini crede că-și celebrează triumful diplomatic. Nu era decât un răgaz. El n-a prevăzut nici agresivitatea lui Hitler față de Polonia, din anul următor, nici declarația de război engleză, care o antrenează pe cea a Franței. De-a lungul întregului conflict, va fi impresionat de rezistența britanică la războiul fulger, de victoriile Albionului împotriva trupelor italiene mult superioare numeric (dar nu material) în Africa Orientală și Occidentală, de acțiunea paralizantă desfășurată de Marina Regală Britanică în Mediterana, în sfârșit de invincibilitatea Maltei. A luat el în calcul, atunci, un armistițiu cu Londra? Dacă ideea îl frământă din când în când, Ducele știe că aliatul său, devenit stăpânul său, nu i-o va îngădui niciodată. A mai vrut el să joace cartea Churchill în ultimele sale ore la Salò? Vom încerca să răspundem la această întrebare la sfârșitul prezentării noastre.

Germania este, evident, centrul problemei. Am văzut că în primii săi pași regăsim influența lui Nietzsche și Stirner, dar și a lui Bismarck, pe care el îl considera egalul lui Napoleon în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Dar aceste referințe pălesc odată cu apariția astrului hitlerist. În zece ani, din 1934 până în 1944, cei doi dictatori se întâlnesc de optsprezece ori, uneori vreme de mai multe zile, trecând succesiv prin toate stadiile în relațiile lor, de la neîncredere la alianță, până la dezastrul final.[4] Era vorba de o complicitate inevitabilă? Da și nu. Mai întâi, în plan personal. Admirației maladive pentru colegul politic mai vârstnic, pe care Hitler o va manifesta până și în delirurile sale din bunkerul de la Berlin, Mussolini îi opunea o repulsie care, la rândul ei, nu se va dezminți niciodată. „Barbar" este definiția curentă pe care el o dă național-socialismului, nu fără, uneori, o urmă de admirație. Noi știm că el nu credea politic decât în forță; Führerul era — sau părea să fie — puternic, democrații, nu. Aici, ca peste tot, interesul prima și l-a condus la politica răului, care era în speță cea mai rea dintre politici. Acest fals calcul cinic va sfârși prin a-l înghiți. Mașina militară germană l-a orbit și, până la sfârșit, a cultivat iluzia că „armele secrete" ale Führerului vor putea răsturna situația. Va încerca să diminueze umilințele militare cultivând cealaltă iluzie, cum că popoarele Europei, supuse dominației naziste, vor sfârși prin a-l alege ca „scut". Dar în 1942–1943 el se va eschiva de la solicitarea guvernanților unguri și români — și chiar de la unele mesaje ale statului major german — de a pleda pe lângă Führer cauza unei păci separate. Acest lucru

[4] Cf. P. Milza, *Conversations Hitler–Mussolini*, Paris, Fayard, 2013.

arată în ce măsură instinctul lui politic se compromisese ireparabil. De altminteri, în acest stadiu, el nu mai era un aliat al Reichului, ci primul dintre sateliți; și el o știa.

Celelalte țări europene nu-l interesează, la urma urmelor, decât ca monedă de schimb în ambițioasa lui politică externă. Din anii 1920, contrazicându-și afirmațiile privitoare la căutarea unei ordini internaționale „echilibrate", vom vedea că el încurajează și finanțează mișcările extremiste și teroriste care înmuguresc în Europa Centrală și balcanică. Dar curând, punctul de referință al acestor grupuscule va deveni Germania nazistă, iar Mussolini se va vedea retrogradat într-un rol de mâna a doua. Cât despre Albania, care gravitează în sfera de influență italiană după sfârșitul Primului Război Mondial, ea va fi anexată în aprilie 1939, la capătul unei fanfaronade militare dorite de Ciano cu asentimentul vag al socrului său. În anul următor, atacul asupra Greciei, altă mașinațiune de acest gen, se va dovedi catastrofal.

Războiul Civil Spaniol comportă mize mai complexe, pe care le vom examina ceva mai târziu. Un lucru se cere însă anticipat: până în final, Mussolini nu va înțelege că acest conflict avea pentru Franco un conținut esențialmente național. Confruntarea ideologică dintre dictaturile continentale și comunismul internaționalist nu prezenta pentru Caudillo decât un interes marginal. Dacă a avut nevoie de contingente italiene și germane pentru a câștiga *cruzada* sa, el nu voia să facă nicio concesie aliaților săi, și în niciun caz participarea unei Spanii distruse la un nou conflict mondial. Intervenția în Războiul Civil Spaniol se va solda pentru Italia fascistă cu un angajament militar costisitor, fără o minimă compensație și fără niciun avantaj. Pentru Duce, care s-a aflat în fața unui interlocutor mai viclean și mai calculat decât el, a fost o lovitură în amorul propriu și un fiasco diplomatic răsunător.

Mussolini, în pofida interesului său pentru New Deal și a admirației reticente pentru Roosevelt, n-a estimat — nu mai mult decât Hitler, de altminteri — imensul potențial al Statelor Unite și rolul determinant al Lumii Noi în mizele internaționale. Tocqueville lipsește cu desăvârșire dintre lecturile lui de autodidact. În mod cert, vasta comunitate italo-americană din America de Nord, asemenea celei din America Latină, este într-o largă măsură atrasă de fascism din motive de orgoliu național. Fiorello La Guardia, cel dintâi italo-american ales primar al New Yorkului în 1934, nu-și ascunde la început simpatiile mussoliniene, din rațiuni electorale. Dar va renunța repede la ele, fiindcă mama sa este

o evreică din Trieste, și foarte curând îi va denunța pe Hitler și pe *poodle*-ul său, „canișul" său de la Roma. Este un semnal, printre altele, că italo-americanii sunt, înainte de toate, americani. Mussolini nu dă nicio atenție acestor avertismente. A doua zi după Pearl Harbor, va lua cea mai dementă decizie a sa: înaintea unui Hitler care șovăie încă, el declară război Statelor Unite! Impactul în interiorul Italiei este devastator. Este posibil ca Ducele și fascismul să-și fi prevăzut înfrângerea încă de la intrarea în război, la 10 iunie 1940; sigur este că regimul s-a destrămat începând cu 11 decembrie anul următor, când a fost evident că războiul, devenit „mondial", nu mai are nicio șansă de a fi victorios.

Rămân Japonia și URSS. În primul caz, am menționat deja admirația pe care o are Mussolini față de țara Soarelui Răsare: ea vine din tinerețea lui, când victoria îndepărtatei și pe atunci necunoscutei țări din Asia asupra imperiului țarilor, diabolizată de Internaționala socialistă, avusese un ecou răsunător în toată Europa, și în mod special în Italia.[5] Un mic contingent japonez se ilustrase prin vitejia sa pe frontul italian în timpul Primului Război Mondial. D'Annunzio jucase un rol în acest context prin exaltarea legionarilor japonezi de la Fiume și prin proiectul unui raid aerian Roma–Tokyo, care va fi realizat de asul Arturo Ferrarin în 1920. Victor Emanuel al III-lea împărtășea și el această admirație[6]: vizitele în Italia ale prințului moștenitor Hirohito (1921), apoi ale fratelui mai mic, Takamatsu (1930), au fost magnifice și amândurora li s-au acordat onorurile cuvenite șefilor de stat. O parte mai puțin luminoasă, militarismul imperialist și xenofob japonez își aflase o parte din sursele și cuvintele sale de ordine mai degrabă la Roma decât la Berlin. În timpul războiului, relațiile între cei doi aliați vor rămâne cordiale și fără fricțiuni, cu atât mai mult cu cât Ducele nu împărtășea prejudecata rasială față de ei, care rămânea fermă, totuși, la Hitler și la naziști. Dar nu putem vorbi de o relație foarte profundă. Japonia va rămâne esențialmente pentru el, până în ultimele zile, un posibil mediator cu Stalin. Atâta tot.

---

[5] În dialect emilian-romagnol, *togo* desemnează și acum un individ abil și șiret: termen care și-ar avea originea în victoriile amiralului Togo Heihachiro asupra flotei ruse în 1904–1905.

[6] Foarte burghez în viața personală, dar pătruns de rolul lui de descendent din cea mai veche dinastie domnitoare a Europei, Victor Emanuel socotea că singură familia regală niponă are un drept de vechime comparabil, în Asia, celui al Casei de Savoia. Împărtășea, în 1914–1915, cu împăratul Taisho, dincolo de pasiunea pentru filatelie și numismatică, un sentiment de dispreț pentru „parvenitul" de Hohenzollern, Wilhelm al II-lea, ceea ce a avut o influență în declarația de război a celor două țări împotriva Germaniei.

URSS este altceva. Din 1924, omul care ajunsese la putere pentru a „salva" Italia de bolșevism dăduse o lovitură diplomatică de maestru devenind cel dintâi lider occidental care a recunoscut guvernul sovietic. Între cele două războaie, politica regimului va rămâne pe această linie antinomică, împletind duritatea extremă în interior cu deschiderea diplomatică în exterior. Pe de o parte, denunțarea proceselor de la Moscova, a marilor epurări și a acțiunilor Cominternului; pe de alta, o atenție susținută și interesată pentru creșterea hegemoniei sovietice, combinată cu o fascinație pentru „țarul roșu", pe care o împărtășea cu Hitler. Stalin va da dovadă de un realism asemănător, ceea ce i-a pus nu o dată în dificultate pe exilații antifasciști refugiați în Uniunea Sovietică.[7] Relațiile oficiale și oficioase dintre cele două țări nu se vor întrerupe niciodată, nici măcar în timpul Războiului Civil Spaniol. Vom vedea că, în 1940, Mussolini va încerca să încheie propriul pact de neagresiune cu URSS, care va eșua din cauza opoziției Berlinului. Războiul de pe frontul de est îi va da rapid întreaga măsură a puterii sovietice, de care — spune el — ar fi devenit conștient cu mult înainte de cotitura de la Stalingrad. Steaua lui Stalin va crește în ochii lui până la catastrofa finală; veleitatea unei păci separate cu URSS va deveni ideea lui fixă în timpul Republicii Sociale. Dar ca întotdeauna la Mussolini, va fi greu de distins între oportunism și ideologie consecventă. Și apoi, el îi cunoștea suficient pe comuniști ca să știe că, din ordinul lui Stalin sau nu, ei îi vor veni de hac — și, într-adevăr, i-au venit.

[7] Togliatti, nominal numărul doi în Comintern după Dimitrov, va reuși să supraviețuiască doar printr-o excepțională capacitate de adaptare la directivele schimbătoare ale lui Stalin. Toți comuniștii italieni din Uniunea Sovietică — printre care și cumnatul său, Paolo Robotti, torturat și supraviețuitor al Gulagului — n-au avut aceeași șansă.

7

Dumnezeul lui?

Lenin și Stalin, Mao și Pol Pot nu credeau în nimic dincolo de această viață terestră. Este, neîndoielnic, o alegere potrivită pentru un dictator sângeros. Crimele lui nu vor fi contabilizate decât la tribunalul pentru pierderi și câștiguri al Istoriei, care este cât se poate de sinuos și de divers. Franco și Salazar, în schimb, frământați de scrupule religioase, se înconjurau de confesori care-i asigurau de bunul temei al acțiunilor lor și de mântuirea sufletului. Mussolini este și aici un caz aparte în această prea puțin plăcută companie.

Tânărul rebel, care a evitat seminarul, dar nu și lectura breviarului mamei Rosa, cochetează cu un anticlericalism foarte la modă în cercurile anarhiste și socialiste. În 1904, instalat în Elveția, scrie un pamflet „științific" menit să dovedească inexistența lui Dumnezeu, *Omul și divinitatea*. După care, îl somează pe Atotputernic să apară în fața asistenței înmărmurite de la Casa Poporului din Lausanne, se face că împrumută de la cineva un ceas și-i acordă cinci minute ca să se manifeste și să-l ardă pe păcătosul de el — ceea ce ar fi scutit Italia și Europa de multe rele.[1] Dumnezeu avea altceva de făcut în acea zi și l-a cruțat: meci nul, aplauze și câteva fluierături. Această provocare ridicolă, care corespunde altminteri unei anume mentalități „raționaliste" a epocii, este o demonstrație strălucită a histrionismului său, dar nu semnifică mare lucru. Era tot la Lausanne, la o conferință aliată din 1923, când un diplomat din

[1] Această anecdotă savuroasă este reprodusă în toate biografiile. De Felice, care citea tot, era de părere totuși că broșura nu era lipsită de interes.

delegația italiană îl surprinde pe Duce, într-o pauză de negocieri, adâncit în lectura unei cărțulii. Era o versiune franceză a Noului Testament pe care tocmai i-o oferise o doamnă elvețiană, deschisă la parabola semănătorului din Evanghelia lui Luca.[2]

Cel dintâi program al fascismului revoluționar, din 1919, cere „confiscarea tuturor bunurilor congregațiilor religioase". Și aici, o tactică și nimic mai mult. În realitate, Mussolini a cultivat ideea — mereu în filiația lui Napoleon! — că în Italia poți, cu siguranță, să ajungi la putere fără ajutorul Bisericii, dar nu o poți păstra împotriva ei. Cunoștea îndeajuns istoria țării sale pentru a ști că statul laic, cel care și-a cucerit unificarea în 1870, smulgând papei Roma pe cale militară, încă suferă de o problemă identitară. Patriotismul maselor și al clerului mărunt în timpul Primului Război Mondial — clerul înalt cantonându-se adeseori pe poziții mai antantiste și pacifiste — a reconciliat ansamblul catolicilor cu națiunea, dar nu încă și întru totul cu statul. Or, acest lucru nu este suficient pentru a consolida noul regim așa cum îl concepea Mussolini. Fratele său Arnaldo îl îndeamnă să treacă Rubiconul. Ajuns la putere, el reduce la tăcere curentele anticlericale de la baza mișcării, elimină din doctrina fascismului concepută de filosoful Gentile referințele la „actualismul filosofic", adică la spiritul „pur" (laic), care presupune și justifică tot ce există. Într-o dimensiune mai concretă, se căsătorește religios cu Rachele în 1925 și-și botează cei trei copii deja născuți. Avea el credințe mai profunde? I s-a atribuit o oarecare influență unui învățat iezuit, părintele Pietro Tacchi Venturi, care a luat parte la negocierile dintre regim și Sfântul Scaun și figurează printre interlocutorii lui. Este totuși dificil să formulăm concluzii univoce: Mussolini matur oscilează pe această temă între un vag teism și nietzscheismul obișnuit al unui autodidact. La sfârșitul volumului *Viața lui Arnaldo*, el notează:

> Dar tot ce s-a făcut nu poate fi șters, în vreme ce spiritul meu, acum eliberat de materie, va trăi, după scurta viață terestră, viața nemuritoare și universală a lui Dumnezeu.[3]

Moartea fiului său Bruno l-a zdruncinat, chiar dacă el neagă acest lucru, și față de el însuși și față de alții.[4] Poliomielita care a lovit-o pe

[2] D. Varè, *Laughing Diplomat*, Londra, John Murray, 1938, p. 215.

[3] Acest citat figurează pe lespedea comemorativă plasată la intrarea în capela Mussolini de la cimitirul din San Cassiano, la Predappio.

[4] Alături de Victor Emanuel al III-lea, Stalin, Eden, prințul Inoue și generalul Giraud, aparține astfel numărului restrâns de conducători care vor fi pierdut un fiu sau o fiică în timpul conflictului.

ultima lui fiică, Anna Maria, îi stârnește alte interogații interioare.[5] Pe firul înfrângerilor sale militare, apoi la Salò, el va aluneca uneori într-un fatalism cu accente mistice, ca și cum ar trebui să-și asume și să ispășească sacrificiul patriei sale, uitând că lui i se datorează. O fotografie, a cărei autenticitate este discutabilă, îl arată în genunchi, în timpul scurtei detenții în insula Ponza, în august 1943, pe când primea împărtășania.[6] La Salò, el răsfoiește Platon, Aristotel, evangheliile, cărți de înțelepciune hindusă și tibetană, rememorează întâlnirea cu Gandhi. „Dacă Dumnezeu e drept, *ar trebui* să învingem!"[7], scrie el, în vreme ce înfrângerea se apropie. Ultimii săi fideli îl ascultă rostind fraze deiste sau panteiste, fără să-și poată face vreo idee reală despre certitudinile care-l animă. În scrisoarea lui testamentară adresată Rachelei, scrisă în noaptea de 25 spre 26 aprilie 1945, el îi „jură în fața lui Dumnezeu" că ea a fost singura femeie pe care a iubit-o cu adevărat și că „Bruno, din cer, va fi cu noi". Este, poate, oarecum șocant când el se pregătește să moară împreună cu amanta sa, dar natura umană este complexă. Unii interpreți binevoitori au evocat o căință tardivă; alții, mai severi, o ultimă mascaradă victimistă. Încă o dată, o ultimă dată, Mussolini și-a luat misterul cu el.

[5] Ea va ajunge totuși să se mărite și va avea doi copii (printre care o fiică numită Edda, la fel ca mătușa și nașa ei). Anna Maria va urma după război o carieră de animatoare la radio, sub un pseudonim transparent, respectată de colegi pentru delicatețe și profesionalism, până la moartea ei timpurie, la vârsta de treizeci și nouă de ani.

[6] Este vorba, oare, de un montaj foto? Și autorii și-au pus întrebarea când au reprodus această imagine. Cf. De Felice și L. Goglia, *Mussolini. Il mito*, Bari, Laterza, 1983, p. 16.

[7] Scrisoare către Claretta, 10 octombrie 1943, în *A Clara*, p. 76. Condiționalul l-am subliniat eu.

Partea a doua

Provocările

„Unde nu există rațiune, nu există fermitate."

Cicero, *Tusculanae*, IV

1

Marșul asupra Romei va avea, oare, loc?

Fascismul nu s-a născut pentru a reacționa la o fragilizare a societății italiene în 1918–1919, așa cum a pretins; ci, dimpotrivă, pentru a o lărgi și a o exploata cât mai mult. Acest punct este capital: el dezvăluie pârghia ce îi va îngădui lui Mussolini să ajungă la putere și care îl va face să o piardă douăzeci de ani mai târziu, în momentul în care concetățenii lui se vor trezi — sub șocul unui război pierdut — din irealitatea în care îi cufundase iluzionistul.

Desigur, țara a plătit foarte scump — în pierderi omenești și în distrugeri — participarea ei la Primul Război Mondial, dar nu mai mult decât aliații sau adversarii ei. Pentru prima dată în timpurile moderne, italienii, toate clasele sociale și etniile regionale la un loc au câștigat *una guerra di popolo*, sau, cum i se mai spune, „al patrulea război de independență", după cele trei încercări ce țin de *Risorgimento.*[1] Această împlinire ar fi trebuit să întărească patriotismul și coeziunea în peninsulă. Catolicii și socialiștii reformatori, care au participat la guvernul de uniune instalat, și-au declarat susținerea pentru dinastie, garanta națiunii în fața încercării supreme. Victor Emanuel al III-lea, numit *Re soldato*, pe care nimic, nici în înfățișare, nici în fire, nu-l destina popularității, este simbolul victoriei. Chiar stângăciile lui caracteriale — lipsa de empatie,

[1] Cele trei războaie împotriva Austriei (1848–1849, 1859, 1866) care au asigurat unitatea națională. Principal a fost al doilea, cu ajutorul decisiv al lui Napoleon al III-lea.

mohoreala, oroarea de sentimentalism și de retorică — lucrează în favoarea lui pentru a-l impune ca reprezentant al unui popor tenace și sobru, departe de clișeele „mandoliniste" ale unui trecut încă recent. Situația economică este foarte gravă, cu atât mai mult cu cât regiunile mai direct lovite de conflict sunt cele din Nord, cele mai dezvoltate, care uneori sunt ocupate și jefuite de dușman, cum se întâmplă cu Friuli și cu Veneto în 1918–1919. Epidemia de gripă „spaniolă" — strămoașa, mai ucigașă, a coronavirusului — face ravagii peste tot, mai cu seamă la țară.[2] Infrastructura și transporturile au suferit distrugeri imense; materialele și banii pentru a le reface lipsesc. Dar într-o Europă rănită și zdruncinată din temelii, Italia pare să fi câștigat pariul riscant care a făcut-o să intre în conflict. Și totuși...

Primele fisuri sunt de ordin diplomatic. Când se va deschide Conferința de pace de la Paris, la 18 ianuarie 1919, Italia este singurul învingător care a șters de pe hartă marea putere — Imperiul Habsburgic — care-i condiționase destinul vreme de secole. Acest rezultat era încă de neimaginat în momentul negocierilor cu Aliații pentru stipularea Pactului de la Londra, în aprilie 1915. De altminteri, disoluția Austro-Ungariei a fost mai puțin dorința Romei, cât a Marii Britanii și mai cu seamă a Franței în ultima fază a conflictului.[3] Va exista o problemă germană între cele două războaie; nu va mai exista nicio problemă austriacă reală, până la *Anschluss*-ul din 1938.[4] Este un câștig considerabil, confirmat prin Tratatul de la Saint-Germain din 10 septembrie 1919, care validează încorporarea în Italia a majorității teritoriilor zise „iredentiste" (Trentino și Alto Adige sau Tirolul meridional, Trieste — ocupat de italieni din 3 noiembrie 1918 — Istria și Dalmația occidentală, cu insulele sale), adică principalele mize ale războiului. Nu este în totalitate „prada" scontată, căci Aliații au făcut atunci promisiuni parțial incompatibile cu crearea unui Regat al Sârbilor, Croaților și Slovenilor, sub sceptrul lui Karagheorghević, proclamat la 1 decembrie 1918. În plus, președintele american Wilson, care nu a recunoscut ansamblul tratatelor secrete ale

[2] Este interesant de remarcat că acest flagel a fost abia menționat la negocierea tratatelor, ca și cum ar fi fost un eveniment cu totul secundar.

[3] Cf. F. Fejtö, *Requiem pour un empire défunt*, prefață de M. Serra, ediție nouă, Paris, Perrin, col. „Tempus", 2014.

[4] Ne putem întreba totuși, ținând cont de dramele succesive, dacă nu ar fi fost preferabilă păstrarea, pentru Republica Austriacă, a unui rol federativ, în centrul unei uniuni sau asocieri a Europei Centrale și danubiene. Dar un asemenea lucru se putea pune în practică, oare, atunci? Am dezbătut îndelung pe această temă în F. Fejtö și M. Serra, *Le passage du siècle. Guerres, revolutions, Europes*, Paris, Hachette, 1999.

Primului Război Mondial, a anunţat la 8 ianuarie 1918, pe când conflictul era încă în desfăşurare, cele „paisprezece puncte" ale sale, care postulează un principiu de autodeterminare — „dreptul popoarelor de a dispune de ele însele" — pe cât de nobil în formulare, pe atât de inaplicabil sau de echivoc în consecinţele sale. Astfel, noua Cehoslovacie va îngloba şapte naţionalităţi şi Iugoslavia nouă. Italia a obţinut, totuşi, esenţialul revendicărilor şi partida „realiştilor" a scos la Roma un suspin de uşurare.

Or, există un sentiment de eşec diplomatic ce va persista şi care sacrifică raţiunea în favoarea emoţiilor populare, cum se întâmplă adesea în istorie. D'Annunzio — şi nu Mussolini, cum va pretinde el mai târziu — lansează formula „victoriei mutilate" prin maşinaţiunile şi egoismele Aliaţilor. Fiecare învingător, confruntat cu sângerarea pe care au suferit-o toate naţiunile şi cu adierile revoluţionare ce vin din Rusia, vrea să impună celorlalţi priorităţile sale. Crisparea identitară prevalează pretutindeni, în detrimentul idealismului wilsonian. Nu mai revenim asupra cauzelor bine cunoscute care fisurează de la bun început tratatele de pace şi vor constitui cea mai mare piedică în faţa principiilor unei reconcilieri europene durabile. Intervenţia de la Fiume — principal port comercial al fostei Coroane a Ungariei, revendicat deopotrivă de italieni şi de iugoslavi[5] — va avea ca rezultat o revoltă înăbuşită cu preţul a vreo cincizeci de morţi (toţi italieni) la acel „Crăciun însângerat" din 1920, pe care comandantul D'Annunzio, lovit de un obuz, îl va numi „ziua ruşinii, când fraţii au tras în propriii fraţi"[6]. Ea nu merită, totuşi, să fie calificată, cum s-a colportat adesea, drept o anticipare a Marşului asupra Romei. În fapt, dacă Mussolini — a cărui atitudine a fost oscilantă pe toată durata acestei aventuri — a învăţat ceva, el a învăţat ce *nu trebuie* să facă pentru a cuceri puterea.[7] Dar Fiume nu este decât reflexul valurilor care agită în profunzime societatea italiană. „Naţionalismul maselor", fenomen de amploare europeană despre care un alt regretat magistru al meu, George L. Mosse, a scris pagini excepţionale[8], va găsi aici un teren la fel de fertil ca în ţările

[5] Şi nu atribuit de Conferinţa de la Paris Iugoslaviei, aşa cum s-a putut citi şi recent, cu prilejul festivităţilor pentru Fiume-Rijeka, capitală europeană a culturii în 2020. Unele tropisme naţionaliste au dinţii tari...

[6] Italienii trăgeau de ambele părţi. S-a evitat la milimetru un adevărat masacru.

[7] Vezi, pentru mai multe precizări, volumul meu *D'Annunzio le Magnifique*, partea a treia, capitolul III.

[8] Vezi în special, în traducere franceză, *De la Grande Guerre au totalitarism. La brutalisation des sociétés européennes*, Paris, Hachette Littératures, 1999, ca şi lucrarea lui principală, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars trough the Third Reich*, New York, Fertig, 1975 şi ediţii adăugite.

înfrânte în 1918: de la Germania gărzilor libere și a opoziției, la „mizerabila" Republică de la Weimar, la Ungaria efemerei Republici a Consiliilor în frunte cu bolșevicul Béla Kun. Demobilizarea cadrelor militare pune paie pe foc. Tineri care au suferit botezul focului la optsprezece sau douăzeci de ani se readaptează greu la un mod de viață tihnit, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Clasa politică liberală și social-reformistă, care a reușit de bine, de rău să păstreze țara unită în încercarea războiului, nu are ce să le ofere, nici viitor și nici mituri. Ei rătăcesc în căutarea unui ideal, a unui cuvânt de ordine, a unui șef. Fascismul și, dintr-un alt punct de vedere, comunismul se pregătesc să-i recruteze.

La sfârșitul războiului, Mussolini nu este nimeni, chiar mai puțin decât nimeni. Camarazii lui socialiști de odinioară au făcut gol în jurul renegatului. Așa cum am văzut, conduita lui pe front a fost onestă, dar nu s-a distins în mod special. Poate proclama cât vrea, prin partizanii săi, că „războiul este revoluție"[9], foștii combatanți nu au încredere în el și asociațiile lor îi resping primele avansuri. Ziarul său abia supraviețuiește, finanțările lipsesc. Pentru a exista politic, se zbate din greu, demască totul și pe toți după fler și după oportunitățile care se ivesc, fără niciun scrupul de coerență. Pândește în același timp orice aranjament posibil, îi curtează pe D'Annunzio ca și pe guvernanții liberali pe care-i înfierează oficial, de la bătrânul menhir Giolitti[10] la tânărul și modernistul economist Francesco Saverio Nitti, președintele Consiliului în 1919–1920: singurii doi oameni politici care ar fi putut să-i blocheze ascensiunea, dacă regele nu i-ar fi îndepărtat. Aruncă tot mai multe ocheade complice și la dreapta și la stânga, inclusiv înspre „populari", catolici socialmente angajați, animați de un preot sicilian, Don Luigi Sturzo, care zdruncină ierarhiile vaticane încremenite și va deveni un ireductibil opozant al fascismului. Obsesia lui este aceea de a nu rămâne în marginea evenimentelor, de a rata marea ocazie chiar înainte de a se ivi. El știe care îi este scopul: puterea, bineînțeles. Dar cum să ajungă la ea?

Istoricii dezbat și acum rolul lui Mussolini în formarea „fasciilor de luptă", numite la început „fascii ale Italiei noi"[11], primul nucleu al fascismului, creat la Milano la 23 martie 1919. Participanții — al căror număr variază în funcție de estimări de la cincizeci la două sau trei sute — se

[9] G. Volpe, *L'Italie en marche*, Paris, Nouvelles Éditions Latines, 1933, p. 344.

[10] Poreclă pe care și-a atras-o prin masivitatea și calmul său.

[11] După ruptura lui cu socialiștii, Mussolini organizase, la sfârșitul lui 1914, nașterea unei „fascii de acțiune revoluționară intervenționistă" care să militeze pentru intrarea Italiei în Primul Război Mondial.

întrunesc în Piazza San Sepolcro de la Milano, ceea ce nu e lipsit de ironie fiind vorba de un embrion de mişcare revoluţionară. De aici expresia „fascism *sansepolcrist*", cu accente obligatoriu lugubre, care va redeveni de actualitate la Salò. Mussolini, în lipsă de altceva, a decis în final să-şi întindă mreaja asupra acestui agregat pitoresc de futurişti, de *arditi* — trupele de şoc din ultima fază a războiului —, de sindicalişti în conflict cu mişcarea muncitorească, de nemulţumiţi şi marginali, după ce bătuse în zadar la toate uşile în lunile precedente. Dar îşi camuflează intenţiile şi refuză să transforme *Popolo d'Italia* în organ politic al fasciilor.[12] Este strategia jocului la două capete pe care o va urma cu încăpăţânare până la cucerirea puterii, şi chiar după.[13] Programul extremist al fasciilor trebuie să liniştească mai mult clasa mijlocie decât păturile populare; dar Mussolini vrea să-şi păstreze mâinile libere pentru a deveni marele coalizator al naţiunii când va veni momentul. Un exemplu tipic va fi manşeta dublă a ziarului său pentru sărbătorirea zilei de 1 mai 1919: „Proletari! Zdrobiţi tirania politicienilor! Domnilor din guvern, ascultaţi vocea clasei muncitoare!"[14] În Franţa, Doriot va avea un bun maestru.

Această virtuozitate îi va permite să-şi sporească rapid marja de manevră şi să treacă, în trei ani şi jumătate, de la anonimat la cucerirea statului. El va supravieţui politic unei eclipse ce i-ar fi putut fi fatală, când octogenarul Giolitti va reuşi să rezolve paşnic ocuparea uzinelor din nordul Italiei şi să pună capăt celor „doi ani roşii", *biennio rosso,* din 1919–1920, când elanul revoluţionar părea să triumfe. Alegerile din 1921 se vor solda cu un eşec pentru fascişti, dar cu un bun scor personal pentru şeful lor: ei nu vor obţine decât 37 de parlamentari, contra a 123 de socialişti, 108 populari şi 58 de liberali, cărora li se adaugă o sută de deputaţi de centru-dreapta. Nu este decât o perioadă de acalmie: violenţele squadriste se vor dubla în intensitate şi în eficienţă. Stânga, slăbită de sectarismul anarhist, se divizează odată cu crearea la Livorno, la 21 ianuarie 1921, a Partidului Comunist din Italia, al cărui program pare orientat mai degrabă împotriva socialiştilor şi popularilor decât împotriva fasciştilor.[15]

---

[12] De Felice, *Mussolini il revolutionario,* pp. 512–513.

[13] În timpul Republicii Sociale, va încerca să-şi justifice alegerea de odinioară: „O nuanţă republicană dată marşului ar fi complicat lucrurile" (*Histoire d'une anée,* pp. 110–112). S-ar putea trasa o paralelă cu eliminarea trupelor SA de către Hitler în 1934, doar că Mussolini a evitat vărsarea de sânge: o diferenţă deloc secundară între ascensiunea fascismului şi cea a nazismului.

[14] Cf. Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista,* pp. 85–86.

[15] Vezi analiza clasică a lui A. Tasca, *Naissance du fascisme. L'Italie de l'armistice à la marche sur Rome,* Paris, Gallimard, 1967. Publicată în 1938 — autorul în exil luându-şi pseudonimul Amilcare Rossi —, această lucrare care insista asupra responsabilităţii sectarismului stângii în dezvoltarea

Clasele de mijloc cer întoarcerea la ordine cu orice preț. Mussolini joacă pe toate planurile și reușește să-și înfrâneze temperamentul năvalnic și exuberanța acoliților săi. Știe acum că timpul lucrează în favoarea lui.

Încurajat de precedentul comunist, s-a hotărât în final să fondeze PNF (Partidul Național Fascist) la Roma, la 7–9 noiembrie 1921, după ce și-a numărat bine trupele: 2 200 de fascii regrupează acum 320 000 de aderenți, recrutați în cea mai mare parte din nordul și din centrul țării, de la Venezia-Giulia până în Umbria. Cu toții trebuie să depună jurământ că-și vor vărsa sângele pentru revoluție. Cu toții și cu *toatele*, fiindcă s-au constituit deja grupări feminine într-o țară în care, ca de altfel în majoritatea țărilor europene, femeile continuă să nu aibă drept de vot.[16] Baza militanților multiplică apelurile la o acțiune demonstrativă: viitorul Marș asupra Romei. L-a conceput Mussolini? E îndoielnic. L-a dorit oare? Și mai puțin probabil. Oportunismul l-a făcut ezitant. El nu vrea ca, printr-un gest intempestiv, să piardă totul de pe o zi pe alta. Bandele lui disparate pot controla ligile socialiste și pe cele „albe" (catolice), sau grupusculele de opozanți; dar ele n-ar putea face față unei armate bine organizate și disciplinate. Și, mai cu seamă, el nu vrea să repete eșecul „Crăciunului însângerat" d'annunzian. Cu siguranță, fascismul a cucerit simpatizanți printre militarii de la curtea regală, precum amiralul Costanzo Ciano, și doi dintre viitori cvadrumviri ai marșului, generalul De Bono și președintele foștilor combatanți piemontezi, De Vecchi. Dar regele este un Sfinx și nimeni nu poate prezice cum va reacționa.

Doi factori determină decizia lui Mussolini, sau mai degrabă încuviințarea lui la presiunile pe care *i ras* — în primul rând Balbo și Bianchi, ceilalți doi și mult mai influenți cvadrumviri — le exercită asupra lui de săptămâni bune. Mai întâi, guvernul condus de incolorul Luigi Facta, un adjunct al lui Giolitti, a convocat toate partidele, în afară de republicani și de comuniști, la o mare manifestație patriotică la Roma, în ziua de 4 noiembrie, a patra aniversare a victoriei asupra Austro-Ungariei. D'Annunzio, care se codea, ar fi trebuit să fie principalul orator, în

---

fascismului a fost foarte contestată după război, în egală măsură și din cauza itinerarului personal al lui Tasca, care s-a alăturat Vichy-ului în 1940. Asta nu înseamnă însă că teza nu a rămas încă în mare parte valabilă și în zilele noastre. S-ar putea spune același lucru despre agonia Republicii de la Weimar în Germania.

[16] Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, pp. 203–206. Printre primele femei recrutate în fascia din Trieste vor fi, începând din 1919, soția și soacra scriitorului Italo Svevo, care vor încerca în van să-și valorifice această vechime în momentul legilor rasiale din 1938. Cf. Serra, *Italo Svevo, ou l'Antivie*, pp. 271–273.

prezența regelui și a tuturor autorităților. Inițiativa, concepută probabil de „menhirul" Giolitti, viza în esență să-l pună pe Mussolini cu spatele la zid. Absența lui ar fi însemnat că fasciștii refuză din principiu o reconciliere națională și patriotică; prezența lui, că ar cauționa implicit sistemul partidelor pe care le denunță. Și Benito nu ignora faptul că înșeși aceste partide îndeseau conciliabulele pentru formarea unui guvern de uniune națională care i-ar fi exclus pe „roșii", dar în egală măsură și pe „negri". Trebuia, așadar, să-i contracareze pe organizatorii manifestației de la 4 noiembrie cu o inițiativă neprevăzută. În al doilea rând, Mussolini era conștient că inerția ar avea consecințe nefaste pentru controlul lui asupra trupelor. Farinacci, ca să-l citățm doar pe el, candida deschis la succesiunea lui, criticându-i tergiversările. Deja, cu un an în urmă, „durii" partidului sabotaseră un „pact de pacificare" încheiat între Mussolini și socialiști, obligându-l să dea înapoi pentru a-și salva leadershipul. „Situația nu permitea altă soluție"[17], va afirma el, evitând să precizeze motivele.

În această situație, nu-i mai rămâne decât să ridice mănușa și să accelereze pregătirile pentru Marșul asupra Romei prin convocarea unei reuniuni a căpeteniilor fasciste la Milano, la 16 octombrie 1922, pentru a pune la punct ultimele detalii. Al doilea congres al PNF se ține la Napoli, între 24 și 26 octombrie. Mussolini, refuzând să lanseze de la tribună „Trăiască regele", așa cum doreau De Vecchi și aripa monarhistă a partidului, dă ordin să se evite orice confruntare cu armata, „căreia trebuie să i se arate simpatie și respect"[18]. Ca președinte al lucrărilor se arată foarte circumspect. După care, petrece zile febrile în care-și înmulțește contactele cu mediile industriale, financiare, și chiar cu cel al francmasoneriei pe care o critica deschis și al cărei rol în aceste evenimente a ridicat multe semne de întrebare. Se apropie discret de ducele d'Aosta, un văr detestat al regelui, aureolat de calificativul „comandant neînvins" în Marele Război: un om ale cărui ambiții dinastice și simpatii pentru fascism sunt binecunoscute. Îi oferă în același timp lui Victor Emanuel al III-lea garanțiile unei loialități amenințătoare, scriind la 23 august în *Popolo d'Italia*: „Coroana nu este în joc decât dacă dorește să fie pusă în joc". Menține un dialog de la distanță cu principalul său adversar, Giolitti, prin intermediul unui înalt funcționar din Ministerul de Interne, prefectul Lusignoli, ca și cu unii parlamentari din mai toate

[17] Mussolini, *My Autobiography*, p. 160.

[18] Cf. De Felice, *Mussolini il fascista. La conquista del potere (1921–1925)*, Torino, Einaudi, 1966, pp. 346–348.

formațiunile, direct sau prin fratele său Arnaldo. Știe mai ales că nu există, în acest stadiu, niciun risc de insurecție „roșie", singurul element care putea implica o reacție masivă a armatei. Face din precauție turul garnizoanelor, unde nu întâlnește la comandanți decât o vagă bunăvoință la adresa lui, în așteptarea ordinelor suveranului. Pe scurt, rămâne pradă dubiilor și evită să preia conducerea marșului, al cărui cartier general va fi instalat la Perugia.

Douăzeci și șase de mii de fasciști[19], în cea mai mare parte niște bețivani scandalagii cu beretă și cămașă neagră, înarmați cu bâte și carabine, cu pumnale la vedere, se îndreaptă spre Roma, în vreme ce șeful al cărui nume îl scandează se ascunde prudent la Milano, gata să se întoarcă în Elveția în caz de nereușită. Armata și carabinierii regali care staționează în jurul capitalei în ținută de luptă le pot ține piept cu ușurință. Comandantul însărcinat cu apărarea Romei, generalul Emanuele Pugliese, a elaborat un plan de apărare eficient care i-a permis să disperseze prima coloană fără să deschidă focul. Câteva salve de tun, și grosul celor care mărșăluiau se va volatiliza. Dar pentru a-i stopa ar fi fost nevoie de acea determinare pe care statul liberal o avusese la Fiume, și pe care n-o mai avea.[20] Se va încerca justificarea acestei paralizii vorbindu-se de câteva mii de soldați față de cei „100 000 de participanți la marș", ceea ce este arhifals.[21] Când regele a cerut avizul consiliului de apărare, șeful statului major, generalul Armando Diaz, i-a răspuns: „Sire, armata este credincioasă, dar ar fi mai bine să nu o puneți la încercare". Nu este o culme a eroismului pentru un ofițer înălțat la titlul de duce al Victoriei și care, de altminteri, va deveni ministru de război în primul cabinet Mussolini. Generalul Pugliese, în schimb, dă asigurări că trupele sale vor ști să-și facă datoria. Nu i s-a dat ascultare. Guvernul dă dovadă de mai multă decență, dacă nu de fermitate. Consiliul de miniștri, în zorii zilei de 28 octombrie, îi dă mandat lui Facta să supună suveranului proclamarea stării de

[19] Dorind să prezinte marșul ca o mare mișcare de mase, regimul va distribui ulterior diplome participanților, chiar și celor care n-au parcurs decât o etapă și nu au intrat niciodată în Roma. Am citat în prima parte cazul bunicului meu patern.

[20] Cele 26 000 de Cămăși Negre ar fi arătat oare aceeași determinare precum cei 1 500 de legionari de la Fiume, gata să moară pe loc? Nu cred. Materialul uman este diferit, capii la fel: D'Annunzio era un poet imens, un erou de război și un patriot orbit, dar vizionar. Mussolini în acest moment nu este nimic altceva decât un politician.

[21] Malaparte, în *Technique du coup d'Etat*, p. 260, va crește numărul la „200 000" și adaugă: „Pretutindeni unde forțele de poliție încearcă să vâneze Cămășile Negre, atacurile eșuează sub tirul mitralierelor fasciste", ceea ce este o pură invenție. Au existat totuși vreo douăzeci de victime în înfruntările din cartierele populare.

asediu. Victor Emanuel al III-lea părea favorabil acestei măsuri în seara din ajun; dar la ora 9 dimineața, își schimbă părerea și nu semnează decretul, sub pretextul că vrea să evite un război civil. Oare nu se teme, mai degrabă, de o criză dinastică, dat fiind că ducele d'Aosta a fost ovaționat de squadriști în etapa de la Perugia? De altminteri, niște sondaje discrete realizate în cursul nopții au permis suveranului să înțeleagă că aproape toate partidele, inclusiv socialiștii, vor să evite o probă de forță. Va împărți această rușinoasă capitulare cu ansamblul clasei politice. Facta trebuie să se încline: bietul om nu se putea prevala de puteri pe care *statuto albertino*, Constituția regatului, nu i le acordă dacă regele său i le refuză. O tentativă de a încredința guvernul lui Salandra, omul anului 1914, cu Mussolini la externe sau la interne, va eșua în câteva ore. Șeful fasciștilor a câștigat și vine fără grabă la Roma, unde „culege" puterea — așa cum va face și de Gaulle în 1958. Își va oferi luxul de a ordona demobilizarea „mărșăluitorilor" după o ultimă paradă triumfală pe străzile capitalei.[22]

Mitul conform căruia Marșul asupra Romei a salvat țara de bolșevici triumfă așadar. Dar cum poate fi judecat evenimentul în sine? Avem de-a face cu o subversiune revoluționară sau cu un expedient pentru a legaliza o revoluție care nu a avut loc?[23] În fond, cele două teze nu sunt incompatibile, mai ales pentru Mussolini. Era fascistă începe, chiar dacă dictatura nu va debuta oficial decât trei ani mai târziu.

Această tragicomedie va inspira cel puțin o capodoperă de umor scrâșnit: pamfletul *Marșul asupra Romei... și a altor locuri*, scris la începutul anilor 1930, la Paris, de exilatul Emilio Lussu.[24] Alături de *Fontamara* (1933) lui Ignazio Silone[25] și *Cristos s-a oprit la Eboli* (1945) de Carlo Levi[26], este una dintre operele marcante ale antifascismului militant. Itinerarul autorului este simptomatic pentru convulsiile din anii imediat următori războiului. Lussu (1890–1975), care provenea dintr-o familie de agricultori sarzi, a învățat de timpuriu să nu se teamă de nimic. Are zece sau doisprezece ani când pădurarul de pe

[22] Istoria nu se repetă, dar autorizează paralele. Luciano Conforta a analizat astfel un „precedent" în *La prima marcia su Roma*, Bari, Laterza, 2009: este vorba de marșul lui Octavian, viitorul Augustus, în 43 î.Hr.

[23] Această întrebare este în centrul excelentei analize aflate sub tipar a lui D. Musiedlak, *Le Mythe de la marche sur Rome*, care oferă perspective pe care nu le putem aprofunda aici.

[24] E. Lussu, *La marche sur Rome... et autres lieux*, Paris, Gallimard, 1935.

[25] I. Silone, *Fontamara*, ultima ediție Paris, Grasset, col. „Les Cahiers rouges", 2020.

[26] Disponibilă în col. „Folio", Gallimard.

proprietatea familială îi pune în mână o pușcă în fața unui mistreț: „Tu sau el". Ofițer voluntar care acumulează decorații pe durata Primului Război Mondial, el participă de la început la luptele legendarei „Brigata Sassari", poreclită *Dimonios*, „demonii", sau *Rote Teufel*, „diavolii roșii", de către comandamentul austriac. Demobilizat la sfârșitul ostilităților, va fi unul dintre fondatorii Partidului Sard de Acțiune, al cărui program nu este foarte departe de cel al fascismului *sansepolcrist*. El negociază de altminteri o fuziune între cele două mișcări, ceea ce neglijează să detalieze în carte. Dar curând vor ieși la iveală rivalități personale și politice insurmontabile: „sardiștii", republicani și iacobini, sunt clar mai la stânga decât fasciștii mussolinieni. După Marșul asupra Romei, despre care el ne oferă o versiune lucidă și bufă totodată, Lussu rămâne principalul obstacol în calea fascizării insulei. Agresat și rănit, va continua să lupte contra regimului care se naște. La sfârșitul anului 1926 se întoarce la Cagliari. Deznodământul va avea loc într-o atmosferă gen *Răfuială la O.K. Corral*. Reproduc câteva pasaje, încât cititorul de azi să se poate cufunda în atmosfera epocii:

> În timp ce prânzeam într-un restaurant, s-au închis teatrele, cinematografele, toate locurile publice; squadriștii circulau înarmați, se pregătea expediția punitivă împotriva mea. Băiatul care mă servea fusese sub ordinele mele pe durata războiului. Devenise fascist, dar nu putea uita respectul pe care-l datora fostului său superior: „Căpitane, vă implor, nu vă duceți acasă". Un minut mai târziu, eram acasă. Apartamentul meu este la etajul întâi, are cinci ferestre spre piața centrală a orașului, care era pustie. La celelalte etaje, liniște. Familiile se refugiaseră prin alte părți. Am început să-mi pregătesc apărarea. O pușcă de vânătoare, două pistoale de aghiotant, două măciuci țintuite de-ale armatei austriece — trofee de război. Coloana năvălește în casă cu strigăte de moarte. Este comandată de avocatul conte C., vechiul meu camarad și prieten.[27] În piață, o larmă drăcească. Un balcon a fost lovit. Am deschis focul spre primul care s-a ivit. Nefericitul s-a prăvălit pe scări în jos. Într-o clipă, piața s-a golit. Nicio suflare pe scara mea.[28]

[27] Fiul acestui personaj, avocat și el, mi-a povestit că a reușit să aranjeze o întâlnire, în biroul lui, la începutul anilor 1970, între Lussu și tatăl său. Cei doi și-au strâns mâinile fără un cuvânt, cu o mină sumbră, și s-au despărțit întorcându-și spatele unul altuia.

[28] Lussu, *La marche sur Rome... et autres lieux*, pp. 220–224.

Acest foc de armă a căpătat o semnificaţie metaforică, de care autorul însuşi nu era, poate, conştient. Dacă generalul Pugliese ar fi tras un singur obuz, „mărşăluitorii" s-ar fi împrăştiat probabil rapid, aidoma celor care voiau să îl linşeze pe Lussu. Istoria se face uneori prin acţiune, şi mai des prin inacţiune, adică prin laşitate.

Condamnat la moarte fără circumstanţe atenuante de legitimă apărare, Lussu reuşeşte să fugă şi să conducă vreme de douăzeci de ani, din Franţa, din Anglia şi apoi din Statele Unite, o neobosită activitate de opozant al regimului. Va participa în special la complotul pentru asasinarea dictatorului, care va duce la execuţia anarhistului Schirru în 1931. Momentul lui pare să fi venit, în sfârşit, la căderea regimului, când, la peste cincizeci de ani, animă rezistenţa romană împotriva ocupaţiei naziste în septembrie 1943, apoi încearcă să se paraşuteze în spatele liniilor germane. Dar noua configuraţie a jocului politic îi este potrivnică. Destinul lui de Gaulle, care putea fi şi al lui, îi întoarce spatele. Idealurile sale de libertate şi temperamentul refractar la compromisuri — la limită, am putea spune, un soi de sectarism — îl îndepărtează de partidele care s-au format în cadrul Rezistenţei. La Eliberare, va fi numit pentru scurtă vreme ministru al aprovizionării, dar nu va juca niciun rol major şi va vegeta printre curentele socialiste de după război, împins de tânăra lui soţie poetesă înspre poziţii de stânga, politic nesemnificative. Îmi aduc aminte că m-am încrucişat de câteva ori, la ieşirea de la liceu, cu acest anti-Mussolini ratat şi fără rost, cu o ţinută încă foarte milităroasă, înalt şi slab, înfrigurat, cu un mantou demodat încheiat până la gât, care contempla nuferii de pe lacul vilei Borghese cu o privire de om încolţit, ca şi cum se aştepta să vadă iţindu-se o Cămaşă Neagră şi se pregătea să tragă primul. Părea că aparţine unui timp mai dur şi mai aprig decât al nostru.

2

UN DICTATOR ÎȘI INTRĂ ÎN PÂINE

Perioada dintre anii 1922 și 1926 corespunde unei tranziții către dictatură, ce va culmina cu acapararea de către Mussolini a tuturor pârghiilor statului. Ea se caracterizează, totuși, printr-o mare efervescență intelectuală și politică: este toamna libertății în Italia.[1] Trebuie să distingem, de altminteri, două faze: înainte și după răpirea și asasinarea, la 10 iunie 1924, a deputatului socialist Giacomo Matteotti, care dezvăluise Parlamentului și țării amploarea crimelor și fraudelor electorale ale PNF, precum și finanțările oculte și complicitățile de care dispun Mussolini și fratele său Arnaldo. Matteotti, deși bolnav de plămâni, este un bărbat frumos, atletic[2], pe care cinstea personală, meticulozitatea cu care cercetează dosarele și chiar coerența angajării sale pacifiste și antimilitariste l-au aureolat cu o charismă periculoasă. Fasciștii au încercat în zadar să-l discrediteze pe acest Jaurès italian, care s-a împotrivit războiului imperialist și a susținut reconcilierea între popoarele Europei.[3]

---

[1] Vezi o reconstituire minuțioasă în capitolele V și VI din *Storia d'Italia nel periodo fascista* de Salvatorelli–Mira. Cei doi autori erau pe atunci foarte angajați în ultima bătălie a opoziției legale împotriva fascismului.

[2] Ceea ce, probabil, i-a adus moartea. În loc să accepte cu stoicism, ca atâția alții, „corecția" pe care i-ar fi administrat-o ucigașii fasciști plătiți, a reacționat furios lovindu-l violent cu piciorul în burtă pe șeful echipei de comando, italo-americanul Amerigo Dumini. Acesta, nebun de furie, l-a înjunghiat de mai multe ori, împreună cu acolitul său, Giuseppe Viola.

[3] În *ventennio* vor fi depuse din când în când, în timpul nopții, buchete de flori pe locul de pe malul Tibrului unde a fost răpit (și unde se află acum monumentul destul de urât care i-a fost ridicat după război). Poliția le făcea să dispară în zori. Mussolini ar fi intervenit personal pentru a evita o supraveghere nocturnă care i-ar fi identificat ușor pe responsabili. Unii au vrut să vadă aici anumite

Nu mai revin asupra detaliilor acestei afaceri tenebroase pe care o reiau în biografia lui Malaparte, cel care a fost adânc implicat în toate acestea. Istoricii nu s-au pus încă de acord în ce privește voința lui Mussolini de a-l suprima pe neînduplecatul său adversar și acuzator. Un ordin explicit către Ceka, organizația ucigașilor fasciști, care își luase numele și metodele de la modelul său sovietic, nu a fost găsit niciodată. Dar nu există nicio îndoială asupra responsabilității sale morale și politice, pe care o va revendica el însuși în fața Camerei, limitându-se, însă, doar la a îndepărta câțiva colaboratori prea compromiși.

Între timp, cea mai bună parte a opiniei publice, trezindu-se din amorțeală după Marșul asupra Romei[4], se lansează într-o curajoasă campanie de rezistență. Unii adversari cutezători, ca liberalii și socialiștii Amendola, Salvemini, Guglielmo Ferrero, Salvatorelli, Mira, frații Carlo și Nello Rosselli și, după unele ezitări, fruntașul popularilor Don Luigi Sturzo, fără a mai vorbi de comuniști, tratează cu dispreț dictatura care ia naștere. Marile cotidiene încă democratice, precum *Stampa* din Torino și *Corriere della sera* din Milano, denunță atacurile la libertatea presei: proprietarii și directorii acestora, marii burghezi și senatori Frassati și Albertini, vor fi siliți curând să părăsească scena. Un tânăr supertalentat din Torino în vârstă de douăzeci de ani, Piero Gobetti, lansează o revistă, *La Rivoluzione liberale,* și o editură care arborează o deviză grecească: „Ce-am eu de-a face cu sclavii?" Bătut crunt de zbirii fasciști, acest tânăr tuberculos va muri în exil la Paris. În 1925, două manifeste împart spiritele în două tabere: în martie, manifestul intelectualilor fasciști, primul semnatar fiind Gentile; în mai, cel al intelectualilor antifasciști, apărut la inițiativa prietenului său intim, cu care a rupt relațiile, Benedetto Croce. Are loc încă o dezbatere relativ civilizată, dar în noiembrie 1926, înființarea unui organism excepțional copiat după URSS, Tribunalul special pentru apărarea statului, marchează o întorsătură dramatică. Bătrânul șef socialist Filippo Turati ajunge să se expatrieze în Franța, unde va deceda în 1932. Nouăsprezece membri din conducerea Partidului Comunist, deja arestați de mai multe ori, vor fi condamnați în 1928 la pedepse grele cu închisoarea. Cel mai cunoscut dintre ei, Antonio Gramsci, se va stinge în 1937 într-o clinică din Roma unde regimul a îngăduit să fie transferat

scrupule sau un fel de superstiție din partea sa, ceea ce n-ar fi incompatibil cu psihologia zbuciumată a dictatorului.

[4] Umberto Terracini, unul dintre cei mai lucizi și mai anticonformiști reprezentanți ai grupului conducător comunist, va mărturisi într-o convorbire televizată din anii 1970 că partidul nu prevăzuse nici caracterul intempestiv și nici succesul marșului.

în ajunul morții. La procesul său, procurorul declarase: „Acest creier trebuie împiedicat să funcționeze timp de douăzeci de ani". Zis și făcut. Dar caietele lui din detenție, pe drept cuvânt celebre, publicate după război, dovedesc că acest creier de mâna întâi nu încetase niciodată să gândească, să judece și să se interogheze profetic până la sfârșit.[5]

Mussolini a urmărit minuțios, fără milă, toate aceste cazuri și încă multe altele. Mai târziu, „confesându-se" scribilor săi, va avea cuvinte de stimă și de regret pentru acești adversari.[6] Eu cred, dimpotrivă, că nutrea pentru ei o ură crâncenă, cea a omului care a câștigat (provizoriu) bătălia politică și a pierdut pentru totdeauna miza morală. Nici mama Rosa și nici chiar tata Alessandro nu l-ar fi aprobat de dincolo de mormânt: el o știe prea bine și asta îl face să sufere, ceea ce are darul să-l înrăiască. Fără a intra într-un psihologism mocirlos, dedublarea sa pirandelliană sau, ca să abuzăm de un nume și mai impunător, shakespeariană nu putea accepta ca niște oameni moralmente mult superiori lui să-i poată bloca ascensiunea la putere. Din această pricină se va arăta mărinimos față de cei care îi vor întoarce spatele în anii 1920–1930. Dacă n-a putut să-i zdrobească, îi va cumpăra. E întotdeauna mai confortabil să disprețuiești decât să urăști.

În acest sens, încă din 1922–1923, când se arată binevoitor în primele sale cabinete de coaliție, el hotărâse să se descotorosească de ultimii reprezentanți ai vechii Italii parlamentare când va sosi momentul. Îi trebuie doar un pretext: va găsi cu ușurință chiar două. Mai întâi, ceea ce primează este autoritatea șefului și ea pretinde o reînnoire profundă a aparatului politic. În consecință și în mod cinic, el urmează „dubla cale legal-statală și ilegal-fascistă"[7], care trebuie totodată să liniștească și să înspăimânte masele și burghezia. În 1925–1926 îi încredințează partidul rivalului său Farinacci, care, foarte popular în rândul militanților de la bază, întruchipează intransigența „revoluției" fasciste și sufletul squadrismului. Mesajul este limpede: fără protecția mea, veți avea de-a face cu el. Este continuitatea logică a planului schițat încă de la Marșul asupra

[5] Să amintim în trecere dezbaterea incandescentă în jurul primei publicări a caietelor după război, care a fost puternic cenzurată de PCI din cauza vederilor sale prea libertare, vezi M.A. Macciocchi, *Pour Gramsci*, Paris, Seuil, 1974.

[6] Copiii încă mici ai lui Matteotti vor fi crescuți ca „pupili ai națiunii", ceea ce mai târziu nu va atenua câtuși de puțin angajarea lor antifascistă și participarea la Rezistență. Unii istorici afirmă că Mussolini i-ar fi asigurat văduvei un ajutor financiar substanțial din fondurile sale personale, prin intermediul lui Arnaldo; chestiunea este foarte controversată.

[7] Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, p. 259.

Romei. Alegerile din aprilie 1924 au loc într-un climat de intimidare și de violență. Totuși, ele nu reușesc să spargă sistemul partidelor, în pofida introducerii scrutinului majoritar, întărit printr-o primă care acordă două treimi din locuri alianței care a obținut cel puțin un sfert din voturi.[8] Lista națională *(listone)* compusă din fasciști și din formațiuni înrudite se impune cu ușurință. Dar aproape o sută cincizeci de deputați din opoziție izbutesc să fie aleși, în cea mai mare parte populari și socialiști (printre care și Matteotti), dar și nouăsprezece comuniști, în vreme ce partidul se pregătește să intre în clandestinitate. Pentru Mussolini, este un afront și un semnal: trebuie să le depășească. Va avea loc o ultimă tresărire de demnitate parlamentară la 26 iunie 1924, când trupul lui Matteotti nu fusese încă găsit la periferia capitalei. O sută douăzeci și trei de deputați vor părăsi amfiteatrul Camerei pentru a protesta împotriva responsabilității guvernului. Această inițiativă nobilă, dar sterilă — numită „secesiunea de pe Aventin", cu referire la istoria romană — le-a dăunat inițiatorilor, care au fost decăzuți din mandatul lor. [9]

Al doilea pretext îi este oferit de unii dintre opozanții săi. Am văzut că Mussolini a evitat întotdeauna cu grijă să se amestece în „expedițiile punitive" ale trupelor sale. Mâinile sale delicate de violonist ratat n-au mângâiat vreo bâtă sau vreo grenadă decât înaintea camerelor de filmat sau în mijlocul oamenilor săi. Cu toate acestea, atentatele la adresa lui se înmulțesc, iar el le va supraviețui cu o vigoare de invidiat[10]. Unele sunt doar improvizații: Violet Gibson, fiica instabilă a lordului cancelar al Irlandei, îi zgârie nasul cu un foc de revolver, la 7 aprilie 1926, la Roma. Ea va fi imediat expulzată și internată într-un spital psihiatric din Anglia. Fotografiile dictatorului, cu un plasture mare pe față, vor face

[8] Tata îmi povestea că la secția de vot din Bologna, unde îl însoțise pe bunicul meu, a asistat la agresarea unui militant socialist sau republican, lovit de niște haimanale fasciste sub privirea indiferentă a poliției și a trecătorilor. Asta mi-a evocat amintirea destul de precisă pe care o păstrez, cea a unui copil de cinci sau șase ani, a unei alte bastonade de la începutul lui 1961, la ieșirea mea de la școala Passy. Niște muncitori maghrebini care veneau de la lucru au fost înconjurați de jandarmi, luați la bătaie și suiți într-o dubă, în aplauzele mulțimii.

[9] Un văr al bunicului meu patern, senatorul Alberto Giovannini, pe atunci secretarul Partidului Liberal, s-a opus în zadar retragerii și cursei întinse de Mussolini, pe care el o întrezărea. După aceea i s-au reproșat anumite legături cu regimul până în 1943, după care a trecut hotărât în opoziție și va fi de mai multe ori ministru după război. Îmi amintesc de acest „unchiuleț" rotofei, semănând foarte bine cu Jacques Duclos, care vorbea cu mine serios, ca între adulți (atitudine destul de frecventă în acea epocă).

[10] Marguerite Yourcenar va istorisi povestea unei conjurații împotriva Ducelui într-un roman puțin cunoscut, *Denier du rêve* (Paris, Grasset, 1934). Unele detalii sunt precise; ea trebuie să fi avut propriile contacte printre antifasciști.

repede înconjurul lumii. Dar alte trei cazuri, unul după altul, sunt mult mai serioase. Episodul cel mai complex este legat de complotul urzit, în noiembrie 1925, de deputatul socialist Tito Zaniboni și de generalul Luigi Capello, un comandant din Primul Război Mondial, căruia i se atribuise — foarte îndoielnic — răspunderea pentru debandada de la Caporetto. Zaniboni va fi arestat într-o cameră de hotel în momentul în care se pregătește să tragă asupra lui Mussolini cu o pușcă de precizie. Capello și el vor fi condamnați la treizeci de ani de detenție într-un proces care nu a exclus responsabilitatea unor fasciști disidenți.[11] La 11 septembrie anul următor, anarhistul Gino Lucetti, de fel din Marsilia, aruncă asupra mașinii Ducelui o bombă rudimentară, care, reflectată de șasiu, cade și explodează la sol. Dictatorul va profita de ocazie pentru a lansa o violentă campanie împotriva protecției acordate de Franța refugiaților antifasciști. În sfârșit, peste o lună, Anteo Zamboni, un băiat de cincisprezece ani, trage asupra lui Mussolini în vizită la Bologna și îl ratează de foarte puțin; va fi linșat în mod hidos de squadriști. Apoi, mai vin niște fasciști și-i înjunghie cadavrul, pentru a „spăla" tentativa de crimă.[12]

Încă din primii ani de putere, Mussolini va pune la punct un serviciu de pază sofisticat, pentru a da impresia că numai poporul „său" îl apără în timpul băilor de mulțime pe care, de altminteri, nu le poate suferi. Atentatele sunt o scuză excelentă pentru a pune în practică, în 1925–1926, „legile fascistissime" la care se gândea cu siguranță de la început, veritabilă temelie a dictaturii. În general, istoricii s-au concentrat asupra caracterului liberticid al acestor decrete excepționale, care este de netăgăduit; dar minuțiozitatea și amploarea lor atestă deja la Mussolini ideea dominantă de a asigura regimului o viață îndelungată.[13] În vreme ce viața administrativă foarte confuză a Reichului „milenar" va fi dominată de improvizațiile și de dispozițiile Führerului, în flagrant dezacord cu tradiția prusacă, Mussolini rămâne credincios modelului colbertian-napoleonian în trasarea unor jaloane ale statului etic. Dacă nu reușește (și nu va reuși niciodată, din cauza opoziției suveranului) să „constituționalizeze" titlul de Duce, el îl transformă, cel puțin, pe acela

[11] Numele lui d'Annunzio, prieten și corespondent al lui Zaniboni, va fi pomenit în timpul dezbaterilor. Cf. volumul meu *D'Annunzio le Magnifique*, pp. 610–612.

[12] Cf. Luzzato, *Il corpo del Duce*, pp. 27–29. Ofițerul care intervine să-l oprească pe Zamboni (și să încerce să-l scape de linșaj) este tatăl scriitorului Pasolini.

[13] Așa cum sublinia A. Aquarone într-o lucrare fundamentală pe această temă, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, ediție definitivă, Torino, Einaudi, 2003.

de președinte al Consiliului în „șef al guvernului și prim-ministru"[14]. Alte norme juridice întăresc puterea executivului, dincolo de controlul parlamentar, pun căluș dreptului de exprimare, desființează ultimele rămășițe de „partidocrație". Dictatorul pune mâna și pe Ministerul de Interne pe care i-l încredințase lui Federzoni pentru a primi în schimb sprijinul naționaliștilor; nu-l va mai părăsi până la căderea sa din iulie 1943. Numește imediat opt prefecți politici proveniți din rândurile partidului, alții vor urma, excepția va deveni regulă. S-a născut regimul.

[14] Republica va reintroduce prudent, în 1946, titlul de președinte al Consiliului, care este și acum în vigoare.

3

De partea celui mai tare

În politica externă mussoliniană se disting îndeobște două faze esențiale: una, mai curând realistă, în primul deceniu al regimului, când el încearcă încă să se înțeleagă cu puterile europene, mai ales cu Londra, dar și cu Parisul; cealaltă, mai agresivă, începând din 1932–1933, pregătește cotitura antioccidentală care va fi marcată de campania din Ethiopia, Războiul Civil Spaniol, crearea Axei și noua conflagrație. Privitor la acest subiect au fost formulate două interpretări majore: ideea unui Mussolini pur și simplu oportunist și tactic, acționând în funcție de interesul de moment și de ocaziile care se prezintă; sau, dimpotrivă, viziunea unui dictator revoluționar care și-a trasat scopul de a răsturna ordinea continentală ieșită (de bine, de rău) din tratatele Marelui Război. Astfel, după un specialist englez, „Încă din primii săi ani la putere, Mussolini a fost un element distructiv pentru stabilitatea europeană"[1].

În opinia noastră, adevărul se află la mijloc.[2] De la începutul până la sfârșitul aventurii sale, Mussolini se va plasa întotdeauna de partea celui mai tare, punându-și cât mai mult în valoare contribuția, ceea ce adjunctul său Grandi va sintetiza în formula „greutății determinante". Mitul (fiindcă din păcate este un mit) „securității colective", care a înflorit imediat după război, nu l-a sedus niciodată și nici măcar nu l-a ispitit. Odată ajuns

[1] C. Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism, 1870–1925*, Londra, Methuen & Co, 1967, p. 861.

[2] Așa cum afirmă un alt mare istoric, Sir Lewis Namier, *Personalities and Powers*, Londra, Hamilton, 1955, p. 121 și urm.

la putere, le pune colaboratorilor săi următoarea întrebare: Italia trebuie, oare, să rămână (câtva timp) în Societatea Națiunilor, sau trebuie să iasă „trântind ușa"[3]? Nu este, însă, singurul care denunță și prevestește slăbiciunea dispozitivului „societar".[4] Ca să poată avea greutate, Mussolini va căuta în consecință un partener privilegiat care se va schimba în funcție de împrejurări. Își manifestase acest oportunism încă din angajarea lui în război din 1914–1915; de aici înainte îi va adăuga un plus de îndrăzneală și de cinism. De fapt, el introduce un procedeu pe care îl va folosi și de Gaulle în epoca de avânt a Franței Libere: eu fiind cel mai slab, trebuie să tropăi ca să fiu luat în serios. De aceea, ideea unui Mussolini diletant în politica externă ni se pare că trebuie nuanțată, cel puțin în această primă fază, în care obține câteva rezultate incontestabile, chiar dacă efemere.

Debutul său pe scena internațională pare să fie inspirat de realism. La conferința interaliată de la Londra (9–11 decembrie 1922), apoi la cea de la Paris (2–4 ianuarie 1923), la doar câteva luni după preluarea puterii, el se pronunță în favoarea tezei lui Poincaré, revenit la putere cu Camera Orizontul Albastru, privind „garanțiile productive" pe care trebuie să le dea Germania în schimbul moratoriului privitor la plata reparațiilor de război. Este o răsturnare a liniei mai prudente a predecesorilor săi liberali, Giolitti și Nitti, care urmăreau mai degrabă să obțină anularea sau măcar reducerea substanțială a împrumuturilor contractate de toate statele angajate în conflict. Datoriile de război ale Italiei erau considerabile față de Statele Unite și de Anglia, mai puțin importante față de Franța. Roma nu avea, așadar, niciun interes imediat să sprijine revendicările lui Poincaré. Cu toate acestea, în timp ce britanicii refuză să o facă, Mussolini își dă adeziunea la linia dură: trupele franco-belgiene pătrund în Ruhr la 11 ianuarie 1923. Desigur, Parisul ar fi luat această hotărâre (funestă) independent de susținerea italiană; dar pentru naționaliștii francezi și pentru Quai d'Orsay a fost o surpriză plăcută, după confruntările dintre cele două capitale la Conferința de pace, căci „participarea Italiei la ocuparea administrativă și la exploatarea bazinului minier și industrial ne este utilă. Însemna dezaprobarea unui mare aliat față de abținerea și dezacodul englezilor"[5].

[3] Folosește expresia în franceză, *„en claquant la porte"*. Cf. Varè, *Laughing Diplomat*, p. 215.

[4] Astfel, un moderat precum Nitti va ataca neputința SN în scrierile sale din exil, mai ales în *La Democratie*, Paris, Felix Alcan, 1933. Cum o va spune în chip admirabil filosoful și omul de stat din Spania republicană Salvador de Madariaga, care a fost pentru un timp director pentru dezarmare la Geneva: „Nu Societatea Națiunilor a dat faliment, ci națiunile Societății".

[5] Charles-Roux, *Une grande ambassade à Rome*, p. 232.

Putem găsi mai multe explicații pentru această decizie, dintre care cea mai evidentă este dorința de a crea un obstacol în calea formării unui bloc franco-englez care să gestioneze contextul de după război.[6] Dar există încă o interpretare, ceva mai subtilă: Mussolini, conștient de mișcările francofobe de peste Rin, încearcă în egală măsură să învenineze relațiile dintre Paris și Berlin. A evitat în mod prudent să participe militar la inițiativa franco-belgiană, fără a ignora însă în ce măsură ocuparea Ruhrului va zădărnici speranțele unei reconcilieri franco-germane. Dacă așadar, pe moment, el se plasează de partea celui mai tare, își sporește capacitatea de a acționa pentru a submina cadrul unei înțelegeri europene în care Italia fascistă n-ar avea decât un loc de figurant. Când clamează în Cameră că politica sa externă va rămâne „independentă", el vrea să spună de fapt, în termeni abia disimulați, că se pregătește să zdruncine echilibrele continentului: neputând avea un rol dominant, dorește să devină principalul perturbator. L-am citat pe de Gaulle, dar el atunci se gândea mai degrabă la Talleyrand.[7]

O va dovedi imediat după aceea, în momentul crizei din Corfu care izbucnește la sfârșitul lui august 1923 în urma asasinării pe teritoriul grec din Ioannina a generalului italian Tellini, șeful misiunii însărcinate de Conferința Ambasadorilor de la Paris — organ atașat Societății Națiunilor — să stabilească frontierele Albaniei. Era un eveniment supărător, dar secundar în climatul tulbure al regiunii; cu toate acestea, Mussolini, fără cea mai mică dovadă, acuză de crimă guvernul de la Atena, căruia îi cere formarea unei comisii de anchetă sub supraveghere italiană, identificarea, judecarea și executarea vinovaților, o despăgubire de 50 de milioane de lire și o ceremonie de „ispășire" în cursul căreia drapelul grecesc să fie coborât în fața drapelului tricolor... Ultimele două cereri mai cu seamă erau inacceptabile fiindcă, dincolo de umilință, implicau din punct de vedere juridic răspunderea grecească în această afacere. Or, Mussolini contase pe refuzul Atenei pentru a iniția o demonstrație de forță. La 31 august, după un bombardament al flotei care a făcut mai multe victime civile, trupele sale au debarcat în insula Corfu. Conferința Ambasadorilor s-a trezit din toropeala ei diplomatică pentru a aminti — ceea ce era corect — că generalul Tellini era, desigur, un ofițer italian, dar

[6] Salvemini, *Mussolini diplomate*, pp. 25–28, Milza, *Mussolini*, pp. 406–408.

[7] Un eminent istoric antifascist refugiat la Geneva, Guglielmo Ferrero, va schița contextul într-un studiu remarcabil: *Reconstruction. Talleyrand à Vienne. 1814–1815*, Paris, Plon, 1940, ediție nouă, Paris, De Fallois, 1996.

că mandatul său depindea de sus-numita conferință, nu de guvernul de la Roma. Grecia a învestit Societatea Națiunilor cu rezolvarea chestiunii, dar aceasta s-a dovedit neputincioasă în a tranșa lucrurile. Franța s-a situat de partea lui Mussolini, răspunzând amabilității de la Ruhr, în timp ce Marea Britanie îl susținea pe protejatul său elen. Ducele obținuse ce voia și a pus capăt ocupației italiene în schimbul unei singure condiții din cele solicitate anterior, anume „plata despăgubirii de 50 de milioane de lire — din care acordă cu generozitate o parte victimelor bombardamentului, [în vreme ce] costul acestei acțiuni fusese, pentru trezoreria italiană, de 80 de milioane"[8].

Greșeală de novice? Da și nu. El profitase de ocazie pentru a arăta Europei și lumii, dar și opiniei naționale, că politica lui externă musculoasă obținuse umilirea unei țări mici și falimentul detestatei SN. În plan general, a tras concluzia că se putea arăta hotărât, cât timp nu risca nimic. Element accesoriu: deși Roma aderase la protocoalele Conferinței de la Washington privind dezarmarea navală (1921–1922), flota italiană rămânea pe picior de război, chiar dacă își arătase eficacitatea împotriva unui obiectiv foarte modest, lipsit de mijloace moderne de apărare. Tot restul — inclusiv descoperirea asasinilor nefericitului Tellini, care nu erau probabil decât o șleahtă de bandiți locali — îi era perfect egal. Ceea ce dorea, și a obținut, a fost popularitatea pe care această deplorabilă fanfaronadă i-a adus-o în interiorul țării. Chiar pentru unii conservatori de școală veche precum Salandra — care fusese rivalul său în cucerirea puterii după Marșul asupra Romei —, Italia își ridica, în sfârșit, capul.[9]

Aceste două exemple arată limpede atitudinea pe care Mussolini se pregătește să o inaugureze în relațiile internaționale — care ar fi trebuit să îi frapeze pe interlocutorii săi ca o evidență. Nu a fost cazul. Egoismele și neîncrederea de după război au jucat multă vreme în favoarea lui. Sir Austen Chamberlain, distinsul ministru de externe al Marii Britanii, nu este nici fascist, nici fascizant, orice s-ar fi spus despre el. Îl examinează din cap până în picioare cu condescendență pe italian din spatele monoclului său, cam cum o va face și doamna Thatcher cu generalul Pinochet.[10] Dar, mă rog, acest încurcă-lume ar putea fi de folos, dacă e vorba de a controla intransigența franceză. În schimb, la Paris, vechilor

[8] Salvemini, *Mussolini diplomate*, p. 41.

[9] Cf. R.J.B. Bosworth, *Italy and the Wider World, 1860–1960*, Londra și New York, Routledge, 1996, pp. 40–43.

[10] Nu este întru totul adevărat, căci notele sale private arată că Chamberlain nutrea o reală simpatie față de Mussolini, iar soția lui și mai mult de atât. După război, Salvemini îi va trata pe Austen

contencioase bilaterale — statutul celor 130 000 de italieni din Tunisia[11], regulamentul lucrătorilor frontalieri, divergențele din Mediterană și din Balcani — li se adaugă animozitatea manifestată de Quai d'Orsay, de parlamentari radicali și socialiști, de intelectuali progresiști (dreapta este o altă chestiune), întreținută de activitatea din ce în ce mai activă a emigranților antifasciști. Cartelul stângiștilor ajunge la putere în mai 1924 și înăsprește tonul față de cererile italiene. Măruntul capital al susținerii mussoliniene la ocuparea Ruhrului se risipește. Franța refuză să acorde o rectificare a frontierei cu Libia și pe coasta franceză a Somaliei, precum și o participare italiană la calea ferată din Addis Ababa. De notat că aceste concesii vor fi făcute de Laval în 1935 și reînnoite în zadar de Reynaud în mai 1940, în ajunul intrării lui Mussolini în conflict. În aprilie 1926, când Balbo, subsecretar în armata aerului, este aclamat de comunitatea italiană în cursul unei vizite de propagandă la Tunis, Franța răspunde efectuând ample exerciții navale în fața Bizertei. Mussolini în persoană se va duce atunci în Libia și va ține discursuri incendiare. El va fi cu atât mai iritat de intransigența franceză când, doi ani mai târziu, Spania, care nu fusese un aliat în Primul Război Mondial, va admite Italia în administrarea internațională a portului Tanger. Dar mai ales când, cu prilejul unei întrevederi la Rapallo, Chamberlain, fără a consulta Parisul, îi acordă un vag drept de interes privilegiat în Ethiopia, care va fi sancționat printr-un schimb de note din 14–20 decembrie 1925, în schimbul unui angajament italian că va respecta status-quo-ul în regimul apelor și al navigației pe Nil.[12] Din acest moment, Mussolini începe să ia în considerare ideea de a transforma „concesiunea" astfel obținută în principiu de intervenție colonial-imperială.

Acordurile de la Locarno, din octombrie 1925, reprezintă o speranță pentru tot continentul, în jurul unei apropieri dintre francezul Briand și germanul Stresemann. Pentru Italia fascistă, această nouă distribuire a cărților nu este un avantaj: ea riscă să compromită concepția „revizionistă" privind tratatele de pace din Europa Centrală și balcanică — una dintre piesele prețioase ale politicii expansioniste a regimului. În septembrie 1924, când Societatea Națiunilor a aprobat un protocol de la

---

Chamberlain și pe fratele lui vitreg Neville drept „ secături, lichele". Impetuosul intelectual antifascist se va feri însă să afirme același lucru și despre Churchill, devenit de neatins.

[11] Acest statut privilegiat, datând de la o convenție din 1896, fusese suspendat de Clemenceau în 1918. Cu toată susținerea lui Pointcaré, Mussolini nu va obține reînnoirea lui. Chestiunea va reveni pe tapet în momentul acordurilor cu Laval privind problema ethiopiană și, din nou, în 1930–1940.

[12] Acordul italo-egiptean din 6 decembrie 1925 girat de Londra.

Geneva pentru reglementarea conflictelor internaționale, Italia a încercat să limiteze aplicarea documentului. Mussolini face mofturi la negocierile „locarniste", dar până la urmă înțelege că trebuie să se arate mai maleabil. Chamberlain s-a dus în grabă la Roma pentru a-i solicita prezența la lucrări. Cu toate acestea, el ezită să meargă la conferință, unde delegația italiană va fi condusă de afabilul Grandi[13], fiindcă se teme de ostilitatea foștilor săi tovarăși socialiști după valurile din jurul afacerii Matteotti: ministrul belgian Vandervelde va refuza ostentativ să-i strângă mâna. Asistă doar la ședința finală, fără să scoată o vorbă, ignoră festivitățile, primește cu o răceală neobișnuită buchetul tricolor pe care i-l întinde o școlăriță, evită orice declarație de presă și, cu pălăria melon înfundată pe cap, pleacă pe furiș, așa cum venise. Normalizarea echilibrului continental nu este nici treaba și nici scopul lui: ea nu i-ar acorda decât o strapontină la spectacolul Celor Mari. Oare el dorește un nou conflict? Poate că nu, sau cel puțin nu încă. Dar reconcilierea anglo-franco-germană, care comportă garanția a trei puteri pe frontierele Europei Centrale, nu se numără, cu certitudine, printre dorințele sale. Îl consolează doar faptul că nu crede în ea; și aici, din păcate, va avea dreptate.

În mod tradițional asistăm la o supraevaluare a Tratatului de la Locarno, considerat momentul de după război în care toate speranțele păreau îndreptățite. Și totuși, protagoniștii — nu numai Mussolini — își păstrau neschimbate părerile de dinainte. Chamberlain dorea să îndepărteze treptat Marea Britanie de un continent prea turbulent, cu acea curtenie a omului cinstit care-i domina viziunea asupra lucrurilor; o atitudine care o amintește pe cea a actualilor partizani ai unui Brexit moderat. Briand voia să întărească controlul asupra Germaniei, ceea ce-l interesa mult mai mult decât soarta aliaților minori ai Franței. Stresemann, cel mai lucid — și cel mai impunător din punct de vedere intelectual —, vechi naționalist wilhelmian devenit *Vernunftrepublikaner*, „republican din rațiune" (și nu din inimă), își păstra convingerea că Germania trebuie să redevină puternică pentru a se converti realmente la pace: în fond, dorea să actualizeze moștenirea bismarckiană.[14] Astfel, unii istorici lucizi

[13] Care va preciza retrospectiv, pe bună dreptate, că Mussolini nu a crezut niciodată în spiritul de la Locarno; și va stigmatiza, în egală măsură, responsabilitățile franco-engleze de după Briand–Chamberlain, „care au făcut acordul inoperant, atunci când el trebuia și putea să servească". Cf. *Il mio paese*, pp. 222–224.

[14] Ceea ce nu înseamnă defel că am nega sinceritatea reorientării democratice a lui Stresemann după Primul Război Mondial. Moartea prin surmenaj, la abia 50 de ani, în 1929, a singurului bărbat de stat german care l-ar fi putut opri pe Hitler a fost o imensă tragedie pentru țara sa și pentru Europa.

și nonconformiști au putut pune accentul pe „natura echivocă" a locarnismului.[15]

Rivalitățile naționale rămân aprige, la fel și poftele, după cum se va vedea în 1938–1939, când Polonia și Ungaria vor lua parte la dezmembrarea Cehoslovaciei. La întoarcere, Mussolini se cantonează într-o tăcere furioasă. Va aștepta aproape doi ani până să vadă apărând cele dintâi fisuri în edificiul de la Locarno. În amplul discurs programatic numit „al Înălțării", pronunțat în Cameră la 26 mai 1927, el face afirmații batjocoritoare, în care transpare iritarea de a fi tratat ca unul care nu merită atenție.

> Vă amintiți că acum doi ani m-am dus la Locarno, un orășel plăcut de pe țărmul lacului Maggiore. Trebuia să fiu prezent, pentru a dovedi că Italia, pe același plan cu Anglia, oferea garanția ei asupra păcii pe Rin și în Europa. Dar astăzi spiritul de la Locarno, invenție a chimiștilor, mi se pare serios decolorat. Națiunile numite „locarniste" se înarmează cu furie și îndrăznesc chiar să vorbească despre războiul pe care aceste democrații cu principii nemuritoare ar trebui să îl poarte împotriva ireductibilei Italii fasciste și antidemocratice. [...] Așa încât datoria precisă și fundamentală a Italiei fasciste este aceea de a-și pregăti toate forțele armate, de pe uscat, de pe mare și din văzduh. Această pregătire va mai avea nevoie de câțiva ani.[16]

Dar trebuie să meargă pe căi ocolite. Nu are nici mijloacele, nici pretextul pentru a încerca să perturbe ordinea internațională așa cum și-ar dori. Se limitează să facă spărturi în fortificații, pe unde poate. Va folosi acest răgaz ca să desăvârșească luarea în stăpânire a mecanismelor administrației, să lichideze resturile partidelor și ale sindicatelor independente, să testeze eficacitatea legilor „fascistissime", să introducă codul de procedură penală din 1930 și, în sfârșit, să dea naștere statului corporativ, pregătitor al statului etic din decada următoare. Fascismul originar își schimbă fața. Mussolini decide să-l înlăture pe Farinacci de la secretariatul PNF, din care va face un organ amorf, complet supus ordinelor sale. Celulele mișcării pot foarte bine să-și păstreze baza locală, la Roma ele contează din ce în ce mai puțin. Legea electorală din 1928 reprimă orice

[15] Termenul a fost folosit mai cu seamă de Sir Lewis Namier (la origine un evreu polonez care cunoștea fragilitatea Europei Centrale) în *Personalities and Powers*, p. 134.

[16] Mussolini, *Discorso dell'Ascensione. Il regime fascista per la grandezza d'Italia*, Roma, Libreria del Littorio, 1927, pp. 70–72.

tentativă de opoziție în interiorul partidului. Ducele singur va hotărî cine este eligibil și, în consecință, cine va fi ales.

Dar el nu pierde din vedere nici politica externă. A repurtat un adevărat succes la Conferința de la Lausanne, în iulie 1923, când a obținut din partea Parisului și a Londrei normalizarea raporturilor cu Turcia lui Mustafa Kemal Atatürk, după eșecul Tratatului de la Sèvres[17]: arhipelagul Dodecanes este atribuit Italiei. Se străduiește deopotrivă să sporească protectoratul asupra Albaniei, unde îl sprijină pe cel mai hotărât dintre șefii clanurilor locale, Ahmed Zogu, care va deveni în 1928 regele Zog I (și ultimul). Întărește raporturile cu Portugalia, unde Salazar se profilează drept omul momentului, așteptând să se creeze, în 1932, *Estado Novo* — apropiat de teoriile corporatiste ale fascismului. Situația este și mai complexă în Europa Centrală și danubiană. Roma a semnat tratatele de pace de partea puterilor aliate, dar Mussolini se erijează de acum înainte în paladin al statelor „revizioniste", care se bat pentru a le minimiza, ba chiar pentru a le suprima clauzele. Austria devine elementul principal al acestei strategii. Vechiul imperiu al Habsburgilor, inamic ereditar al independenței italiene, a fost înlocuit, după un interludiu socialist, cu o mică republică clericală și autoritară, orientată spre vecinul ei meridional ca debușeu natural, fiindcă Tratatul de la Saint-Germain a interzis acea alipire la Germania care corespunde dorințelor unei majorități a populației germanice. Această situație măgulește amorul propriu al Ducelui, chiar dacă el nu are niciun amestec aici. În acest stadiu, posibilitatea unui *Anschluss* este și mai rău văzută la Roma decât la Londra sau la Paris: interesul esențial al Italiei constă în a evita ca o nouă putere austro-germană să își împingă frontiera până la trecătoarea Brennero.

Ungaria istorică a fost și mai mutilată de tratatele de pace. Asemenea Austriei, ea e redusă la un ciot de stat greu viabil, și însemnate minorități maghiare sunt incluse de acum înainte în noile frontiere ale României și Iugoslaviei. Înfrângerea Republicii Bolșevice a Consiliilor lui Béla Kun de către o coaliție internațională condusă de Franța, în august 1919, a scos în evidență un bărbat puternic, „regentul" amiral Miklós Horthy de Nagybánya, ale cărui vederi ultraconservatoare și naționaliste sunt apreciate de Duce, și viceversa.

[17] Acest acord, care făcea parte din tratatele de pace ale Primului Război Mondial, fusese semnat la 10 august 1920 între Aliați și Imperiul Otoman. Dar clauzele lui au fost abolite în urma revoltei naționaliste a lui Atatürk, care a dus la proclamarea Republicii Turce, și a campaniei sale victorioase împotriva Greciei.

Viena și Budapesta, dușmanii din Primul Război Mondial, vor deveni astfel piesele principale ale încercării lui Mussolini de a crea o sferă de influență agresivă în regiune. Acești avortoni ai vechiului imperiu, nemulțumiți și răzbunători, trebuie să contracareze influența Micii Antante întemeiate în 1921, sub egida Franței, între Cehoslovacia, Iugoslavia și România, din care numai prima este (aproximativ) o democrație parlamentară. În aprilie 1926, întoarcerea în guvernul de la București a foarte autoritarului și fascizantului general Alexandru Averescu este bine văzută la Roma, întrucât companiile italiene au interese în petrolul românesc; dar trebuie menajat iredentismul maghiar. În plus, țara mișună de formațiuni de extremă dreaptă, printre care se va remarca mișcarea legionară a Gărzii de Fier, creată în 1927 de căpitanul Corneliu Zelea Codreanu; Garda de Fier se inspiră fățiș din Cămășile Negre, dar emană un suflu mistic și milenarist necunoscut în Italia.[18] Bulgaria, de asemenea revizionistă, al cărei țar Boris al III-lea se va căsători în 1930 cu prințesa Ioana de Savoia, una dintre fiicele regelui Victor Emanuel al III-lea, poate constitui un alt satelit util în Balcani. Mussolini refuză să se alăture demersurilor franco-engleze pe lângă guvernul de la Sofia pentru a-l îndemna să reprime acțiunea organizațiilor secrete, pe *comitagiii* care doresc să separe Macedonia de Grecia și de Iugoslavia. În sfârșit, renașterea Poloniei, alt rezultat esențial al tratatelor de pace, îl va aduce la putere în 1926 pe mareșalul Jozef Piłsudski, erou al campaniei împotriva Armatei Roșii, fapt ce încurajează speranțele Romei. Raporturile dintre cele două țări vor fi intense până la război, și vom vedea că Ducele va pleda în zadar pe lângă Hitler pentru menținerea unei aparente independențe poloneze.

Dar întreaga duplicitate a lui Mussolini se manifestă mai cu seamă în relația cu Belgradul. Într-o primă fază, Ducele a dat impresia că vrea să normalizeze relațiile cu Iugoslavia, stat antirevizionist prin excelență, unificat la Conferința de pace prin voința Parisului și a Londrei în jurul dinastiei sârbe. Dictatorul se conformează strict Tratatului de la Rapallo încheiat la 12 noiembrie 1920 de Giolitti cu guvernanții de la Belgrad, urmat de Tratatul de la Roma din 27 ianuarie 1924, care îi perfecționează cadrul. De îndată ce ajunge la putere, împinge zelul până la a reprima revendicările autonomiștilor italieni și le ordonă prefecților să-i pună la

[18] Influența lui Codreanu, executat în 1938 cu prilejul represiunii guvernului regalist contra Gărzii de Fier, va fi resimțită de toți tinerii intelectuali români din generația sa, binecunoscuți apoi în Occident: de la Mircea Eliade la Emil Cioran, de la Eugène Ionesco la Vintilă Horia. Chiar Mihail Sebastian, evreu de origine, se va afla pentru un timp sub influența lui, după cum o arată admirabilul său *Jurnal 1935–1944*, Paris, Stock, 1998.

punct pe activiştii fascişti locali, fără a mai vorbi de foştii legionari ai lui D'Annunzio care nu au nicio trecere în ochii lui. Incidentul de la Fiume este o afacere închisă, care îi lasă un gust amar din pricina comportamentului ambiguu pe care el însuşi l-a avut atunci. Gata cu rebelii romantici, de-acum înainte numai statul va acţiona. Iugoslavia, slăbită de rivalităţile sale etnice, trebuie subminată din interior, fără zguduiri aparente, în cea mai strictă aplicare a acordurilor încheiate. Primele finanţări acordate ustaşilor, teroriştii croaţi antisârbi şi antiregalişti, datează de la mijlocul anilor 1920; curând vor fi organizate tabere de instrucţie secrete pentru adepţii lor în sudul cizmei, în Puglia, încredinţate unor instructori din armată şi din miliţie.

Pentru a încorona această fază, Mussolini se descotoroseşte şi de anumiţi profesionişti care, fără a fi antifascişti, au încercat să păstreze o anumită credibilitate şi continuitate în politica externă a peninsulei. Inamovibilul secretar general al Ministerului Afacerilor Externe, Salvatore Contarini, un sicilian înfocat, anglofil şi francofil, ale cărui iscusinţă şi moderaţie sunt apreciate în străinătate, este nevoit să demisioneze în 1926, copleşit de instigaţiile emisarilor mussolinieni pe care nu mai reuşeşte să-i controleze. Plecarea sa arată că Ducele nu mai are nevoie de preceptori.[19] Cum, dincolo de toate, suntem la Roma, şi nu la Moscova (sau în curând la Berlin), Contarini, protejat de fotoliul său de senator, evită un glonţ în ceafă. Secretariatul general va fi desfiinţat peste câteva luni: de acum înainte, toate deciziile pornesc de la cabinetul ministrului, căruia Mussolini îi asigură interimatul aşteptând să i-l încredinţeze lui Grandi. Traseul va fi parcurs fără proteste, cu unele rare excepţii. Deşi nu are încredere în ambasadori, dictatorul se va purta cu mănuşi faţă de ei.[20]

---

[19] Îi va acorda totuşi un anumit rol unui vechi patriot şi deputat naţionalist din Trieste, Fulvio Suvich, subsecretar la Ministerul de Finanţe, apoi la Ministerul de Externe (1932–1936). Suvich, adversar înfocat al *Anschluss* şi al lui Hitler, va lucra pentru ultima tentativă de apropiere între Mussolini, Franţa şi Anglia la Stresa, înainte de a fi „exilat" pentru o vreme ca ambasador la Washington.

[20] El va folosi totuşi, la fel ca Grandi şi Ciano după el, instrumentul pensionării anticipate pentru a se descotorosi elegant de anumiţi diplomaţi (şefi de misiune) socotiţi prea „molâi". Unul dintre ei povesteşte în memoriile sale un episod amuzant şi (destul de) credibil. A fost rechemat din postul său de la comisia de dezarmare de la Geneva, dar Ducele a vrut să-l primească la Palazzo Venezia în vizită de rămas-bun. Întrevederea s-a desfăşurat într-un cadru profesional şi curtenitor. Ambasadorul (oare avea dreptul de a sta aşezat în faţa Ducelui, ca oricare înalt funcţionar?) i-a făcut o expunere amănunţită. Mussolini îşi lua note şi punea întrebări tehnice: nu ni-l putem închipui pe Stalin sau pe Hitler procedând astfel. La sfârşit, ambasadorul (şi el protejat de un fotoliu de senator şi de intrările sale la Curte) adaugă: „Şi apoi, domnule prim-ministru, noi dispunem de o armă letală, într-o cantitate mult superioară adversarilor noştri". „Care, domnule ambasador? Nu aţi menţionat-o..." a replicat Mussolini, surprins. „Tămâierea, domnule prim-ministru."

Diplomația va fi unul dintre sectoarele administrației — împreună cu armata și magistratura —, unde va limita accesul unor militanți fasciști doar la funcțiile de consuli, ei urmând să întărească susținerea regimului în sânul influentelor comunități italofone din lume. Această relativă bunăvoință nu îi va asigura însă recunoștința, căci în iulie 1943, după căderea sa, niciun înalt funcționar sau șef de misiune, în afară de Anfuso, aflat atunci la Budapesta, nu va accepta să-l urmeze la Salò.

Ideea că ar fi intenționat de la început să treacă Europa prin foc și sabie, în așteptarea noului partener pe care i-l va aduce destinul, pare deci excesivă. Grija principală a lui Mussolini rămâne aceea de a evita izolarea și de a se menține, cu orice preț, în primele rânduri ale politicii internaționale. Nu este numai o chestiune de prestigiu, la care de altminteri este foarte sensibil, ci de autoritate, pentru a demonstra că doar el singur i-a putut da Italiei un rang internațional fără precedent (ceea ce e foarte contestabil). Dacă pândește în continuare toate posibilitățile de destabilizare a continentului — și totodată de creștere a aurei sale — care se pot ivi, consideră încă Londra și Parisul interlocutorii săi privilegiați: vom vorbi la momentul potrivit despre Germania. Compensează lipsa lui de entuziasm față de Societatea Națiunilor și față de utopiile pacifiste — cum ar fi Pactul Briand–Kellogg din august 1928, care condamnă recursul la război — aderând la protocoalele de dezarmare ale Conferinței de la Londra din ianuarie–aprilie 1930. În același timp, își continuă diplomația paralelă spre toate azimuturile.

Normalizarea raporturilor cu Sfântul Scaun este un alt obiectiv major. De îndată ce a ajuns la putere, a trimis mesaje liniștitoare Vaticanului: anticlericalismul *sansepolcrist* al fascismului de început e mort și îngropat. Câteva luni mai târziu, îl întâlnește în secret pe secretarul de stat cardinalul Pietro Gasparri. Negocierile, foarte complexe, vor continua între doi emisari confidențiali: consilierul de stat Domenico Barone și avocatul Francesco Pacelli, frate al viitorului papă Pius al XII-lea.[21] Cu semnarea Acordurilor de la Laterano, la 11 februarie 1929, Mussolini reușește, acolo unde toți predecesorii săi eșuaseră, să pună capăt „chestiunii romane": obține de la Sfântul Scaun acceptarea apartenenței definitive a

[21] Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, p. 447 și urm. Noi știm astăzi că Mussolini nu-l suporta pe Barone, senior napolitan de cultură franceză, jurist competent, care rezista cu finețe la cea mai mare parte a presiunilor clericale. El a murit înainte de terminarea negocierilor, lucru care... i-a ușurat sarcina.

Orașului Etern la Italia, în schimbul deplinei recunoașteri de drept — și nu numai de fapt, cum era cazul din 1870 încoace — a suveranității și extrateritorialității Vaticanului. Rezultatul ar fi trebuit să-i permită să devină intermediar în relațiile dintre Biserică și stat, evitând ca ele să se poată coaliza împotriva regimului. Nu este întâmplător, deși nu corespunde realității, faptul că Mussolini va atribui înlăturarea sa, la 25 iulie 1943, tentativei regelui de „a obține sprijinul forțelor ecleziastice"[22]. Or, și de cealaltă parte a Tibrului, rezervele rămân foarte puternice. Iar factura va fi piperată, cu mult dincolo de cât sconta Ducele. Mussolini a mers foarte departe acceptând catolicismul ca singură religie de stat[23], ceea ce îi va permite Bisericii să acționeze puternic în toate sectoarele societății italiene, de la educație la dreptul civil, și să își pregătească, prin organizația Azione Cattolica și prin alte instituții apropiate Curiei, propriile cadre pentru postregim: acea democrație creștină care va deveni forța politică principală a Italiei republicane până la începutul anilor 1990 (și care ar fi rămas probabil în continuare dacă n-ar fi căzut Zidul Berlinului). Când Mussolini își va da seama de amenințarea pe care această implicare o reprezintă pentru statul etic sau totalitar, va fi prea târziu. Concordatul va avea totuși un răsunet considerabil în străinătate: din acest moment, catolicii din toată Europa, mulți ostili dictaturii fasciste, mai ales cei din Franța și din Belgia, vor trebui să se încline în fața unui regim binecuvântat de papa Pius al XI-lea, care îl va desemna public pe fostul rebel socialist și necredincios drept „omul Providenței"[24]. Hitler va urma acest exemplu cu prilejul *Reichkonkordat* din 20 iulie 1933, ai cărui termeni vor fi cu mult mai favorabili nou-născutului al Treilea Reich — începând cu jurământul dat statului de toți episcopii — și vor suscita grave cazuri de conștiință catolicilor germani opuși nazismului.

Ducele nu are însă nicio intenție de a se cantona într-o politică externă clericală și conservatoare, după moda austriacă. Privește cu lăcomie dincolo de marginile Europei Occidentale. Recunoașterea URSS a fost

[22] Mussolini, *Histoire d'une année*, pp. 33–34.

[23] Ar fi cedat probabil la ispășirea formală pe care o cerea Vaticanul: distrugerea statuii lui Giordano Bruno, ridicată în piața Campo dei Fiori, la Roma, acolo unde dominicanul eretic a fost aruncat în flăcări, în 1600. Monumentul, operă a sculptorului francmason Ettore Ferrari, inaugurat în 1889, devenise unul din simbolurile noii Italii laice. Ducele care, ca prim gest de bunăvoință, desființase în 1925 asociația liber cugetătorilor dedicată lui Bruno, se alătură totuși, până la urmă, obiecțiilor lui Giovanni Gentile, liderul curentului „anticonciliator". Îmi schimb, operele filosofului au fost puse la index, alături de cele ale lui Bruno.

[24] Istorici și juriști apropiați de Sfântul Scaun au încercat după război să relativizeze această formulă care a avut un impact considerabil în favoarea dictatorului.

pentru el un succes incontestabil.[25] Uniunea Sovietică, a cărei absență la Locarno a deplâns-o public, este de acum înainte o putere consolidată, cu care trebuie să mențină contactele și, dacă se poate, să le întărească.[26] Deși se proclamă anticomunist, nu are încredere în acțiunea grupusculelor emigrației „albe", prezente și în Italia, și refuză să le finanțeze. Moscova îi apreciază atitudinea și îi acordă ambasadorului italian onoruri care nu le sunt oferite celor mai mulți dintre ceilalți reprezentanți occidentali. La 24 noiembrie 1930, comisarul pentru afaceri externe Maksim Litvinov îl întâlnește la Milano pe omologul său Grandi într-un climat de mare cordialitate. Se vor revedea anul următor la Geneva. Grandi îi va scrie lui Mussolini că demnitarul sovietic a insistat asupra interesului comun pe care-l au cele două țări de a crea un „mare bloc revizionist european"[27], îndreptat cu precădere împotriva Franței. Ducele îl va primi și el pe Litvinov, în decembrie 1933, la Palazzo Venezia, la trei luni după semnarea la Moscova a unui pact bilateral de prietenie și de neagresiune. Fotografia oficială îi arată pe cei doi bărbați așezați de ambele părți ale biroului Ducelui, într-o atitudine gravă și în același timp afabilă. Pare foarte îndepărtată epoca în care squadriștii ardeau portretul lui Lenin și călcau în picioare drapelele roșii. Vom vedea că Mussolini va încerca să continue aceeași *Ostpolitik* până după începerea celui de-al Doilea Război Mondial.

Turcia rămâne un factor-cheie al strategiei sale revizioniste. În decembrie 1930, ministrul de externe Tevfik Rüştü se va duce la Roma pentru negocieri mult așteptate: un fir roșu unește cele două țări și fascismul se arată favorabil unei prezențe crescute a Ankarei în afacerile europene. Mussolini e atras de personalitatea și de acțiunile lui Atatürk și e luată în considerare o întâlnire la vârf care, în cele din urmă, nu va mai avea loc. Lumea arabă are și ea parte de onoruri: emirul Mohammad Seif el-Islam, fiul imamului din Yemen, vizitează Italia în 1927 și va fi urmat de alți demnitari din regiune. La acea dată, Mussolini hotărâse să subvenționeze în secret formațiunile independente arabe din Orientul Mijlociu,

[25] Formal, cabinetul MacDonald, în Marea Britanie, îl precedase cu câteva zile pe Mussolini în februarie 1924. Dar Italia încheiase cu URSS un acord comercial care echivala cu o recunoaștere *de facto*. După câteva luni, o afacere de spionaj („scrisoarea lui Zinoviev") va duce la o nouă răcire a raporturilor anglo-ruse, de care Mussolini va ști să profite.

[26] Îi va cita lui Ludwig (*Entretiens*, p. 182) marile baraje de pe Nipru construite de inginerul Angelo Omodeo. În fapt, majoritatea lucrărilor hidraulice încredințate de sovietici echipei italiene au fost întrerupte în 1937, după adeziunea lui Mussolini la Pactul Anti-Comintern.

[27] Cf. De Felice, *Mussolini il duce*, I, *Gli anni del consenso (1929–1936)*, Torino, Einaudi, 1974, p. 371.

precum și organizațiile sioniste din Palestina. Dar până la intervenția sa în noul conflict mondial, va evita să-și ia angajamente explicite față de aceste diferite mișcări: în ochii săi rămâne prioritară păstrarea relației cu Londra.

India trezise în Italia un vast elan de simpatie intelectuală dinainte de Primul Război Mondial. Mussolini îi va adăuga acestei simpatii o dimensiune politică. Rabindranath Tagore, cel dintâi Premiu Nobel pentru literatură neoccidental, în 1913, prieten cu Romain Rolland, căruia îi împărtășește vederile pacifiste, va fi primit la Roma în mai–iunie 1926 cu onorurile rezervate unui șef de stat, inclusiv o audiență la Quirinal. Mussolini în persoană, caz aproape unic, asistă în rândul din față la conferința pe care o va susține la Capitoliu poetul și filosoful indian, proclamat cetățean de onoare al Orașului Etern în tăcerea bănuitoare a Vaticanului. În decembrie 1931, vizita de două zile efectuată de Gandhi, care vine de la Londra, va fi nu mai puțin răsunătoare. Ducele nu ezită să îl primească, în timp ce papa Pius al XI-lea[28] și chiar regele Victor Emanuel al III-lea evită să o facă. Jurnalele de actualități redau toate fazele vizitei, mai ales întâlnirea lui Gandhi cu o formațiune de cercetași „Balilla", care îi prezintă mai întâi armele lor de jucărie, apoi se strâng în jurul lui ca să-l sărute. Fotografiile lui Mahatma, în *dhoti* alb și sandale, care își plimbă capra în parcul vilei Torlonia alături de dictatorul îmbrăcat în civil, prevenitor și respectuos, rămân printre imaginile cele mai ciudate și mai puțin cunoscute din istoria fascismului. Atracția între cei doi bărbați a fost atât de mare încât Gandhi va rosti, la întoarcerea în India, cuvinte foarte elogioase la adresa Ducelui și a regimului — cuvinte care mai târziu îi vor fi reproșate. Mussolini este mai impresionat de omul micuț înfășurat într-o bucată de pânză decât de aristocraticul și cam disprețuitorul Tagore, admirat de doamnele din înalta societate romană. Probabil că a citit autobiografia lui Mahatma, tradusă în italiană și prefațată de Gentile. La ieșirea de la întrevederea lor[29], îi va mărturisi Rachelei: „E un sfânt, un geniu care se slujește de o armă necunoscută în politică: bunătatea". Își mustră copiii care izbucnesc în hohote de râs în fața insolitului personaj: „Aflați că acest omuleț cu capra lui face să tremure un imperiu!"[30] Dar, față de colaboratorii săi, reapare vechiul Benito, incredul și sceptic la ideea că India ar putea să se elibereze de dominația britanică prin non-violență și

[28] Gandhi va merge, totuși, să se reculeagă în Capela Sixtină.

[29] Poate că au fost două: la Palazzo Venezia, apoi, a doua zi, la vila Torlonia.

[30] Citat de Kirkpatrick, *Study of a Demagogue*, p. 189.

rezistență pasivă. Interesul fascismului italian pentru acțiunea lui Gandhi va scădea rapid. Trei ani mai târziu, întâmpinând la Capitoliu o delegație de studenți asiatici — indieni, chinezi și indochinezi —, obiectivul politic devine mai explicit. Ducele declară că „în relele de care suferă Asia, în resentimentele ei, vedem reflectându-se propria noastră față istorică". Aviz la fostele imperii coloniale... La 6 ianuarie 1934 va invita la Palazzo Venezia un lider al mișcării indiene de independență mult mai radical decât Gandhi, pe Subhas Chandra Bose, care va deveni șeful guvernului provizoriu al Indiei libere, susținut de germani și de japonezi, și va sprijini campania militară împotriva trupelor britanice din Asia. În timpul războiului, Mussolini va încerca fără succes să obțină de la cei doi aliați ai săi un sprijin formal pentru revendicările mișcărilor de eliberare arabe și asiatice. În 1941, încă se va strădui să promoveze un proiect de declarație tripartită privind independența Indiei și a Peninsulei Arabe, care va trezi o vagă simpatie la Tokyo, dar până la urmă va fi sabordat de Hitler.[31]

Criza economică abătută asupra Europei ca urmare a Crahului de pe Wall Street (29 octombrie 1929) pare să dea dreptate teoriilor corporatiste cu privire la pagubele aduse de finanțarea „rapace" și „ocultă", când, de fapt, singur statul este cel ce trebuie să regleze raporturile între capital și muncă. Imagini cu șiruri lungi de șomeri din Statele Unite sunt reproduse în presa fascistă cu un zel asemănător celui din presa sovietică. Filme și cărți americane care portretizează Marea Depresie sunt imediat distribuite sau traduse cu răsunet în peninsulă. *Fructele mâniei*, romanul lui John Steinbeck despre Marea Depresie, va fi citit și comentat pretutindeni. Dar curând criza atinge bătrânul continent. Italia, ale cărei slăbiciuni structurale — cu precădere în Sud —, absența materiilor prime și dependența de piețele internaționale rămân plăgi de netăgăduit, va fi atinsă din plin. Fascismul avusese până atunci câteva succese mult trâmbițate. Mai întâi „bătălia grâului", acea campanie de autosuficiență lansată la 1924 cu sloganul „Italieni, iubiți și respectați pâinea!", care pare să-l anticipeze, la stânga, pe cel al Frontului Popular: „Pâine! Pace! Libertate!" sau, la dreapta, pe cel al Falangei spaniole a protejatului său, José Antonio Primo de Rivera, *„Por la Patria, el pan y la justicia!"* Apoi „bonificarea integrală" și asanarea mlaștinilor pontine, un teritoriu de 1 200 de kilometri pătrați din partea meridională a Latiumului, bântuit

[31] Referința principală este, din nou, o lucrare a lui R. De Felice, *Il fascismo e l'Oriente. Arabi, ebrei e indiani nella politica di Mussolini*, Bologna, Il Mulino, 1988.

de malarie secole de-a rândul.[32] În sfârșit, apărarea monedei naționale: obiectivul, cerut de Mussolini, „quota 90" (adică o rată de schimb de o liră engleză pentru 90 de lire italiene) va fi atins în 1927–1928, dar va atrage după sine o contracție deflaționistă și scăderea puterii de cumpărare a salariaților. Unii miniștri competenți, ca Volpi și Jung, considerau că o rată de schimb de 1/120 ar fi fost mai sustenabilă pentru economia italiană. În 1931, crearea Institutului Mobiliar Italian (IMI), urmată în 1933 de cea a Institutului de Reconstrucție Industrială (IRI), două entități existente până în zilele noastre, a fost opera unor tehnicieni calificați, convinși că își servesc țara, fără afinități reale cu fascismul.[33] Mussolini a fost nevoit să le lase o largă autonomie în conjunctura dificilă a epocii. Această relativă deschidere se va manifesta și în cazul legii bancare din 1936, care reglementa accesul la credite și care va rămâne în vigoare până în anii 1990, însoțind „miracolul economic" de după război. Aceste concepții se opuneau fundamentelor statului etic, lăsând o considerabilă libertate inițiativei particulare. După care, Ducele se va lansa într-o nouă fază de dirijism autoritar al economiei, ale cărei limite vor fi scoase la iveală de mirajul „autarhiei".

[32] Despre emanciparea unei familii de agricultori în timpul asanării mlaștinilor pontine, vezi romanul mărturie al lui A. Pennacchi *Canal Mussolini*, Paris, Liana Lévi, 2012.

[33] Cel mai important dintre acești tehnocrați a fost finanțistul francmason napolitan Alberto Beneduce. Acest încăpățânat își botezase demonstrativ cele trei fete adorate Idea Nuova Socialista, Vittoria Proletaria și Italia Libera. Mussolini a nutrit întotdeauna pentru el un respect arțăgos. După ce l-a pus pe liber la sfârșitul anilor 1930, l-a numit senator (în cea mai bună tradiție de promovare-sancționare) și i-a decernat o legitimație de membru onorific al Partidului Fascist, în care Beneduce refuzase mereu să se înscrie. Una dintre bursele Băncii Italiei poartă și acum numele acestui mare patriot.

4

„*Roma doma!*"

Fascismul a creat, de la început până la sfârșit, o cascadă de denumiri, de sloganuri, de devize (și a suscitat o infinitate de calambururi). Glumeții au afirmat chiar că nu inventase nimic altceva decât pretinsele virtuți purgative ale uleiului de ricin. Una dintre expresiile care i se atribuie și pe care Mussolini a folosit-o uneori, dar fără a o fi inventat, este cea de „a-ți zvârli inima dincolo de obstacol". Ea exprimă perfect voluntarismul dictatorului, dar totodată, și mai ales, neputința lui din ce în ce mai mare de a da răspunsuri raționale la exigențele statului și societății pe care pretindea că le reformează, sau, mai bine zis, că le „revoluționează". Este dilema care apare la începutul anilor 1930, când regimul este consolidat în interiorul țării și când pare să triumfe asupra tuturor opozanților, inclusiv asupra fasciștilor disidenți. Între timp s-a dezvoltat practica numită în italiană *confino,* exilarea [fără pierderea drepturilor civile și politice, n.tr.] în orășele sau în insule neospitaliere, favorizând astfel delațiunea și șantajul: *confino* va fi uneori dur, uneori tolerabil, și îmblânzit prin măsuri de iertare, ca în cazul lui Malaparte.[1] Dictatura alunecă oare ineluctabil către un sistem totalitar? Din acest moment ar fi mai corect să vorbim despre „cezarism mussolinian".

La remanierea ministerială din 20 iulie 1932, Ducele își asumă interimatul a trei ministere: Externe (după înlăturarea „societarului" Grandi),

[1] Filmul, când este de încredere, poate favoriza reflecția istorică. Este cazul peliculei *La villegiatura* (1973), titlu ironic al unui film în regia sensibilului Marco Leto, obsedat de această problematică, dat fiind că tatăl său a fost unul dintre capii poliției fasciste.

Colonii și Corporații. Le cumulează cu internele unde îl alege ca adjunct, după niște oameni care au știut să-i țină piept ca Finzi și Arpinati, pe complezentul și sinistrul Buffarini Guidi. Acestor ministere le va adăuga, în anul următor, portofoliile războiului și aeronauticii, pe care i le-a luat lui Balbo. În afară de câțiva tehnocrați tot mai rari, nu se va mai înconjura decât de lefegii inofensivi, complet supuși ordinelor sale. Singura excepție, am mai spus-o, va fi Bottai, ministru al educației naționale din 1936 până în 1943, ideologul care îi va fi de folos în campania de propagandă pentru crearea unui nou tip de italian. Partidul și miliția urmează aceeași traiectorie pe mâna unor nulități în serie; le cunoaște limitele, dar măcar nu vor îndrăzni să i se opună. L-a avut deja pe Farinacci, ajunge!

Ne aflăm oare de acum înainte la Roma sau la Bizanț? Mussolini, despot modern sau satrap oriental? Această bulimie de funcții, cât să răpună boul sau „catârul național", cum îi place să se definească în cadru privat[2], nu e oare mai degrabă dovada unei neîncrederi imposibil de învins?[3] Un martor francez care îl vizitează în această perioadă conchide: „Adevărata dramă a personalității lui Mussolini a fost înspăimântătoarea lui singurătate. Niciodată vreun dictator, având o asemenea putere, n-a fost atât de departe de oameni în raporturile sale individuale"[4]. Spre deosebire de Hitler, ale cărui lenevie guralivă și nepăsare administrativă au fost subliniate de cei mai buni dintre biografii săi[5], Mussolini, așa cum am spus, își va lua întotdeauna foarte în serios rolul de prim funcționar al statului, împins până la fleacuri. Se găsesc, de pildă, în arhive cereri de concediu ale funcționarilor, supuse atenției sale și semnate cu „M"-ul său caracteristic. Pe toată durata celor douăzeci de ani, *ventennio,* cu excepția deplasărilor, rare sunt zilele în care să fi petrecut mai puțin de opt până la zece ore în șir la birou, cu o cană de iaurt sau cu o punguță cu fistic la îndemână, înarmat cu creionul său albastru-roșu, pornind la asaltul teancurilor de hârțogărie. După moartea lui Arnaldo, pe care îl consulta de

[2] Rezistența și spiritul de sacrificiu al acestui animal l-au făcut foarte popular în cronicile Primului Război Mondial. Legendarul catâr al trupelor alpine, Scudela („Strachină"), a fost decorat cu medalia de aur militară în 1918 și are parte de o statuie la vila Borghese din Roma.

[3] Să fie, oare, o trăsătură a autocraților? Unul dintre profesorii mei de diplomație mi-a povestit că, la prima lui întâlnire cu Nasser, devenit omul forte al coloneilor egipteni, l-a găsit epuizat într-un fotoliu: „Vedeți vraful ăsta de dosare urgente pe biroul meu? Trebuie să fac totul singur. Nimeni, absolut nimeni în care aș putea să am încredere..."

[4] H. Lagardelle, *Mission à Rome, Mussolini,* Paris, Plon, 1955, p. 169. Acest vechi socialist, tovarăș de tinerețe al lui Mussolini, conducea pe atunci propria „diplomație paralelă", încercând să apropie cele două țări și să găsească o rezolvare crizei ethiopiene.

[5] Mai ales S. Haffner, în remarcabilele sale *Considérations sur Hitler,* ediție nouă, Paris, Perrin, 2014.

altminteri tot mai puțin, nu mai are consilieri personali; Claretta îi aduce un suflu de tinerețe, dar nu contează nici politic, nici intelectual în ochii săi: ea își va lua o revanșă efemeră la Salò. Ducele se izolează de oamenii obișnuiți, cu excepția audiențelor, care se rezumă cel mai adesea la transmiterea de ordine către subalterni, și a vizitelor oficiale, al căror program îl stabilește în cele mai mici amănunte, fiindcă detestă neprevăzutul.

Ține să dea întotdeauna o imagine de invulnerabilitate. În nenumăratele jurnale de actualități și în miile de clișee din epocă, nu apare aproape niciodată serviciul de pază, întărit totuși după atentatele din anii 1920. Mussolini descoperă lucrările istoricului german Ernst Kantorowicz, mare intelectual de origine evreiască apropiat de curentul revoluției conservatoare, care se va exila în Statele Unite la sosirea lui Hitler. Vrea să dovedească astfel că „trupul regelui"[6], adică de acum înainte al Ducelui, este mistic și sacru. Evită vizitele în străinătate, chiar acolo unde ar fi fost încă bine primit, la Viena, Budapesta, Sofia, Tirana sau Ankara. În cursul anilor 1930, nu se va mai duce decât în Germania (vizită oficială în septembrie 1937, apoi conferință la München în 1938) și în Libia, dar nu și în „creația" sa: Ethiopia cucerită. În timpul războiului, va petrece doar câteva ore pe frontul greco-albanez, se va duce din nou în Libia, apoi în Ucraina ca să inspecteze liniile de acolo împreună cu Hitler; va avea bunul-gust să nu defileze nici la Paris și nici în vreo altă capitală unde flutură svastica. Dacă primește, încă, personalități internaționale, o face într-un decor rece și emfatic, dar manifestând întotdeauna o perfectă corectitudine.[7] Sir Austen Chamberlain a trebuit să părăsească Foreign Office în 1929 și, cu excepția unei scurte perioade ulterioare ca lord al Amiralității, nu va mai ocupa funcții politice la

[6] E. Kantorowicz, *Les deux corps du roi. Essay sur la théologie politique du Moyen Âge*, Paris, Gallimard, col. „Folio", 2020. Mussolini nu putea cunoaște această operă, publicată după război, dar a citit cu mult interes anticipația pe care o schițase Kantorowicz în biografia lui Frederic al II-lea, publicată în 1927.

[7] Versiunea după care, în timpul crizei ethiopiene, l-ar fi lăsat să aștepte mult timp pe trimisul britanic Anthony Eden, la 24 iunie 1935, înainte de a-l primi, la întoarcerea dintr-o excursie la Ostia, în cămașă și papuci, este dezmințită de surse de încredere. Ambasadorul Pompeo Aloisi, un diplomat de școală veche puțin atras de fascism, autor al unui important *Journal 1932–1936*, Paris, Plon, 1957, afirmă dimpotrivă că „întrevederea s-a desfășurat cu calm, pe un ton măsurat" (p. 281). După Lagardelle, *Mission à Rome*, pp. 138–139, la aluziile nepoliticoase ale patricianului Eden, Ducele ar fi ripostat: „Nu sunt decât fiul unui fierar, dar știu să mă port". Dar e vorba, probabil, de o ripostă inventată mai târziu. După Price, Mussolini l-ar fi dezarmat pe interlocutor spunându-i: „Vorbesc diplomatului sau fostului căpitan care a servit vitejește în război în Corpul de Pușcași ai Regelui?" (*I Know These Dictators*, p. 153).

nivelul său.[8] Churchill care, cu doi ani înainte, îl acoperise, în public, cu elogii pe Duce: „Dacă aș fi fost italian, aș fi fost cu totul alături de dumneavoastră de la început"[9], are parte acum de traversarea deșertului. Poincaré, cu care făurise o bună înțelegere personală în momentul afacerii Ruhrului, moare în 1934, dar demisionase din guvern cu cinci ani mai devreme. Ulterior, Mussolini nu va mai avea niciun interlocutor privilegiat până la Hitler. Din păcate!

Italia despre care vorbește fără oprire, asupra căreia se revarsă valul articolelor și discursurilor sale, nu mai este pentru el decât o țară în mare parte imaginară, pe care o cunoaște din ce în ce mai puțin și ale cărei exigențe nu mai reușește să le înțeleagă. Fiindcă, de acum înainte, el se ocupă de tot, fostul învățător este convins că știe tot și consideră că părerile contrare țin de sabotaj sau de defetism. De pildă, atunci când proclamă la Torino, la 23 octombrie 1932, că „sărăcia oricărei familii îmi produce o durere fizică", această sărăcie, de care nu a avut parte niciodată cu adevărat, contrar a ceea ce afirmă, rămâne o abstracțiune. În fond, el socotește că o cură de slăbire va revigora acest popor pe care secole de stăpânire străină nu au reușit să îl degenereze (noțiune care anunță legile rasiale). De altminteri, omul a rămas de o mare sobrietate: după sancțiunile consecutive afacerii ethiopiene, apoi în timpul războiului și la Salò, cabinetul lui va avea ordinul de a transfera automat celor fără adăpost și asociațiilor de binefacere toate coletele alimentare, vestimentare sau medicale adresate Ducelui.[10] Dacă rămâne indiferent la lux, inaugurează fastul cezaric care va produce în străinătate nu teama pe care o speră, ci din ce în ce mai multe sarcasme și caricaturi: cea a lui Sennep, bătându-și joc de „Cezarul de carnaval", va amuza toată Franța. „Figura sa de bucătar asasin"[11] face înconjurul lumii, de acum înainte în defavoarea lui. Așa cum spusese magistrul său Napoleon: „De la sublim la ridicol nu e decât un pas". Dictatorul, lipsit de simțul umorului, nu mai reușește să facă

[8] Sir Austen era un iahtman desăvârșit. Cu prilejul unei escalade la Livorno, în septembrie 1926, soția sa își prinde insigna Partidului Fascist pe taior, în ovațiile micii mulțimi adunate în port.

[9] Conferință de presă la ambasada britanică de la Roma, 20 ianuarie 1927, a doua zi după întâlnirea dintre Mussolini și Churchill, care era atunci cancelar al Eșichierului în cabinetul Baldwin. Churchill va saluta din nou în public, la 18 februarie 1933, la Londra, „geniul roman încarnat de Mussolini". Se va mărgini să admită acest lucru mai târziu în câteva fraze neclare din memoriile sale.

[10] Chiar mai înainte instituise un sistem de bonuri pentru nevoiași, am unul în fața ochilor: „Să i se dea camaradei, văduva XY, o vacă de lapte. Din ordinul DUCE-lui", destinat unei țărănci care obținuse o întrevedere cu el.

[11] J. Green, *Les années faciles. Journal 1926–1934*, la data de 5 ianuarie 1931, Paris, Le Livre de Poche, 1973, p. 126.

deosebirea dintre portretul laudativ și portretul batjocoritor. Hagiografii săi îi găsesc, evident, „un cap de împărat roman"[12], dar sunt precedente împrumutate mai curând din statuara Imperiului Roman târziu. Când scriitorul și umoristul Leo Longanesi, pe atunci „arhifascist", lansează formula „Mussolini are întotdeauna dreptate!", Ducele, incapabil să înțeleagă ironia camuflată, o aprobă și lasă să circule reproduceri peste tot. Cultul personalității s-a născut. Imagistica mussoliniană intră în toate casele. Milioane de busturi, portrete, afișe, bannere, cărți poștale cu semnătura reprodusă în roneo apar în toate locurile publice și în toate căminele, până și în WC-uri publice și în bordeluri. Așa cum scrie un alt călător francez mai curând binevoitor, eseistul și ziaristul Maurice Bedel:

> Această mască exprimând voința de a fi dur, te izbești de ea în orice parte te-ai întoarce, în sălile de redacție, la cofetar, la frizer, în cabinele telefonice, la tutungerie [...]. Este o obsesie. Ajungi să te întrebi dacă și când doarme își păstrează același aer. Dar oare doarme? Oare încetează câteva clipe să fie un semizeu purtat de un destin violent?[13]

Dar unde s-a ascuns omul? Se eclipsează în spatele reproducerilor, retras, închis, intangibil, sclav al mitului pe care îl întreține, așteptând să-i cadă victimă. S-a lăsat oare prins în propriul joc? Majoritatea biografilor așa cred: eu aș fi mai prudent. Natura dublă a omului împărțit între minciună și realism este mereu prezentă, chiar dacă nu va izbuti să-l sustragă înclinațiilor sale rele. Care alt dictator, care autocrat ar fi scris, în ceasul triumfului său, următoarele rânduri? Poate Napoleon:

> În fond, viața mea nu înseamnă mare lucru, nu e nimic extraordinar în ea, nicio aventură excepțională, nici noi sisteme concepute. Este o existență agitată, doar atât.[14]

Roma, așa cum îi concepe el strălucirea, este un alt mit, ieșit dintr-o religie politică împletită cu justificări istorice evanescente.[15] Desigur, a cucerit-o prin forță în 1922, dar mișcarea revoluționară s-a născut la Milano, care rămâne „capitala morală". Prejudecata anticlericală a fost

[12] Price, *I Know These Dictators*, pp.108.
[13] M. Bedel, *Fascisme an VII*, Paris, Gallimard, 1929, pp. 9–10.
[14] Citat din Aniante, *Mussolini*, p. 1.
[15] Cf. Musiedlak, *Mussolini*, pp. 295–303; Ostenc, *Mussolini*, pp. 185–186.

la originile sale la fel de virulentă ca antiparlamentarismul. Iconografia acelei *Italia turrita e stellata*, Italia femeie dantescă, aureolată cu cele o mie de turnuri și stele ale glorioasei sale istorii municipale, e prezentă de la începuturile fascismului în opoziție cu Roma. Văzut de la Trieste, Cremona, Ferrara, Bologna, Florența, Perugia, celelalte bastioane principale ale squadrismului, Orașul Etern rămâne centrul intrigilor papiste și al uneltirilor democratice pe care Mussolini socialistul, apoi *sansepolcrist* le denunțase și le criticase violent. Revolta împotriva pastelor, *pastasciutta* pacifistă și moleșitoare, mâncare favorită (și aproape exclusivă) a plebei romane, era deja înscrisă în programul futurist: „Domnia leilor va întineri capitala podagrei"[16], anunțase Marinetti încă din 1909. Dar timpurile s-au schimbat. La 21 aprilie 1924, „Crăciunul de la Roma"[17], șeful guvernului acceptă cetățenia de onoare a Orașului Etern[18]. În anul următor, un cap uriaș al zeiței Roma, înalt de cinci metri și cântărind 30 de tone, va fi dezvelit de Duce.[19] După fastul Antichității și al papalității, după splendoarea Renașterii și a barocului, și dincolo de dragostea temperată pe care membrii Casei de Savoia, rămași în suflet foarte piemontezi, i-o poartă capitalei, a sosit momentul, pentru regim, să-și însușească o istorie sau o metaistorie care să facă masele să viseze în numele puternicului Imperiu Roman din Antichitate. Statul etic are nevoie de un centru propulsor, de un nucleu de iradiere în Italia și în lume. Celebrările așa numitului *Decennale* al „revoluției" — care n-a fost revoluție... — în octombrie 1932 îi vor marca apoteoza.

La Roma, Mussolini a inaugurat, în octombrie 1929, Academia Regală a Italiei, concepută după model francez, pentru a-i reuni pe marii reprezentanți intelectuali ai națiunii și ai „geniului latin", indiferent (până la un anumit punct...) de afilierea lor ideologică și de concepțiile lor estetice. În acest scop, pune în umbră o glorie cu mult mai ilustră: Accademia dei Lincei, cea mai veche instituție științifică și umanistă a Europei, născută în 1603 sub impulsul lui Galileo Galilei. Astfel, mai întâi sub președinția lui Marconi, apoi sub cea nominală a lui D'Annunzio care, însă, nu-i va călca niciodată pragul, toleranți prozatori clasiciști și

[16] Marinetti, manifestul *Uccidiamo il Chiaro di Luna!* (aprilie 1909), în *Teoria e invenzione futurista*, ediție stabilită de L. de Maria, Milano, Mondadori, 1983, pp. 14–26.

[17] Aniversare a întemeierii sale (legendare) la 21 aprilie 753 î.Hr. Deși oficial abolită la Eliberare, rămâne încă zi de sărbătoare pentru birourile și școlile din capitală.

[18] Le Moal, *Histoire du fascisme*, pp. 230–231.

[19] Cf. L. Di Nucci, „L'Italia romana e fascista", în G. Belardelli (ed.), *L'Italia immaginata, Iconografia di una nazione*, Veneția, Marsilio, 2020, pp. 251–271.

scriitori regionaliști se întâlnesc aici în bună înțelegere cu moderniștii și cu avangardiștii Pirandello, Papini, Soffici, Bontempelli și Ungaretti, precum și cu incendiarul Marinetti. Specialiști vestiți în diferite domenii — filologi, juriști, arheologi, geografi, istorici, economiști, demografi — iau loc alături de somități ale științei ca Fermi și matematicianul Francesco Severi, singurul membru de origine evreiască, convertit mai târziu la catolicism.[20] Pe partea muzicală, dacă Puccini murise, după ce pronunțase din vârful buzelor niște expresii foarte vagi de simpatie față de regim, sunt înrolați apreciabilii săi rivali și succesori: Mascagni, Pizzetti și Respighi, fără a-l mai socoti pe inepuizabilul preot-compozitor Don Lorenzo Perosi, ale cărui recviemuri stârnesc lacrimi întregii Italii. Cardinalul orator Gasparri, ales în cinstea Concordatului, discută aici cu francmasoni și cu liber-cugetători. O singură femeie, (buna) poetesă Ada Negri, fostă camaradă și prietenă socialistă a lui Mussolini, va fi admisă în 1940.[21] Această Arcadie mai degrabă demnă și inofensivă își va păstra o existență aparentă în timpul Republicii Sociale, când Gentile va accepta să-i fie președinte și va transfera sediul ei la Florența, înainte de a fi desființată la Eliberare.[22]

Arhitectul Marcello Piacentini îl anticipează pe Albert Speer din al Treilea Reich într-o concepție grandilocventă în materie de urbanism, care se dorește estetică și în același timp ideologică. Chiar detractorii săi de după război vor fi nevoiți să admită că a fost un vizionar și că școala de arhitectură a anilor 1930 (Moretti, Brasini, Giò Ponti, Nervi, Del Debbio etc.) a fost una dintre cele mai performante din prima jumătate a secolului XX, anticipând îndeosebi avântul designului industrial. Eu însă, printre multele exemple de remodelare a capitalei, dintre care unele au fost reușite, prefer să aleg unul care nu a fost. Mausoleul lui Augustus era un imens monument funerar construit de împărat aproape de Câmpul lui Marte, pentru el însuși, familia și succesorii săi din dinastia iulio-claudiană, printre care Tiberiu, Caligula și Nerva. O parte din amplasament, devastat de secole de neîngrijire și de spolieri[23], fusese transformată în

[20] Va fi îndepărtat, dar nu exclus, după legile rasiale din 1938.

[21] Era săracă și locuia într-o mănăstire, fără să-i ceară nimic. El a aflat și a ajutat-o discret. Încă o dovadă că, în raporturile cu femeile, nu era lipsit (uneori) de o anumită delicatețe. Din nou influența mamei.

[22] Gentile nu va fi singurul academician executat într-un atentat al Rezistenței. Grav rănit în februarie 1944, eminentul etruscolog Pericle Ducati se va stinge după câteva luni ca urmare a rănilor. E adevărat că la Salò, spre deosebire de Gentile, se făcuse remarcat prin pozițiile sale intransigente.

[23] S-au repertoriat sute de fragmente din mausoleu în muzee și colecții particulare din lumea întreagă, mai ales în urma comerțului cu antichități la care s-au dedat, după eliberarea Romei în iunie

amfiteatru în 1780, apoi renovată la începutul anilor 1820 de arhitectul Giuseppe Valadier, căruia i se datorează și restaurarea Colosseumului. Mai puțin de un secol după aceea, în urma unor considerabile lucrări de reconstrucție, teatrul a devenit auditoriul Augusteo, una dintre cele mai importante săli de concert din Europa, cu o acustică perfectă și cu o priveliște inegalabilă, care a atras la Roma pe cei mai mari virtuozi ai epocii și un public de cunoscători.[24] În Teatro Augusteo se ținuse, de altminteri, în noiembrie 1921 Congresul de constituire a PNF, pe care Mussolini a dorit să-l transfere de la Milano la Roma. Dar în 1936–1937, el a hotărât să înceapă demolarea teatrului pentru a extinde amenajarea rațională a înfiorătoarei piețe Augusto Imperatore de astăzi.[25] În fotografiile epocii, îl vedem îmbrăcat în pulover și cu bască pe cap, dând voios prima lovitură de lopată la această operă de distrugere. Nici până în zilele noastre situl arheologic nu e deschis publicului... și aici, cel puțin, nu e vina Ducelui. Pentru el era vorba atunci, în primul rând, de o exigență de ordin politic și simbolic. În a doua jumătate a anilor 1930, deriva cezarică va lăsa loc din ce în ce mai mult exaltării lui Augustus, marele stabilizator al imperiului, care a impus Orientului *pax romana.* Caesar va reveni din nou în actualitate odată cu campania de propagandă împotriva Franței, „Gallia", care pregătește atacul din 1940.[26]

Este de la sine înțeles că la Roma va avea loc, la Altarul Patriei[27], cea mai ciudată manifestație de mistică națională din *ventennio.* „Ziua credinței" va fi proclamată aici la 18 decembrie 1935, la o lună după declanșarea „blocadei economice" decretate de Societatea Națiunilor împotriva Italiei, vinovate de a fi invadat Ethiopia. Regina Elena, îmbrăcată în negru din cap până în picioare, își scoate cu un gest grav verigheta de aur și pe cea a soțului său[28], pe care le depune într-o urnă. Este urmată de Mussolini și

1944, unii soldați din trupele aliate. Dar un mare număr de piese rămân încă neinventariate.

[24] Vestitul dirijor Carlo Maria Giulini mi-a mărturisit că durerea cea mai mare din cariera lui a fost distrugerea Teatro Augusteo, unde debutase ca violonist în ansamblul de coarde al orchestrei.

[25] Singurul supraviețuitor al dezastrului a fost Ara Pacis (altarul păcii lui Augustus), de lângă Tibru, pe care arhitectul Vittorio Morpurgo a știut să-l păstreze cu o intervenție sobră și respectuoasă, în 1938. A fost desfigurat la începutul anilor 2000 de un soi de cazarmă de pompieri, completându-se astfel distrugerea sistematică a unuia din locurile de fală ale Romei antice.

[26] Cf. analiza lui Canfora, *La nature du pouvoir,* pp. 37–41.

[27] Vezi C. Brice, *Le Vittoriano, Monumentalité publique et politique à Roma,* Roma, Publicațiile Școlii Franceze din Roma, 1998. Monumentul din secolul XIX dedicat lui Victor Emanuel al II-lea strică armonia din Piazza Venezia, acoperind vederea Capitoliului. Acestea fiind spuse, i se poate găsi cel puțin o justificare patriotică.

[28] Suveranul nu se va lipsi de acest simbol al singurei bucurii din viața sa ingrată și va trimite în loc lingouri de o valoare mult mai mare.

de Rachele și de demnitarii regimului și statului. Cortegiul se încheie cu zeci de perechi de tineri căsătoriți veniți din toate regiunile Italiei, care repetă același gest. D'Annunzio, Marconi, Gentile și Marinetti le vor urma exemplul, în timp ce Pirandello va prezenta placa sa de la Premiul Nobel, iar prințul Umberto un colier personal al prea sfintei Annonciade. Chiar un opozant cunoscut ca Benedetto Croce își sacrifică medalia de aur de senator. Ducele oferă toate darurile primite de la oaspeții, delegațiile și demnitarii străini, păstrând pentru sine, la vila Torlonia, numai o mică vitrină de orori, cum le numește causticul Anfuso, care va fi jefuită a doua zi după căderea sa. E greu de înțeles astăzi că sute de mii de italieni vor proceda la fel, de cele mai multe ori spontan, în schimbul unor verighete de fier și al unor atestări de formă. „Recolta aurului pentru patrie" va continua în săptămânile următoare, încredințată fiind comitetelor feminine ale partidului, cu binecuvântarea Bisericii. Rezultatul se va ridica la treizeci și șapte de tone de aur și o sută cincisprezece de argint, contabilizate de Banca Italiei și ratificate de Curtea de Conturi, din care germanii vor șterpeli ultima tranșă la sfârșitul lui 1943. A fost o manifestare impunătoare de adeziune populară pe care Italia nu o mai văzuse niciodată înainte și pe care nu o va mai cunoaște după aceea.

Exploatarea mitului lui Caesar și al Romei imperiale, între secolele XIX și XX, nu este un fenomen exclusiv italian.[29] Totuși, e greu de conceput astăzi în ce măsură această recuperare era înrădăcinată în subconștientul popular.[30] Strigătul „Roma sau moartea!" este apelul federator al diferitelor familii politice care au edificat tânăra națiune. Cucerirea Cetății Eterne la 20 septembrie 1870 marchează deopotrivă realizarea unității naționale și dispariția Statelor Pontificale.[31] Contele Cavour, acel Bismarck italian care, în ce-l privea, nu iubea Roma și a murit înainte de a pune piciorul în ea, credea totuși că, fără capitala ei naturală, Italia nu va putea să se elibereze de secole întregi de împărțiri feudale și de servitute străină. Toți dictatorii din secolul XX vor o capitală pe măsura nebuniei lor,

[29] După cum subliniază G.L. Mosse, *Masses and Man. Nationalist and Fascist Perceptions of Reality*, New York, H. Fertig Inc., 1980.

[30] Cf. lucrarea unui mare italienizant catolic prea puțin suspect de simpatie față de fascism: M. Vaussard, *De Pétrarque Mussolini. Evolution du sentiment nationaliste italien*, Paris, Librairie Armand Colin, 1961.

[31] Această dată, împreună cu 4 noiembrie, aniversarea victoriei în Primul Război Mondial, va fi celebrată ca sărbătoare națională până în 1929, când va fi abolită ca urmare a Acordurilor de la Laterano. Italia postfascistă și republicană a neglijat-o, de asemenea, cu prudență.

o răzbunare în piatră asupra Occidentului burghez și mercantil. Lenin și Stalin au făcut din Moscova un răspuns la Sankt-Petersburgul țarilor. Hitler, care detestă Berlinul cu arhitectura lui mediocră, prea legat de dinastia de Hohenzollern, și cel mai puțin nazificat dintre orașele-metropolă germane, îi va încredința lui Albert Speer grija de a redesena viitorul megalopolis al Reichului milenar, căruia i-a ales deja numele: *Welthauptstadt Germania.* Dar el nu-i va acorda cele două „titluri de glorie" oferite respectiv Münchenului — *Hauptstadt der Bewegung,* „capitala mișcării (naționalist socialiste)" — și Nürnbergului — *Stadt der Reichsparteitage,* „orașul întrunirilor partidului". Chiar Franco, atât de prudent, atât de zgârcit, va face din *Valle de los Caidos,* „valea celor căzuți în luptă", construită începând din 1940 pe drumul Madridului de prizonieri republicani, sediul onorific oficial al renașterii naționale, *alzamiento nacional.* Mussolini nu putea lipsi la apel. La 5 septembrie 1937, cu ocazia întrunirii a 30 000 de fasciști în Cetatea Eternă, își încheie alocuțiunea strigând: „Și ținești bine minte că *Roma doma,* Roma domină!" Bine găsit ca nou slogan la ceva mai mult de un an de la cucerirea Ethiopiei și de la proclamarea imperiului... Își putea el închipui pe atunci că templul împlinirilor sale va deveni peste câțiva ani simbolul falimentului său? La 10 iunie 1940, citește declarația de război din balconul Palazzo Venezia, în fața unei mulțimi uluite, care reacționează apatic la uralele susținătorilor sosiți din federațiile din provincie cu autocare închiriate de partid. După aceea, ferestrele biroului său vor rămâne aproape mereu închise pe toată durata războiului, fiindcă nu va mai avea vești bune de anunțat supușilor săi. În iulie 1943, în ajunul căderii sale, nu va îndrăzni să meargă în cartierele bombardate de Aliați, în timp ce papa Pius al XII-lea este aici ovaționat. După care, capitala pe care nu o va mai revedea îi va întoarce spatele. La 16 decembrie 1944, după cum vom vedea, va rosti la Milano spectralul „discurs de ajutor", întâmpinat de un entuziasm la care nu se aștepta. La Salò, nu-i va mai rămâne altceva decât să divagheze: „Roma! Această Romă care, datorită mie, a devenit măreață, maiestuoasă, unică! Într-adevăr, am visat!" îi va scrie el Clarettei.[32] Chiar în acest ceas hotărâtor, nu reușește să înțeleagă în ce măsură acest vis sfărâmat a devenit coșmarul poporului său.

Oare acest popor este nevinovat, pur, și a fost înșelat, așa cum a pretins și a clamat el după aceea? Mussolini își pune această întrebare; ne-o putem pune și noi. Pășim astfel pe nisipurile mișcătoare ale așa-numitului *consenso,*

[32] Mussolini, *A Clara,* p. 73, la data de 10 octombrie 1943.

adeziunea maselor la fascismul triumfător. Când Renzo De Felice, primul, a pus această întrebare în chip sistematic, marele istoric care provenea, la începuturile sale, de la stânga s-a pomenit în fața atacului susținut al zeloșilor interpretării tradiționale, conform căreia italienii „au avut de îndurat" o dictatură atotputernică. Această teză nu mai poate fi susținută astăzi, din mai multe motive, dintre care principalul este că regimul se bucura de susținerea, aparent necondiționată — sau, dacă vreți, de complicitatea interesată — a celorlalte centre de putere (monarhia, armata, biserica) și, în consecință, se prezenta ca adevăratul depozitar și ordonator al identității naționale. Consolidarea fascismului provenea din faptul că o întreagă generație, născută *grosso modo* între 1905 și 1930, nu cunoscuse practic nimic altceva și nu dispunea, cu foarte rare excepții, de modele alternative. Unul dintre sloganurile la modă pe atunci va fi „Carte și pușcă/ fascist perfect"; rima se pierde prin traducere, dar mesajul esențial rămâne. Războiul mondial va schimba profund această stare de spirit încrezătoare sau conformistă (greu de deosebit între ele) și va provoca un examen de conștiință, uneori dureros, adeseori reticent.[33] Semnificativ este că o bună parte din cadrele antifascismului și Rezistenței au venit de la GUF (grupuri universitare fasciste) și de la „Lictoriale" — competiții în domeniul sportului, artei, culturii, inaugurate în 1932 și întrerupte în 1940, care premiau pe cei mai buni reprezentanți ai tineretului. Aceste manifestări anuale, pornind de la selecționări meritocratice în toată țara, erau la origine rezervate universitarilor. Dar Bottai, după exemplul sovietic și cu acordul lui Mussolini, a hotărât să le adauge în 1936 o secțiune de lucru pentru tineri agricultori, muncitori și meșteșugari. Premiile acordate nu însemnau decât o diplomă, dar deschideau posibilitatea unor funcții bine retribuite în diferite sectoare ale vieții culturale și ale presei. Ansamblul formează un palmares important, în care se regăsesc cei mai mulți dintre viitorii intelectuali de după război, chiar dacă puțini dintre ei au admis-o după aceea.[34] În 1937, Mussolini completează totul cu un Minister al Culturii Populare, pe care italienii preferă să îl numească prin acronimul său, „Minculpop", care sună

[33] Alături de mărturia lui Zangrandi, deja citată, să o menționăm măcar pe cea a lui F. Gambetti, cu frumosul titlu *Gli anni che scottano (Anii care ard)*, Milano, Mursia, 1967. Autorul va deveni după război un reprezentant al tendinței „social-naționale" și antistaliniste a PCI. Ostracizat de conducătorii partidului, își va sfârși viața ca librar. Un om integru, pe care l-am întâlnit.

[34] Într-un roman autobiografic al scriitorului, psihiatrului și viitorului membru al Rezistenței Mario Tobino (*Bandiera nera*, Milano, Mondadori, 1962, pp.14) niște studenți își pun întrebări despre viitor: „Suntem născuți în fascism, nu știm nimic altceva. Poate că într-o zi vom lupta pentru un alt ideal. Dar, deocamdată, condiția este să devenim medici buni", ceea ce implică înscrierea în partid și participarea la „Lictoriale".

zeflemitor. Nu i-l încredințează destinatarului său natural, Bottai, de teamă ca acesta să nu cumuleze prea multă putere, și numește în fruntea lui un ziarist provenit din rândurile naționaliștilor, Dino Alfieri, care va deveni în timpul războiului un ambasador complet șters la Berlin. Acest precedent a provocat un asemenea traumatism, încât Italia, aproape singura dintre țările occidentale, a dispus până în 2021 de un simplu Minister „al Bunurilor Culturale"[35] în loc de un veritabil Minister al Culturii.

Ducele impune același stil marțial Italiei oficiale. Reuniunile ministeriale se țin adeseori în picioare și nu durează de obicei mai mult de câteva minute, cât să se distribuie instrucțiuni fiecărui participant.[36] Șefii ierarhici și miniștrii trebuie să se antreneze la alergare și uneori, pentru cei mai puțin burtoși, să treacă la probe mai riscante, cum ar fi saltul printr-un cerc de foc. Trebuie să învețe să folosească armele și, preferabil, să ia lecții de pilotaj, avionul fiind arma „fascistissimă", așteptând conflictul din Ethiopia și războiul din 1940, când toți vor trebui să se înroleze „voluntari". Casele de toleranță, veche tradiție a unei țări catolice, sunt supuse unui strict control polițienesc și sanitar: virilitatea este lăudată, dar abuzurile sunt interzise și orice comportament în afara normelor, clasat drept „pervers" (sau „francez"), îl expune pe vinovat la pedepse cu închisoarea sau chiar cu spitalul psihiatric, la fel ca homosexualitatea. Este rău văzut consumul de tutun, de alcool, de cafea, de grăsime și de mâncăruri cu sos: tutungiii, cârciumarii și negustorii trebuie să-i denunțe la poliție pe marii consumatorii. Meniul recepțiilor oficiale, dacă nu iau parte la ele oaspeți străini, devine cel al cantinelor muncitorești: pâine din belșug, paste cu ulei și cu sos de roșii, legume, piept de pui, pește prăjit, fructe, tartă cu mere, totul servit cu o cană de apă alături. Italia imperială trebuie să urmeze regimul șefului său și să se adapteze la ulcerul lui.

Mussolini știa prea bine că nu acționează în gol, că terenul era fertil și pregătit dinainte. S-a spus că încerca să se debaraseze de resturile fascismului-mișcare pentru a consacra definitiv fascismul-regim. În fapt, el propune întotdeauna o sinteză a celor două, pentru care se dorește a fi

[35] Guvernul prezidat de M. Draghi, intrat în funcțiune la 13 februarie 2021, a modificat titulatura Ministerului Bunurilor Culturale în Minister al Culturii. N-au trebuit decât 75 de ani de viață republicană ca să se ajungă aici.

[36] Un diplomat care era atunci în funcție la cabinet mi-a povestit că la palatul Chigi, reședința Ministerului Afacerilor Externe (astăzi a președinției Consiliului), nu exista, practic, sală de reuniuni. Întâlnirile de lucru se țineau în birourile lui Ciano sau ale lui Anfuso, sau, dacă erau mai mulți participanți, într-un colț al coridorului.

singurul garant. Vocea, ochii, falca proeminentă[37], atitudinile marțiale, aparițiile bine ritmate și din ce în ce mai coregrafice devin sursa unui *instrumentum regni*[38]. Perioada care se întinde din 1929 până în 1934 — și am putea să o lărgim până la afacerea ethiopiană din anii 1935–1936 — a fost incontestabil perioada „celui mai deplin consens și a maximei solidități a fascismului și a lui Mussolini îndeosebi"[39]. Chiar în culmea crizei economice mondiale, regimul, și mai ales șeful său apar ca sprijinul claselor populare împotriva asupririi unui patronat deloc entuziasmat de orientările socializante ale „cartei muncii". „Trăiască Ducele! Dar vrem să mâncăm", scandează mulțimea de șomeri, de femei și de copii care defilează pe străzile din Torino în noiembrie 1930, arborând pancarte împotriva industriașilor care făcuseră concedieri masive.[40] El le va răspunde cu un categoric: „V-am înțeles!" O formulă care va face carieră... Firește, marele capital și burghezia o vor scoate la capăt mult mai bine decât proletariatul. Ducele reușește totuși să dea impresia că, fără intervenția lui, revendicările agricole și muncitorești n-ar fi obținut niciun rezultat, ceea ce îi va permite să aplice fără prea multe dificultăți o reducere substanțială a salariilor.

Cultura are de urmat aceeași pantă alunecoasă. În 1925, Gentile a devenit primul președinte al Institutului Național Fascist de Cultură[41] care se implantează în toate regiunile și în toate provinciile, dar a cărui activitate va fi până la urmă modestă. La sfârșitul lui 1931, profesorii universitari, până atunci relativ cruțați, trebuie să depună jurământ și față de regim, nu numai față de stat. O minoritate neînsemnată refuză să se supună: doisprezece sau treisprezece, până la douăzeci — conform reconstituirilor —, dintr-un ansamblu de 1 200 de titulari de catedră. Refractarii sunt pensionați anticipat, urmând epurarea, la sfârșitul lui 1938, a profesorilor de origine evreiască. Inițiativa îi privește atât pe catolici, care se credeau protejați de concordat, cât și pe ultimii opozanți intelectuali propriu-ziși; *L'Osservatore romano*, organ al Sfântului Scaun, și-a dat imediat consimțământul la inițiativă. Ambivalență tipică într-o

[37] Printre numeroasele porecle cu care va fi gratificat Mussolini de antifasciști va fi și aceea de *mascellone*, „falcă mare", ceea ce corespunde ideii că prădătorii au colți redutabili. Dar cum Ducele avea maxilarul inferior proeminent, mai corect anatomic ar fi fost termenul de *mandibulone*.

[38] Luzzatto, *Il corpo del duce*, p. 20.

[39] De Felice, *Mussolini il duce*, I, *Gli anni del consenso*, p. 55.

[40] *Ibidem*, p. 81.

[41] El se împotrivise denumirii de Institut Național de *Cultură Fascistă*, pe care organismul o va lua după înlăturarea filosofului în 1937.

dictatură: Gentile, care a fost, totuși, unul din promotorii jurământului fascist[42], le va deschide acum porțile marii sale instituții, *Enciclopedia italiană,* intelectualilor loviți de interdicție, inclusiv — mai târziu — evreilor, asigurându-le un post științific și o pâine. Din imensa majoritate a celor care acceptă să se plieze acestui ordin, unii antifasciști convinși vor afirma, după război, că nu au vrut să lase educația tinerei generații pe mâna sprijinitorilor dictaturii. Argumentul este legitim, dar va provoca polemici care durează și acum.[43]

Gigantismul fascist, inaugurat la începutul anilor 1930, va găsi rapid admiratori și prozeliți în străinătate. Unii dintre ei sunt spirite iconoclaste, atrase de noua Italie mai ales din gust pentru paradox și pentru rebeliune, ca George Bernard Shaw, James Joyce, Percy Wyndham Lewis, George Santayana și alții. Ar trebui totuși să nuanțăm afirmația. Astfel, irlandezul Joyce a manifestat o simpatie superficială pentru regim din pricina ostilității sale absolute față de puterea britanică. Singurul personaj de mare anvergură care se va arăta pe față partizan al ideologiei fasciste și o va dovedi prin scrierile și emisiunile sale din timpul războiului va fi americanul Ezra Pound.[44] Ceilalți consideră esențialmente regimul o rețetă bună pentru Italia, dar nu exportabilă în lumea anglo-saxonă.[45] Și nu vor lipsi la apel nici notele ironice:

> Pe atunci, numele lui Hitler era cunoscut de cel mult o duzină de studenți de la Cambridge. Mussolini se bucura, în schimb, de oarecare popularitate. Seniori de provincie scorțoși și campioni la canotaj îi dădeau câinelui de vânătoare preferat numele „Musso".[46]

Alții sunt fascizanți sau de-a dreptul fasciști, și aici francezii își iau partea leului: de la tradiționaliștii Léon Daudet, Jacques Bainville,

---

[42] Ideea că a făcut-o pentru a ocoli acuzațiile de frondă și chiar de antifascism pe care le primea din partea „durilor din partid" (după Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista,* p. 527) nu e neverosimilă. Cf. S. Romano, *Giovanni Gentile, un filosofo al potere,* ediție nouă, Milano, Rizzoli, 2004.

[43] În Spania, întrebarea se va pune odată cu întoarcerea, în anii 1950, a filosofului liberal José Ortega y Gasset în patria sa dominată de franchism. Fără a mai vorbi, în Franța, de „vichysto-rezistenți".

[44] Au mai fost totuși și alte cazuri defel neglijabile. Să citățm doi esteți englezi: J.S. Barnes, autor foarte favorabil al volumelor *Fascism* (1931) și *Iubesc Italia* (1939), și John Amery, care va urma aventura fascistă până la Vichy și la Salò și va fi spânzurat la Londra în 1945.

[45] Vezi studiul de ansamblu al lui A. Hamilton, *L'Illusion fasciste: les intellectuels et le fascisme. 1919–1945,* traducere franceză, Paris, Gallimard, 1973.

[46] C. Isherwood, *Lions and Shadows. An Education in the Twenties* (1938), Londra, Methuen, 1953, p. 73.

Henri Béraud, René Benjamin, Pierre Gaxotte sau Henri Massis, la noua dreaptă a lui Robert Brasillach și Jean-Pierre Maxence, trecând printr-un marginal ireductibil ca Drieu la Rochelle.[47] Din această listă lungă nu lipsesc decât Maurras și apropiații săi: divergențele dintre Acțiunea Franceză legitimistă și fascismul italian, care păstrează unele simpatii iacobine, se fac deja simțite. Chiar unii intelectuali catolici de centru-stânga pledează pentru o atitudine înțelegătoare față de regimul italian, la umbra concordatului.[48] O universitate maghiară îl propune pe Mussolini la Premiul Nobel pentru pace. În Statele Unite apare în mai multe rânduri pe coperta revistelor *Time* și *Life*. În Germania, numărăm nu mai puțin de douăzeci de biografii laudative ale Ducelui, înainte și, desigur, după instaurarea celui de-al Treilea Reich; o cascadă ce nu se va opri nici în momentul Salò. Cea mai neobosită este publicista Louise Diel, care se bucura atunci de oarecare notorietate și îi va consacra numai ea o jumătate de duzină de volume. Se îndrăgostise de Duce după o întâlnire la Palazzo Venezia și îl bombarda cu scrisori și cu declarații. Destinatarul, nefiind atras de aspectul ei mult prea teuton, nu știa cum să scape și a evitat să-i ofere convorbirile intime pe care ea și le dorea.

Regimul investește multe resurse în imaginea Italiei fasciste pentru străinătate. Oficiul Național de Turism cunoaște o remarcabilă dezvoltare. Pretutindeni în Europa, omul de pe stradă, fără a avea neapărat opțiuni de dreapta, este sensibil la ideea că țara a fost salvată de anarhie. Vizitatorii sunt în general uimiți de „trenurile care ajung la timp" (nu întotdeauna), de străzile curate și de mulțimile în sărbătoare.[49] Acostarea sexuală sau homosexuală este oficial interzisă, dar sunt excepții, adeseori supuse controlului și șantajului polițienesc. Jurnaliști și corespondenți străini, în general cazați pe cheltuiala statului italian, contribuie la promovarea regimului cu ornamente și comentarii care strălucesc rareori

[47] Vezi teza foarte documentată a lui C. Poupault *À l'ombre des faisceaux. Les vouages dans l'Italie des Chemises noires (1922–1943)*, Roma, Publicațiile Școlii Franceze de la Roma, 2014.

[48] Cf. R. Havard de La Montagne, *Chemins de Rome et de France. Cinquante ans de souvenirs*, Paris, Nouvelles Éditions Latines, 1956.

[49] Regimul a finanțat turnarea unor filme antichizante și patriotice, dintre care cel mai cunoscut a fost *Scipio Africanul* de Carmine Gallone, turnat în momentul Războiului din Ethiopia. Dar a promovat deopotrivă, urmat de al Treilea Reich și de Stalin, o cinematografie de relaxare (sau de iluzie) romantică, numită „a telefoanelor albe": un simbol atrăgător care figura în toate aceste filme. Anii 1930 înseamnă și avântul realismului (Blasetti, Camerini, Castellani, primul De Sica...) ce va deschide drumul neorealismului de după război. Cf. J. Gili, *Le Cinema italien à l'ombre des faisceaux, 1922–1945*, Paris, Institut Jean-Vigo, 1990.

prin acuitate sau limpezime.[50] Această abordare conciliantă, uneori chiar puțin paternalistă, după care un popor multă vreme pradă dezordinii[51] și-a găsit în sfârșit un șef capabil să-l disciplineze, era pe atunci foarte frecventă în presa internațională. Mussolini le sugerează din când în când lui Ciano, Storace sau Bottai că ar trebui organizat un marș „asupra" orașului Napoli, cu arderea tuturor mandolinelor, simbol al vechii neputințe naționale — dar nu va face absolut nimic. „Călătoria în Italia" înregistrează astfel un elan remarcabil, aducând excelente câștiguri în devize, iar antifasciștii dezamăgiți par să anticipeze replica amară a lui Alain Resnais (privind Spania franchistă) din *Războiul s-a sfârșit* (1966): „Cum să faci revoluție într-o țară care primește în fiecare an milioane de turiști?"

Poliția apare pretutindeni, omniprezentă, eficientă. Este cel dintâi instrument al unei dictaturi demne de acest nume. O nouă instituție, OVRA (Opera Voluntară de Represiune Antifascistă), creată încă din 1927, este întărită în anii 1930. În ea nu este nimic voluntar decât numele — o ipocrizie în plus. Agenții ei, aleși pe sprânceană, sunt bine retribuiți, dar supuși unui control sever; riscă destituirea sau închisoarea la cea mai mică greșeală.[52] Cel care a conceput-o, prefectul Arturo Bocchini, este un polițist cu înfățișare de băiat bun care preferă violenței denunțul și corupția. Reușește astfel să distrugă discret ultimele celule de opozanți din peninsulă. După constituirea Axei, se va întâlni amical de mai multe ori cu omologii săi naziști, criminalii în serie Heinrich Himmler și Reinhardt Heydrich, și îi va încredința cu mâna pe inimă, jurându-se pe Sfânta Fecioară și pe Sfântul Arhanghel Mihail (patronul poliției), de dorința sa de a colabora.[53] Totuși, va evita, pe cât se poate, să le furnizeze informațiile foarte precise pe care le deține despre trecerea refugiaților germani și a evreilor străini în Italia. Omul are o etică proprie pe care o respectă: un (excelent) copoi nu e un asasin. De altfel, nu-și limitează acțiunea la adversarii regimului. Strânge dosare, pe care

[50] Am asistat și eu la acest gen de „operațiune zâmbet", cu grămezi de icre negre și alte... farmece, în URSS, la începutul anilor 1980.

[51] Ceea ce este fals. Cu toate limitele ei, *Italietta* din 1914 era moralmente superioară celei de după 1922. A arătat-o în timpul Primului Război Mondial.

[52] Spre deosebire de arhivele Partidului Fascist, distruse în timpul ultimei faze a războiului, cele ale OVRA sunt păstrate într-o ordine impecabilă la Archivio centrale dello Stato la Roma. Ele conțin în special lista tuturor pseudonimelor agenților angajați. Am putut verifica astfel că, în pofida legendelor întunecate care au circulat multă vreme despre el, numele Curzio Suckert (Malaparte) nu figurează aici.

[53] A reușit atât de bine să-i convingă de buna sa credință, încât toată nomenclatura SS și Gestapo s-a grăbit să vină la Roma, la ceremonia înmormântării, care a devenit mai degrabă nibelungică decât mediteraneeană. O singură bombă bine plasată ar fi scăpat omenirea de toți acești monștri.

i le transmite regulat Ducelui, despre îmbogățirea unor capi ierarhici ca Farinacci sau Costanzo Ciano, despre moravurile depravate ale celor doi secretari ai partidului, Turati și Starace, sau despre relațiile ilicite ale unor membri de vază ai familiei regale. Acest amator necondiționat de mâncare bună (și de carne proaspătă), neglijând prescripțiile dietetice în vigoare, va muri de infarct în noiembrie 1940, după niște agape bine stropite într-un hotel din Roma, în cursul cărora ar fi înghițit o duzină de homari cu smântână.

Oficial, nu mai există crime, nici obișnuite, nici pasionale, și nici, bineînțeles, politice: Italia fascistă a devenit o grădiniță de copii. În schimb, presa trebuie să consemneze toate scandalurile din străinătate și, dacă se poate, să adauge și altele: se va vorbi astfel despre răpirea și uciderea copilașului Lindberg în Statele Unite sau despre afacerea Stavisky în Franța aproape mai mult decât în țările respective. Reprimarea Mafiei este una dintre mândriile regimului. Implacabilul „prefect de fier", lombardul Cesare Mori, decorat în Marele Război, este trimis în Sicilia cu puteri excepționale. Rade sate întregi, dă foc recoltelor, sechestrează vite, ia ostatici pe soțiile și copiii șefilor de clan. Va reuși să decapiteze unul după altul diversele eșaloane ale organizației, până la principalul conducător al PNF din Sicilia, Alfredo Cucco, care va fi exclus din partid, pus sub acuzare și, în cele din urmă, achitat la Curtea cu Juri în circumstanțe tulburi. E semn că Mori a mers prea departe. Farinacci, protectorul lui Cucco, denunță metodele autoritare ale prefectului, ceea ce, venind de la el, nu e lipsit de tupeu. Ducele îl recheamă până la urmă la Roma și îi acordă nelipsitul fotoliu de senator. Acest slujitor devotat al statului va fi numit comisar al fertilizării agrare din Friuli, o altă sinecură, înainte de a se stinge în 1942. Cucco, reabilitat, va apărea din nou în Republica Socială și va deveni mai târziu unul dintre fondatorii Partidului Neofascist MSI. Mafia va scoate din nou capul în momentul debarcării americane în Sicilia, în 1943, și își va recuceri vechile poziții cu ajutorul puternicelor familii italo-americane din Cosa Nostra.

Această situație globală îl poate satisface pe Duce, care nu se mai află confruntat cu o rezistență masivă din interior și nici cu neîncrederea pe care a trezit-o la primii săi pași pe arena internațională. Regimul fascist este de acum înainte un fapt împlinit; singura lege care reglementează și domină viața politică. Principalele nuclee de opoziție din străinătate se află în acest moment la Paris — unde s-a constituit o „concentrare

antifascistă" a partidelor democratice — și la Moscova. În ambele cazuri, *i fuoriusciti,* cum sunt numiți exilații, sunt din ce în ce mai puțin influenți. Ar trebui teoretic să facem o distincție, căci dacă, în Franța, cei ca Nitti, Salvemini, Nenni, Lussu, Tasca se mai bucură de un anumit credit în mediile intelectuale și de stânga, direcția PC Italian în exil la Moscova este totalmente supusă ordinelor Cominternului. Totuși, nici conducătorii unei a Treia Republici intrate pe panta sa descendentă odată cu evenimentele din 6 februarie 1934, și nici Stalin, ocupat cu crearea socialismului într-o singură țară, nu sunt dispuși să își sacrifice obiectivele pentru chestiuni de principiu. Antifascismul este la minimum. Politica, să nu se supere spiritele nobile, este dictată de învingători: Mussolini a demonstrat că aparține acestui club restrâns din care egalii săi nu mai au interesul să-l scoată pe moment. Drept e că nu este, și nu va deveni niciodată, stăpânul absolut al națiunii. Am menționat deja influența Bisericii asupra populației și a elitelor, care se va întări la umbra concordatului. Dar dictatorul trebuie să menajeze în egală măsură și monarhia. În timp ce denumirea *Der Führer* devine obligatorie în Germania după moartea președintelui Hindenburg în august 1934, folosirea termenului *Duce* este mai complicată. În protocolul de stat, asupra căruia regele se arată foarte exigent, Mussolini, „prim-ministru, șef al guvernului Majestății Sale", vine după prinții moștenitori. În toate manifestațiile publice, imnul fascist *Giovinezza* este executat după marșul regal. *Saluto al Re* precede, încă, în mod oficial *saluto al Duce,* deși eludările se înmulțesc și brațul drept ridicat devine în practică obligatoriu. Cezar, chiar în culmea gloriei sale, nu va putea niciodată să audă spunându-se, precum Hitler la *Parteitag* din Nürnberg, de către adjunctul său Hess: *„Der Führer ist Deutschland"*; nici să fie proclamat *Gröfaz* — acronim dizgrațios pentru *Grösster Feldherr Aller Zeiten,* „cel mai mare general al tuturor timpurilor" — de către generalii Wehrmachtului după războiul-fulger din 1940; este adevărat că succesele militare vor lipsi cu cruzime la apel. Nu va exista niciodată un drapel național pe care să se afle fasciile, cum este zvastica pe drapelul celui de-al Treilea Reich.[54] Cu siguranță, Victor Emanuel nu se opune politicii interne a regimului, în afară de unele detalii referitoare la prerogativele sale. Aceeași bunăvoință în politica externă, unde teza fascistă a „greutății determinante" se deosebea prea puțin de cea care îi inspirase secole de-a rândul pe ducii și apoi pe prinții Casei

[54] Fasciile vor deveni, totuși, un simbol adăugat pe fuzelajul și aripile avioanelor de luptă și de bombardament, ca și în anumite formațiuni de elită ale armatei, cum ar fi parașutiștii.

de Savoia în lupta lor pentru a-și asigura supraviețuirea și independența în mijlocul unor vecini mult mai puternici. Așa se explică complicitatea regelui până la înfrângerile din 1942–1943.

Dar apare un element care le va otrăvi treptat relațiile. Noțiunea de stat etic, cezaric, totalitar, pe care o elaborează neobosit Mussolini de când a ajuns la putere, implică ideea că la bordul corabiei se află un singur stăpân. În țările autoritare din Europa Centrală și balcanică — Iugoslavia, Grecia, România, Bulgaria — orientarea treburilor țării este rezervată regelui, care alege și demite miniștrii. În alte țări — Polonia, Ungaria, Austria, Portugalia și mai apoi Spania franchistă — omul forte al momentului nu depinde de un suveran. Firește că acesta este modelul la care aspiră Mussolini. Or, chiar dacă ajunge să controleze cea mai mare parte a angrenajelor administrației, dublate și supravegheate de structuri paralele de partid, nu reușește să controleze armata, scutul Casei de Savoia. E adevărat, mulți generali și amirali s-au aliniat public la cauza regimului și el i-a acoperit cu onoruri și cu stipendii. Dar știe că, în afară de una sau două excepții, cum este Costanzo Ciano, președinte inamovibil al Camerei din 1924 până la moarte, în 1939, ei nu sunt cu adevărat câștigați de partea lui. Aviația, deși proclamată arma „fascistissimă", este legată prin jurământ, înainte de toate, de suveran. Cât despre carabinieri, corp înființat în 1814 de Victor Emanuel I, strict supus monarhiei, ei constituie o alternativă la poliție, căreia uneori îi împiedică acțiunile. Ei sunt de altminteri cei care vor înfăptui arestarea lui Mussolini, la ieșirea din audiența regală, în după-amiaza zilei de 25 iulie 1943. Să adăugăm alte două piedici: mai întâi Senatul, oricât de supus și de inofensiv ar fi, în care și-au găsit refugiul mai mulți notabili din „vechea" Italie, așteptând desfășurarea evenimentelor. În fine și mai ales, mediul foarte închis al curții regale, dominat de o mică și mijlocie nobilime de spadă sau de robă, în principal piemonteză sau sardă, al cărei jurământ de credință față de Casa de Savoia are o vechime de secole. Aici Mussolini este încă disprețuit ca un parvenit, tolerat ca „răul cel mai mic". Motivele pentru care nu a încercat să spargă acest clan de curtezani, care lui îi rămân profund ostili, în vreme ce cu Galeazzo Ciano, Grandi, De Vecchi și Federzoni întreține raporturi continui, sunt greu de explicat. Îi considera desigur o cantitate neglijabilă, dar se înșela.

Această stare de lucruri a produs un fenomen unic într-o dictatură occidentală, care va primi numele de diarhie.[55] Poate fi imaginat Hitler

[55] Le Moal oferă o ilustrare a diarhiei în biografia sa *Victor-Emmanuel III. Un roi face à Mussolini*, Paris, Perrin, 2015, pp. 302–325.

continuând să împartă puterea cu un Hindenburg care n-ar fi murit în 1934 sau cu un Wilhelm al II-lea revenit pe tron?[56] Este ghimpele din coasta Ducelui, atunci când toate celelalte opoziții au fost reduse la tăcere și când chiar Biserica nu mai e o problemă (deocamdată). Orice veleitate reziduală de a-l înlocui pe rege cu detestatul său văr, ducele de Aosta, încă popular în mediul fascist, dispare odată cu moartea acestuia, în iulie 1931. Mussolini trebuie așadar să aștepte și, dacă trebuie, știe să aștepte. Războiul din Ethiopia îi va permite să îi confere lui Victor Emanuel titlul de împărat, pe care nu-l obținuse niciodată vreunul dintre predecesorii săi. Dar recunoștința n-a fost niciodată o mare calitate a dinastiei, mai ales la acest monarh frigid, această bufniță dizgrațioasă la care numai zbârciturile feței par desenate de o mie de ani de istorie, care detestă trăsnăile tradiționale ale celor din Casa de Savoia[57] și nu iubește nimic și pe nimeni în afară de soția lui[58] și de colecția numismatică în care este un expert internațional cunoscut — nici măcar pe fiul său, prea popularul și elegantul prinț Umberto[59]. Într-una dintre rarele concesii psihologice pe care și le-a permis, De Felice explică prin „non-sentimentalitate" legătura care i-a unit timp de 20 de ani pe rege și pe premierul său. Aș avea tendința să cred că acest element comun al caracterelor lor ar fi contribuit la (relativa) bunăvoință a primului față de cel de-al doilea, în timp ce nu cred că s-a produs și reciproca.[60] Mussolini va suporta din ce în ce mai puțin tutela suveranului, a cărui simplă prezență este un obstacol în calea dictaturii sale și a perfecționării statului etic.[61]

---

[56] Fostul kaiser, exilat în Olanda, cultiva această iluzie și îi împinsese pe doi dintre fiii săi să intre în partidul hitlerist în speranța că acest lucru va ușura întoarcerea sa în Germania. Führerul i-a interzis-o. Wilhelm va muri în 1941, fără să poată ieși din castelul Doorn ale cărui intrări erau păzite de o gardă dublă SS.

[57] Conform tradiției, din adolescență îi fuseseră strecurate în pat niște curtezane experte. A fost scârbit.

[58] Singura efuziune cunoscută a monarhului este fotografia pe care, tânăr, timid și nefericit moștenitor al tronului, i-a trimis-o celei care nu-i era încă logodnică, însemnată cu aceste cuvinte în engleză: *We met*, „ne-am întâlnit". Această dragoste în care s-au contopit a durat 50 de ani, până la moartea lor.

[59] Odată, când cineva a îndrăznit să ridice înaintea lui problema prerogativelor care i-ar fi trebuit acordate lui Umberto pentru a-l pregăti (cândva) pentru succesiune, suveranul a explodat în dialect piemontez: „De ce? Fiindcă este frumos?" Cu toate acestea, nașterea moștenitorului de sex masculin, în 1904, salvase, cel puțin formal, dinastia de ambițiile pretendenților Aosta.

[60] „Raporturile au fost întotdeauna cordiale, niciodată amicale", va scrie Mussolini în *Histoire d'un année*, p. 38.

[61] Vezi observațiile lui Perfetti, „Luci e ombre di un lungo Regno", care deschide dosarul privitor la „Le Mystère du roi", *Nuova Storia Contemporanea*, septembrie–decembrie 2019, pp. 5–61.

Va fi nevoie de încă doi ani ca Ducele, ajutat de Bottai și de câțiva juriști binevoitori, să-și pună la punct, în cea mai mare discreție, numirea ca prim mareșal al imperiului, titlu care îi va fi decernat la 30 martie 1938 de o Cameră supusă și de un Senat consimțător. Cum era previzibilă o reacție virulentă din partea regelui, luat pe nepregătite, dibăcia a constat în instituirea unui dublu mareșalat, ceea ce aproape reașeza lucrurile în echilibrul constituțional. Victor Emanuel a semnat fără niciun entuziasm decretul pregătit dinainte[62]; consecințele vor fi dezastruoase. În acest fel Italia își va permite luxul, dincolo de imensele sale rămâneri în urmă materiale, să intre în război, la 10 iunie 1940, cu *doi* comandanți-șef ai armatelor... dintre care niciunul nu era cu adevărat capabil să le comande.

[62] „Începând din acea clipă, Victor Emanuel a jurat să se răzbune și a așteptat doar momentul favorabil" (*Histoire d'un année,* pp. 118–119). În acest caz, de ce Mussolini nu și-a dat seama de asta la timp?

5

HITLER LA ORIZONT

Şi Germania? Primul contact al lui Mussolini cu această ţară nu avusese nimic de-a face cu Hitler. La îndemnul Margheritei Sarfatti, a făcut cea dintâi vizită la Berlin în ianuarie–februarie 1922, pe când nu era încă la putere, pentru a-i întâlni aici pe Walther Rathenau şi Gustav Stresemann, principalele personalităţi ale Republicii de la Weimar; şi unul şi celălalt i-au făcut o impresie puternică, detaliată într-o serie de corespondenţe pentru ziarul său. După patru luni, Rathenau va cădea răpus de gloanţele unui comando de extremă dreaptă; peste încă patru luni, Mussolini va declanşa Marşul asupra Romei. Cu toate acestea, după zece ani, în convorbirile cu Ludwig[1], le aduce un elogiu vibrant celor doi bărbaţi, pe care se va grăbi să-i uite atunci când va deveni aliatul Führerului.

Mussolini nu credea în viitorul Republicii de la Weimar, convingere întărită după moartea lui Stresemann, în octombrie 1929. Îl va primi încă la Roma, în august 1931, pe cancelarul Brüning, care încearcă în zadar să împiedice avântul naziştilor şi comuniştilor prin legi excepţionale. Ducele îl ascultă cu atenţie, dar rămâne convins, ca şi în 1927, că „Germania nu este republicană şi nu poate fi pacifistă"[2]. Or, ce alternative există? Unul dintre emisarii săi în Germania, ataşatul de presă Antinori, îl întâlnise pe Hitler, la cererea acestuia, la 12 decembrie 1927,

---

[1] *Entretiens*, pp. 189–190.

[2] Mussolini, „Maschere e volti della Germania", *Gerarchia*, martie 1922. E vorba de o sinteză a articolelor publicate în *Il popolo d'Italia* în timpul călătoriei sale de instruire în Germania.

în locuința berlineză a doamnei Bechstein, moștenitoarea întreprinderii de fabricare a pianelor, una dintre numeroasele muze (platonice) ale viitorului Führer, care finanțează generos Partidul Nazist.[3] La acea dată, Republica Germană mai traversează încă luna de miere de după Locarno, iar Stresemann, sigur pe relația sa personală cu Briand și cu Austen Chamberlain, pare să poată ancora durabil Weimarul la politica de destindere prooccidentală. În cursul întrevederii, Hitler, după ce i-a denunțat violent pe Stresemann și pe „protectorii săi evrei, socialiști și francmasoni", care, în plus, „detestă fascismul și pe Mussolini", insistă asupra faptului că cele două țări nu au niciun interes incompatibil, dar că respectiva lor „expansiune vitală" este amenințată de acțiunile Franței și ale creației sale, Cehoslovacia. Ar fi deci esențial ca Italia să ajute „curentele de opoziție" care luptă împotriva guvernului de la Praga. Pentru a-l liniști și mai mult pe destinatarul mesajului său, adaugă că eliberarea de sub opresiune a celor patru milioane de germani din Sudeți și din Boemia constituie o datorie istorică pentru el, în timp ce problema nu se pune pentru cei „200 000 de germani din Alto Adige[4], înconjurați de un bloc compact de 42 de milioane de italieni"[5].

Deocamdată, Mussolini se va face că nu aude. Nu are încă încredere în steaua lui Hitler: de fapt, acest „discipol" și-a ratat replica la Marșul asupra Romei în momentul puciului avortat de la München din decembrie 1923. Dacă evită încă să-l întâlnească, citește și subliniază atent toate rapoartele pe care le primește despre dezvoltarea național-socialismului. De altminteri, vorbind cu alți interlocutori italieni, Hitler nu-și va ascunde o oarecare ambivalență: *Anschluss* va fi mai devreme sau mai târziu inevitabil pentru a dejuca totodată planurile franceze care urmăresc încorporarea Austriei în Mica Antantă; dar repetă cu tărie că problema Tirolului italian nu se pune. Alegerile din septembrie 1930 amorsează această întorsătură. Partidul Nazist obține, în condiții încă relativ democratice, 6,5 milioane de voturi și 107 deputați. Pentru realistul Mussolini, e un semnal de care trebuie să țină seama. Editorialul pe care îl inspiră sau îl autorizează în revista sa, *Gerarchia,* dă tonul: „Ideea fascistă avansează în lume". Cu toate acestea, chiar vârfurile intransigenților, cu excepția antisemitului Preziosi, care a mizat pe victoria naziștilor,

[3] De notat că Hitler a primit în timpul ascensiunii sale din partea marelui capital german fonduri mult mai importante decât cele de care putuse să beneficieze Mussolini în Italia.

[4] Tirolul meridional, devenit italian după Tratatul de la Saint-Germain.

[5] Text în De Felice, *Mussolini e Hitler, i rapport segreti 1922–1933,* Florența, Le Monnier, 1975, pp. 145–147.

se arată nedumeriți și rezervați. Cei mai lucizi dintre ei își dau seama că instaurarea celui de al Treilea Reich nu se va traduce pentru fascismul italian printr-o sporire a prestigiului și influenței: ba chiar dimpotrivă. La un nivel mai înalt, pretinsul „filosof al regimului", Giovanni Gentile, se alătură fratelui său opus, antifascistul Benedetto Croce, în convingerea că național-socialismul nu e decât o josnică idolatrie, o mască a rațiunii de stat hegeliene. Un alt caz revelator este cel al lui Oswald Spengler, teoretician al „revoluției conservatoare", autor vizionar al lucrării *Declinul Occidentului* (1918–1923). Dezamăgit de întâlnirea sa cu Hitler, va atrage tot mai mult atenția asupra lui Mussolini, pe care îl admiră. Ducele, măgulit, va răspunde politicos avansurilor lui, fără a le da urmare. Îl va primi, de asemenea, la Palazzo Venezia, în primăvara lui 1935, pe conducătorul „național-bolșevic" Ernst Niekisch, unul dintre ultimii opozanți interni ai lui Hitler, arestat puțin după aceea.[6]

Mussolini pare de asemenea să întrevadă primejdiile unei reînarmări a Germaniei, care figurează în programul electoral al lui Hitler. La negocierile în curs de la Geneva și de la Londra, Italia se arată pentru prima oară gata să accepte un nivel de reducere a armamentelor corespunzător cu cel al tuturor celorlalte puteri continentale.[7] *Machtergreifung*, „luarea puterii" de către Hitler la 30 ianuarie 1933, a cărei amploare Ducele nu o prevăzuse, și amețitoarea coregrafie de torțe și de parade nocturne care o însoțesc în toate orașele germane îl îngheață. Comunicatul Marelui Consiliu — care se va lăsa așteptat până la 10 martie — se mărginește să pomenească despre „spiritul nou care se hrănește, direct sau indirect, din complexul solid de doctrine și de instituții pornind de la care Italia a creat statul modern"[8]. O revendicare a întâietății ideologice, menită să devină tot mai patetică pe măsura desfășurării evenimentelor. De la noul cancelar emană o voință vizibilă de a distruge ordinea internațională, care la Mussolini pare, în această fază, dacă nu potolită, măcar controlată. Ducele presimte atunci că în fața lui se deschid două drumuri. I se va opune acestui nou-venit, acestui intrus care, formal, pretinde că îi urmează exemplul, sau, dimpotrivă, va încerca să cadă la învoială cu el? Și aici alegerea lui îl va împinge să se plaseze de partea celui mai puternic.

---

[6] Am studiat relația Spengler–Niekisch–Mussolini în lucrarea mea *La ferita della modernità*, Bologna, Il Mulino, 1992, pp. 79–126.

[7] Diplomația franceză nu va da curs acestui prilej, așa cum a demonstrat M. Vaïsse în lucrarea sa de referință *Sécurité d'abord. La politique française en matière de désarmement (1930–1934)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1981.

[8] De Felice, *Mussolini e Hitler*, pp. 260–261.

Chiar după proclamarea Axei, în octombrie 1936, va aștepta încă trei ani — până în 1939, de fapt până la războiul fulger de pe frontul francez din mai–iunie 1940 — ca să-și aleagă definitiv tabăra. Unii istorici au afirmat că înțelegerea dintre cele două dictaturi era inevitabilă, ceea ce apare retrospectiv dificil de contestat. Or, Mussolini s-ar fi situat oare de partea celui de al Treilea Reich dacă democrațiile occidentale ar fi izbutit să-l rețină, ceea ce era încă posibil, din 1933 până pe la începutul lui 1936? Putem, cel puțin, să ne întrebăm.[9]

Una dintre consecințele ascensiunii hitlerismului va fi competiția ideologică ce pune față în față „vechiul" fascism mussolinian cu această nouă și insidioasă variantă, care trezește deja entuziasmul mișcărilor de extremă dreapta în Europa și în lume. Am văzut că Ducele acordase finanțări ustașilor croați, independentiștilor arabi și evreilor din Palestina, sau unor mișcări precum *Blackshirts* a lui Sir Oswald Mosley, personaj protejat în acel moment de statutul său de membru al clasei dominante britanice. Dar nu se lăsase antrenat de ideea unui fascism „universal". Este semnificativ, totuși, că termenul „civilizație", preluat poate din lectura grăbită a operelor pe care Spengler i le revarsă pe birou cu dedicații măgulitoare, lungi de câte o pagină[10], începe să intre în discursurile și în articolele sale. Or, menirea proprie a unei civilizații este de a se întinde dincolo de frontierele unui stat național. După ce a amânat proiectul de mai multe ori, Mussolini acceptă în cele din urmă, în iulie 1933, ideea de a crea o Internațională fascistă. Acele CAUR, Comitete de Acțiune pentru Universalitatea Romei, sunt la prima vedere o replică la acțiunile Cominternului, dar țintesc deopotrivă să dezamorseze steaua urcătoare a național-socialismului. Congresul Internațional Fascist, care se ține la Montreux în decembrie 1934, stabilește un bilanț aparent satisfăcător. Alături de vechi cunoștințe din Europa Centrală și balcanică, se găsesc aici danezi, norvegieni, irlandezi și lituanieni: în total, „delegați" din treisprezece țări de pe continent, care încă văd oficial Roma ca zidul lor de apărare... contra cui? Contra comunismului, desigur, contra democrației parlamentare și „corporatiste", probabil; dar, mai pe ascuns, și contra celui de al Treilea Reich, care nu participă la congres prin niciun reprezentant. E adevărat că, mai înainte cu cinci luni, niște naziști

[9] Prin urmare, ideea exprimată de Mack Smith, *Mussolini*, p. 232 și urm., după care s-ar fi gândit chiar de la venirea lui Hitler „la posibilitatea de a înființa o axă Roma–Berlin", pare foarte discutabilă.

[10] Eu le-am văzut și le-am descifrat. Mussolini a depus aceste cărți, în general netăiate, la biblioteca Ministerului Afacerilor Externe.

austrieci, înarmați și organizați de Berlin, au executat lovitura de forță de la Viena, când l-au suprimat pe cancelarul Dollfuss, protejatul lui Mussolini. Ultraj personal la adresa Ducelui: soția și copiii lui Dollfuss erau în acel moment oaspeții lui pe timpul vacanței de vară, la Riccione, pe coasta romagnolă. Mussolini trimite trupe în pasul Brennero, în timp ce cancelariile europene ezită, iar puciul deja eșuase.[11] Evidența se impune. Führerul a încălcat angajamentele luate în 1927, repetate unor emisari italieni succesivi, de a nu se atinge de „tamponul" austriac și de a respecta status-quo-ul în Tirolul italian. Înfruntarea celor două dictaturi pare încă posibilă. Această reacție musculoasă îi convinge chiar pe niște intelectuali liberali ca Freud și Zweig că Ducele rămâne principalul apărător al independenței austriece. Vor fi curând dezamăgiți.

Odată trecută criza, Mussolini rămâne prudent. Oficial, regimul nu tratează decât de la stat la stat, și el nu vrea să se expună recunoscând niște grupuscule compuse adeseori din aventurieri și din simpli delincvenți politici. A evitat să trimită la Montreux, la președinția congresului, pe un membru al guvernului sau chiar al partidului. Cei din CAUR rămân formal independenți, încredințați unui om sigur, Eugenio Coselschi, care debutase ca secretar al lui D'Annunzio la Fiume, înainte de a i se alătura lui Mussolini. Cei din CAUR se vor implanta și în afara Europei, în cele două Americi și în lumea arabă, pentru a promova uniunea dintre fascism și islamism împotriva imperiilor perimate. Coselschi va iniția o cascadă de conferințe, de publicații, de manifestații „spontane", prin intermediul Ministerului Afacerilor Străine[12], al filialelor de partid și al asociațiilor de italieni din străinătate. Un al doilea congres va avea loc tot la Montreux, la sfârșitul lui aprilie 1935, precedat de două reuniuni, la Paris și la Amsterdam, în contrapunct cu „mișcarea Amsterdam–Pleyel" a intelectualilor antifasciști, lansată de Barbusse și de Rolland în fața avântului pe care-l ia hitlerismul. Această activitate torențială va înghiți fonduri importante, cu rezultate neglijabile: când CAUR vor fi dizolvate, în ajunul războiului din 1939, aproape toți membrii lor străini vor gravita ulterior în sfera Germaniei naziste. Bătălia ideologică la dreapta este pierdută. Mussolini este retrogradat pe locul al doilea cu mult înainte de începerea ostilităților.

---

[11] După părerea ambasadorului britanic la Viena, Sir Walford Selby, Mussolini a fost efectiv singurul lider european care s-a arătat gata să furnizeze un ajutor militar guvernului austriac. Vezi memoriile sale *Diplomatic Twilight 1930–1940*, Londra, John Murray, 1953, pp. 29–35.

[12] Mai curând pe canalele consulilor, proveniți adesea din rândurile partidului. Ciano, care nu-l iubea nici pe Coselschi, nici acțiunea paralelă a CAUR, va încerca să reducă fondurile comitetelor după numirea lui în fruntea ministerului. Oricum, influența lor trecuse.

Când, după multe ezitări și amânări, va accepta să se întâlnească cu Hitler la Stra, aproape de Veneția, între 14 și 16 iunie 1934, eșecul plutește în aer. Noul coechipier sau rival se prezintă jalnic, într-un impermeabil boțit, cu o pălărie diformă pe cap, în fața lui Cezar cu cască și cizme, care îl examinează sever. Data este prost aleasă. Hitler nu s-a descotorosit încă nici de aripa stângă și revoluționară a mișcării sale — cei din SA a lui Röhm, care vor fi lichidați în Noaptea Cuțitelor Lungi, peste două săptămâni[13] —, nici de tutela președintelui Hindenburg, muribund, înconjurat de spioni naziști, printre care și propriul fiu. Convorbirile nu au adus nimic nou, într-o atmosferă vag cordială. Nu ne-a rămas niciun proces verbal, căci convorbirile cele mai semnificative au avut loc fără martori, iar germana școlărească a Ducelui a fost pusă la grea încercare, așa cum se va întâmpla de fiecare dată, în fața nesecatei avalanșe verbale cu accent nazal austro-boemian a interlocutorului său.[14] Hitler și-a repetat promisiunea mincinoasă de a se dezinteresa de chestiunea austriacă, asta în ajunul tentativei de puci de la Viena din 25 iulie, iar Mussolini s-a prefăcut că îl crede. În rest, obișnuita înșiruire de vorbe împotriva Societății Națiunilor, despre mirajele dezarmării sau manevrele Franței în Europa Centrală a constituit partea principală a meniului. N-a urmat nicio decizie comună. Ducele a ieșit de la convorbiri șocat de vorbele amăgitoare ale acestui personaj isteric cu păr ciufulit și cu ochi lăcrimoși, umflat de dulciurile de care nu se mai sătura, care îl privea ca un îndrăgostit, tot încercând să-l apuce de mână, ceea ce îi făcea scârbă. A fost totuși foarte impresionat de fanatismul său și de „luciditatea feroce, dincolo de rațiune, pe care nimic nu i-o va putea opri"[15], așa cum îi va scrie surorii sale. S-a gândit el din nou la determinarea unui alt german care îl impresionase, Walter Rathenau? Dar marele capitalist și umanist evreu din Weimar este, aidoma lui Jaurès în 1914, un om al trecutului, țapul ispășitor al unei utopii pe care a plătit-o cu viața. Ardoarea lui pentru

[13] Luchino Visconti va consacra acestui episod celebrul său film *Căderea zeilor* (1969). Ce este mai puțin cunoscut, și eu știu din surse demne de încredere, este că pe vremea aceea era foarte legat de ofițerii lui Röhm, toți homosexuali. Represiunea trupelor SA, revendicată de Hitler drept lichidare a unei tentative de puci (inexistentă) din partea unor „indivizi cu moravuri perverse", va determina angajarea antinazistă (apoi antifascistă) a marelui cineast. Mussolini l-ar fi pus în gardă pe Hitler la Stra asupra acțiunilor lui Röhm (conform lui De Felice, *Mussolini il duce*, I, *Gli anni del consenso*, pp. 436–437, care se bazează pe o sursă germană contestată). Ducele va fi totuși foarte impresionat de această baie de sânge, care reprezenta un avertisment indirect către opozanții săi interni, în genul lui Farinacci.

[14] Ulterior, ambasadorul german la Roma, von Mackensen, a propus discret ca Mussolini să fie convins să vorbească în italiană sau în franceză, lăsându-i interpretului oficial al lui Hitler grija traducerii. Sugestia (dacă a îndrăznit cineva să i-o prezinte Ducelui) a fost respinsă.

[15] E. Mussolini, *Mio fratello Benito*, pp. 147–148.

reconcilierea europeană a fost condamnată de evenimente și un fascist nu va întârzia mult alături de cei care au pierdut.[16] Cu Hitler, Mussolini a găsit în sfârșit omul capabil să subjuge Europa, cel care, probabil, ar fi dorit el însuși să fie. Da, „tipul" ăsta e un fanatic periculos, gata să meargă până la capăt; prin urmare, e mai bine să-l îmbuneze, fără să facă promisiuni, așteptând să vadă ce vor face democrațiile.

Ascensiunea lui Hitler pare, într-adevăr, să le fi scos din letargie. Încă din 17 octombrie 1932, când se observau primele schimbări în Germania, Mussolini preconizase, într-un discurs la Torino, un acord al celor patru puteri europene pentru apărarea păcii pe continent. Colac de salvare aruncat Republicii agonizante de la Weimar? Mai degrabă o torpilă în plus împotriva reputației Societății Națiunilor și iluziilor de la Locarno. Este un preț greu de plătit și reacțiile cancelariilor vor fi împărțite. La Paris, antipatia față de Italia fascistă rămâne vie, mai ales la Quai d'Orsay, unde Alexis Leger se pregătește să-i urmeze ca puternic secretar general lui Philippe Berthelot, căruia îi împărtășește și îi reactivează prejudecata antiitaliană.[17] Dar preluarea puterii la Berlin schimbă datele problemei. Mussolini revine la atac în martie 1933 și la Roma încep negocieri paralele, italo-franceze și italo-engleze. Ducele ajunge să îl convingă pe ambasadorul Henry de Jouvenel că noul regim german nu poate fi exclus dintr-o soluționare europeană. „Președintele Consiliului, Daladier, nu se împotrivește unei revizuiri moderate a tratatului pentru salvarea păcii."[18] Englezii, care l-au adus în fruntea unui guvern de uniune națională pe laburistul disident James Ramsay MacDonald, se arată și mai disponibili. Franța vrea să-și păstreze angajamentele față de Mica Antantă și să apere stabilitatea în Europa Centrală în cadrul Societății Națiunilor. MacDonald, în ajunul plecării la Roma, la 20 martie 1933, va trimite în prealabil o proclamație poporului italian, mărturisindu-și mândria „de a putea discuta cu marele vostru conducător". Dar muntele

[16] Comparația Rathenau–Hitler e schițată cu obișnuita sa finețe de Sebastian Haffner în *Histoire d'un Allemand. Souvenirs 1914–1933*, Arles, Actes Sud, 2003. Păstrez o prețioasă amintire unei lungi întrevederi pe care mi-a acordat-o la Berlin în 1981, în care mi-a îmbogățit viziunea asupra acestei confruntări redutabile.

[17] Nici unul, nici celălalt nu au lăsat memorii și au vorbit foarte puțin de angajamentul lor personal. Istoricii sunt împărțiți între cei care consideră că era vorba de o neîncredere în Italia în general (vizibilă la Berthelot din 1914) și cei care revendică o aversiune comună față de expansionismului mussolinian. Pentru mai multe precizări, vezi impunătoarele biografii a lui J.-L. Barre, *Philippe Berthelot, l'éminence grise, 1866–1937*, Paris, Plon, 1999, a lui R. Meltz, *Alexis Leger dit Saint-John Perse*, Paris, Flammarion, 2008, și a lui H. Levillain, *Saint-John Perse*, Paris, Fayard, 2013.

[18] Cf. G-H Soutou, *L'Europe de 1815 à nos jours*, Paris, PUF, 2007, pp. 227–228.

va da naștere unui șoricel: „Pe durata a două luni, vom asista la o mișcare de pendul între proiectul italian, care îi nemulțumea pe aliații Franței, și proiectul francez, care nemulțumea Italia"[19].

Pactul celor Patru, golit de orice substanță, până la a nu mai avea decât o valoare declamatorie, fără angajamente efective, va fi semnat la Roma, la 15 iulie 1933, cu adeziunea *in extremis* a lui... Hitler, care are grijă să nu se trezească izolat câtă vreme nu a atins încă puterea absolută în Germania. Nu va fi decât o pauză diplomatică, ale cărei efecte vor fi de altminteri negative. Uniunea Sovietică denunță formarea unei noi cruciade imperialiste la granița sa. Statele Unite nu trimit decât o vagă binecuvântare. Geneva a fost deposedată de drepturile ei și slăbește tot mai mult. Japonia a părăsit deja SN în martie 1933, în momentul crizei din Manciuria, iar Germania o va urma în octombrie. Cei Mari rămân neîncrezători, statele „mici" și mai mult. Polonia — respinsă — și cele trei state baltice se vor apropia de Germania nazistă, pe o poziție antirusească. Varșovia va semna în 1934 cu Berlinul un pact de neagresiune valabil timp de 10 ani, care va fi încălcat de Hitler în 1939. Edvard Beneš, președintele unei Cehoslovacii fisurate de minoritățile sale, alertează necontenit Parisul și Londra asupra riscului mortal reprezentat de ideile hitleriste despre „spațiul vital". Mica Antantă riscă să se spargă în bucăți la cea mai mică amenințare de dincolo de Rin. Astfel se va nărui rapid edificiul plin de crăpături al securității colective construit la Locarno. Dar se va prăbuși în egală măsură și utopia lui Mussolini că-și va putea rezerva un rol de mediator-jandarm „bismarckian" în Europa, rol pentru care nici el, nici regimul său nu dispun de creditul și de autoritatea necesare.[20]

Toate problemele vor reveni cu repeziciune în punctul de pornire. Singurul care nu pare nemulțumit este, în tot acest timp, Ducele. El a dovedit că-și păstrează „o greutate determinantă" în politica europeană. Și-a păstrat prietenia cu Anglia și i-a arătat Franței că rămâne disponibil pentru negocieri. A dat dovadă de bunăvoință, nimic mai mult, față de noua Germanie, fără a trezi vreo reacție contrară din partea protejaților săi, mai cu seamă a Austriei, în timp ce Parisul trebuie să facă față bănuielilor Micii Antante. În această primă fază, el rămâne convins că va fi singurul arbitru al raportului de forțe dintre Hitler și democrațiile europene. Această iluzie îl va determina, un an mai târziu, să se prezinte ca

[19] J.-B. Duroselle, *Politique extérieure de la France. La décadence, 1932–1939*, Paris, Imprimerie nationale, 1979, pp. 70–75, foarte critic față de atitudinea lui Alexis Leger, „italofob convins" (p. 390).

[20] Cf. Bosworth, *Italy and the Wider World*, pp. 45–46.

apostol al relansării dezarmării europene, ceea ce se traduce în fapt prin autorizarea reînarmării Germaniei — prima revendicare a lui Hitler —, dar într-un cadru gradual și verificabil, cu garanții precise, altfel spus prin neutralizarea eventualității unei reînarmări unilaterale. Führerul, înconjurat încă de diplomații tradiționali de pe Wilhelmstrasse, printre care ministrul afacerilor externe, conservatorul Konstantin von Neurath, și-ar respecta, oare, angajamentele luate? S-a afirmat că, pe această cale piezișă, Mussolini se alinia de partea intențiilor de cucerire naziste. O analiză a documentelor disponibile ar dovedi mai degrabă contrariul. Fiindcă Mussolini știe prea bine că asigurările amabilului Neurath nu au nicio valoare și că singurul mod de a se impune în fața lui Hitler este de a-i dovedi că Europa nu va ceda la amenințările lui. Împărtășește această convingere cu Louis Barthou, revenit în guvern ca ministru de externe în cabinetul Doumergue, după revoltele din 6 februarie. Barthou vrea să creeze un mare front antihitlerist pentru a obliga Germania să-și reducă pretențiile; și e convins că Italia trebuie asociată la acest proiect. Cooperarea bilaterală, care somnola după plecarea lui Poincaré, pare să repornească. Ea va stimula deopotrivă o apropiere între Roma și Belgrad, după dorința ministrului francez, ușurată de cotitura autoritară a regelui Alexandru I al Iugoslaviei, care nutrește o oarecare simpatie față de fascismul italian. Părerea, mult timp întreținută, că Italia i-ar fi înarmat pe ustașii croați care i-au asasinat la Marsilia, la 9 octombrie 1934, pe regele Alexandru și pe Barthou apare astăzi puțin credibilă. Dacă e adevărat că regimul fascist miza întotdeauna pe destabilizarea Iugoslaviei, Mussolini nu avea niciun interes imediat să provoace uciderea suveranului iugoslav și mai ales a patronului italofil al italofobului Quai d'Orsay.[21] De altminteri, ei plănuiau să facă împreună o vizită la Roma.

Pe durata acestei etape cruciale — esențialmente între 1934 și 1935, dar ea poate fi prelungită până în primele luni ale anului următor —, Mussolini *pare* să creadă — dar oare chiar *vrea* să creadă? — că democrațiile occidentale nu vor demisiona în fața celui de al Treilea Reich. Mai mult ca oricând, pentru el, istoria e făcută de oameni: unde să-i găsești, în acest moment? La Londra, doi adevărați bărbați de stat, Austen Chamberlain, temperament auster și hotărât în spatele aparenței sale tacticoase, și sangvinul „buldog" Churchill i-ar putea ține piept lui Hitler.

[21] Guvernul iugoslav va cere la puțin timp după aceea extrădarea teroriștilor ustași adăpostiți în Italia și suspectați de dublul asasinat. Mussolini nu se va opune. Cf. Kirkpatrick, *Study of a Demagogue*, p. 290.

Dar în guvern și la Westminster se fac simțite tendințe spre *appeasement* — acest împăciutorism ce va fi în fapt o predare. În Franța celei de-a Treia Republici în declin, „popor de notari", cum o definește Mussolini[22], nimeni, după moartea lui Barthou, nu pare dispus să reia flamura lui Foch și a lui Poincaré. Până la urmă, Ducele va fi cel care va pronunța la Bari la 6 septembrie 1934, adică la mai puțin de trei luni după întâlnirea lui cu Hitler, o amendare a ambițiilor naziste, preparată în sos cezaric:

> Generos popor al Pugliei! Cămăși Negre ale revoluției! Pe țărmul Mediteranei s-au născut marile filosofii, marile religii, marea poezie a unui imperiu care a lăsat urme de neșters în istoria tuturor popoarelor civilizate. Treizeci de secole de istorie ne permit să privim cu milă anumite teorii susținute dincolo de Alpi de urmașii unor oameni care ignorau scrierea — prin care și-ar fi putut măcar semnala propria existență — în epoca în care Roma îi avea pe Caesar, pe Vergiliu, pe Augustus.

Această bucată de (incontestabilă) bravură oratorică va rămâne fără urmări, la fel ca și un nou acord de dezarmare european.[23] Rămâne în picioare posibilitatea unei înțelegeri între Paris și Roma, pe care succesorul lui Barthou, Pierre Laval, pare dispus să o realizeze, în ciuda rezistențelor unei părți din majoritatea sa parlamentară, în continuare ostilă regimului fascist. Mussolini întâmpină favorabil această posibilitate: cunoaște de multă vreme originile socialiste ale „țiganului din Auvergne" și parcursul său politic accidentat, asemănător cu al său. Observatori credibili precum ambasadorul Léon Noël au menționat o anumită „vulgaritate" ca trăsătură comună între cei doi bărbați. Nu pot să îmi spun părerea despre Laval, dar mi se pare că am arătat îndeajuns că vulgaritatea lui Mussolini nu era decât un instrument din arsenalul său de actor. El va fi de altminteri uluit de curățenia îndoielnică, respirația urât mirositoare și tabagismul incontinent al ministrului francez. Negocierile dintre cele două capitale vor progresa rapid la sfârșitul lui 1934, atingând deopotrivă vechile litigii bilaterale (Tunisia, coasta franceză a Somaliei, calea ferată din Abisinia), cât și problemele suscitate de ascensiunea lui Hitler: dezarmare generalizată

---

[22] Lagardelle, *Mission à Rome*, p. 75.

[23] Astfel Ludwig, în prima sa carte scrisă în exilul american, *Nine Etched from Life*, New York, McBride,1934, pp. 311–342, va propune din nou un portret avantajos al ducelui, „Mussolini the Italian autocrat", exprimând convingerea că el era încă principalul garant al păcii în Europa.

(cu recunoașterea de către Roma a menținerii unei superiorități franceze, în caz de reînarmare germană), garanție internațională reînnoită privind independența Austriei și un pact de prietenie italo-iugoslav, întărit de angajamentul italian de a bloca activitatea ustașilor croați.[24] Mussolini a introdus câteva modificări fără să insiste prea mult. Ceea ce îl interesa era să obțină vizita lui Laval la Roma, în locul celei pe care prevăzuse să o facă Barthou. Vizita a avut loc în cele din urmă, la începutul lui ianuarie 1935, într-un decor important, cu o audiență la papă.[25] Dar la evenimentul major, întâlnirea în doi la Palazzo Farnese, în seara de 6 ianuarie, nu au existat nici martori și nici proces verbal, ceea ce va permite interpretări divergente și contradictorii. Scopul Ducelui era evident: el era gata să acorde Parisului asigurări consistente în privința litigiilor bilaterale și a problemelor ce țin de Europa, pentru a avea „mâinile libere" în Ethiopia. Se poate spune orice despre Laval, având în vedere tristul său parcurs din perioada colaborării. Dar înțelesese el, poate, că Ethiopia nu era un preț prea exagerat pentru a-l menține pe Mussolini în alianța antihitleristă? Ar fi fost oare de ajuns? Desigur, asta e o altă problemă. Un acord de principiu s-a tradus printr-un schimb de scrisori destul de anodin în ziua următoare, în care fraza centrală stipula că „guvernul francez nu va căuta în Ethiopia satisfacerea altor interese decât interesele economice legate de calea ferată de la Djibouti la Addis Ababa [...] și de drepturile cetățenilor și protejaților săi". Această formulă ambiguă permitea orice interpretare. Conform afirmațiilor lui Laval, ea nu implica decât acceptarea de fapt a unei preponderențe *economice* italiene în țara africană; interpretarea italiană a fost de la un cec în alb până la o pătrundere *politică* și la o eventuală expediție militară. Mussolini ar fi menționat explicit această eventualitate; Laval s-ar fi mărginit să clipească, ridicând din umeri în semn de aprobare. Ambasadorul Noël, care îl însoțea, adaugă: „În momentul schimbului de semnături, i-a spus lui Mussolini — chiar el mi-a povestit-o: «Aveți mâinile libere pentru o pătrundere economică, dar nu abuzați! Domoliți aceste mâini puternice»"[26].Totuși, duplicitatea

[24] Memorandum Pignatti (ambasador la Paris) – Leger, reprodus în De Felice, *Mussolini il Duce*, I, *Gli anni del consenso*, pp. 519–520. De notat că nu se menționa activitatea emigranților antifasciști din Franța, sursă constantă de dificultăți între cele două capitale.

[25] Ea s-a desfășurat într-un climat cordial, până ce Laval, preocupat să își lărgească baza electorală, și-a permis să solicite iertarea Acțiunii Franceze, condamnată de Sfântul Oficiu în decembrie 1926. Pius al XI-lea l-a pus la punct, ripostând că problemele de natură doctrinală privesc exclusiv Biserica. Cf. L. Noël, *Les Illusions de Stresa. L'Italie abandonnée à Hitler*, Paris, Éditions France-Empire, 1976, p. 44.

[26] Noël, *Les Illusions de Stresa*, p. 88.

lui „Bougnaparte", chiar și cu colaboratorii săi, nu o întrecea pe cea a interlocutorului său.[27]

Ducele, satisfăcut pe moment, va fi dezamăgit în lunile următoare de răceala manifestată de Quai d'Orsay, care caută să limiteze amploarea angajamentelor luate și consideră că ambasadorul francez la Roma, Charles de Chambrun, este vrăjit de dictatorul italian, ca și predecesorul său, Jouvenel.[28] Tonul urcă de ambele părți. Musolini suspendă acordul cu Iugoslavia, reia ostentativ în presă apelurile în favoarea revendicărilor germane, lansează o nouă salvă de invective împotriva Micii Antante. Atmosfera este tensionată, dar Ducele plănuiește o nouă străpungere diplomatică, după pactul Celor Patru, născut mort. Hitler tocmai refuzase propunerea britanică a unui „Locarno al spațiului aerian", pentru a favoriza dezvoltarea unilaterală a Luftwaffe a lui Goering. Eschiva Führerului repune Italia în centrul dezbaterilor. În plus, Hitler încalcă una după alta două obligații din Tratatul de la Versailles, cu plebiscitul din Sar, la 13 ianuarie 1935, și reînființarea serviciului militar obligatoriu, la 16 martie. Mussolini convoacă atunci la Stresa, pe lacul Maggiore, între 11 și 14 aprilie, o conferință care-i reunește pe cei trei șefi de guvern (el însuși, MacDonald și Flandin), asistați de miniștrii lor de externe (pentru Franța, Laval supravegheat de Leger). În principiu, el are o poziție forte: francezii și britanicii sunt gata ca, în schimbul unei ferme avertizări tripartite adresate Germaniei, să includă clauza independenței Austriei, care constituie un interes vital pentru Italia. Or, nu Austria, ci Ethiopia îi stăpânește gândurile gazdei: imensă greșeală! Pe durata celor șapte ședințe, „Ducele, care m-a frapat prin luciditatea spiritului, claritatea părerilor, stăpânirea de sine"[29], dă încontinuu târcoale problemei, sub privirea complice a lui Laval și în tăcerea îmbufnată a englezilor. La sfârșitul lucrărilor, obține aparent câștig de cauză. Declarația, fără a prevedea garanții formale, exprimă opoziția celor trei puteri la „orice denunțare unilaterală a tratatelor susceptibilă de a pune în pericol pacea *în Europa*". Ultimii doi termeni,

[27] Discreditarea care încă îl înconjoară pe Laval colaboraționistul a făcut să se uite că el a fost la mijlocul anilor 1930, după Barthou, omul politic francez care s-a ocupat cel mai mult să lege Italia mussolinianã și URSS a lui Stalin într-o alianță antihitleristă. Viziunea sa asupra politicii externe a fost atunci mai lucidă decât a celorlalți conducători ai celei de a Treia Republici, inclusiv Blum, Daladier și Reynaud. Vezi monumentala biografie de R. Meltz, *Pierre Laval. Un mystère français*, Paris, Perrin, 2018.

[28] Leger dorea de altminteri să îl recheme la Paris. Dar căsătoria lui Réné de Chambrun, nepotul preferat al lui Charles, cu Josée Laval făcea această operațiune inoportună. O va face în 1936, când Laval va fi părăsit scena.

[29] Noël, *Les Illusions de Stresa*, p. 63.

introduși la cererea lui Mussolini, vor să spună că, dincolo de frontierele continentului, așadar spre Ethiopia, Italia se consideră autorizată să își continue propria politică. Laval surâde, MacDonald adaugă: „Da, vă cunosc părerile..." Ducele va întări această mențiune la Senat, după câteva săptămâni, declarând că nu ar accepta să fie imobilizat în Brennero și împiedicat să se îndrepte „spre un alt punct al globului"[30].

Mussolini va ieși din conferință convins că a obținut cel puțin asentimentul Marii Britanii pentru expansiunea italiană în Ethiopia, după cel pe care Chamberlain i-l acordase vag în decembrie 1925.[31] Mai rămâne Franța. Întoarcerea lui Laval în fruntea unui guvern în care își păstrează portofoliul externelor, la 7 iunie 1935, îl încurajează pe Duce să ceară o confirmare a acordurilor de la Roma. Dar, de data asta, Laval tergiversează. Schimburile de scrisori dintre ei, din decembrie 1935 până în februarie 1936, nu precizează nimic, și Laval, presat de o Cameră agitată, neagă că ar fi mers dincolo de concesii exclusiv economice. Astfel că fiecare rămâne pe pozițiile sale. Mussolini, crezând sau prefăcându-se că ar crede în „ocheada complice" de la întâlnirile de la Roma și de la Stresa, dă undă verde unei convenții militare între statele majore ale celor două țări, ce nu va fi denunțată decât în decembrie 1938. Dacă n-a hotărât încă în ce moment să intervină în Ethiopia, pare a considera că Franța — ca și Anglia — îl va lăsa tacit să-și îndeplinească marele plan.

În definitiv, Stresa și urmările sale n-au dus decât la o „prefăcătorie" (Noël), în care toți participanții au partea lor de răspundere. Mussolini dăduse de înțeles că operațiunea colonială era pentru el mai importantă decât constituirea unui front antihitlerist, sau mai degrabă că ea era condiția prealabilă. A doua zi după conferință, îl va anunța pe un Hitler îngrijorat de noutățile de la Stresa că o apropiere italo-germană rămâne în continuare în opțiunile sale.[32] Pentru francezi și englezi lucrurile par a sta invers, ei refuzând să înțeleagă în ce măsură cucerirea Ethiopiei constituia de acum înainte prioritatea principală a Ducelui: și asta nu doar în politica externă, ci pentru a-și întări dictatura cezarică în interior. Acestui scop era gata să îi sacrifice pentru moment bunele raporturi cu Parisul și Londra, fără să prevadă pe atunci că ele vor fi compromise în mod durabil. Poate e excesiv să definim Stresa ca o mare ocazie pierdută, căci baza unei înțelegeri reale între cele trei puteri era prea slabă și mereu schimbătoare.

---

[30] *Ibidem*, p. 79.

[31] Lagardelle, *Mission à Rome*, p. 132.

[32] De Felice, *Mussolini il duce*, I, *Gli anni del consenso*, pp. 665–666.

Marea Britanie va fi prima care va torpila spiritul acestui acord[33] — precum și dispozițiile restante din Tratatul de la Versailles, ca și din Pactul de la Locarno —, încheind, la 18 iunie 1935, fără a consulta în prealabil nici Parisul și nici Roma, tratatul naval anglo-german care autoriza Germania să construiască o flotă de război cu un tonaj echivalent cu 35 la sută din cel deținut de Marina Regală Britanică (45 la sută pentru submarine, și noi știm ce rol ucigaș au avut în Atlantic): o concesie superioară celei pe care Londra fusese dispusă să o acorde în 1914 Kaiserliche Marine, și care reprezentase una dintre cauzele Primului Război Mondial! Ca de fiecare dată când s-a arătat divizată, și în consecință inexistentă, Europa se pregătea să cedeze în fața dictatorilor.

[33] Soutou, *L'Europe de 1815 à nos jours*, p. 228. Ministrul englez Sir Samuel Hoare încearcă să dea faptului o justificare sofisticată, dar neconvingătoare, în memoriile sale: Viscount Templewood, *Nine Troubled Years*, Londra, Collins, 1954, pp. 135–148. Politica de împăciuire a lui Neville Chamberlain a fost o consecință a lui, dar nu a fost răspunzătoare pentru ea.

6

„*FACCETTA NERA*, FRUMOASĂ ABISINIANĂ..."

Este greu de știut momentul exact în care Mussolini a plănuit cucerirea Ethiopiei. Avem de-a face, foarte probabil, cu o decizie urzită în etape succesive, ținând seama de derapajele și de ezitările adversarilor săi. Avea în vedere expansiunea colonială încă de la început, dorind să pună capăt emigrării italiene în Europa și în Americi, pe care el o resimțea ca o umilință națională: fusese martor în Elveția la situația degradantă a imigranților. Coloniștii italieni și-ar asigura în Africa o situație mult mai satisfăcătoare. Dar nici chiar când bombardează țara cu sloganuri împotriva vechilor aliați care, la conferința de pace, au exclus Italia de la împărțirea coloniilor germane și otomane[1], Ducele nu e sincer. Viziunea sa, ca, de altminteri, și cea a lui Hitler, este mai mult imperialistă decât colonialistă. Nu „bogățiile" africane îl atrăgeau cu adevărat, ci obținerea de noi și vaste teritorii, constituind o bază necesară pentru creșterea puterii Italiei călare pe două continente.[2]

Timp de zece ani, din 1923 până în 1932, grija lui a fost să perfecționeze ocuparea Libiei, legând Tripolitania cu Cirenaica.[3] Primele schițe ale unei strategii ofensive datează de la sfârșitul lui 1925, după asigurările tacite pe care le-a obținut, sau a crezut că le obține, de la

[1] Ceea ce nu era (pe deplin) adevărat.

[2] Aici regăsim, poate, ideea de demult a lui Pareto, profesorul lui de la Lausane (vezi prima parte).

[3] Ostenc, *Mussolini*, p.125.

Chamberlain. Dar ideea îl bântuia de mai multă vreme. Este mai ușor de înțeles de ce și-a fixat alegerea asupra singurului stat independent din Africa, imperiu milenar a cărui origine se pierde în mitologie, cu un creștinism ardent, mergând până la a-i acorda suveranului său, *negus neghesti,* titlurile de „Leu cuceritor al tribului lui Iuda", „Lumina lumii care învinge întunericul", „Alesul singurului nostru Dumnezeu Atotputernic". Or, tocmai această independență îl liniștea pe Duce: nu risca astfel concurența altor puteri europene. Acest prim punct înseamnă că Mussolini nu se aștepta la o reacție atât de hotărâtă a Londrei și a Parisului, pe care a luat-o ca pe un act deliberat de ostilitate și un afront personal. Urmează alte perspective de ordin geostrategic: o Ethiopie italiană s-ar afla în centrul unui vast imperiu în Cornul Africii, mergând de la posesiunile din Eritreea, în nord, la Somalia, în sud-est, și până la Libia, printr-un coridor străbătând Sudanul. Ar rezulta astfel o „masă" considerabilă de teritorii și de populații, permițându-i regimului fascist să se erijeze în putere africană. Vin, în sfârșit, considerentele de prestigiu: fiindcă exact în Ethiopia, la bătălia de la Adowa din 1 martie 1896, trupele negusului Menelik puseseră capăt primei încercări de penetrare a italienilor. Acest eveniment zdruncinase puternic cadrul *Italiettei*, „mica" Italie prefascistă. Trebuia ca de acum înainte să i se arate poporului său și lumii întregi că acest Cezar va triumfa asupra Leului lui Iuda: efectul produs asupra popularității regimului, și în special asupra propriei popularități va fi uriaș. Cât privește aspectele economice, ele rămâneau ca întotdeauna secundare în viziunea unui Mussolini convins că „intendența vine din urmă". Oricum, conflictul va costa Italia mai mult decât îi va aduce imperiul născut mort — care va lua sfârșit odată cu sosirea trupelor britanice în mai 1941.

Sfântul Scaun nu mai reprezenta o opoziție de neînlăturat, mai ales după concordat. Desigur, Ethiopia își revendica originea creștină de la regii Solomon și David, iar succesorii lui Menelik până la negusul de atunci, Hailé Sélassié, se proclamau creștini de rit oriental, religie de stat de la începutul secolului XVII. Dar țara, cu toate eforturile de modernizare, nu abolise practica sclaviei, a lapidării și, în unele regiuni, a infibulării și poligamiei, incompatibile cu doctrina creștină. Toate acestea îngăduiau ca aventura să fie prezentată drept o misiune civilizatoare a noii Rome. Atitudinea oficială de neutralitate pe care o va păstra Sfântul Scaun pe toată durata conflictului abia maschează o poziție pe deplin favorabilă agresorului. În Franța, intelectualii se vor dezlănțui într-o bătălie

de manifeste pro sau contra intervenției italiene.[4] Oricum, mobilizarea pentru apărarea Occidentului creștin, la care se aștepta Mussolini, nu se va manifesta decât la unii predicatori zeloși. Pentru atmosfera de cruciadă împotriva Antihristului va trebui așteptat războiul din Spania.

Hotărârea de a trece la o intervenție militară este luată la 30 decembrie 1934, cu câteva zile după incidentul de la Welwel, pe teritoriul Ogadenului, la frontiera somaleză, unde trupele italiene și ethiopiene (de fapt, niște miliții neregulate) se înfruntaseră într-o încăierare soldată cu o sută de morți. Ducele îi trimite un plan de acțiune foarte amănunțit șefului de stat major, mareșalul Badoglio, în care figurează două opțiuni: război *limitat* sau război *total*, însă el înclină către cel de al doilea.[5] Datele sunt importante: ele dovedesc că Ducele, contrar interpretării mai flexibile furnizate de alți martori, cum ar fi francezii Lagardelle și Noël, care nu puteau cunoaște acest document secret, prevăzuse să acționeze la momentul oportun, chiar înainte de întrevederile de la Roma cu Laval și de rezultatele întâlnirii de la Stresa. O ameliorare a climatului în Europa încă era considerată o „condiție esențială, dar fără urmări asupra acțiunii noastre". Cu alte cuvinte, dacă democrațiile occidentale se supun acestei decizii în schimbul participării sale la frontul antihitlerist, cu atât mai bine; dacă nu, o să le ia prin surprindere, convins fiind că se vor limita la proteste de principiu. Începutul intervenției militare, *„more nipponico"*[6], adică fără declarații de război — fiind vorba formal de „operațiuni pur defensive" —, era prevăzut pentru 1934. Pentru *casus belli* putea fi sufficient incidentul de la Welwel.

Lăsând de o parte aceste date, documentul este revelator din două puncte de vedere. Pe de o parte, Mussolini nu se împiedică de niciun scrupul umanitar sau de drept internațional, recurgând, de pildă, la gaze asfixiante, a căror utilizare nocivă pe fronturile Primului Război Mondial determinase, în 1925, la cea de-a treia Convenție de la Geneva, interzicerea armelor chimice. El trebuie să învingă cu orice preț, și cum Badoglio cere încă vreo câteva luni pentru pregătirea trupelor, acceptă să-și acorde o ultimă pauză diplomatică, dar nimic în plus. Pe de altă parte, nu pare să conceapă că niște imperii coloniale ca Franța și Marea Britanie, cărora li se poate adăuga Spania, care au reprimat cu o duritate extremă

[4] Max Gallo a publicat o serie de astfel de manifeste în cartea sa *L'Affaire d'Éthiopie. Aux origines de la guerre mondiale*, Paris, Éditions du Centurion, 1967, una din rarele lucrări consacrate în Franța acestui subiect.

[5] Cf. De Felice, *Mussolini il Duce*, I, *Gli anni del consenso*, p. 606 și urm.

[6] Referința privea invazia japoneză în Manciuria, începută în septembrie 1931, care îl impresionase mult pe Duce. Admirația lui pentru militarismul japonez s-a văzut confirmată în această invazie.

revoltele coloniale din anii 1920–1930, ar putea să-l învinuiască pentru folosirea unor metode la fel de radicale. Evenimentele i-au dovedit rapid că se înșela. Negusul a cerut la Societatea Națiunilor un arbitraj pentru incidentul de la Welwel, în termenii acordului italo-ethiopian din 1928. Cererea a fost sprijinită de jurisconsultul francez care reprezenta Ethiopia. Mussolini s-a simțit cu atât mai jignit cu cât, la consultările militare bilaterale, Italia tocmai se angajase să trimită în Franța nouă divizii și aviație în cazul unei agresiuni germane pe Rin.[7] În Marea Britanie, Foreign Office și-a manifestat și mai deschis sprijinul pentru Addis Ababa, în contradicție cu acordurile Mussolini–Chamberlain din 1925. O ultimă mediere, încredințată unui comitet de Cinci (Anglia, Franța, Spania, Polonia, Turcia) prevedea plasarea *de facto* a Ethiopiei sub tutela SN, ceea ce juridic era un nonsens, de vreme ce ea fusese admisă în SN în 1923 ca membru plin. După acest eșec, Mussolini a socotit că este momentul să acționeze. Negusul i-a oferit pretextul formal, mobilizându-și armata la 28 septembrie 1935. Războiul va fi declanșat în noaptea dintre 2 și 3 octombrie, în intervalul prevăzut de planul de acțiune din 30 decembrie 1934.

Bodoglio, care „pacificase" Cirenaica cu câțiva ani înainte, s-a eschivat, pretextând că un șef de stat major și „văr al regelui" (în calitate de cavaler al prea sfintei Annonciade) nu ar fi potrivit în fruntea unei expediții coloniale. Acest om viclean și dezamăgit, recordman italian cu șanse la titlul de campion mondial în arta de a profita de greșelile altuia, minimizându-le cât mai mult pe ale sale[8], nu era convins de succesul întreprinderii și înclina să creadă că puterile vor interveni să o stopeze. Victor Emanuel și militarii îi împărtășeau scepticismul. Mareșalul încercase să amâne operațiunile măcar cu un an, până în toamna lui 1936, sperând că până atunci situația internațională îl va face pe Mussolini să-și schimbe părerea. În concluzie, comanda trupelor a fost încredințată generalului Emilio De Bono. Ducele nu ignora faptul că acest militar blajin cu barbă albă și mătăsoasă, deja bătrân pentru acea vreme — născut în 1866[9] — era de o mediocritate universal recunoscută. Dar își manifes-

[7] Cf. Duroselle, *Politique extérieure de la France. La décadence, 1932–1939*, pp. 130–138, care conchide: „Se poate spune că atunci a fost atins punctul maxim al apropierii franco-italiene".

[8] Așa cum a dovedit după dezastrul de la Caporetto în 1917 — când a scăpat ca prin urechile acului la investigațiile comisiei de anchetă — și o va mai dovedi în 1940, apoi în criza din iulie–septembrie 1943, așa cum vom vedea mai jos.

[9] Ceea ce îi va aduce discutabila distincție de a fi cel mai bătrân condamnat la moarte din istoria Italiei, când va fi împușcat la 11 ianuarie 1944, la aproape 80 de ani, împreună cu Ciano și acuzații din

tase devotamentul față de el, fiind unul dintre cvadrumvirii Marșului asupra Romei și îndeosebi ca foarte îndatoritor șef al poliției cu prilejul afacerii Matteotti. În plus, De Bono, bine văzut în mediile de la curtea regală, putea reprezenta sudura dintre regim și dinastie, în momentul primei mari probe de forță a Italiei fasciste.

Din rațiuni evidente, Mussolini ținea foarte mult ca în conflict să se poată distinge formațiunile „voluntare" ale Cămășilor Negre, încadrate de trupele regulate, dar cu o structură paralelă de comandă. Farinacci, căruia nu-i putem nega luciditatea, l-a avertizat asupra limitelor acestui aport și necesității de regrupare a forțelor. Dar cum ambiția acestui etern număr doi era clar să ia conducerea corpului expediționar, Ducele a preferat să nu ia în seamă sugestia. Rezultatul va fi că milițiile fasciste nu vor juca decât un rol secundar, alături de armata de meserie, mai bine echipată și instruită. „Marele lor moment", foarte umflat de propagandă, a fost marșul asupra Gondarului, în centrul țării, și ocuparea lacului Tana de către coloana secretarului PNF, Starace. Fără a mai pune la socoteală angajarea sexagenarului Marinetti în fruntea batalionului futurist „28 octombrie" (1922), care anticipează participarea lui, încă și mai patetică, la campania din Rusia, câțiva ani mai târziu, de unde se va întoarce în pragul morții.

Mussolini a ajuns astfel să înlăture ultimele ezitări ale suveranului. Dar știa că riscă totul în această aventură și că demiterea lui ar fi fost sigură în cazul unei înfrângeri. Ce s-ar fi întâmplat atunci? O lovitură de stat antimonarhică? Nici unul din *ras*-ii partidului încă influenți, nici Balbo, la dreapta, nici chiar Farinacci, la stânga, nu l-ar fi urmat, probabil, în această derivă bonapartistă. Ca și în ajunul Marșului asupra Romei, Cămășile Negre ar fi putut cu greu să țină piept armatei. Ne întoarcem astfel la motivul pentru care Mussolini își joacă toată cariera în 1935 — cum o făcuse în 1922 și o va face iar în 1940 — pe o victorie care trebuie să cimenteze statul etic: dictatura cu picioare de lut, căreia el îi este și centru, și slăbiciune.

Miza explică de ce acest dictator atât de puțin sângeros și atât de puțin convins că ethiopienii sunt o rasă „inferioară" — tema rasială nu va interveni decât ulterior în viziunea sa — e gata să poarte un adevărat război de exterminare ca să obțină câștig de cauză.[10] Toți cei din vârful ierarhiei

procesul de la Verona. A murit cu demnitate, asemenea celorlalți.

[10] Totuși, ideea de „genocid rasial" și de „purificare etnică" exprimată de Milza, *Mussolini* (pp. 671–673), împărtășită de o vastă literatură, ni se pare excesivă, în sensul că intervenția nu decurgea

și miniștrii care aveau un minim de instrucție militară vor fi trimiși pe front; printre ei, cei doi fii mai mari ai Ducelui, Vittorio și Bruno, și ginerele său Ciano.[11] Cei mai mulți aleg aviația, dat fiind că inamicul, în afara câtorva formațiuni de mercenari anglo-saxoni, nu dispune de așa ceva. Să bombardezi și să razi de pe fața pământului sate întregi și coloane de țărani fugari cu animalele lor, ca în *Apocalypse Now*, nu comportă nicio primejdie reală (și nici nu este prea onorabil). În schimb, ethiopienii sunt combatanți obișnuiți cu războiul, și să-i înfrunți de aproape sau să cazi în mâinile lor e cu totul altceva. Între timp, războiul se desfășoară fără vreun rezultat apreciabil, cu riscul de a se înnămoli. Adowa, oraș-simbol al derutei de la 1896, a fost „eliberată", dar suntem departe de *Blitzkrieg*-ul fascist pe care și-l dorea Mussolini. Ignorându-se avertismentele africaniștilor competenți, nu s-au anticipat nici bravura adversarului, nici faptul că el își cunoaște terenul. Aceste triburi zise „barbare" sunt gata să moară pentru patria și Dumnezeul lor, care este și Dumnezeul atacatorului.

Tentativa de a pune lumea — și în primul rând Londra și Parisul — în fața faptului împlinit eșuează zi după zi. La Geneva, atmosfera este extrem de tensionată. Societatea Națiunilor n-a mai cunoscut niciodată ceva similar. În scurta ei istorie, a știut să rezolve conflicte minore; dar niciodată unul de asemenea amploare, care-l plasează pe unul dintre membrii fondatori pe banca acuzaților. Este imposibil să rezumăm aici toată această complexă confruntare diplomatică.[12] Să ne limităm la a spune că preocuparea esențială a lui Mussolini devine aceea de a nu tăia legăturile cu Marea Britanie. Conform articolului 16 din statutul său, SN condamnă Italia, la 7 octombrie 1935, ca stat agresor cu o majoritate zdrobitoare: cincizeci și doi de membri votează în acest sens; numai Austria, Albania și Ungaria se disociază. Pentru a evita aplicarea sancțiunilor economice care vor urma inevitabil acestei condamnări, Mussolini se declară dispus să transforme cucerirea Ethiopiei

---

dintr-o motivație ideologică sau biologică. Lăsând la o parte faptul că toate războaiele coloniale cunoscuseră (și vor cunoaște și după aceea) orori comparabile, Ducele nu era animat de ură (el sprijinise în 1928 numirea negusului în rangul de cavaler al preasfintei Annonciade), ci de calculul rece de a-i asigura Italiei imperiul *său*. Această motivație nu-l dezvinovățește de gravele sale răspunderi, dar le așază în contextul lor.

[11] Să observăm, în schimb, că niciunul din marii șefi naziști — de la Goebbels la Hess, de la Heydrich la Bormann, inclusiv Goering, care fusese un as al aviației în Marele Război — nu vor participa la vreo acțiune militară în noul conflict.

[12] Cititorul îi poate urmări desfășurarea în *Journal* citat al ambasadorului Aloisi, document nedestinat publicării, funciarmente obiectiv.

(care încă nu a avut loc) în mandat, asigurându-i-se Italiei ocuparea zonelor frontaliere și controlul nucleului central al țării. Inițial, Parisul și o parte din cabinetul britanic se arată oarecum favorabili acestei soluții. Un plan conceput în decembrie 1935 de Laval și de ministrul britanic de externe, Sir Samuel Hoare, va fi torpilat de succesorul acestuia, tânărul „șoim" Anthony Eden.[13] Aceeași înăsprire dinspre Quai d'Orsay, unde raporturile dintre Laval și Leger sunt la nivelul cel mai de jos. Este un alt eșec la care Ducele nu se aștepta. Totuși, sancțiunile intrate în vigoare la 18 noiembrie nu vor fi aplicate cu aceeași fermitate de toți semnatarii, mai cu seamă de statele Americii de Sud, de România, Turcia și URSS. Țările non-societare — Brazilia, Statele Unite, Japonia și Germania[14] — vor garanta schimburile lor cu Italia. Cazul german este în mod particular semnificativ fiindcă dovedește că Hitler mizează deja pe recunoștința lui Mussolini.[15] Belgia, Bulgaria, China, Grecia, Polonia își transportă produsele pe căi intermediare, deseori prin mijlociri financiare operate de City din Londra, conform eternului principiu *pecunia non olet.* Chiar pro-„genevezul" președinte ceh, Beneš, îi va spune ambasadorului Italiei clipind semnificativ din ochi: „Evident că guvernul nu poate să controleze totul..." În definitiv, impactul sancțiunilor va fi mai puțin împovărător decât se prevăzuse. Totuși, mereu om politic, Mussolini profită de el pentru a relua și a întări campania antisocietară și antioccidentală în sânul opiniei publice.[16] El laudă „autarhia" și autosuficiența economică și acoperă peninsula cu proclamații contra „sancțiunilor infame", sculptate sau scrise pe frontonul primăriilor, al sediilor partidului și al edificiilor publice. Și în privința aceasta Castro și, în zilele noastre, președintele venezuelean Maduro îi vor urma exemplul.

El știe totuși că, dacă Washingtonul cedează presiunilor britanice și instituie un embargo al cărbunelui și petrolului, toată strategia lui se va prăbuși: fără benzină pentru trupe, va trebui să dea înapoi, în chip jalnic, la Geneva și, neîndoielnic, să-și facă bagajele la Roma. La 17 decembrie, De Bono este concediat cu toate onorurile — va fi numit mareșal și cavaler al preasfintei Annonciade — pentru a rămâne cu fața curată, el și... cel

[13] Hoare nu-și va ascunde amărăciunea pentru intransigența lui Eden, ținând cont de consecințele pe care afacerea Ethiopiei le va avea asupra apropierii dintre Mussolini și Hitler. Vezi memoriile sale: Viscount Templewood, *Nine Troubled Years,* p. 156 și urm.

[14] Să amintim că cele două din urmă au părăsit SN în martie, respectiv octombrie 1933.

[15] Cf. G. Mann, *Deutsche Geschichte 1919–1945,* Frankfurt, Fisher, 1961, p. 153.

[16] Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista,* pp. 862–864.

care l-a dorit în acest post.[17] Badoglio este în cele din urmă convins să îl înlocuiască de către rege care, în acest stadiu, riscă și el să suporte consecințele unui dezastru african. Situația nu se va schimba de pe o zi pe alta, dar se va îmbunătăți treptat. Badoglio, care nu este nici un Wellington, nici un Foch (și o știe, o bilă albă pentru el), demarează, ca un profesionist experimentat ce este, o campanie metodică, evitând să întâlnească inamicul acolo unde nu e sigur că poate să-l zdrobească. Detestatul său adjunct, Rodolfo Graziani, avansează năvalnic după Somalia, inaugurând tactica pământului pârjolit, folosind fie gaze toxice, fie proiectile explozive. Agresorul este denunțat la Geneva pentru crime împotriva umanității. Delegații italieni vor nega evidența și vor prezenta la rândul lor o serie de rapoarte despre torturile și mutilările practicate de inamic. Ethiopienii vor răspunde că este vorba de trucaje. Să fi fost într-adevăr așa? *Fake news* nu au fost inventate în zilele noastre.

Hailé Sélassié primea arme și muniții, plătite din gros, de la furnizori elvețieni, olandezi, americani și mai ales francezi. Cum Mussolini se angajase prin Acordurile de la Roma să respecte interesele Parisului pe calea ferată Djibouti–Addis Ababa, el le respectă riguros. Laval a întârziat cum a putut aceste aprovizionări. Căderea auvergnatului și înlocuirea lui cu un guvern Sarraut–Flandin, în ianuarie 1936, a stârnit o vie neliniște la Palazzo Venezia. Noul cabinet francez s-a mărginit să relanseze propunerea unor negocieri de pace, imediat acceptată de negus și, după unele ezitări, de Roma. Trupele italiene trecuseră, în sfârșit, la ofensivă pe toate fronturile și Mussolini nu voia să-și compromită partea sa de pradă, dar trebuia să își manifeste bunăvoința.

În acest timp, la 7 martie 1936, Hitler începe remilitarizarea Renaniei: SN, atât de activă în conflictul ethiopian, nu reacționează. Ducele, care nu fusese informat în prealabil, profită imediat de ocazie pentru a pune în dificultate Parisul și Londra. Cinism din partea lui, desigur; dar el fusese, oare, cel dintâi care sabotase efemerul front de la Stresa? Cleștele diplomatic din jurul cazului ethiopian slăbește când Badoglio, care poartă bătăliile decisive — la Maichew, în regiunea Tigrai, la sfârșitul lui martie, apoi pe lacul Ashanghi, la începutul lui

[17] De Bono se va apăra afirmând că a urmat directivele lui Mussolini pe care nu le împărtășea. Relațiile dintre cei doi bărbați s-au înveninat. Probabil că acest lucru a influențat votul generalului împotriva Ducelui, în noaptea Marelui Consiliu. Este mai puțin evident dacă acest resentiment a contat în decizia lui Mussolini de a nu-i acorda, după procesul de la Verona, o grațiere la care durii partidului erau indiferenți, militarul foarte în vârstă fiind după părerea lor doar un figurant. Dar cum putea el să-l grațieze pe De Bono, și pe Ciano nu? A preferat să se spele pe mâini.

aprilie —, provoacă derută în resturile armatei ethiopiene. Cu poziția întărită pe teren, dar vrând să evite o extindere a sancțiunilor, Mussolini formulează un ultim proiect de pace, care constă într-o dezmembrare a Ethiopiei, după un plan ce anticipează în mod curios criza cehoslovacă, doi ani mai târziu: principalele regiuni frontaliere vor fi alipite la Eritreea și Somalia; va rămâne autonom doar un regat rămășiță din Choa, demilitarizat și sub control italian. Acest München african avea, oare, vreo șansă de reușită? Nu încape îndoială că, în cazul unei încuviințări franco-engleze, Ducele s-ar fi grăbit să submineze acest rest de independență pentru a trece la anexare definitivă. Chiar și acum, în fața francezilor care ezită, inflexibilul Eden anunță la 6 aprilie în Camera Comunelor că guvernul Majestății Sale va cere ca SN să extindă sancțiunile. Totuși, Eduard al VIII-lea, care nu-și ascunde simpatiile pentru fascism, îi va acorda o audiență, la 29 aprilie, lui Grandi, ambasador la Londra, asigurându-l de moderația britanică. Situația militară evoluează definitiv în favoarea agresorului: după plecarea lui Hailé Sélassié, care se îmbarcă la 1 mai la Djibouti pe o navă de război engleză, se instalează anarhia în spatele frontului, unde bande de tâlhari și de soldați în dezordine amenință bunurile cetățenilor străini. Ocupația italiană e văzută atunci de opinia publică occidentală ca răul cel mai mic. Când Badoglio intră, la 5 mai 1936, în Addis-Ababa, Mussolini declară mulțimii adunate sub balconul Palazzo Venezia că „războiul s-a sfârșit și pacea a fost restabilită". Este mesajul pe care țara sa, nu prea belicoasă de felul ei, dorește să-l audă, și el are parte de o primire triumfală. Ducele va aștepta încă patru zile pentru a proclama că „Italia are în sfârșit imperiul său". Între timp, redublează mesajele adresate capitalelor străine și presei internaționale, dând asigurări că Italia victorioasă „nu va provoca niciodată un război în Europa".[18] Comunică în același stil conciliant cu interlocutori francezi, precum publicistul Bertrand de Jouvenel, fostul ministru radical-socialist Louis Malvy și generalul de Castelnau. Dar slăbiciunea democrațiilor occidentale — ferme cu Italia, slabe cu Hitler — este evidentă în ochii săi și îi întărește furia la adresa lor. La 12 mai, un ultim și demn apel al lui Hailé Sélassié de la tribuna SN, întrerupt de mai multe ori de huiduielile jurnaliștilor italieni adunați în tribună, este primit cu jenă de delegați, puși în încurcătură. Mussolini a câștigat partida: în orice caz prima repriză.

[18] De Felice, *Mussolini il duce*, I, *Gli anni del consenso*, p. 743 și urm.

Este incontestabil — și cum ar putea fi altfel? — că momentul cuceririi Ethiopiei a reprezentat zenitul consensului popular în jurul regimului și șefului său victorios. Omul câștigase, după Marșul asupra Romei, pariul cel mai dramatic din cariera sa; și, de astă dată, îl câștigase singur, contra vânturilor și valurilor. Chiar și opozanții lui au recunoscut-o, și unii dintre ei s-au convertit la regim. Organizația clandestină a Partidului Comunist, care rămăsese cea mai activă din peninsulă, a fost atât de derutată încât s-a întrebat dacă nu ar trebui să-și schimbe radical tactica. Apelurile la reconcilierea italienilor, „fasciști și antifasciști", s-au înmulțit în presa emigrației. Lumea își spunea că, aidoma lui Napoleon al III-lea în cea de-a doua fază a imperiului, Mussolini ar putea opta pentru o liberalizare, sau măcar pentru o atenuare a dictaturii.[19] Această interpretare pare în același timp generoasă și nerealistă. Tiranii ies rareori la pensie și detestă tihna îmburghezirii. Forța — și, totodată, limita — lor este de a nu crede în recunoștința supușilor. Când, la 4 iulie 1936, Adunarea SN aprobă revocarea sancțiunilor cu o majoritate zdrobitoare, triumful Ducelui pe plan internațional este câștigat. El are totuși inteligența politică de a împărți victoria cu coechipierii săi. Victor Emanuel devine împărat, Badoglio viceregе al Ethiopiei și duce de Addis Ababa — și tot așa pentru toți ceilalți, într-un potop de demnități și decorații. Badoglio, ghiftuit, își va părăsi postul după o lună și se va întoarce în Italia aducând cu el tronul negusului.[20] Locul îi va fi luat de Graziani, promovat marchiz de Neghelli, care se va ilustra printr-o neiertătoare campanie de represalii împotriva gherilei locale. Bottai, care participase la conflict ca maior de infanterie, va fi numit guvernator al orașului Addis Ababa, pentru a lega simbolic această funcție de cea de guvernator al Romei pe care continua să o dețină. Cât despre Duce, el a refuzat calculat titlul de prinț. După spusele soției sale, i-ar fi răspuns suveranului: „Majestate, eu nu doresc să port decât numele meu, care este cel al unor generații întregi de țărani și de care sunt mândru"[21]. Gest nobil, în aparență, dar acest titlu l-ar fi legat de Casa de Savoia, iar el dorea să își păstreze libertatea de mișcare... pentru viitor. Pretinsa sa modestie îl va face să procedeze la

[19] Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, pp. 885–887.

[20] Anecdota după care tronul („un fotoliu modest") ar fi devenit cușca câinelui său favorit mi-a fost confirmată de nepotul mareșalului. Totuși acesta contestă — trăind în copilărie în acea locuință — că acolo ar fi depozitat Badoglio opere de artă și bijuterii provenind din Tezaurul ethiopian.

[21] Din 29 iulie 1935, pusese să se aplice la intrarea în casa familială următoarea placă: „Pe acest domeniu au trăit și au lucrat din 1600 până în 1900 generațiile de țărani Mussolini și aici s-a născut tatăl meu".

o remaniere ministerială, la 11 iunie 1936, în cursul căreia va părăsi trei dintre portofoliile pe care le deținea. Va încredința coloniile (care vor deveni Ministerul Africii Italiene) și corporațiile unor figuranți; dar externele îi vor reveni ginerelui său Galeazzo Ciano. Ducele își va lua totuși revanșa în și prin piatră: Ethiopia va fi presărată cu plăci, cu sculpturi și cu ex-voto-uri arborând profilul Ducelui, rareori pe cel al regelui și încă și mai rar pe cel al lui Badoglio.

Dacă facem bilanțul, conflictul nu a provocat decât pierderi oarecum limitate: mai puțin de 5 000 de oameni, ceva mai mulți în rândurile trupelor indigene, așa-numiții ascari[22], față de 400 000 de soldați implicați. Pentru comparație, bătălia de la Adowa, în 1896, se soldase cu circa 7 000 de morți de partea italiană, dintre care peste 2 000 de ascari. Campania dovedise mai ales că Italia avea o armată și o aviație moderne și (destul de) bine comandate, chiar dacă se confruntaseră cu trupe inferioare ca material și armament. Obeliscul de la Axum, monument sacru datat în primele secole ale erei creștine, a fost transportat la Roma și ridicat în fața Ministerului Africii Italiene, actualmente locul Organizației Națiunilor Unite pentru Alimentație și Agricultură (FAO).[23] Dar costul economic al conflictului și povara sancțiunilor erau înspăimântătoare: pe lângă „aurul pentru țară", despre care am vorbit, se demontaseră până și feroneriile din gări și grilajele grădinilor publice pentru a fi date la topit.[24] Estimările se situează între 30 și 40 de miliarde de lire, echivalentul a unu sau două miliarde de euro de acum[25], o sumă care amenință ca o măciucă bilanțul de stat și datoria publică, fiindcă împrumuturile de război nu sunt decât hârtii fără valoare. Mussolini vorbise despre Ethiopia ca despre un „pământ al făgăduinței", bogat în materii prime și în resurse minerale, care îi lipseau din plin cuceritorului.[26] Era adevărat. Dar pentru a pune în valoare subsolul și zonele fertile ale țării era nevoie de un

[22] Aceste batalioane de soldați eritreeni și libieni, echivalenții combatanților harki din armata franceză, se vor ilustra prin devotamentul și loialitatea lor în toate războaiele africane ale Italiei, inclusiv în al Doilea Război Mondial. Încă nu și-au căpătat recunoștința istorică pe care o merită.

[23] După lungi întârzieri datorate în principal tulburărilor prin care a trecut Ethiopia după căderea lui Hailé Sélassié din 1974, obeliscul, perfect restaurat, va fi restituit la începutul anilor 2000 și instalat pe locul său inițial.

[24] Astfel, *Circumvesuviana*, linia de cale ferată dimprejurul Vezuviului, era, în anii 1900, de un lux demn de cele mai bune trenuri din Belle Époque. În 1935–1936, gările și vagoanele au fost despuiate de ornamentele aurite, decorațiile și mobilierul lor, înlocuite cu bănci din lemn și lămpi cu kerosen.

[25] Dar ar trebui să ținem seama mai ales de puterea de cumpărare. Un cântec celebru din acea epocă, *Dacă aș avea o mie de lire pe lună*, exprimă dorința unui modest funcționar de a putea dispune de acest salariu pentru a întemeia un cămin.

[26] Ostenc, *Mussolini*, p. 191.

echipament colosal, trebuiau create infrastructuri, diguri și căi de comunicație, trebuiau defrișate milioane de hectare, asanate pământuri aride.

Italienii au răspuns la apel cu un entuziasm neașteptat. Vorbim în esență de țărani și de zidari din Mezzogiorno; dar erau și medici, arhitecți, ingineri, arheologi, institutori. Zecile de mii de coloniști care s-au năpustit în Ethiopia au fost desigur atrași de speranța câștigului, dar au fost deopotrivă cuceriți rapid de țara pe care o ocupaseră. Libia, Somalia italiană, Eritreea le stârniseră această încântare, Ethiopia a încoronat-o. După sfârșitul imperiului, timp de cel puțin două generații, se va simți un dor de Africa pe care francezii îl pot prea bine înțelege. Vor construi drumuri, poduri, aeroporturi, întreprinderi agricole, centre de artizanat, școli, spitale, birouri de poștă, cazărmi, clădiri moderne, canale și uzine de tratare a deșeurilor. Planul de urbanism pentru Addis Ababa — care este încă, în esență, cel al capitalei actuale — și pentru celelalte principale aglomerări urbane ale țării a fost elaborat între 1936 și 1938. Era vorba de exploatare sau de dezvoltare? Chestiunea e complexă și nu putem să o dezbatem aici. Va fi de ajuns, totuși, să observăm că Hailé Sélassié, repus pe tron de englezi în mai 1941, va garanta menținerea în țară a coloniștilor care mai rămăseseră (ulterior internați de englezi) și va apela din nou la mâna de lucru specializată italiană, preferând-o celei britanice, începând din anii 1950.

Mussolini s-a bucurat de această situație, dar numai la început. Am spus că avantajele economice ale cuceririi sale nu-l interesau până la urmă decât pentru galerie. Favorizase această dezvoltare pentru a și-i alătura pe nehotărâți la opera revoluționară de emancipare a fascismului. Încă din 1934 fusese, de altfel, primul șef al unei puteri coloniale care le acordase indigenilor (atunci libieni) „mica cetățenie", care le permitea în special celor merituoși să își continue studiile în universitățile naționale. Totuși, situația Ethiopiei rămânea dificilă, deoarece grupări de rezistență armată, susținute de șefii de clan și de clerul local, se manifestau cu brutalitate în mai multe regiuni.[27] Dar, în opinia lui, exista ceva și mai rău. Rapoartele despre „fraternizarea" soldaților și coloniștilor cu tinerele femei locale, deseori excepțional de frumoase, se înmulțeau pe biroul său și îi stârneau furia. Ca o ironie, cel mai vestit cântec al războiului se intitula *Faccetta nera* și alcătuia un mesaj în mare „binevoitor", al cărui refren

[27] Generalul de aviație Magliocco, considerat instigatorul bombardamentelor cu gaz asfixiant, va fi masacrat de rebeli într-o capcană aproape de orașul Nekemte, în iunie 1936. Răzbunarea va fi cumplită.

era: „Mutrișoară neagră,/ Frumoasă abisiniană,/ Așteaptă cu speranță/ Că e aproape ceasul/ În care-ți vom aduce/ O altă lege, un alt rege..." Această bonomie era utilă în efortul de câștigare a spiritelor pentru mesajul civilizator al Romei, atunci când acvila imperială și-ar înfige ghearele în Leul lui Iuda. E foarte verosimil ca Mussolini „rasistul" să fi luat naștere atunci, independent de Hitler și de chestiunea evreiască. Doar n-a cucerit un imperiu ca italienii să degenereze în promiscuitate și în metisaj! Sunt promulgate legi stricte împotriva căsătoriilor mixte și a raporturilor sexuale cu populația locală.[28] În cazurile extreme, și trecând dincolo de directivele Bisericii, el se declară gata să autorizeze avortul și sterilizarea. În sate și în cartierele urbane este introdusă o segregare rasială riguroasă: casele de toleranță pentru militari și coloniști vor fi „alimentate" exclusiv cu peripateticiene provenind din metropolă; ceea ce ar putea stârni un zâmbet, dacă nu ar prevesti un deznodământ funest.

[28] Există numeroase mărturii, printre care frumosul roman al lui Ennio Flaiano *Timp pentru a ucide*, seria La Gaja Scienza n. 21, Milano, Longanesi, 1947 (traducere franceză Paris, Gallimard-Le Promeneur, 2009).

7

Spre Spania

După cucerirea Ethiopiei, deși convins că efemerul front de la Stresa nu mai există, Mussolini nu vrea încă să rupă relațiile cu Londra și cu Parisul. Regimul are — sau pare a avea —, în sfârșit, rădăcini solide, popularitatea sa personală, chiar pe plan militar, o depășește cu mult pe cea a lui *Re soldato,* poporul îl adoră. Mâna lui prădalnică se apropie de statul etic și totalitar, încoronare a tuturor ambițiilor sale. Dar anul 1936, care ar fi trebuit să îi consacre triumful, îi va aduce decepții neașteptate. În mai, Frontul Popular câștigă în Franța o victorie netă în alegerile legislative. La 4 iunie, Léon Blum devine cel dintâi prim-ministru al unei țări occidentale care formează un guvern cu o majoritate susținută de vocile comuniste care îl sprijină din exterior: nici chiar guvernul format de *Frente Popular,* condus de Santiago Casares Quiroga[1], care l-a precedat în Spania, subminat de la început de disensiuni interne, nu a mers atât de departe. Anglia se află în plină criză dinastică ce va duce în decembrie la abdicarea lui Eduard al VIII-lea, provocată de pasiunea sa pentru o americancă divorțată[2]. Dar adevărata cauză, așa cum o cunoaștem astăzi, stă în atracția pe care o resimte suveranul „reformator" pentru regimurile de la Roma și mai cu seamă de la Berlin. Când prim-ministrul Baldwin, în audiența hotărâtoare, îi va spune sec: *„Sir, it's time to go"*, îndărătul

[1] Tatăl actriței Maria Casarès.

[2] Ideea că Wallis Simpson ar fi fost amanta și spioana ambasadorului Reichului în Marea Britanie și viitor ministru de externe Joachim von Ribbentrop este una dintre numeroasele licențe istorice din serialul de televiziune *The Crown*. Vezi M. Block, *Ribbentrop*, tr. fr. Paris, Pierre-Tempus, 2011, ca și *The Duchess of Windsor*, Londra, Weidenfeld, 1996, de același autor.

poveștii sentimentale care va înduioșa până în zilele noastre milioane de inimi simțitoare se disting umbrele fasciilor și ale svasticii. Și ca dovadă, neoducele și ducesa de Windsor vor fi, în călătoria de nuntă, oaspeții speciali ai Führerului.[3] Toți colaboratorii și confidenții ex-regelui vor fi imediat îndepărtați de pe scenă. Numai Churchill va reuși să se distanțeze în ultimul moment, ceea ce cam neglijează să precizeze în memoriile sale.

Afacerea din Spania nu e prioritară pentru Mussolini. Pentru el, grija principală este să-și consolideze definitiv puterea în interiorul țării. Monarhia, armata, Biserica, fasciștii disidenți, antifasciștii reziduali, cu toții trebuie să înțeleagă că nimic nu se va mai face fără el și că orice întoarcere îndărăt este de acum încolo imposibilă. Sacralizarea figurii șefului devine condiția necesară (și antidinastică) pentru perenitatea națiunii.[4] Dacă Ducele nu e statul, asemenea Führerului, cel puțin acest stat nou nu ar mai exista fără el. Totuși, dezmeticit din triumful său african și mai lucid decât s-a afirmat deseori, el înțelege că speranțele trezite în păturile populare de cucerirea Ethiopiei riscă să fie contracarate de atitudinea tergiversantă și oportunistă a vechilor clase conducătoare. Campania antiburgheză pe care o stârnește atunci se va traduce prin excesele grotești ale „anticosmopolitismului" lui Starace.[5] Ea vizează îndeosebi să-i dezvețe pe tineri de patriotismul îngust al părinților și al dascălilor lor de odinioară. Dacă Napoleon promovase generali de treizeci de ani, Mussolini se va adresa hotărât unei generații care n-a participat la începuturile mișcării și la Marșul asupra Romei. De altfel, chiar dacă apare întotdeauna oarecum stânjenit în fotografiile de propagandă, înconjurat de școlari (din nou, fostul învățător!)[6] sau mângâind (cu prudență) sugarii[7], Ducele nu va fi slăvit în versiunea „tătuc al popoarelor". Fascismul e un regim al tinerilor, și veșnic tânăr trebuie să rămână și șeful lor. Obiectivul, apropiat în acest punct de cel urmărit în aceeași epocă de Stalin, este de a pregăti un „al doilea val" revoluționar, o împrospătare a elitelor care trebuie să sudeze

[3] Plănuiau ei să-l continue în Italia? Se pare că Victor Emanuel, chiar dacă păstra o anumită afecțiune pentru „nepotul său David", care, ca prinț de Wales, i se alăturase pe frontul italian în Primul Război Mondial, s-ar fi opus.

[4] Aquarone, *L'Organizzazione dello Stato totalitario*, partea a treia; Musiedlak, *Mussolini*, pp. 284–288.

[5] Un alt exemplu printre altele (de data asta, decizia îi revine lui Mussolini): abolirea bradului de Crăciun, simbol nordic, nu mediteraneean, în 1935. Biserica a fost de acord.

[6] Organizațiile locale de „fii și fiice ale lupoaicei (romane)" din clasele primare luau numele unor „martiri ai revoluției fasciste" ale căror isprăvi trebuiau învățate pe de rost.

[7] Proslăvirea femeilor din popor care îi dădeau patriei mulți copii este un element al campaniei demografice împotriva claselor avute, vinovate de a disocia plăcerea sexuală de fertilitate.

totalitarismul cezaric și națiunea în arme. Este marea bătălie ideologică pe care o dă pentru a modela bărbatul (și femeia) fascist/ă, și căreia i se va consacra până la noul conflict mondial. O va pierde chiar înainte de înfrângerea militară fiindcă, din motivații pe care le vom examina mai târziu, tinerii nu îl vor urma până la capăt. Această „revoluție ratată"[8] urma să ancoreze fascismul ca fenomen de lungă durată în istoria națională și europeană.[9] Pentru a izbuti, trebuia să cumuleze victorii, cu mult dincolo de cea din Ethiopia, care nu constituia decât un punct de plecare.

În această perspectivă, apropierea de al Treilea Reich va deveni inevitabilă începând din iunie–iulie 1936.[10] Jurnalul lui Bottai — pe atunci singurul din vechea gardă cu care Musolini mai păstrează relații de colaborare neconflictuale și de departe cel mai lucid din punct de vedere intelectual — arată că Ducele își păstra toate prejudecățile în privința nazismului și expansionismului german; dar nu-și mai ascundea admirația geloasă pentru realizările Führerului. În mai puțin de trei ani, acesta obținuse acea putere absolută la care el nu ajunsese încă în trei lustri de activitate neîncetată! Și Hitler continua să-și bată joc de democrațiile occidentale până într-atât încât Polonia, a cărei securitate era garantată de Acordurile de la Locarno, se întorcea acum spre Germania. Ungaria, Bulgaria, precum și România și Iugoslavia, membre ale Micii Antante, vor urma curând aceeași derivă. Dacă și cele două din urmă, care își datorau poziția de după război tratatelor de pace și Societății Națiunilor, își căutau acum garanțiile la Berlin, de ce nu ar fi făcut la fel și Mussolini?

Între timp, situația s-a degradat în Spania. *Alzamiento nacional* al generalilor pucișți, cărora Franco nu le este încă șef recunoscut, izbucnește la 17–18 iulie 1936. Ducele îi sprijină imediat, dar în secret, pe insurgenți. Avioane italiene ajung în Marocul spaniol din Sardinia, în același timp cu escadrilele germane, pentru a stabili acolo podul aerian care va transporta trupele din Africa pe teritoriul național. În Baleare, voluntarii fasciști ai squadristului Arconovaldo Bonaccorsi, *alias* „El Conde Rossi", se remarcă imediat prin abuzurile lor printre „*Dragones de la muerte*".[11]

[8] Titlul unei lucrări a sociologului și teoreticianului corporatist Camillo Pellizzi, apărută în 1948, care rămâne una dintre cele mai bune analize ale fenomenului.

[9] Chiar după moartea sa fizică? Discutabil.

[10] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, Torino, Ginaudi, 1981, p. 307.

[11] Sinistrul Bonaccorsi, aderent al MSI neofascist de după război, va fi primit din nou cu toate onorurile de Franco la Madrid, la sfârșitul anilor 1950.

Georges Bernanos, martor la aceste abuzuri, va lăsa o descriere de neuitat în *Les Grands Cimetières sous la lune* (1938).Totuși, Mussolini îi propune lui Léon Blum să semneze o declarație comună de neintervenție în Spania. Blum nu îi va răspunde și se zice că ar fi afirmat: „Nu pot uita moartea lui Matteotti"[12]. Cuvinte nobile, care vor fi repede contrazise ulterior. Închiderea frontierei Pirineilor, la 8 august, însemna că nici Franța progresistă, și cu atât mai puțin Anglia conservatoare nu sunt dispuse să vină în ajutorul republicii. Ducele știe că Frontul Popular suscită multe rezerve în cabinetul conservator de la Londra. Dovada va veni curând, odată cu propunerea lui Blum de a se încheia un acord general de neintervenție, căruia Foreign Office îi ia orice aplicare efectivă. Leger obține în sfârșit capul italofilului Chambrun, care va fi lăsat fără succesor la Palazzo Farnese până la sosirea lui François-Poncet, doi ani mai târziu[13]; gravă greșeală, căci în această fază crucială nu va exista niciun reprezentant recunoscut al Franței cu care Ducele să poată iniția un dialog. Or, el ezită încă asupra atitudinii pe care ar urma să o ia. Cu afacerea ethiopiană clasată, cu rezervele statului secătuite, e util, oare, să se lanseze deschis într-un conflict care nu amenință direct interesele italiene și în care nu e sigur că poate dispune de faimoasa „greutate determinantă"? Mai mulți grei ai partidului își manifestă reținerea, cum ar fi Grandi, și chiar extremistul Farinacci.

Prima alegere a Ducelui fusese marchizul José Antonio Primo de Rivera, grande de Spania, prietenul și discipolul său, șeful formațiunii profasciste *Falanje Española*. Dar acesta a căzut imediat în mâinile republicanilor. Mussolini și-a îndesit încercările de a-l salva[14]: unii conducători moderați, la Madrid, păreau dispuși să-l cruțe în schimbul unei retrageri italiene. Atitudinea lui Franco a fost cu mult mai temătoare

[12] Noël, *Les Illusions de Stresa*, p. 104.

[13] În fapt, guvernul francez a numit un nou ambasador, pe contele de Saint-Quentin, director la Afrique-Levant, care se remarcase prin zelul său în momentul sancțiunilor. Era o provocare. În plus, scrisorile sale de acreditare nu cuprindeau formula „S.M. regele Italiei, *împăratul Ethiopiei*". Roma a refuzat să-l accepte, ceea ce era previzibil și, poate, dorit. Înțelepciunea diplomatică ar fi sugerat să se ocolească problema prelungind misiunea lui Chambrun. Este ceea ce au făcut englezii cu trimisul lor, lordul Perth, care va rămâne la Roma din octombrie 1933 până în aprilie 1939.

[14] Dintre toți liderii fascizanți europeni, José Antonio Primo de Rivera și Oswald Mosley au fost singurii pentru care Mussolini a nutrit un oarecare atașament. Admirația care o aveau pentru el acești doi patricieni, în plus și niște atleți foarte virili, îl făcea să se simtă confortabil în rolul său. Moartea lui Primo de Rivera a fost pentru el aproape un doliu personal, în vreme ce nu va mai accepta să îl întâlnească pe șeful *Blackshirts* după ce acesta se va apropia de Hitler.

și José Antonio va fi executat la 20 noiembrie 1936.[15] Pentru el era un rival mai puțin, după moartea generalului Sanjurjo, primul șef desemnat al puciștilor, într-un accident de aviație la precedentul 20 iulie. Franco va continua să poarte, în timpul și chiar după războiul civil, o luptă surdă pentru a neutraliza mișcarea falangistă.[16] Dar mesajul era clar: odată devenit omul forte al insurgenților, *Generalísimo* — așteptând să devină oficial Caudillo și șef al statului după victorie — va continua o politică exclusiv națională, în care ideea unei solidarități între regimurile fasciste nu va conta decât în măsura în care îi va satisface un interes, și doar de formă. Musolini pare să fi înțeles foarte repede despre ce este vorba. „Acest război rămâne în fond un război între spaniolii care vor să-și organizeze țara potrivit dimensiunilor reale ale ideologiilor lor"[17], declară el. Dar atunci, de ce să te arunci în această capcană?

La Burgos, sediul guvernului provizoriu naționalist, Italia se grăbește să acrediteze, înaintea celui de al Treilea Reich, un ambasador. Este vorba de fostul parlamentar și publicist Roberto Cantalupo, un conservator cândva mai degrabă francofil, raliat fără prea mult zel la fascism. Mai înainte ambasador la Rio de Janeiro, lucrase cu succes pentru a evita aderarea Braziliei la politica sancțiunilor, ceea ce îi adusese stima Ducelui. Dar avertismentele ambasadorului cu privire la oportunismul lui *listo Gallego,* „vicleanul galician", una dintre poreclele lui Franco, i-au displăcut lui Ciano, care îl va rechema la Roma după două luni, probabil sub presiunea spaniolilor. Nici Ducele nu va mai dori să-l primească.[18] Intervenția Italiei este fixată printr-un acord bilateral la 28 noiembrie. Acest text de numai o pagină și jumătate îl lega pe aliat de soarta insurecției naționaliste fără a-i oferi nimic serios în schimb. Clauzele militare nu erau specificate: oricât de secret ar fi fost documentul, se impunea prudența. Mussolini se angaja să-i garanteze lui Franco „sprijinul" său pe toată durata războiului civil, fără cea mai mică revendicare economică sau teritorială în Baleare sau în Marocul spaniol — acolo unde Londra

[15] Cuvintele sale i-au înduioșat pe judecători: „Fie ca sângele meu să fie ultimul care udă sfânta noastră patrie; *Arriba España, una, grande, libre!*" A izbutit măcar să-și salveze fratele și sora de la spânzurătoare.

[16] A reluat totuși imnul, *Cara al sol* („Fața la soare") până în anii 1970. Textul este interesant fiindcă Primo de Rivera ezitase între două formulări: „Fața la soare cu cămașa *neagră*" sau „Fața la soare cu cămașa *nouă*" și o alesese pe ultima.

[17] Cf. De Begnac, *Taccuini mussoliniani,* p. 563. E posibil ca această observație, nedatată, să fi fost adăugată ulterior.

[18] Cantalupo a lăsat o mărturisire interesantă și oarecum jalnică a misiunii sale avortate: *Fu la Spagna,* Milano, Mondadori, 1948.

și Parisul bănuiau că Italia voia să-și stabilească un cap de pod strategic. Ducele nu o va cere, chiar dacă Franco, în acel moment de nesiguranță, i-ar fi acordat-o, chit că ar fi renegat-o mai apoi. În schimb, Mussolini nu a obținut decât o obligație a celor două părți de a nu participa la nicio alianță îndreptată împotriva unuia dintre semnatari. În lunga sa carieră, rareori a împins atât de departe concesiile unilaterale.

De ce o asemenea mărinimie? De ce, oare, acest calculator înnăscut, care își arătase mereu de-a lungul anilor 1920 neîncrederea față de un oarecare fascism universal, se lasă atras într-o cruciadă ideologică pentru a susține ambițiile unui militar răzvrătit — care nici măcar nu e, strict vorbind, fascist? Farinacci s-a repezit în Spania, de unde... îl bombardează pe Duce cu mesaje pentru a-i spune că Falanga decapitată nu mai are nicio putere și că Franco a umplut-o cu oameni de încredere. Dar nici aici Mussolini nu-l va asculta pe acest camarad agitat, care țintește să-l înlocuiască pe ambasadorul Cantalupo. S-au propus numeroase explicații: dintre ele putem alege trei. Prima, care să justifice acuitatea politică a lui Mussolini, celelalte două — dimpotrivă. El este în primul rând convins că frontul naționalist va câștiga; și că trebuie, așadar, să treacă de partea învingătorului, ca întotdeauna. Lăsând la o parte factorii care luptă împotriva republicii — printre care atitudinea ostilă a Vaticanului, mult mai explicită decât în momentul agresării Ethiopiei —, a înțeles definitiv că Parisul și Londra nu vor interveni pentru a salva democrația în Spania. Dacă nu se mai îndoiește asupra atitudinii lui Stalin, nu crede că, în Anglia, conservatorii vor accepta să se așeze în spatele URSS ca să-i vină în ajutor republicii. Din această premisă, ce va fi confirmată de fapte, decurg două considerații șchioape. Pe de o parte, lunga vizită a lui Ciano în capitala germană, din 22 până în 25 octombrie 1936, va duce la semnarea protocoalelor de la Berlin, nucleul viitoarei Axe: dacă termenii lor sunt încă destul de vagi, se conturează, totuși, o unitate de acțiune între cele două regimuri cu scopul de a zdruncina ordinea europeană. Pe de altă parte, chiar dacă soarta Spaniei abia dacă a fost atinsă în aceste convorbiri, Mussolini nu se mai îndoiește că Führerul va profita de războiul civil pentru a realiza ceea ce încercase el însuși să facă în Ethiopia: demonstrarea supremației instrumentului său militar. Afacerea încurcată din Spania va deveni astfel centrul unei competiții nu numai a dictaturilor cu democrațiile, ci și a dictaturilor între ele.

Atunci încep să sosească masiv în Spania contingente italiene, în urma Cămășilor Negre venite din primele luni ale conflictului. Corpul trupelor „voluntare", CTV, format din patru divizii, cu un total de 50 000 de oameni, este creat în februarie 1937 și pus sub comanda unui general din armata regulată apropiat de regim, Mario Roatta.[19] S-a afirmat că Mussolini nu trimitea în Spania decât soldați adeseori prost echipați și puțin motivați, în vreme ce germanii și-au trimis acolo cele mai bune escadre de avioane de luptă și de bombardiere. Este inexact. Drept este că „il bersagliere" Mussolini rămânea legat de noțiunea perimată de „armată a poporului", ceea ce va avea consecințe nefaste în al Doilea Război Mondial. Totuși, într-un conflict în care aviația este menită să joace un rol considerabil, Italia va furniza 6 000 de piloți și de tehnicieni, parțial încadrați în aviația militară naționalistă, și 763 de avioane, trimotoare Savoia-Marchetti SM.79 și biplane de vânătoare Fiat CR.32 de ultimă generație. Printre aviatori se vor distinge Ettore Muti și Bruno Mussolini, care îl va înfrunta pe americanul Derek Dickinson, unul dintre așii aviației republicane, într-un duel (încheiat la paritate) despre care va vorbi presa din întreaga lume.[20] Incursiunile „aviației legionare" vor fi mai numeroase și nu mai puțin performante decât cele ale Regiunii Condor germane, chiar dacă nu li se va putea imputa, din fericire!, bombardamentul ucigaș de la Guernica. Dacă adăugăm folosirea vapoarelor și submarinelor pentru patrularea coastelor — ceea ce va atrage o gravă criză diplomatică în momentul torpilării cargoului sovietic *Comsomol,* la 14 decembrie 1936 —, precum și forțele de ordine și auxiliare, se poate afirma că participarea militară italiană a fost de ordinul a 75 000 până la 80 000 de oameni: un număr superior armatei regulate a lui Franco de la începutul insurecției (în afară de trupele coloniale), în vreme ce *Freiwillige* („voluntarii") germani, fără a socoti aviația, nu vor depăși cifra de 19 000. Ca ironie mussoliniană: întrucât Roma a aderat formal la acordul de neintervenție, biroul ministrului de externe însărcinat cu

[19] Lucrarea principală este tot cea a lui J.F. Coverdale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War,* ultima ediție, Princeton, Princeton University Press, 2015. Roatta, fost responsabil al puternicului serviciu de informații militare, apoi șef al statului major al armatei în 1941–1942, va fi arestat la sfârșitul războiului sub numeroase învinuiri, printre care complicitate la asasinarea intelectualilor antifasciști Carlo și Nello Rosselli în Franța. Va reuși să evadeze și să se refugieze în Spania, de unde se va întoarce, amnistiat, în 1966. În cazul lui, ca și în cazul lui Bonaccorsi, al prințului Borghese și al altora, Franco se va arăta recunoscător față de vechii săi „camarazi" italieni. Ar fi făcut oare la fel cu fugarul Mussolini din 1945? Vom reveni la acest subiect în epilog.

[20] Povestea duelului a fost publicată de *Time,* la 28 martie 1938. Astăzi tindem să credem că a fost inventată.

coordonarea participării italiene la conflict va lua ostentativ numele de „Ufficio del *non* intervento".

O reconstituire a celor trei ani de război civil nu-și află locul în acest volum: ea a provocat de altminteri o literatură imensă, care nu încetează nici în zilele noastre. Dar sunt de reținut două puncte esențiale. În primul rând, Mussolini n-a prevăzut unda de șoc a propagandei antifasciste, în care opozanții italieni au jucat un rol considerabil. Va fi de ajuns să amintim vibrantul apel „Astăzi aici, mâine în Italia", lansat la 13 noiembrie 1936, la Radio Barcelona, de Carlo Rosselli, care va fi asasinat în anul următor la Bagnoles-de-l'Orne, împreună cu fratele său Nello, de niște mascați aflați în slujba serviciilor secrete fasciste. Dar Ducele a subestimat și vulgata patriotică căreia Franco îi va da curs liber — mai ales după căderea lui Mussolini din 1943 și a celui de al Treilea Reich în 1945 — și care va urmări o devalorizare sistematică a contribuției italo-germane, dar în principal italiene, la victoria naționalistă.[21] Desigur, raporturile dintre cei doi au fost de la început dificile, fiindcă Mussolini, ca și Hitler, a refuzat să-și plaseze contingentul sub comandă spaniolă, ceea ce a șifonat amorul propriu al *Generalísimo*. Acesta l-a admonestat fățiș pe ambasadorul Cantalupo: „Oamenii voștri (*gente,* peiorativ spaniol pentru soldați) cred că Spania e Abisinia. Ei nu înțeleg nimic din războiul nostru!" Și totuși, greu de crezut că această victorie, mai ales după sosirea întăririlor sovietice pentru republicani, s-ar fi putut concretiza fără ajutorul celor două țări fasciste.

Cazul tipic e reprezentat de bătălia de la Guadalajara, pe drumul Madridului (8–23 martie 1937). Ea va fi celebrată în întreaga lume ca un triumf al Brigăzilor Internaționale care ar fi semănat derută printre trupele lui Mussolini. Or, continuând să omagieze curajul și sacrificiul brigadiștilor, dintre care doar prea puțini primiseră o instrucție militară adecvată[22], istoricii militari știu că *prima* fază a bătăliei a fost câștigată prin străpungerea liniilor de către diviziile italiene, și că numai neintervenția naționaliștilor, grupați pe fluviul Jarama, a împiedicat finalizarea acțiunii de învăluire, care ar fi zdrobit adversarul. *A doua* fază a bătăliei a văzut reacția republicanilor, sprijiniți de tancuri sovietice, care au

[21] Astfel, cineastul Augusto Genina va turna în 1939 un (bun) film de propagandă, coproducție italo-spaniolă, *L'Assedio dell'Alcazar* (*Asediul Alcazarului*). În final, asediații invocă numele lui Mussolini, în timp ce avioane italiene îi aprovizionează cu alimente și haine. Această secvență va fi tăiată din versiunea spaniolă a filmului.

[22] Minunata povestire a lui George Orwell, *Hommage à la Catalogne (1938)*, Paris, 10/18, 2000, este în această privință (și în altele) copleșitoare.

recucerit o parte din teren, dar fără să provoace deruta trupelor CTV, cum susținea legenda propagată imediat de mediile antifasciste. Cum se explică această inerție a celor mai bune trupe de care dispunea Franco, dacă nu prin grija de a nu lăsa niște italieni — aliați, ce e drept, dar oricum *extranjeros*[23] — să intre primii în Madrid? Orgoliul național nu ar fi putut admite așa ceva, tot edificiul așa numitei *cruzada* s-ar fi făcut țăndări. Mai bine să se întârzie căderea capitalei, ca propriile trupe ale lui Franco să pătrundă primele, ceea ce se va întâmpla la 26–28 martie 1939, punând capăt războiului civil. Franco va fi mai puțin ipocrit atunci când CTV va lua o parte decisivă la cucerirea orașelor Santander și Bilbao, la „eliberarea" Țării Bascilor spaniole în 1937, apoi la ofensiva asupra Aragonului și, în sfârșit, a Cataloniei în 1938–1939. Se poate trage așadar concluzia că „prezența CTV, care reprezintă peste douăzeci la sută din trupele naționaliste, este adeseori hotărâtoare"[24].

Al doilea element negativ este calculul greșit al lui Mussolini referitor la perceperea internațională a conflictului. Aparent, el pare să fi făcut un joc bun pe frontul diplomatic. La conferința Comitetului de neintervenție de la Londra, în septembrie 1936, apoi la cea de la Nyon, un an mai târziu, sub auspiciile agonizantei Societăți a Națiunilor, la care Roma și Berlinul refuză să participe, farsa „neintervenției" celor două dictaturi în Spania nu este dezvăluită de Franța și de Anglia, care dispun totuși de o documentație zdrobitoare.[25] URSS nu va ajunge să obțină condamnarea Italiei pentru activitatea submarinelor sale, care au mai scufundat un al doilea cargo sovietic după *Comsomol.* Mussolini mizase corect pe lipsa de curaj a occidentalilor care, după acordurile platonice de la Nyon, printr-o convenție anglo-franco-italiană de la sfârșitul lui septembrie, îi vor acorda Romei un rol paritar în acțiunea de patrulare în Mediterana. Atacatorul este de aici înainte promovat la rangul de coarbitru și Ducele poate începe să repatrieze în etape CTV, care va părăsi definitiv Spania în aprilie 1939, după cucerirea portului Alicante. Între timp, prin acordurile

[23] Naționaliștii reluaseră apelul patriotic din războiul împotriva lui Napoleon (1808–1813), *„Fuera los extranjeros!"* — care se referea la străinii (sovietici și Brigăzi Internaționale) care combăteau de partea republicană. Dar Caudillo s-a grăbit să obțină plecarea de pe pământ spaniol a tuturor contingentelor — italiene și germane — după ce și-a asigurat victoria.

[24] Cf. scurtul, dar excelentul capitol din *Mussolini. Un dictateur en guerre*, de M. Schiavon, Paris, Perrin, 2016, pp. 85–94.

[25] Dezbaterea este prezentată în termeni foarte clari și îndeajuns de obiectivi în franceză de un profesor de la Universitatea Catolică din Milano: G. Balladore Pallieri, „Quelques aspects juridiques de la non-intervention en Espagne", *Revue de droit international et de législation comparée*, Bruxelles 2/1937.

bilaterale de Paște de la 16 aprilie 1938, la care vom reveni, Londra (nu și Parisul) a recunoscut atât luarea în stăpânire italiană a Ethiopiei, cât și hotărârea Romei de a proceda la retragerea „milițiilor" de pe frontul spaniol: grea concesie diplomatică, ce presupune... că pe teren nu se află trupe italiene regulate.

Dar aventura spaniolă se dovedește un eșec. Dincolo de pierderile umane și materiale, egale, dacă nu și mai mari, cu cele din operațiunea africană[26], ea va fi costat rezervele de stat, deja secătuite de cucerirea Ethiopiei, suma considerabilă de 8,5 miliarde de lire, fără a socoti costurile de funcționare și de aprovizionare a CTV, asumate în întregime de Italia. Vorbim de dublul costului aferent asistenței economice germane și al echivalentului ajutorului sovietic — plătit cu aurul Băncii Spaniei dirijat spre Moscova. Se poate conta măcar în viitor pe recunoștința lui Franco? Ar însemna să nu-l cunoști. Caudillo nu-i va oferi lui Hitler, la șase luni după întrevederea de la Hendaye (23 octombrie 1940), decât participarea simbolică, deși vitează, a Diviziei „Azul" la campania din Rusia. Lui Mussolini îi va acorda și mai puțin: după ce copiase declarația fascistă de nebeligeranță la începutul celui de al Doilea Război Mondial, Franco se va face că nu aude atunci când la întâlnirea de la Bordighera, între 11 și 12 februarie 1941, Ducele îi va cere în van să intre în război de partea Axei, sau măcar să favorizeze o operațiune italo-germană la baza engleză din Gibraltar. În ciuda acestor respingeri, Mussolini va continua să mizeze pe cartea spaniolă până în primăvara lui 1943, când ea își va fi pierdut orice interes în ochii lui Hitler.

Dacă Mussolini a vrut într-adevăr să dea în Spania o mare bătălie de prestigiu, pentru a dovedi că *încă* este liderul fascismului mondial, rezultatul va fi un duș rece. Nici Franco și nici Hitler nu sunt dispuși să-i atribuie vreo oarecare întâietate. Realitatea este că nu a existat nicio adevărată „solidaritate fascistă" în Spania și că Italia nu s-a ales cu niciun avantaj, nici strategic și nici de altă natură.[27] În schimb, conflictul, pierdut pe teren de republicani, va deveni matricea antifascismului internațional unde se vor reuni întru ideal exilații din Paris, comuniștii de obedință sovietică și libertarienii din Lumea Nouă. Războiul din Spania a fost deseori definit ca un război civil al intelectualilor europeni. Dacă

[26] 3 819 morți și 11 000 până la 12 000 de răniți, 759 de avioane, 1 801 tunuri, 157 de tancuri, 6 791 de camioane și o mare cantitate de material. Cifre furnizate de De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, p. 465.

[27] Cf. A.J.P. Taylor, „Spain and the Axis", în *Rumours of Wars*, Londra, Hamilton, 1952, pp. 181–183.

angajarea lor directă și sacrificiul lor personal au cântărit prea puțin pe lângă mizele militare și politice, influența lor a fost, în schimb, considerabilă.[28] Simplu spus, victoria militară a fasciștilor va da naștere unei pierderi morale. Chiar unii moderați englezi, belgieni sau francezi, care îi recunoscuseră Ducelui circumstanțe atenuante în afacerea Ethiopiei, își vor exprima intransigența în privința Spaniei: încă o dată, cazul lui Bernanos, venit dinspre dreapta monarhistă a primei Acțiuni Franceze, este exemplar. În Italia, tineri mandarini și lictori crescuți de regim vor începe să se dumirească, fapt ce îi va duce la un antifascism militant și apoi la Rezistență.[29] Fronturile ideologice se radicalizează. Încercarea de a deosebi fascismul roman de varianta sa nazistă își va pierde rapid orice credibilitate. Mussolini și-a anulat capacitatea de manevră pe care știuse, de bine de rău, să o păstreze până atunci, lucru pe care îl va confirma adeziunea sa, la 6 noiembrie 1937, la pactul anti-Comintern încheiat în urmă cu un an între al Treilea Reich și Japonia. Această alegere, care contrazicea politica lui prevenitoare față de URSS, va fi urmată de retragerea, mai previzibilă, a Italiei din SN. Cel care fusese un virtuoz al jocului dublu se pregătește astfel, inexorabil, să nu mai fie decât un partener, așteptând să devină, odată cu războiul, un simplu figurant.

[28] Cf. Serra, *Une génération perdue...*, cap. IV, „Vers l'Espagne".

[29] Cf. R. Zangrandi, *Le long voyage à travers le fascisme*, pp.114 și urm.

8

De la *Anschluss* la München: acordul smuls cu forcepsul

Radicalizarea politicii externe fasciste în a doua jumătate a anilor 1930 este în afara oricărui dubiu. Unii istorici o atribuie „hotărârii dezastruoase" de a-l nominaliza pe Ciano[1] la Ministerul de Externe, în timp ce alții sunt mai nuanțați.[2] Desigur, tânărul și înflăcăratul ministru s-a arătat la început și mai înclinat decât socrul său către al Treilea Reich: „conversiunea" sa antinazistă nu va interveni decât în ajunul războiului. Dar această germanofilie impulsivă nu trebuie supraevaluată. Scopul lui Ciano este acela de a-și lărgi baza de putere și de a-și consolida rolul de presupus delfin la curtea regală și în partid, fără a uita de Sfântul Scaun. Alegerile lui sunt dublate de o vanitate personală care nu le scapă germanilor și îi face să-l trateze cu o atenție deosebită.[3] Complexele sale față de oamenii din „prima generație" care, uneori abia puțin mai în vârstă decât el, provin din tranșee și apoi din luptele gardiste, joacă și ele un rol aici. El încearcă, fără un succes imediat, să-l recheme pe prea experimentatul

[1] Milza, *Mussolini*, p. 683. Istoricii englezi (Kirkpatrick, Deakin, Seton-Watson, Hibbert) au insistat de asemenea foarte mult pe comparația Grandi–Ciano, totalmente în avantajul celui dintâi. Dar, așa cum aminteam în prima parte, Grandi a întreprins după război o discretă, dar eficientă campanie de relații în mediile anglo-saxone pentru a retrodata angajamentul său antimussolinian.

[2] Mai ales cei mai buni biografi ai săi, Guerri și Ostenc.

[3] Diplomația la orizontală, la care era foarte sensibil, a jucat și ea un rol. Germanii și-o vor aminti când, la sfârșitul lui 1943, vor strecura în celula prizonierului din Verona o frumoasă infirmieră-spioană ca să pună mâna pe jurnalul său. Dar această Frau Beetz s-a îndrăgostit de el și aventura risca să devină mai degrabă o comedie decât o dramă. Cf. prefața mea la *Journal politique* al contelui Ciano.

Grandi de la ambasada din Londra.[4] În rest, sedus de *la dolce vita* din capitală și de succesele sale mondene, va pluti în voia împrejurărilor și a intereselor lui personale (Albania, Grecia), într-o căutare neobosită de recunoaștere. Ducele o știe și, paradoxal, chiar asta este rațiunea — laolaltă cu insistența Eddei — pentru care l-a promovat în această funcție prea înaltă pentru el. O personalitate mai fermă nu i-ar fi convenit, într-un stadiu în care ultimii diplomați din vechea gardă trebuie să dispară: la zece ani după Contarini, acesta va fi cazul lui Suvich, al lui Cantalupo, Aloisi, Cerruti la Paris și al altora, toți „eurofili" și opuși Axei, scoși fără milă din circulație. Nu vor mai rămâne pe loc decât Attolico la Berlin și Rosso la Moscova, care se vor strădui din răsputeri să țină Italia în afara conflictului.

Prin urmare, Mussolini se împotmolește singur, treptat și fără întoarcere, în pactul faustic cu Hitler, cu unele ezitări și extravaganțe, dar fără să mai poată schimba direcția. Știe că o parte însemnată a acoliților săi, *trinceristi* din Primul Război Mondial, toți acei Balbo, Grandi, Bastianini[5], Muti, care au luptat alături de francezi și de englezi, rămân profund germanofobi. Va face, totuși, o vizită oficială în această Germanie atât de diferită de cea pe care o cunoscuse la începutul lui 1922. În loc să-i deschidă ochii asupra realității celui de al Treilea Reich, această experiență îl va orbi definitiv. Vizita, îndelung și minuțios pregătită, are loc de la 25 la 29 septembrie 1937. „Programul era de o asemenea dibăcie pedagogică, încât Hitler s-a abținut să-l mai îngreuneze cu discursurile sale. Nu au avut loc conversații politice. Totul trebuia să meargă de la sine."[6] Suntem departe de întâlnirea de la Stra, cu trei ani în urmă, când „caporalul din Boemia" nu inspira nicio încredere, în impermeabilul său modest, față de gazda sa marțială. Mussolini a fost impresionat de desfășurarea de trupe și de echipamente[7], de manevrele militare din Mecklenburg și din Marea

[4] Avea deopotrivă un complex față de persoanele din generația sa, care își asumaseră deja un rol internațional, ca Anthony Eden și mai ales Ramón Serrano Suñer (1901–2003), cumnatul *(„cuñadisimo")* lui Franco și mult timp principalul său adjunct. Porecla de *generissimo*, „superginere", circula pe atunci în Italia pentru a-l desemna pe Ciano.

[5] Acesta, unul dintre cei mai cinstiți „ierarhi", voluntar la 18 ani în *arditi*, spunea despre Ciano: „Băiatul ăsta n-a luptat ca noi contra nemților. N-a învățat să-i urască".

[6] Anfuso, *Du palais de Venise*, cap. II „La visite des deux caporaux".

[7] Diplomatul Albrecht von Kessel, care îl însoțea ca șef de protocol, povestește în memoriile sale (*Împotriva lui Hitler și pentru o altă Germanie*, Viena, Böhlau Verlag, 2008... titlu puțin avantajos) că fostul *bersagliere* a fost cucerit de prestanța și de ținuta soldaților din compania de onoare care defilau prin fața lui. „Am citit în ochii lui holbați că își făcuse alegerea." Pasul de gâscă, rebotezat, evident, „pas roman", va fi introdus puțin după vizită. Mussolini va nega totuși că e vorba de o influență străină (*Histoire d'une année*, p. 102).

Baltică, de disciplina și de entuziasmul mulțimilor din sate și din orașe la trecerea trenurilor paralele ale Ducelui și Führerului, de ordinea și de curățenia care domneau peste tot, fără a uita de potențialul industrial al uzinelor de armament Krupp de la Essen. Numai mâncarea nemțească prea sățioasă a suscitat unele perplexități în delegația italiană; dar cum Mussolini se mărginea la provizia sa de legume, fructe și iaurt, generoasa ospitalitate care îi era rezervată nu i-a agresat ulcerul. La Berlin, pe Maifeld-Stadion, momentul de vârf al vizitei, introdus printr-un omagiu delirant al lui Hitler, el a rostit un scurt discurs în prezența a un milion de persoane adunate sub o ploaie dezlănțuită, folosind toate efectele de tors și de bărbie, într-o germană foarte scandată, plină de înfloriturі, dar destul de sărac în substanță politică. Oricât de impresionat a fost, rămânea vigilent. Ciano, care îl însoțea, și-a dat seama de asta și a comentat:

> Din punctul de vedere al formei, vizita nu a adăugat nimic la protocoalele de la Berlin. Solidaritatea celor două regimuri va fi oare îndeajuns de puternică pentru a ține într-adevăr unite două popoare pe care rasa, civilizația, religia, gusturile le așază la antipozi unul față de altul? Vom vedea.[8]

Cu câteva luni mai înainte, la sfârșitul lui aprilie 1937, bătrânul socialist Hubert Lagardelle, care îl întâlnește pentru ultima dată pe vechiul său camarad Benito la Roma, îl găsește încă disponibil să reia dialogul cu Parisul. Trebuie să terminăm cu cearta abisiniană, îi spune el: o declarație de bunăvoință franco-engleză, căreia i s-ar putea alătura și alți membri, ar fi de ajuns pentru a întoarce foaia. „Italia și-ar relua locul la Geneva, și ambasadorul Franței la Palazzo Farnese. Colaborarea noastră ar fi din nou posibilă și fructuoasă." Când Lagardelle îl întreabă pe ce puncte precise ar putea fi reluată această colaborare, Ducele îi pomenește în termeni evazivi despre „reconstrucția Europei"; apoi, presat de interlocutorul său, sfârșește prin a menționa chestiunea austriacă.[9] Va fi al treilea moment al adevărului, punctul de cotitură după Ethiopia și Spania. Conform mai multor mărturii, Mussolini nu pare să-și închipuie că Hitler pregătește un nou puci la Viena, cel puțin nu prea curând. Chiar după asasinarea lui Dollfuss în iulie 1934, Austria continuă să graviteze formal în orbita

[8] *Journal politique* al contelui Ciano, I, la data de 29 septembrie 1937, pp. 99–100.

[9] Lagardelle, *Mission à Rome*, pp. 262–265. Autorul afirmă că a trimis, cu asentimentul lui Mussolini, această propunere la Quai d'Orsay, care a socotit-o „înșelătoare".

italiană și continuă consultările bilaterale în termenii unui acord de prietenie reînnoit în aprilie 1936. La 6 ianuarie 1935, Mussolini își manifestase către ambasadorul german la Roma, Ulrich von Hassell, dorința de a detensiona problema, admițând principiul unei „satelizări" a țării în profitul celui de al Treilea Reich.[10] Dar în toiul crizei ethiopiene, el era gata să meargă foarte departe ca să evite o participare germană la frontul sancțiunilor. Noul cancelar austriac, Kurt von Schuschnigg, descendentul unei familii patriciene din Tirolul „cucerit" în 1918 de Italia, caută să scape de tutela Romei pe care o suportă cu greu. În fața inerției democrațiilor occidentale, el decide să inițieze negocieri directe cu Berlinul. Este un pariu riscant, dar nu există alte soluții, noul raport de forțe în Europa Centrală o impune. Cancelarul e gata să accepte ideea unui protectorat italo-german pentru a salva principiul independenței austriece. Această eventualitate nu-i displace Ducelui, care își dă seama că Londra și Parisul sunt și mai puțin disponibile decât în 1934 să intervină de partea lui pentru a salva un regim „austro-fascist". Din păcate, Hitler a înțeles-o și el, iar exigențele lui se dublează. Nu mai vrea un puci, ci supunerea Vienei la unirea — *Anschluss* — cu Germania. Schuschnigg rezistă cât poate, apoi, în disperare de cauză, îl anunță pe Duce că va juca ultima carte care-i mai rămâne: un referendum, sub garanția Societății Națiunilor, care ar mai putea să dea o majoritate de voturi pentru menținerea independenței.

Este o soluție de neacceptat pentru Führer, care își vede prada îndepărtându-se, poate pentru totdeauna. Trebuie să împiedice referendumul, obținând de urgență asentimentul italian pentru o acțiune în forță. Trimisul său de încredere la Mussolini este prințul Filip de Hesse-Cassel, soțul unei alte fiice a lui Victor Emanuel, Mafalda de Savoia, care în 1944 va muri la Buchenwald, unde o vor interna naziștii.[11] Dar Hitler vrea să ridice tonul și îl trimite în grabă la Roma pe Goering, pitorescul număr doi efectiv al regimului, după neînsemnatul Hess.[12] Mareșalul „a debarcat pe malurile Tibrului, cărând după el numeroase uniforme și un costum gri-deschis, care distona în acest cadru armonios"[13]. Mussolini și Ciano au socotit că e mai bine să se eclipseze, în așteptarea

[10] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo stato totalitario*, p. 337.

[11] Lipsa de interes a lui Filip de Hesse pentru a-și salva soția va suscita multe întrebări.

[12] În acest stadiu, Goering nu mai era decât o epavă morfinomană la curtea lui Hitler. Fusese totuși un pilot de primă mână în timpul Primului Război Mondial. Niște aviatori englezi și americani vor încerca în 1945 să-l scape de tribunalul de la Nürnberg, dar responsabilitățile lui erau prea grele și a izbutit să se sinucidă cu o zi înainte de a fi spânzurat.

[13] Anfuso, *Du palais de Venise*, p. 82 și urm.

unui mesaj de la Geneva, Paris sau Londra — care nu mai venea: totuși, dacă frontul de la Stresa avea vreo rațiune să se refacă, acum ar fi fost momentul. Führerul își lansează ultimatumul către Viena, iar Ducele își lasă protejatul în voia sorții. Schuschnigg trebuie să revoce referendumul și să cedeze locul șefului naziștilor austrieci, Arthur Seyss-Inquart, care cere imediat „intervenția frățească" a Berlinului: o formulă ce va avea mult succes în secolul XX. Trupele Reichului intră în Austria la 12 martie 1938 în aclamațiile mulțimii. Un plebiscit la 10 aprilie, controlat de noii stăpâni și nu de Societatea Națiunilor, va da mai mult de 90% din sufragii *Anschluss*-ului, în timp ce se dezlănțuie o oribilă vânătoare a evreilor și a opozanților. Pretinsa unire a fost din toate punctele de vedere o anexare: Austria încorporată (*eingegliedert*) ca simplă provincie în *Deutsches Reich* nu va beneficia de niciun statut privilegiat. Hitler s-a răzbunat pe patria sa de origine pe care nu o iubea, după cum afirmase el însuși în *Mein Kampf*. *Finis Austriae* și sfârșitul oricărei veleități a lui Mussolini de a putea acționa în condiții de egalitate cu partenerul său, cu mult înainte de al Doilea Război Mondial.

Anschluss a fost pentru Mussolini un „eșec usturător"[14] pe care declarațiile „nibelungice" de recunoștință ale partenerului său n-au făcut decât să-l sublinieze. Declarația „Duce, nu o voi uita niciodată!" a unui Hitler emoționat până la lacrimi va fi o consolare foarte modestă pentru amorul său propriu batjocorit. Dar ce putea face? Pentru Londra și Paris, în punctul de renunțare la care se ajunsese, sfârșitul independenței micuței și revizionistei Austrii nu era o dramă majoră. Se putea chiar spera că asta va calma — pentru un timp — poftele de expansiune ale Führerului.[15] Pentru Mussolini, dimpotrivă, era vorba de o dublă pierdere de prestigiu și de influență în Europa Centrală, cu atât mai mult cu cât celălalt bastion al său în regiune, Ungaria, gravita din ce în ce mai mult pe orbita germană. Sfântul Scaun, care în numele episcopilor austrieci făcuse un demers pe lângă Ciano, se lovise de neputința umilitoare a regimului fascist. Discursul de la 16 martie, în care Mussolini își va justifica în fața Camerei comportamentul, imputând încăpățânării lui Schuschnigg responsabilitatea pentru evenimente, este unul dintre cele mai dezamăgitoare din cariera sa, în ciuda lăudăroșeniilor care-l punctează. Chiar și

[14] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo stato totalitario*, p. 467.

[15] Ambasadorul britanic la Viena, Selby, a recunoscut în memoriile sale (*Diplomatic Twilights*, pp. 95–97) că „refuzul nostru de a garanta frontiera italiană de la Brennero, în cazul unui atac al lui Hitler, nu-i lăsa din păcate altă posibilitate lui Mussolini". La fel și Schuschnigg în memoriile sale.

deputații servili au fost uimiți de un asemenea discurs, dovadă aplauzele lor temperate. La Marele Consiliu, Balbo proferează în zadar: „Îi vom vedea pe germani revărsându-se la Trieste!" Grandi și chiar eternul provocator Farinacci nu-și stăvilesc criticile. Al Treilea Reich domină acum frontiera Brennero, contra tuturor obiectivelor de securitate strategică ale Italiei de după Primul Război Mondial. De ce s-a mai obținut în 1918 disoluția Imperiului Habsburgic, dacă acum vedem reconstituindu-se, după douăzeci de ani, un Reich și mai puternic la poarta de intrare a peninsulei? Această perspectivă de coșmar reducea la neant veleitățile politicii fasciste. În mai 1938, Hitler era așteptat, așa cum dorea, la Roma, Napoli și Florența... îți vine să crezi că l-a citit pe Stendhal! Acolo avea să se strângă lațul Axei pe gâtul Ducelui.

O rază de speranță va veni odată cu întoarcerea lui Daladier în fruntea guvernului francez, la 10 aprilie 1938. Încă nu avem de-a face, în chip formal, cu sfârșitul majorității Frontului Popular, dar plecarea lui Blum e o afacere bună pentru Roma. „Taurul din Vaucluse" este văzut ca un expert al politicii politicianiste, un alt Laval ieșit din rezervorul radical-socialist, cu care s-ar putea găsi o modalitate de înțelegere. La Ministerul de Externe se instalează Georges Bonnet, un alt personaj care nu este ostil unei apropieri de Italia. Noul ministru dă efectiv undă verde pentru o reluare a contactelor bilaterale, dar pe baza acordurilor Mussolini–Laval din ianuarie 1935; ceea ce înseamnă să pornești pe picior greșit, întrucât cele două capitale dădeau o interpretare total diferită acestui document. Cu toate acestea, Ciano va accepta să-l întâlnească de mai multe ori pe diplomatul delegat Jules Blondel la Palazzo Farnese.[16] Faptul că ministrul a negociat personal cu un funcționar de rang inferior, contrar uzanțelor diplomatice, confirmă importanța pe care o avea pentru Roma o încheiere pozitivă a discuțiilor. Contactele se continuă mai ușor cu englezii în vederea soluționării tuturor problemelor pendinte (recunoașterea *de facto,* dacă nu *de iure,* a ocupării Ethiopiei, lichidarea problemei neintervenției în Spania, regimul de trafic naval în Mediterana, tranzit liber pe Canalul Suez) pe baza unui *gentlemen's agreement* încheiat în ianuarie 1937 între Ciano și ambasadorul englez, lordul Perth. Ansamblul acestor acorduri, zise Acordurile de Paște, parafate la Roma la 16 aprilie 1938,

[16] I se datorează un raport pătrunzător din 27 ianuarie 1938 asupra personalității lui Mussolini și vederilor sale politice, publicat în apendice la De Felice, *Mussolini il duce,* II, *Lo stato totalitario,* pp. 893–906. Blondel a servit cu folos interesele țării sale în (prea) lungul interimat dintre Chambrun și François-Poncet.

lăsa să se prevadă o soluție rapidă a contenciosului cu Franța. Mussolini ar fi putut astfel să recupereze o anumită libertate de inițiativă între democrațiile occidentale și Hitler. A fost o speranță de scurtă durată, fiindcă Parisul a pretins alte garanții și a preferat să aștepte rezultatele vizitei Führerului în Italia, prevăzută începând de la 3 mai următor pentru o durată de opt zile.

Vizita — prezentată triumfal ca apogeul solidarității dintre cele două popoare, cele două regimuri și cei doi despoți — n-a fost în realitate decât o ediție amplificată a călătoriei pe care o făcuse Ducele în Germania cu un an în urmă: primire triumfală a oaspetelui și a lugubrei sale delegații înveșmântate în negru de sus până jos[17], coregrafie spectaculoasă, mari lucrări de amenajare, desfășurare a tuturor resurselor militare terestre, aeronautice, navale ale țării, arce de triumf, defilări, expoziții, focuri de artificii și manifestări artistice de toate genurile (inclusiv de ordin culinar... revanșă asupra mâncării nemțești), până la încurcături caraghioase.[18] Singurul insucces diplomatic: papa Pius al XI-lea a refuzat să-l primească pe Führerul păgân, în ciuda solicitărilor lui Mussolini. Acesta din urmă, care păstra un rest de înțelegere pentru toanele populare, întreținut și de rapoartele de poliție, știa că orientarea germană și mai ales nazistă rămânea foarte nepopulară în peninsulă, ba chiar printre cei de la baza partidului. Poetul Trilussa compune cu această ocazie un catren (anonim) pe care publicul și-l smulge din mână pe ascuns: „Roma de travertin / Refăcută din carton / Îl salută pe zugrav / Următorul ei patron". Totuși, Ducele ajunge să se sustragă avansurilor repetate ale interlocutorului său. Dezagreabilul și îngâmfatul Ribbentrop, devenit ministru de externe după incolorul Neurath, dorește să încheie un pact de asistență militară, public sau secret, n-are importanță cum, și îl hărțuiește pe Ciano în culise. Mussolini vrea să câștige timp, mai ales că regele, care simte o repulsie fizică (reciprocă) față de Führer, copie mai proletară a istericului ciung Wilhelm al II-lea, se arată ostil acestei eventualități.[19]

---

[17] „Pe corso trece un mesager infernal / Printre ovațiile bravilor săi [...] Apa roade mereu prundișul / Dar nimeni nu mai este inocent" (E. Montale, *Primăvara hitleristă*).

[18] Hitler, care locuia la Quirinal, a sunat într-o seară ca să ceară „o femeie". Mare încurcătură a protocolului, care mizase pe castitatea Führerului. Până la urmă s-a înțeles la timp că era vorba de o cameristă *(femme de chambre)* care să-i schimbe așternutul. Cf. *Journal politique* al contelui Ciano I, la data de 7 mai 1938, p. 279.

[19] Înainte de Marele Război, în schimbul obișnuit de titluri în familiile regale, Wilhelm al II-lea îl numise pe micuțul său „văr" caporal de onoare al grenadierilor din Garda Regală, unde înălțimea cerută era de un metru și optzeci de centimetri. Ranchiunosul Victor Emanuel nu va uita și nu va ierta niciodată acest afront.

Ciano, la ordinul socrului său, contrapropune o înțelegere asupra delimitării zonelor de interes respective din Europa Centrală, de Sud și balcanică. Această propunere acoperă un obiectiv personal al ministrului italian, care vrea să obțină o renunțare formală a Reichului la propria sa „rezervă de vânătoare" din Albania. Dar „Domnul Ginere" cere și un angajament de respectare a frontierelor, cu referire evidentă la Brennero, ceea ce e mai puțin agreat la Berlin. Diversiune de această dată din partea germană, dar deschidere de principiu spre o reglare a chestiunii Tirolului meridional (Alto Adige), prevăzând „repatrierea" în Reich a celor 200 000 de neoitalieni de etnie germană. Această soluție — care retractează asigurările date odinioară de Hitler emisarilor lui Mussolini — îl plasează pe Duce în fața unei situații imposibile fiindcă, dincolo de dificultățile pe care le-ar aduce un transfer forțat de populații, ea ar contrazice public politica sa de italienizare în toate direcțiile a regiunii. Este un dialog al surzilor și vizita se va încheia fără angajamente reale, în ciuda tremolourilor verdiene și wagneriene.

Într-un discurs răsunător, pronunțat la Genova la 14 mai, după plecarea lui Hitler, Mussolini exaltă în termeni destul de găunoși „colaborarea dintre cele două revoluții". Dar nu uită să sublinieze cu tărie acordul cu Marea Britanie, „care se întinde de la Mediterana la Marea Roșie și la Oceanul Indian", și nici să menționeze „convorbirile în curs de desfășurare cu Franța, asupra cărora trebuie să rămân circumspect". E o modestă, dar nu neglijabilă ramură de măslin. Berlinul se înfurie. Parisul s-ar putea considera liniștit, cu atât mai mult cu cât Blondel s-a grăbit să scoată în relief rezerva lui Mussolini față de Hitler. Dar asta nu este de ajuns pentru a convinge Quai d'Orsay, unde Leger nu mai crede într-o reconciliere cu Roma — dacă a crezut vreodată... — și socotește că Italia este de pe acum câștigată de Berlin. Mussolini își va pierde curând orice interes pentru posibilitatea unei înțelegeri cu Franța, care îi apare din ce în ce mai mult ca punctul slab al „concertului" continental.[20] Bonnet, revenind asupra primelor sale deschideri, îi trimite lui Blondel o serie de treisprezece condiții (inclusiv renunțarea la orice nouă pretenție privitoare la statutul italienilor din Tunisia) numai bune să mențină... „persistența diferendului nostru cu Italia"[21]. Un memorandum analog îi este remis la 28 mai însărcinatului cu afaceri italian la Paris. Rezultatul acestor lungi și obositoare pălăvrăgeli a fost că s-a pierdut ocazia pentru

[20] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo stato totalitario*, p. 501.

[21] Noël, *Les Illusions de Stresa*, pp. 122–123.

o apropiere italo-franceză și că Acordurile de Paște vor rămâne ultimul pact semnat (și respectat) de Italia fascistă cu o democrație occidentală. Dar va fi, probabil, cu Anglia, nu cu Franța, exclusă acum din jocul său diplomatic — care se împotmolește tot mai mult într-o relație păguboasă cu Germania.

În cursul vizitei Führerului, Ducele ocolise un alt subiect primejdios, evitând să se alăture oricărei soluții de forță în Sudeți — care ar fi implicat dezmembrarea Cehoslovaciei. Această eventualitate, care suscita o vie preocupare în cancelariile europene, alertate de avertizările președintelui Beneš, nu producea mari emoții la Roma. Mussolini nu avea nicio simpatie pentru acest stat, artificial în opinia lui, inventat de Franța în 1918 ca scut antirevizionist. Ciano vedea mai degrabă în soarta Cehoslovaciei o monedă de schimb cu al Treilea Reich pentru a-i asigura Italiei fasciste (și lui în primul rând) anexarea protectoratului albanez. În calculele sale, aducându-i încă o coroană lui Victor Emanuel, el s-ar fi instalat definitiv în rolul de delfin, fără să mai aibă nevoie de asentimentul Ducelui și cu atât mai puțin de al partidului. Dar activismul ginerelui nu a reușit să învingă rezervele socrului. Mussolini a dat de înțeles că nu avea nicio intenție să se amestece într-o confruntare cu consecințe nesigure între occidentali și Hitler pentru o țară care rămânea marginală în strategia sa. Dacă Londra și Parisul nu au vrut „să moară pentru Viena", de ce ar fi trebuit să o facă el pentru Praga? Germanii au înțeles sensul mesajului și au revenit la atac, adaptând cu dibăcie propunerea lor de pact militar. Ribbentrop îi va declara ambasadorului italian la Berlin, Attolico, că Italia își putea păstra neutralitatea în caz de conflict cu Cehoslovacia. De astă dată, Mussolini nu a căzut în cursă: „Va trebui explicat germanilor că voi face alianța când ea va fi populară" i-a spus el lui Ciano. Și chiar dacă a adăugat: „Mă străduiesc să o fac să fie așa"[22], asta nu implica pentru moment nicio obligație din partea sa.

Așa stând lucrurile, ce a provocat, oare, revirimentul care, în criza din august–septembrie 1938, l-a făcut pe Mussolini să intervină pentru a salva pacea în Europa? O parte, minoră, a venit de la insistența guvernelor polonez și maghiar de a nu-i abandona *toată* Cehoslovacia lui Hitler, ceea ce le-ar fi lipsit de partea lor de pradă. Dar motivul principal a fost de altă natură: după decepția din Spania și umilința din operațiunea *Anschluss*, Ducele s-a lansat în ultima aventură diplomatică din

[22] *Journal politique* al contelui Ciano, la data de 27 iunie 1938, p. 313. Frază de pus în legătură cu campania rasială în curs.

viața lui, cu convingerea că el singur putea arbitra între cele două tabere. Dacă soarta Cehoslovaciei îl interesa, în continuare, prea puțin, avea în schimb prilejul, acum ori niciodată, să probeze că Italia fascistă păstra „o greutate determinantă" în mizele continentale. În acest stadiu, posibilitatea unui război generalizat, văzută ca un coșmar la Paris și la Londra, nu-i trezea niciun entuziasm. Știa că țara sa nu era pregătită și, mai ales, nu alesese încă definitiv posibilul învingător pe care să mizeze. Hitler, în schimb, le dăduse ordin generalilor săi încă recalcitranți să pună la punct Planul Verde de atac (*Fall Grün*) pentru 1 octombrie 1938. Fără îndoială că, pentru a păstra pacea pe continent, „singura soluție trecea prin Mussolini"[23].

Statul cehoslovac era singura democrație parlamentară din Europa Centrală, și mai ales singura țară industrializată din regiune: minele din Sudeți și uzinele de armament din Boemia erau în mod special râvnite de al Treilea Reich. Totuși, lăsând la o parte tensiunile dintre cehi și slovaci, republica încorporase, fără referendum și fără drept la autonomie, peste 13 milioane de locuitori, încă 3,5 milioane de germani etnici, peste un milion de unguri și mai multe sute de mii de ucraineni (ruteni) și de polonezi, adică de cetățeni de mâna a doua, mereu suspecți de separatism.[24] Locarno și urmările sale încercaseră să rezolve problema în cadrul respectării paneuropene a frontierelor. Toate acestea nu mai contau față de strategia lui Hitler care țintea, etapă după etapă, răsturnarea echilibrului continental. Londra și Parisul rămâneau formal angajate în apărarea integrității țării. Dar, în vreme ce un tratat de prietenie franco-cehoslovac fusese semnat în 1924, întărit, anul următor, de o convenție de asistență militară, obligațiile engleze erau mai vagi. Neville Chamberlain, cumnat al lui Sir Austen, de acum în fruntea guvernului „de împăciuire" bazat pe sprijinul, trebuie să o repetăm, unor largi sectoare ale opoziției liberale și laburiste, trimisese la Praga, la începutul lunii august, un fost ministru liberal, lordul Runciman, cunoscut pentru opiniile sale pacifiste, pentru a media între autoritățile centrale și germanii din Sudeți al căror lider era, evident, un nazist în slujba Berlinului, Konrad Henlein. Raportul trimisului, mai degrabă favorabil revendicărilor germane, sugera o alipire a Sudeților la Reich, fără a se atinge nucleul central al țării.[25] Beneš

[23] Taylor, *Rumours of Wars*, p. 196.

[24] Cf. Fejtö–Serra, *Le Passager du siècle*, pp. 133–139.

[25] Va fi acuzat succesiv că a fost înconjurat de spioni naziști și chiar că ar fi cedat unor șantaje sexuale. Fiul său, Sir Steven Runciman, marele istoric al cruciadelor, pe care l-am cunoscut la Londra

se declară dispus să acorde o largă autonomie Sudeților, dar avertizează țările prietene și protectoare că poftele lui Hitler nu se vor mărgini la atât. Plictisit de rezistența cehă, Chamberlain a decis să nu țină seama de avertisment.[26] Daladier și Bonnet, informați discret, au procedat la fel. Führerul spera să învingă pe toată linia: l-a primit pe Chamberlain la Bad Godesberg, la 23 septembrie, ca să-i spună că, drept „cadou" oferit bunelor relații cu Marea Britanie, va accepta să se limiteze la anexarea Sudeților, în loc de a distruge Cehoslovacia cu forța. El adăugă, și repetă într-un discurs public, că este vorba „absolut de ultima exigență" din partea sa privind achizițiile teritoriale. Dar fixează — mereu împotriva opiniei generalilor săi[27] — un ultimatum care expira la ora 14 în ziua de 28 septembrie. Cehoslovacia se mobilizează. Parisul și Londra, cu moartea în suflet, se pregăteau să facă la fel. Se ajunsese la un pas de prăpastie.

Rămânea cartea italiană. Mussolini era informat de mersul evenimentelor prin contactele lui Grandi cu Runciman și cu ministrul britanic de externe, lordul Halifax, prin rapoartele lui Attolico la Berlin, și mai cu seamă prin mesajele lui Hitler, ajunse la Roma prin prințul de Hesse. Cum instinctul îi spunea că Führerul merge la cacealma, hotărăște să facă același lucru la rândul lui. Îl însărcinează pe Ciano să-i propună lui Ribbentrop o întrevedere „pentru a lămuri condițiile intervenției italiene"[28]... pe care germanii nici măcar nu o cereau. Apoi, după ce i-a arătat astfel lui Hitler „buna lui credință", aderă imediat la propunerea lui Chamberlain de a-și asuma un rol de mediator pentru o conferință rezolutivă în patru, „peste șapte zile". Führerul nu putea să refuze, „dacă ar face-o, și-ar atrage ura întregii lumi și ar purta întreaga răspundere pentru conflict"[29]. Factor deloc secundar: Roosevelt le telegrafiase la 26 septembrie lui Hitler, precum și lui Chamberlain, Daladier și Beneš, dar nu și lui Mussolini, pentru a-și exprima speranța găsirii unei soluții consensuale. La această dată, al Treilea Reich nu dorea să-și compromită relațiile cu Statele Unite și să stânjenească propaganda nazistă, foarte activă

în anii 1990, se va erija în apărător al memoriei paterne. După el, planul i-ar fi luat lui Hitler pretextul dezmembrării Cehoslovaciei. Ipoteza merită luată în considerare, dar lucrurile au decurs altfel.

[26] În acest fel Chamberlain și-a meritat un renume solid de trădător pentru posteritate. Uităm că Churchill va face mai târziu și mai rău, renegând toate angajamentele luate față de guvernul democratic polonez aflat în exil la Londra în timpul războiului (ai cărui aderenți luptaseră vitejește pentru cauza Aliaților) cu scopul de a-i ceda Polonia lui Stalin.

[27] Cf. lucrarea clasică a lui J.W. Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power, The German Army in Politics, 1918–1945*, Londra, Mac Millan, 1954, pp. 393–398.

[28] *Journal politique* al contelui Ciano, I, la 25 septembrie, pp. 371–372.

[29] *Ibidem*, I, la data de 28 septembrie, pp. 375–377.

în rândul americanilor de origine germană.[30] Ducele, hotărând să se ducă la München, știa, prin urmare, că pacea era salvată. La fel și Chamberlain și Daladier, care erau gata de orice concesii. Cehoslovacii, excluși de la convorbiri, ceea ce era contrar dreptului internațional și unui minimum de moralitate, au înțeles că nu mai erau decât o pradă de jumulit. URSS, care nu avea frontieră comună cu Cehoslovacia, țară slavă cu care încheiase un tratat de asistență militară, corolar al tratatului franco-sovietic de la 2 mai 1935, a fost și ea îndepărtată de la negocieri. Stalin, dezamăgit, dar deloc surprins, și-a tras propriile concluzii: ideea unei apropieri de Führer, noul om forte ale Europei, oricât ar fi de anticomunist — ceea ce îi era perfect indiferent[31] — a fost întărită în mintea despotului georgian de demisia democrațiilor.

Conferința de la München, care s-a ținut într-un decor de operetă vieneză[32], a făcut obiectul mai multor descrieri, printre care cea a lui André François-Poncet[33], foarte impresionat de autoritatea unui Mussolini care alternează ca un virtuoz faze de plictiseală mohorâtă cu bruște răbufniri de energie. De fapt, el conduce lucrările, își arogă chiar funcția de interpret, ușurată de faptul că Chamberlain și Daladier abia dacă-și descleștează dinții.[34] La dreapta sa, Hitler pare redus la rangul de ordonanță, literalmente sorbindu-i cuvintele. Au fost câteva momente tensionate, mai ales când Führerul „a uitat" să-i strângă mâna lui Leger, detestat la Berlin.[35] În cele din urmă, textul adoptat relua toate condiți-

[30] Un „German-American Bund" fusese creat în 1936 de activistul Fritz Kuhn și număra pe atunci mai multe mii de aderenți. Nu va juca niciun rol politic veritabil și va fi desființat în 1941. Totuși, Statele Unite sunt și astăzi țara care numără probabil cele mai multe grupuscule neonaziste, multe admise legal prin „al patrulea amendament" al Constituției.

[31] Nu putem discuta aici rolul, dovedit de istorici, pe care l-a avut KPD german, la comanda Moscovei, în sfârșitul Republicii de la Weimar și în ascensiunea lui Hitler.

[32] Nu putem să nu amintim de întrebarea lui Chamberlain *„Do you like fishing, Prime Minister?"* pasată printre dinți unui Mussolini care îl privea cu ochii cât cepele.

[33] *Souvenirs d'une ambassade à Berlin, 1931–1938*, ediție nouă, prefață și note de J-P. Bled, Paris, Perrin, 2016. François-Poncet, deja rău văzut la Berlin, a hotărât brusc că venise ceasul să-și continue misiunea la Roma. Dar, vai!, el supraestima luciditatea politică a Ducelui și adevărata lui marjă de acțiune, așa cum vom vedea în partea a treia.

[34] O mare producție cinematografică intitulată *München* se filmează actualmente în Anglia. Mă cam tem de rolul de clovn pe care i l-ar putea atribui lui Mussolini.

[35] „În ciuda opoziției sale personale la politica zisă de împăciuire și de ostilitatea cunoscută a lui Hitler la adresa acesteia, secretarul general se pomenește chemat, fără voia lui, să asiste la conferință, miniștrii de externe nefiind convocați la această reuniune" (Saint-John Perse, „Biographie", în *Oeuvres complètes*, Gallimard, col. „Bibliothèque de la Pléiade", 1982, p. XXII). Trei inexactități în câteva rânduri: 1) erau prezenți doi miniștri de externe, Ribbentrop și Ciano, în timp ce Chamberlain, care nu avea încredere în lordul Halifax, preferase să fie însoțit de consilierul său în politică externă, Sir Horace Wilson; 2) dacă e adevărat că Bonnet evitase cu prudență să intervină la conferință, Leger voise

ile puse de Hitler la Bad Godesberg, traduse în *bel canto* de acolitul său italian, cu câteva îndulciri formale. Englezii scăpaseră cu faţa curată, ceea ce le era de ajuns. Ambasadorul la Berlin, Henderson, care îl asistase pe Chamberlain în dificila întrevedere de la Bad Godesberg, îi va atribui meritul principal Ducelui:

> Prezenţa lui *signor* Mussolini a funcţionat ca o frână asupra lui Hitler. El a prezentat cu mult tact o combinaţie a propunerilor germane cu cele franco-engleze, a reuşit să împiedice o schemă insultătoare elaborată de Ribbentrop şi a obţinut destul de uşor acordul tuturor participanţilor luând parte direct la redactarea diferitelor texte, fiindcă era singurul care se putea exprima în cele trei limbi.[36]

Reieşea clar că Sudeţii vor fi încorporaţi *de facto* în Reich, începând cu data de 10 octombrie: un răgaz foarte scurt care împiedica orice dezafectare a infrastructurilor miniere şi industriale destinate să cadă în mâinile naziştilor. O comisie internaţională (care nu s-a întrunit niciodată) ar fi trebuit să hotărască soarta celorlalte teritorii contestate. Dacă Praga refuza să se supună, şi-ar fi pierdut sprijinul aliaţilor săi occidentali, ceea ce, în cazul francez, echivala pur şi simplu cu încălcarea tratatelor din 1924–1925. Beneš, până de curând mult iubitul Parisului şi al Londrei, a fost nevoit să demisioneze. Continuarea fărâmiţării Cehoslovaciei va avea loc cu mult înainte de război, odată cu constituirea protectoratului Boemia-Moravia (16 martie 1939) şi crearea, în ajun, a unui vasal al celui de al Treilea Reich, Republica Slovaciei, sub preşedinţia unui prelat catolic, monseniorul Jozef Tiso.[37] Între timp, Polonia şi Ungaria luaseră parte activ la împărţeală.

În mod evident, acest acord smuls cu forcepsul era pentru Hitler — şi, din alte pricini, pentru Mussolini — un test care le îngăduia să măsoare, după remilitarizarea Renaniei şi după *Anschluss*, gradul de slăbiciune

---

să fie acolo pentru a-l supraveghea pe Daladier, cel prea maleabil, pe care o parte din radicali voiau să-l înlăture de la putere; 3) Leger nu era atât de rău văzut de germani pentru opoziţia sa, încă discretă, la politica de împăciuire, cât pentru angajarea lui în favoarea Cehoslovaciei şi a Micii Antante, moştenită de la Berthelot. Să adăugăm şi prejudecata rasială a Führerului faţă de diplomatul de origine antileză.

[36] *Sic.* Patru cu italiana... Cf. Sir N. Henderson, *Failure of a Mission, Final Exposure of Hitler,* Londra, Hodder & Stoughton, 1940, cap. V, îndeosebi pp. 166–167. „Schema Ribbentrop" nu era decât o ficţiune pentru a exagera atitudinea moderată a Führerului. Henderson era complet cucerit de cauza împăciuirii. Ca şi premierul său, i-ar fi sacrificat, probabil, întreaga Cehoslovacie Führerului ca să evite războiul.

[37] Spânzurat în 1947 pentru crime de război, Tiso este încă venerat printre unii naţionalişti ca martir şi precursor al independenţei slovace. Sfântul Scaun nu a tranşat niciodată cazul său.

al conducătorilor occidentali. Acel *„It's peace in our time"* pe care un Chamberlain binedispus[38] și un Daladier surprins și dezgustat de acest entuziasm îl aduceau acasă ca dovadă a rușinoasei lor renunțări nu fusese realmente în pericol. La sfârșitul lucrărilor, când Hitler s-a întors spre generalii săi zicându-le: „Moșneagul ăsta [Chamberlain] m-a lipsit de plăcerea de a-mi face intrarea în Praga!"[39], el știa că plăcerea nu era amânată decât preț de câteva luni, așteptând momentul când va fi pregătit să declanșeze războiul în Europa. De aceea, diferențele între „münchenezi" și „antimünchenezi" — *appeasers and not* — care au sfâșiat inteligheția la sfârșitul anilor 1930 erau depășite de evenimente. Se aplicau criterii perimate, moștenite de la Secolul Luminilor, de la Revoluția Franceză și de la „primăvara popoarelor" din 1848, acolo unde *Realpolitik* în marșul ei fatal făcea totalitarismele să se apropie între ele, independent de ideologie și în cel mai deplin dispreț al internaționalismului. Mai mult decât în Spania, intelectualii n-au jucat decât un rol de fațadă în aceste împrejurări. Pactul germano-sovietic de la 23 august 1939, dublat de protocoale secrete dintre care cel mai important transpunea în act partiția Poloniei, va pune capăt acestor iluzii.

[38] Când a declarat puțin mai târziu în Camera Comunelor: „În ciuda diferendelor noastre pe mai multe subiecte, trebuie să îi mulțumesc prim-ministrului Mussolini pentru rolul său constructiv în acest deznodământ", dictatorul italian a fost ovaționat de deputați. Churchill, care era de față, evită să precizeze dacă a aplaudat și el.

[39] Raportat de G. Mann, *Deutsche Geschichte 1919–1945*, p. 175.

9

Trădarea „rasei"

La întoarcerea de la München, Ducele fusese și el primit de o mulțime sincer entuziasmată de această dată, atunci când proclamase din balconul Palazzo Venezia: „Este pace în dreptate!" Ar fi trebuit să se bucure de această consacrare a sa în rolul de arbitru al Europei. Dar a primit, mai cu seamă, a nu știu câta confirmare că poporul *său* nu voia război; a fost cu atât mai contrariat, cu cât se contura încă de acum atitudinea de consternare a populației față de adoptarea legilor rasiale, introduse oficial la începutul lunii.[1]

Unii adepți ai tendinței istorice pe care am putea-o numi „reconstructivistă" au afirmat că germenii unui Mussolini rasist se găsesc în tinerețea lui socialistă și că ar exista deci o coerență (negativă) de fond în felul în care a abordat problema evreiască. Interpretarea în general admisă rămâne, însă, aceea că fascismul nu are la origine nicio componentă antisemită, caz aproape unic printre mișcările de extremă dreaptă din Europa.[2] Mussolini subliniase și mai puternic acest lucru în convorbirile lui cu Ludwig, știind, firește, că marele reporter de la Weimar era el însuși evreu de origine. „Antisemitismul nu există în Italia"[3], i-a declarat el răspicat. Lăsând la o parte cazul deja evocat al lui Aldo Finzi, un alt evreu, Guido Jung, fusese un excelent ministru

[1] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, p. 537 și urm.

[2] Chiar *Blackshirts* ale lui Mosley, într-o Anglie care dăduse în secolul XIX un premier ca Benjamin Disraeli, nu scăpau de această funestă tendință care le apropia ideologic de nazism mult mai mult decât de fascism.

[3] Ludwig, *Entretiens*, pp. 109–110.

de finanțe în anii 1930; va fi înlăturat discret, la un moment dat, din celelalte funcții, dar va rămâne membru al Camerei fasciste până la începutul războiului.[4] Doi evrei — Margherita Sarfatti și matematicianul Salvatore Pincherle[5] — fuseseră în 1925 printre primii semnatari ai manifestului intelectualilor fasciști al lui Gentile. Alți intelectuali, ca arheologul Alessandro Della Sera, istoricul Antichității Mario Attilio Levi, fiziologul Carlo Foà, juristul Giorgio Mortara, filosoful dreptului Giorgio del Vecchio, fuseseră personalități de frunte ale culturii oficiale din anii 1920–1930.[6] Dacă exista o prejudecată împotriva „poporului deicid" în tradiția italiană, ea era mai curând de origine clericală. Termenii *giudeo, giudaico* erau adesea preferați celor de *ebreo, ebraico,* fiindcă trimiteau la tradiția catolică a trădării lui Hristos de către Iuda și la renegarea lui de către poporul evreu. Am menționat deja cazul lui Preziosi, cel mai redutabil propagandist antisemit al regimului[7], care era un preot caterisit. Emanciparea evreilor italieni, după Napoleon, a însoțit și a ilustrat toată istoria unității naționale, de la *Risorgimento*[8] până la Primul Război Mondial. Astfel, la Trieste — anexat Imperiului Habsburgic până în 1918 —, „evreu" și „italian iredentist" (adică patriot) deveniseră sinonime pentru autoritățile austro-ungare.[9] Alt exemplu: Ernesto Nathan fusese, din 1907 până în 1913, un primar eficient și modernizator al Romei — *pe atunci* a papilor. Aportul lui a fost esențial: populația evreiască italiană, de numai

[4] El va rupe definitiv cu regimul în 1943 și se va muta în Regatul de Sud (vezi partea a treia) unde își va recăpăta postul de ministru de finanțe în cabinetul Badoglio. Jung va avea astfel „calitatea" cvasiunică de a fi ocupat funcții de conducere în trei rânduri: înainte de Mussolini, sub Mussolini și după Mussolini.

[5] Văr îndepărtat al scriitorului Alberto Moravia, care avea acest nume de familie. Pincherle erau una dintre marile familii ale aristocrației intelectuale și sociale evreiești din Italia secolelor XIX și XX.

[6] Cazul lui Del Vecchio este cel mai tulburător. Ascuns într-o mănăstire în timpul ocupației germane și convertit la catolicism, a rămas apropiat de MSI neofascist în perioada de după război. Un martor de încredere mi-a spus că a păstrat până la moarte un bust al lui Mussolini în biroul său, alături de scrisoarea — pusă în ramă — în care Ducele își exprima „regretul" de a fi fost nevoit să-l îndepărteze în momentul legilor (rasiale).

[7] Nu a fost singurul: un așa-zis filosof, ezoterist și fals baron sicilian, Julius Evola, care, spre deosebire de Preziosi, se bucura de stima lui Mussolini, a exprimat întru un jargon pseudoerudit cuvinte la fel de infame într-o avalanșă de texte care mai stârnesc admirația unora — chiar și în Franța — până în zilele noastre. În anii 1960–1970, acest Heidegger de pizzerie, cu membrele inferioare paralizate de la un bombardament la Viena în 1945, devenise teoreticianul extremiștilor și al teroriștilor de dreapta, în disensiune cu linia „parlamentaristă" a majorității MSI.

[8] Când i s-a reproșat contelui Cavour, cel mai mare bărbat de stat italian, că are un secretar evreu, le-a răspuns adversarilor săi: „Este un patriot cu mult mai bun decât voi".

[9] Vorbesc pe larg despre acest subiect în biografia mea *Italo Svevo, ou l'Antivie,* la care îmi permit să-l trimit pe cititor pentru mai multe detalii.

câteva zeci de mii de suflete[10], își manifestase devotamentul pentru cauza națională, la fel cu evreii francezi, englezi, austrieci și germani în taberele lor, așa cum o dovedește comportarea lor exemplară în Primul Război Mondial.

Cum, în plus, membrii comunităților evreiești, mai ales din centrul și din nordul peninsulei[11], erau de un nivel intelectual și social foarte ridicat, uneori recunoscut prin titluri de noblețe, rezultă că erau — pe bună dreptate — suprareprezentați la nivelul clasei diriguitoare a țării, în asigurări, finanțe, universități, științe și profesiuni liberale, dar și în administrație și în armată. Pentru societatea italiană era vorba de o îmbogățire în ansamblul ei, care nu crea nici cele mai slabe premise pentru apariția unei „probleme" evreiești. O situație ideală, prin urmare? Da și nu. În majoritate, evreii italieni, religioși sau nu, erau de vocație liberală sau conservatoare (cu o puternică minoritate socialistă) și au asistat la dezvoltarea fascismului cu multă circumspecție. Totuși, din rațiuni complexe pe care nu le putem detalia aici[12], consolidarea regimului i-a întărit pe cei mai mulți în ideea că trebuie să se acomodeze cu noua realitate a statului italian. Astfel, dacă vor fi trei evrei printre cei treisprezece profesori universitari care au refuzat să depună jurământul de credință față de fascism, au fost în același timp foarte mulți evrei printre cei 1 200 care au depus jurământul. Cititorul va găsi cea mai subtilă analiză a acestor fapte în povestirile lui Giorgio Bassani, marele scriitor care, în opinia mea, a descris cel mai bine acest traseu sinuos în toată opera lui.[13] Această situație se va schimba dramatic odată cu legile rasiale și va duce, în anumite cazuri, la o retrodatare a angajamentului antifascist al evreilor italieni și al comunităților care îi reprezentau.[14]

---

[10] Ca și comunitatea protestantă, prea adesea uitată, și care va fi și ea ostracizată.

[11] Lăsând la o parte o implantare foarte veche (cea mai veche din Occident) la Roma, compusă mai ales din comercianți și meșteșugari, populația evreiască era numeric neînsemnată în sudul cizmei.

[12] Trimit din nou la primele două capitole ale lucrării de referință: De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino, Einaudi, 1961, de mai multe ori republicată și adăugită. I s-a adăugat ulterior o literatură abundentă.

[13] Cf. G. Bassani, *Le Roman de Ferrare*, Paris, Gallimard, 2006 (trad. rom. *Romanul Ferrarei*, București, Univers, 1990, n. tr.). Trebuie, de asemenea, să citățm și alți scriitori importanți, ca Alberto Vigevani, autor îndeosebi al volumului *Un dénommé Ramondès*, prefață de M. Serra, Paris, Cahiers de l'Hotel de Galliffet, 2019.

[14] A existat, invers, cazul foarte dureros al unor evrei fasciști care și-au păstrat angajamentul după legile rasiale și au publicat până la război o mică revistă, *Drapelul nostru*. Animatorul ei, un bancher bogat din Torino, va fi masacrat de SS în octombrie 1943. Scriitorul Alain Elkann, unul dintre nepoții săi, s-a inspirat din acest caz într-un roman înfiorător, *Piazza Carignano*, Paris, Régine Deforges, 1989.

Să ne întoarcem la chestiunea inițială: dacă fascismul nu avea origini antisemite, oare campania rasială lansată de legile introduse la 5 septembrie 1938 corespundea unei lovituri de teatru, un soi de „surpriză lugubră", complet neașteptată? Și aici, da și nu. Ideea unei „apărări a rasei italiene" era veche la Mussolini: o exprimase mai ales la începutul amplului discurs programatic al Înălțării, la 26 mai 1927, pe care l-am citat în legătură cu Locarno. Desigur, era încă vorba în esență de măsuri de sănătate publică împotriva pelagrei, tuberculozei, alcoolismului, scăderii natalității și așa mai departe. Campania demografică fusese unul dintre sloganurile regimului. De altfel, Ducele cultivase relațiile cu conducători sioniști ca Haim Weizmann, viitorul prim președinte al statului Israel: era cealaltă față a politicii sale proarabe, ambele acționând într-o optică în principal antiengleză în Palestina și în Orientul Mijlociu.[15] Dar era, poate, în ordinea lucrurilor ca dorința de a modela omul nou, după proiectul totalitar-cezaric al anilor 1930, să conducă la o radicalizare teoretică și politică. Contaminată odată cu venirea la putere a lui Hitler, propaganda fascistă asumă un caracter din ce în ce mai antisemit. Jurnalul lui Farinacci, *Il Regime fascista* din Cremona, dă lovitura de începere. Dar același ton îl regăsim și în cotidianul lui Mussolini *Il Popolo d'Italia,* denunțând profiturile obținute de finanța internațională (evreiască) din sancțiunile contra Italiei.

Evreii italieni nu erau oare, în esență, niște burghezi cosmopoliți, din cei aflați în vizorul celui de al „doilea val" al fascismului? Marginalizarea lor ar fi garantat că acest om nou — care nu exista decât în delirurile lui Mussolini și ale lui Bottai — se va elibera de vechile tendințe spre pacifism și spre acomodare, tendințe „tipic" evreiești. Între timp, Ducele s-a convins că ei întrețin relații statornice cu antifascismul internațional, la Moscova, ca și la Paris și în Statele Unite. În fapt, printre principalii opozanți din exil, numai socialiștii Giuseppe Emanuele Modigliani[16] și Claudio Treves, decedat la Paris în 1933, plus niște intelectualii mai tineri, precum Carlo Levi, Leo Valiani, Emilio Sereni și frații Rosselli, asasinați în 1937 în Franța, la care se mai adaugă câțiva, erau evrei. Un singur evreu — Umberto Terracini[17] — figura împreună cu Gramsci,

[15] De Felice, *Storia degli ebrei italieni,* pp. 162–170.

[16] Modigliani (fratele mai vârstnic al marelui pictor Amedeo) va fi curajosul avocat al familiei Matteotti la procesul asasinilor deputatului socialist, apărați de Farinacci. Elocvența desfășurată de cei doi adversari la bară ar merita să-și găsească un dramaturg.

[17] Văr al scriitorilor de expresie italiană și franceză Enrico și Jeanne Terracini, care mi-au fost prieteni dragi.

Bombacci și Togliatti în primul grup conducător al PCI, denumit Partid Comunist al Italiei în 1921. Situația se va schimba, evident, după introducerea legilor rasiale și începutul războiului. Astfel, filosoful și opozantul Eugenio Colorni va fi asasinat la Roma, în timpul Republicii Sociale, în mai 1944, într-o ambuscadă a milițiilor fasciste. La fel se va întâmpla și cu o altă personalitate eminentă, istoricul Leone Ginzburg, mort în închisoare ca urmare a torturilor îndurate.[18]

Nu avem de-a face, așadar, cu o viziune „biologică", ci cu o viziune „culturală", ceea ce o face, poate, și mai sinistră. Evreii nu erau (în mod necesar) „inferiori", ci pur și simplu „alții", ceea ce nu schimbă fundamental problema, odată ce trebuiau expulzați din corpul activ al națiunii. Riscurile de metisaj, după ocuparea Ethiopiei, au jucat și ele o parte deloc neglijabilă în adoptarea legilor rasiale, așa cum am mai spus. Fie că Mussolini a crezut sau nu în ideea confuză a unei „rase italiene", un concept ce-și trăgea rădăcinile obscure din pozitivismul secolului al XIX-lea, rasismul devenea un element mobilizator, util într-un grandios proiect de recucerire ideologică.[19] În schimb, apropierea de al Treilea Reich a fost în această privință mai puțin decisivă, cel puțin la început. Mussolini îl sfătuise pe Hitler, a doua zi după triumful său, „să nu exagereze" în chestiunea evreiască, pentru a liniști mediile internaționale.[20] Scuza salvatoare conform căreia Ducele ar fi fost mânat — chiar constrâns — să introducă legislația sub presiune germană, atunci când Axa nu ajunsese încă la o alianță formală, nu stă în picioare. Dacă el simțea nevoia să se ralieze la platforma ideologică a național-socialismului, voia să o facă în ritmul și în felul său, fără să dea impresia că ar copia pe oricine altcineva.[21] Această atitudine plină de ocolișuri, care îi seamănă atât de bine, va continua încă niște ani.

În 1934, în perioada primei întâlniri cu Hitler la Stra, el autorizează traducerea italiană a volumului *Mein Kampf*, care va fi publicată cu finanțare ministerială, fiindcă editorul se îndoia de succesul comercial al acestei „cărămizi ilizibile". În același timp — dedublare tipic mussoliniană! — el autorizează, la îndemnul lui Gentile, transformarea Institutului

[18] A. D'Orsi, *L'intellettuale antifascista. Ritratto di Leone Ginzburg*, Milano, Neri Pozza, 2019. Era soțul scriitoarei Natalia Ginzburg și tatăl istoricului Carlo Ginzburg.

[19] Cf. analiza aprofundată a lui M.-A. Matard-Bonucci, *L'Italie fasciste et la persécution des Juifs*, Paris, Perrin, 2007.

[20] Raportul maiorului Renzetti către Mussolini din 14 mai 1933, în De Felice, *Mussolini e Hitler*, pp. 291–294.

[21] De Felice, *Storia degli ebrei italieni*, pp. 246–248.

de Studii Germanice din Roma în centru de primire a intelectualilor germani persecutați de al Treilea Reich — mai ales a evreilor. Printre personajele prestigioase care au fost primite aici îi citãm pe filosoful Karl Lövith, poetul Karl Wolfskehl, scriitorul Rudolf Borchardt, istoricul de artă Percy Gothein și mulți alții.[22] Mussolini a lăsat lucrurile să meargă până acolo încât s-a calculat că, până în 1938, Italia fascistă a primit aproape 20 000 de refugiați germani — și austrieci după *Anschluss*, cel mai vestit dintre ei fiind Robert Musil, care va lucra în Italia și apoi în Elveția la *Omul fără însușiri* —, printre care 18 000 de evrei. De îndată ce s-a schimbat situația, au izbutit să plece aproape toți în Elveția, Statele Unite, Australia sau Noua Zeelandă.[23] Pe cât se pare, niciunul dintre ei nu va fi predat naziștilor, cel puțin până la Salò. Evreii italieni n-au avut parte de atâta atenție.

Promulgarea legilor rasiale a fost precedată de una dintre cele mai mari campanii de perfidie din *ventennio*: negând inevitabilul până în ultimul moment, regimul urmărea în principal să împiedice o plasare a bunurilor care le-ar fi permis evreilor italieni să renunțe la timp la capitalurile lor în condiții relativ decente. Totuși, un prim semnal contrar a fost dat de publicarea și larga difuzare, la 14 iulie 1938, a unui anonim „Manifest al rasei": acest talmeș-balmeș pseudoștiințific, care fusese revăzut de Mussolini personal, a provocat o asemenea consternare în opinia publică încât, după zece zile, PNF a publicat lista celor zece semnatari, majoritatea cercetători și asistenți de categoria a doua, dar dintre care cel puțin doi erau savanți cunoscuți: endocrinologul Nicola Pende și demograful și statisticianul Franco Savorgnan.[24] Între septembrie și noiembrie, legislația a fost introdusă cu o hotărâre și cu o rapiditate care dovedesc că angrenajul administrativ fusese elaborat de mult. Momentul capital a fost discuția la Marele Consiliu al Fascismului din 6 octombrie, despre care e de ajuns să citim mărturia lui Ciano:

---

[22] Cf. lucrarea, între povestire și memorii, a lui K. Voigt (el însuși fiu al unuia dintre acești refugiați), *Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933–1945*, 2 vol., Stuttgart, Klett-Cotta, 1989, precum și Serra, *La ferita della modernità*, pp. 109–115.

[23] Printre cei care au ales să rămână, protejați de familii italiene, Borchardt va muri extenuat în 1945, în Tirol; un sfârșit asemănător cu cel al lui Walter Benjamin la frontiera franco-spaniolă în septembrie 1940. Un alt scriitor de anvergură, catolicul Stefan Andres, se va ascunde cu soția sa evreică în satul Positano, pe coasta amalfitană, care i-a consacrat o frumoasă promenadă.

[24] Amândoi vor ieși teferi din măsurile de epurare și își vor relua cariera universitară după război. Pende, îndeosebi, va afirma că textul a fost manipulat și el a subliniat asistența oferită de spitalele pe care le conducea la Roma cetățenilor evrei în timpul raziilor germane și fasciste din 1943–1944.

Problema evreilor. Balbo, De Bono și Federzoni[25] vorbesc pentru [o atenuare a legilor, mai ales pentru vechii combatanți[26]]. Ceilalți, împotrivă. Mai ales Bottai, care mă surprinde prin intransigența lui: „O să ne deteste pentru că i-am izgonit, o să ne disprețuiască dacă îi lăsăm să se întoarcă". Ducele, în timpul suspendării ședinței, îmi zice: „Antisemitismul este acum inoculat în sângele italienilor. Va continua să circule singur și să se dezvolte. Și apoi, chiar dacă sunt conciliant în seara asta, voi fi foarte aspru în pregătirea legilor".[27]

Din fericire se înșela, cel puțin în prima propoziție. În zdrobitoarea lor majoritate, italienii nu aveau nici fibra și nici cancerul antisemite și nu le vor contracta nici la apariția legislației din 1938, reîntărită la începutul războiului, nici după aceea. Istoricii Shoahului sunt de acord în această privință. În timpul conflictului, atitudinea militarilor și diplomaților italieni va fi onorabilă pe toate fronturile, suscitând foarte adesea protestele naziștilor și ale avortonilor lor balcanici.[28] Dar asta nu înseamnă că a existat vreo opoziție la aceste măsuri în virtutea cărora evreii deveneau cetățeni de clasa a doua.[29] Stinghereală, consternare, chiar milă câtă vrei, dar asta a fost tot. Partidul și guvernul s-au înclinat docile, cu excepția lui Balbo în Libia și a câtorva „capi" care nu mai contau, ca Arpinati la Bologna. Stupidul Starace a lansat mașinăria PDF împotriva „amenințării evreiești" fără măcar să știe despre ce vorbea. Farinacci a tunat și a fulgerat, ca un nou Irod, păstrându-și lângă sine credincioasa secretară evreică. Regele a semnat decretele, după câteva vagi reproșuri privind pe cei cincizeci de ofițeri superiori și amirali de origine evreiască scoși la pensie, printre care generalul Pugliese, omul care oprise primul val squadrist asupra capitalei în 1922. Administrația a aplicat cu sârguință aceste măsuri, inclusiv directivele de a boicota prăvăliile evreiești. În

[25] Absența remarcată a monarhistului și fostului cvadrumvir De Vecchi putea fi interpretată ca un semn al ezitărilor suveranului.

[26] După jurnalul lui Bottai, care furnizează o versiune mai amplă, dar nu divergentă, inclusiv fraza care-l vizează pe el.

[27] *Journal politique* al contelui Ciano, I, p. 388.

[28] Pentru cazul zonei de ocupație italiene din Franța, în jurul Nisei și al Coastei de Azur, e suficient să citățm mărturia lui Simone Veil, *Une vie*, Paris, Le Livre de Poche, 2007, pp. 44–45, pe care a reluat-o cu mai multe prilejuri.

[29] Giorgio Bassani, tânără speranță a tenisului la Ferrara, împreună cu coechipierul său, viitorul cineast Michelangelo Antonioni, a fost atunci exclus din cel mai select cerc sportiv al orașului (episodul se regăsește în romanul său *Grădinile Finzi Contini*). Chiar intervenția lui Balbo și a directorului cotidianului fascist al orașului, Nello Quilici, prieten vechi al familiei sale, nu a putut face nimic. Decizia a fost luată de un funcționar foarte zelos care va deveni după război un intelectual antifascist cunoscut.

presă, la cinema, pe afișele publicitare și în literatură, până și în romanele polițiste[30], evreul devine, prin nuanțări succesive, uneori subliminale, prototipul trădătorului și răufăcătorului.[31]

Dar intelectualii? Dacă ne putem imagina că niște „filosemiți" cunoscuți, ca Pirandello, Marconi sau D'Annunzio, ar fi fost șocați, ei deja muriseră: o problemă mai puțin. Gentile[32] și Marinetti[33] au protestat: au fost ignorați. Ceilalți, cea mai mare parte, nu s-au clintit. La 29 noiembrie 1938, Angelo Fortunato Formiggini, descendent al unui neam de argintari și bijutieri din Modena care mergea până la ducii d'Este, un umorist puțin trăsnit cum îi stă bine omului, editor rafinat[34], inventator de esperanto italian, figură nelipsită din toate saloanele și localurile citadine, cu un râs sardonic și disprețuitor, se aruncă din Turnul Ghirlandina, principalul monument al orașului, astăzi patrimoniu UNESCO, în semn de protest mut împotriva grozăviei care se apropie. Mussolini a mormăit câteva vorbe de prețuire și regret. Asta a fost tot.[35]

S-au văzut uneori „convertiri" neprevăzute. Publicistul sicilian Telesio Interlandi manifestase o îndrăzneală avangardistă în primele lui publicații, precum hebdomadarul *Quadrivio* și cotidianul *Il Tevere*. El va accepta, totuși, să-și asume direcția celei mai hulite foi a antisemitismului italian, *La Difesa della razza (Apărarea rasei)*, a cărei copertă reprezenta capul unui tânăr Apollo greco-latin, separat printr-o sabie de cel al unui evreu caricatural

---

[30] Am în față un „polar" al englezului Edgar Wallace, atunci foarte popular în Italia, tradus și publicat în noiembrie 1938 într-o colecție Mondadori de buzunar. Pe copertă, „răul" din poveste e portretizat cu trăsături semitice, fără nicio legătură cu conținutul cărții.

[31] Etapele discriminării rasiale, de la antecedentele din 1936 până în 1943, sunt reconstituite în Sarfatti, *Gli ebrei nell' Italia fascista*, cap. IV, intitulat „Perioada persecutării drepturilor evreilor".

[32] Marele orientalist și semitolog Giorgio Levi Della Vida (unul dintre elevii săi va fi, în exilul american, Noam Chomsky) relatează o întâmplare impresionantă în memoriile sale. Fiica lui s-a prezentat la una dintre sesiunile de examen de la Universitatea din Roma rezervate studenților evrei, sub privirea poliției. Gentile era de față pentru a-și dovedi public opoziția la discriminare. Filosoful, vestit pentru extrema lui severitate, îi interoga pe tinerii candidați evrei cu o îngăduință și cu o blândețe neobișnuite. Când ajunge în fața tinerei, o sărută cu lacrimi în ochi și îi spune cu voce tare: „Copilă, tatăl tău este un mare savant, o pierdere pentru Națiune și un prieten frățesc!" Or, comentează Levi Della Vida cu umor, el nu avusese cu Gentile decât legături distante și reci în mediile universitare.

[33] Va accepta totuși să facă parte dintr-o comisie ministerială însărcinată să cureță ediția italiană a unor lucrări defetiste, prefasciste și antifasciste, italiene sau străine, adesea de origine evreiască. Inițiativa va cădea rapid în ridicol și în uitare.

[34] Printre numeroasele sale ediții publicate, cele 105 volume „Clasicii râsului" pornind de la Antichitate până la Wilde și la Courteline, sunt încă foarte prețuite de bibliofili.

[35] Un caz tot atât de dureros, dar aproape uitat este cel al locotenent-colonelului Giorgio Morpurgo, luptător în Spania în trupele CTV, care a ales să se sacrifice într-o misiune sinucigașă în decembrie 1938. A obținut ultima medalie de aur atribuită de Italia fascistă unui ofițer „evreu", ceea ce desigur nu se spunea în decret.

și de cel al unei tinere negrese (aluzie, desigur la „încrucișările sexuale", în Ethiopia și în alte părți). Niște șarlatani de tipul lui Julius Evola își vărsau acolo gunoiul lor „ezoteric". În ciuda acestei reclame sforăitoare, revista nu a avut niciun răsunet real și difuzarea ei a fost asigurată numai prin abonamente obligatorii ale serviciilor publice. Va apărea până în 1943, după care Interlandi se va târî prin culise la Salò și va fi epurat la Eliberare.

Mussolini a tolerat (întocmai ca Hitler, ba chiar mai mult) „arianizări" stridente ale unor oameni de afaceri, medici, jurnaliști sau arhitecți; dar nu prevăzuse, probabil, că „discriminarea", noțiune introdusă de legislație, va provoca un val enorm de corupție și de afaceri necurate. Fascismul și-a descoperit atunci pentru toată lumea adevărata lui față, asociind venalitatea cu persecuția. S-au văzut cazuri de conștiințe chinuite. „Amenințații" făceau tot ce puteau pentru a scăpa de pedeapsă, la fel ca, mai târziu, sub regimul de la Vichy: prezentarea unor certificate de botez antedatate[36]; titluri mai mult sau mai puțin false de noblețe pământeană locală; declarații conform cărora nu erai fiul a doi părinți evrei, ci proveneai din legătura unei mame evreice cu un „creștin" care se învoia să declare acest lucru sub jurământ, cel mai adesea în schimbul unor bani, și așa mai departe. Îmbogățiri mai mult sau mai puțin licite se dezlănțuie până la vârful ierarhiei — cazul clanului Ciano la Livorno, poate exagerat, era pe toate buzele —, provocând iritarea Ducelui care, în rătăcirile lui privind omul nou, nu prevăzuse această deviere spre corupție care va continua până în ultimele zile ale fascismului. Astfel, ultima vânzare la licitație a unor bunuri confiscate de la comunitatea evreiască va avea loc la Florența, cu mulți cumpărători în competiție, în ajunul eliberării orașului, în august 1944. Unii apărători postumi ai lui Mussolini au afirmat că „adevărata" persecuție antisemită nu va avea loc decât la Salò, sub presiunea și sub conducerea germanilor. Este de două ori fals. Pe de o parte, încă din 1941, o mână de lucru evreiască a fost obligată la lucrări de reconstruire (amenajarea taluzurilor Tibrului) și de consolidare a adăposturilor antiaeriene — de o valoare militară egală cu zero, dar care trebuiau să servească la umilirea comunității „cosmopolite": ne-au rămas documente fotografice de netăgăduit. Pe de altă parte, după cum vom vedea, când Republica Socială va autoriza „vânarea evreului", o va face pe baza legislației preexistente.

[36] Circumspecția autorităților catolice — spre deosebire, în general, de clericii inferiori — în cursul acestei faze inițiale a persecuției (după 1943 ele vor fi mai angajate) a suscitat, ca și în Franța și în alte locuri, interogatorii și cercetări adeseori umilitoare.

Legile rasiale n-au fost doar o crimă, cea mai abjectă din istoria fascismului și, probabil, din toată istoria națională italiană, dar au fost, totodată, o greșeală. S-a afirmat adesea că antisemitismul nazist a lipsit Germania de o mare parte dintre savanții care i-ar fi putut da prima bombă atomică și victoria în războiul mondial. Or, Italia se afla într-o situație similară. Școala de fizică matematică era, la începutul secolului, una dintre cele mai dezvoltate ale lumii și o datora în mare parte unor evrei (Castelnuovo, Cremona, Enriques etc.). Ea participase cu îndrăzneală, prin descoperirile sale, la efortul Primului Război Mondial. La instigarea unuia dintre tehnicienii afiliați regimului, ministrul Orso Mario Corbino, care era el însuși un savant de anvergură, regimul acceptase să finanțeze modest cercetările lui Enrico Fermi, Premiul Nobel în 1938, și ale tinerilor săi asistenți, al căror nume va rămâne în istoria științei ca *ragazzi di via Panisperna* („băieții din strada Panisperna", strada din centrul capitalei unde se afla institutul lor), cel mai important nucleu de fizicieni pe care l-a cunoscut Italia de la Galileo Galilei încoace.[37] Putem să-l adăugăm, la distanță de toți, ca întotdeauna în scurta sau lunga lui viață (nimeni nu va ști), pe genialul matematician Ettore Majorana, presupus dispărut pe mare în 1938.[38] Or, din această mică echipă care va ajunge în 1934 să descopere neutronii lenți, primul fundament al reactorului nuclear, făceau parte doi savanți de origine evreiască: Emilio Segrè, Premiul Nobel în 1959, și Bruno Pontecorvo[39], care vor părăsi țara, ca și Fermi, a

[37] O altă influență pozitivă a fost, încă o dată, cea a lui Gentile, al cărui fiu mai mare, Giovanni junior, fizician vestit, contribuise la unele cercetări ale institutului.

[38] Sciascia i-a consacrat o cărțulie fascinantă și mult discutată, *La Disparition de Majorana*, Paris, Flammarion, 1975. Pe seama acestui subiect au fost formulate toate ipotezele. Moartea lui nu va fi declarată decât în 1959, dar multă vreme s-a continuat localizarea prezenței sale în mănăstiri trappiste, în sate din America Latină etc.

[39] Provenit dintr-o familie excepțional dotată din marea burghezie de la Pisa — fratele său mai mare, Guido, a fost un eminent genetician, unul dintre frații mai mici, Gillo, realizatorul, contestat în Franța, al *Bătăliei Algerului*, fără a-l uita pe vărul lor, filosoful Colorni —, Bruno Pontecorvo, zis Bruno Maksimovici Pontekorvo, va deveni un caz politic atunci când, în 1950, se va duce în URSS, unde va ajunge presupusul părinte al bombei atomice sovietice. Nu va reapărea public decât la sfârșitul anilor 1970. L-am întâlnit la Moscova, unde accepta atunci invitațiile noastre la ambasadă. Rar mă va fi impresionat atât de mult, dincolo de legenda sa, un om încă frumos, deși afectat de boala Parkinson, îmbrăcat într-un costum sovietic oarecare, de o politețe desăvârșită, schimbând doar cuvinte evazive cu frumosul său accent toscan, a cărui privire oarecum vagă părea îndreptată spre orizonturi inaccesibile. Am aflat după aceea multe lucruri despre viața sa privată, nu mai puțin zbuciumată. Treizeci de ani mai târziu, la Geneva, printre cei de la CERN, Consiliului European pentru Cercetare Nucleară, toți oamenii de știință pe care i-am întâlnit îmi vor confirma că el ar fi meritat din plin Premiul Nobel. O singură excepție: unul dintre ei îmi va spune că ar fi meritat... două Premii Nobel, unul pentru fizică și unul pentru pace, evitând prin descoperirile lui un al treilea război mondial între Est și Vest. Biografei sale, Miriam Mafai (tot de origine evreiască și fostă persecutată), care îl întreba, în ajunul morții sale:

cărui soție era și ea evreică. Ei vor continua împreună cu alți savanți exilați în Statele Unite cercetările care vor duce la Proiectul Manhattan și la realizarea primei bombe atomice. Ea nu va fi aruncată, cum se prevedea, asupra Germaniei, care se predase la timp, ci asupra orașelor japoneze Hiroshima (6 august 1945) și Nagasaki (9 august): o decizie care trezește până astăzi multe întrebări și înfruntări etice sau științifice.

Exodul savanților de origine evreiască nu se va opri aici. Va fi de ajuns să îi citãm, printre mulți alții, pe microbiologul Salvador Luria, Premiul Nobel în 1969, pe economistul Franco Modigliani, Premiul Nobel în 1985, și pe neurologul Rita Levi-Montalcini, Premiul Nobel în 1986.[40] Este un motiv de mândrie — și oarecum de rușine — pentru un italian din generația mea să constate în ce măsură acești persecutați vor păstra un atașament profund față de patria-mamă. Astfel, Rita Levi-Montalcini va fi numită senator pe viață al republicii și se va bucura până la moartea ei, survenită în 2012, de o autoritate publică pe care gentilețea, seninătatea și umorul său o făceau nesfârșit de înduioșătoare.[41]

„Care e patria ta, URSS sau Italia?", el i-a răspuns: „Italia". Decedat în 1993, este înhumat în cimitirul non-catolic din Roma.

[40] Ea va provoca un mic incident diplomatic la Stockholm atunci când, devenită cetățean al Statelor Unite, va cere să fie însoțită la ceremonie de ambasadorul... italian (el mi-a povestit). Până la urmă, se va înțelege cu colegul său american să o escorteze împreună.

[41] Printre Cei Drepți ar trebui pomenit și marele rabin al Romei, Elio Toaff (1915–2015), care, supraviețuind persecuțiilor fasciste și naziste, va lucra necontenit pentru reconcilierea dintre evrei și italieni. În 1986, el îl va primi pe Ioan Paul al II-lea în prima vizită a unui pontif la sinagoga din Roma.

10

A PARIA PE CALUL GREȘIT

Succesul diplomatic, urmat — după München — de o recuperare efemeră a popularității internaționale, nu l-a mulțumit pe Mussolini. Poziția lui centrală nu reușește să-i satisfacă bulimia de recunoaștere. Când Ciano scrie în jurnalul său: „Trebuie să ținem amândouă ușile deschise"[1], el interpretează, în fapt, părerea socrului său. Pe de o parte, Ducele este acum convins că Hitler nu se va opri aici, în pofida promisiunilor sale: un mincinos știe din instinct să recunoască un alt mincinos. Conferința nu a însemnat, așadar, decât o pauză în mersul inevitabil către război. Pe de altă parte, instinctul său, care de astă dată nu îl înșală, îi spune că Parisul, și mai ales Londra nu vor mai ceda a doua oară. În timp ce adjuncții săi, inclusiv foarte șiretul și experimentatul Grandi, par încrezători în dorința engleză de a evita cu orice preț un conflict, Mussolini rămâne sceptic în privința limitelor politicii de „împăciuire". Dă asigurări, totuși, că va putea ieși onorabil din joc, cum a știut să o facă de atâtea ori în trecut. Iar peste un an și ceva, el va strica totul și va pierde totul.

Dacă relațiile cu Franța rămân dificile[2] — vom reveni la acest subiect când vom evoca misiunea lui François-Poncet la Roma —, relațiile italo-britanice evoluează mai constructiv. După normalizarea Acordurilor de Paște din 1938, subiectele litigioase dintre cele două țări par să fie, dacă nu soluționate, cel puțin lăsate de o parte. Un mare ambasador,

[1] *Journal politique* al contelui Ciano, I, la data 27 octombrie 1938, p. 408.

[2] Până într-atât încât Duroselle va defini această ultimă fază ca a „imposibilei apropieri franco-italiene". Cf. *Politique extérieure de la France. La décadence, 1932–1939*, pp. 389–396.

lordul Perth, care a studiat îndeaproape psihologia complexă a lui Mussolini, repetă neîncetat la Foreign Office că dictatorul italian trebuie să fie menajat și să i se măgulească amorul propriu. Dar șoimii de genul lui Anthony Eden, care a părăsit guvernul, însă rămâne influent în culise, vâslesc împotriva curentului. Perth va izbuti totuși să organizeze o vizită a lui Chamberlain și a ministrului său de externe, lordul Halifax, la Roma, la 11 și 12 ianuarie 1939. Primirea pe care le-o face Mussolini la gară este călduroasă și contrazice atitudinea mai distantă a lui Ciano. Jurnalul de actualități Pathé ne arată un Duce surâzător și afabil, încins într-o uniformă neagră care-i atârnă dizgrațios până la picioare, dar fără salut roman, și fără poze de centurion, care strânge îndelung (contrar principiilor sale ideologice și igienice) mâna puțin cam rece a oaspetelui englez, în redingotă și cu umbrelă, în uralele comunității britanice din Italia.[3] Aproape că pare mai în largul lui decât la întâlnirile cu Führerul... De partea italiană se dorește încă o intervenție a Londrei pentru o relansare a dialogului cu Parisul. Chamberlain nu-și ascunde preocuparea în privința pretențiilor germane pe care le susține, prea puțin oportun, Mussolini. Eșecul, învăluit de complimente reciproce, este de acum înainte inevitabil, iar Perth va părăsi curând Roma, înlocuit de un succesor cinstit, dar numai atât, Sir Percy Loraine, care nu va avea niciodată un veritabil acces la Duce. Poți fi un ambasador eficient, dar mai trebuie să fii și la momentul potrivit.

În schimb, înțelegerea italo-germană progresează în pas alergător... sau în pas de gâscă. La 15 martie 1939, după ce în ajun provocase secesiunea Slovaciei, Hitler îl convoacă la Berlin pe slabul și suferindul succesor al lui Beneš, Emil Hácha, și îl silește, sub amenințarea că va bombarda Praga și administrându-i o injecție printr-un medic SS, să ratifice crearea protectoratului Boemia-Moravia. E tâlhărie curată, dar capitalele tac mâlc. Führerul intră în Praga, într-o atmosferă cu mult mai lugubră decât la Viena, și defilează spre castelul regilor Boemiei în tăcerea și jalea înăbușită a unui popor demn, pe care Europa îl abandonează nedemn în voia sorții. Un singur și trist numitor comun în cele două cazuri: persecuția rasială care demarează imediat. Surorile lui Franz Kafka, geniul literar care a prevăzut oroarea secolului XX, îi vor cădea victime curând. Dezmembrarea Cehoslovaciei este completată, Acordurile

[3] Talentatul cineast Franco Zeffirelli a stricat un film bun realizat pentru publicul american, *Un ceai cu Mussolini* (1999), prezentând un Duce în versiune Al Capone, care încearcă să înșele un mic grup de englezoaice excentrice ca să pună mâna pe vila lor de pe înălțimile Florenței.

de la München nu mai există. În fața resemnării lașe a democrațiilor, Mussolini face o criză de furie: München este creația *sa*, și-a investit aici prestigiul *său* diplomatic și, iată, complicele *său* nici măcar nu l-a avertizat asupra intențiilor lui!

Pus în fața faptului împlinit, Ducele decide să-i plătească cu aceeași monedă competitorului său. Dar atunci când bunul-simț ar fi implicat strângerea legăturilor cu Londra și cu Parisul, el îi dă undă verde lui Ciano să treacă la invadarea Albaniei, proiect pe care ginerele său îl urmărea de multă vreme, așa cum am mai spus, pentru a-i da lui Victor Emanuel încă o coroană și a se prezenta el însuși ca succesor incontestabil al socrului său. Expediția este declanșată la 7 aprilie: „Dacă albanezii ar fi dispus de un corp de pompieri bine antrenat, ne-ar fi aruncat în Adriatica"[4] notează un Anfuso sarcastic. Întreprinzătorul ministru din Livorno își va împânzi cucerirea cu colaboratori și cu tot felul de speculanți — pe care-i are la mână —, într-atât încât prada sa va fi numită „noul Mare Ducat al Toscanei". Această incursiune militară suscită complimentele interesate ale Führerului, pe care Mussolini le acceptă bucuros. În schimb, ea va fi foarte prost primită la Foreign Office, care vede în acest cap de pod adriatic o amenințare pentru interesele britanice în Grecia și în Marea Egee, până în Malta și în Egipt. Cu toate acestea, „împăciuitoristul" Chamberlain ezită să denunțe Acordurile de Paște; rămâne o luminiță la capătul tunelului. Este ultima ocazie pentru Mussolini de a se distanța de al Treilea Reich. Dar el, după ce s-a frământat vreme de câteva zile, o ia exact în sensul opus. Ca întotdeauna, ideea de a se plasa de partea celui mai tare. Decizia de a transforma Axa în alianță militară, decizie pe care de trei ani evită să o ia, proiectul fiind încă nesigur în octombrie 1936, se cristalizează acum.[5]

Mai mulți factori au contribuit să se ajungă aici. Hitler, care știa să măgulească vanitatea Ducelui mai bine decât democrațiile, îi trimite la 25 martie o adevărată declarație de dragoste — „nu platonică", a avut el prostul gust să adauge! — ca să-i spună că destinul celor două regimuri și al celor două popoare este strâns împletit, pe viață și pe moarte. Faptul că un fost conspirator suspicios și experimentat ca Mussolini s-a lăsat ispitit de asemenea cuvinte mieroase dovedește cât era de derutat. Redus la rangul de „strălucit secund", el se străduiește să creadă în posibilitatea unei relații de egalitate cu năvalnicul său aliat. Pe un plan mai concret,

[4] *Du palais du Venise*, pp. 117–120.

[5] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, p. 593 și urm.

Ribbentrop îi reînnoiește lui Ciano asigurările că Germania nu are în vedere un conflict în Europa mai curând de optsprezece luni sau doi ani: răgaz indispensabil pentru Italia, care nu este pregătită din punct de vedere militar. Ducele mizează și pe criza unei a Treia Republici agonizante, care, speră el, ar ține Franța în afara conflictului: fără ea, Marea Britanie nu va avea nici mijloacele și, poate, nici dorința de a se lansa într-o înfruntare continentală ca în 1914. Despre URSS crede, dimpotrivă, că nu va rămâne indiferentă la răsturnarea raportului de forțe la frontierele sale. În așteptare, îl autorizează pe Ciano să semneze, aproape fără nicio negociere prealabilă, Pactul de Oțel cu Ribbentrop, la 22 mai 1939, la Berlin, în prezența lui Hitler. Vom vedea, totuși, că Mussolini își rezervă dreptul de a nu-i acorda alianței astfel constituite o semnificație automată. Mai speră încă, în ciuda declarațiilor sale răsunătoare făcute lui Goering și altor emisari hitlerișți despre inevitabilitatea războiului, că acest bluf îi va îngădui să se țină departe de conflict fără să se facă de râs, principala sa obsesie de la *Anschluss* încoace. De unde, posibil, hotărârea lui de a nu fi prezent la semnarea acordului, ceea ce îl va înfuria pe Führer.

Să întrerupem aici înșiruirea evenimentelor ca să ne întrebăm din nou cum a fost posibil ca Mussolini să cadă în capcana lui Hitler. Timp de 15 ani, corespondenții săi oficioși din Germania, bine plasați și bine informați, îl avertizaseră asupra personalității viitorului dictator german și asupra scopurilor urmărite de nazism. Această grenadă cu piedica pusă nu aștepta decât momentul oportun să explodeze. Ducele nu putea avea nicio îndoială în această privință și întâlnirile lor succesive fuseseră de ajuns pentru a-l face să simtă o teamă vecină cu repulsia față de stăpânul celui de al Treilea Reich. Dar convingerea că Hitler era de-acum înainte omul forte al continentului, combinată cu un dispreț tot mai mare pentru inerția democrațiilor, va fi factorul esențial al alegerii sale. În concepția lui deterministă, istoria era făcută de „oamenii iluștri". Nu-i era pe plac precedentul prea impunător al lui Cavour: finețea lui, suplețea, simțul aproape matematic și niciodată sentimental al realităților, adică — pe scurt — tot ceea ce lui îi lipsea. Dar el relua ideea că Italia are nevoie de un partener măreț: locul lui Napoleon al III-lea pentru momentul *Risorgimento* era luat acum de Hitler pentru Italia fascistă. Pe de altă parte, dacă Churchill și de Gaulle ar fi fost în locul lui Chamberlain și Daladier în 1939, și dacă Roosevelt și Stalin nu i-ar fi dat impresia că se dezinteresează de soarta Europei Occidentale, atitudinea lui ar fi fost,

poate, diferită. Toată cariera lui Mussolini — în perioada ei socialistă, intervenționistă în 1914–1915, revoluționar-legalitară în 1922 și chiar mai apoi, în *ventennio* — se baza pe principiul imperativ de a supune ideologia tacticii, de a ști să înaintezi ori să dai înapoi la timp, în funcție de oportunități, și de a urmări exclusiv criteriul unei *combinazione* victorioase. Pentru el, puterea nu avea nicio valoare mistică, în pofida statului etic și a „religiei lictorilor"; de putere trebuia pur și simplu să te folosești, acolo unde mâinile mai slabe o lăsaseră să cadă, și să o păstrezi cât mai mult. Deriva cezarică-totalitară îi umbrise pragmatismul, dar nu până la a-i anihila complet instinctul de animal politic. Și dacă exista pentru el o lege ce nu admitea nicio excepție, aceea era legea conform căreia „un regim, nu contează ce regim, se prăbușește sub povara înfrângerii", așa cum va scrie și la sfârșit, în *Istoria unui an.*

Vom vedea că ideea „războiului paralel" pe care o relua din tradiția savoiardă-italiană[6] va fi o tentativă eșuată de a se desprinde de hegemonia germană în timpul conflictului. Ducele, care nu era „nebun", nu înțelesese că se înhăitase cu un „nebun" sau, mai precis, cu un nihilist. Cei mai buni biografi ai săi au scos în relief acest mesaj univoc al hitlerismului: să învingi sau să pieri.[7] Pe bună dreptate, Führerul a fost comparat cu un bolnav halucinat în fază terminală, care, știind că îi mai rămân zece ani de trăit, vrea să pună gaz pe foc pentru a-și înscrie numele în istorie cu prețul unui incendiu uriaș. Și, vai!, a izbutit. La 3 septembrie 1939, când Chamberlain a pronunțat aproape timid la radio cuvintele care îl absolveau de ezitările de dinainte — „*This country is at War with Germany*" —, un Hitler vioi și sfidător s-a întors spre acoliții săi ceva mai puțin convinși, spunând: „*Meinne Herren, wir spielen Vabanque!*", „Domnilor, mizăm totul pe această carte!" Nimic nu era mai departe de psihologia lui Mussolini decât această ruletă rusească (sau brună), în care el nu va mai conta.

[6] Va fi de ajuns să amintim că, după semnarea Pactului de la Londra din aprilie 1915, Italia se va mărgini să declare război Austro-Ungariei. Va trebui să așteptăm august 1916 ca ea să se hotărască să declare război și Germaniei, sub presiunea Aliaților.

[7] El va formula alternativa în acești termeni, la reuniunea comitetului șefilor de stat major de la 23 noiembrie 1939. În mai 1940, violarea neutralității Belgiei și mai ales a Olandei — care îi dăduseră azil kaiserului în 1918 — va fi o altă dovadă a hotărârii de a pârjoli totul în urma lui.

Partea a treia

Eșecul

„Vinovații dau întotdeauna vina pe împrejurări pentru greșelile lor."

Sallustius, *Războiul cu Iugurtha*, I

1

„Pace ciudată", „război ciudat"

Atitudinea Franței a fost hotărâtoare pentru decizia finală a lui Mussolini de a intra în conflict. Amintirile lui André François-Poncet[1] vorbesc despre ocaziile pierdute și de o parte, și de cealaltă. Aparent, misiunea trimisului francez, imediat după München, a început sub auspicii favorabile. De comun acord, cele două guverne hotărăsc, în sfârșit, să lase la o parte subiectele spinoase: chestiunea africană, Spania, activitatea refugiaților antifasciști din Franța. Scrisorile de acreditare ale noului ambasador erau adresate de astă dată lui Victor Emanuel, „împărat al Ethiopiei", ceea ce exprima limpede dorința conciliantă a Parisului. Și totuși, diplomatul a fost primit cu o demonstrație orchestrată la Cameră, în strigăte de „Tunisia! Corsica! Savoia!" În realitate, singurul obiectiv al acestei primiri răuvoitoare privea doar reînnoirea statutului comunității italiene din Tunisia. Restul nu era decât retorică zgomotoasă pentru a crea un avantaj psihologic în momentul eventualei reluări a tratativelor. Regele, în particular, era foarte refractar la orice menționare a Savoiei: ținea la respectarea angajamentelor luate de dinastia sa în 1860.

În acel moment au ieșit iar la suprafață problemele nerezolvate. François-Poncet l-a întreabat pe Ciano — căruia în memoriile sale îi face un portret cam prea generos[2] — dacă, de partea italiană, era considerat

[1] *Au palais Farnèse. Souvenirs d'une ambassade à Rome, 1938–1940* (1961), ediție nouă, Paris, Perrin, col. „Tempus", 2019. Pentru alte lămuriri, vezi ampla mea prefață.

[2] Îl putem înțelege. O citez încă o dată pe prințesa del Drago, care îl cunoștea foarte bine: „Galeazzo putea fi vanitos, arogant, uneori odios. Dar de îndată ce se afla în fața unei persoane de

încă valabil acordul Mussolini–Laval din ianuarie 1935. Intervenția era riscată și a provocat imediat acea denunțare a acordului pe care Italia evitase să o declare formal vreme de mai bine de trei ani. Cel puțin se elibera astfel terenul ca discuțiile să repornească pe baze mai realiste. Or, nu Roma, ci Parisul a fost acela care, spre marele regret al ambasadorului, a refuzat să deschidă din nou negocierile. Mussolini l-a primit pe diplomat la 29 noiembrie, cu o „perfectă politețe", și l-a asigurat că el preconizează în continuare o înțelegere a celor patru puteri pentru a salva pacea. Dar a dezlănțuit în același timp o campanie virulentă, schimbând macazul și anunțând în presă că Franța și-a întărit dispozitivul militar din Alpi și din Mediterana pentru a pregăti un atac preventiv contra peninsulei. O întâlnire italo-germană între cei doi șefi de stat major ai armatelor, Pariani și Keitel, avusese loc în mare secret la Innsbruck, în aprilie 1939, pentru a examina eventualitatea unei acțiuni împotriva Hexagonului. Să notăm că mareșalul Badoglio, francofil, superiorul lui Pariani, fusese îndepărtat de la întâlnire, sau mai degrabă, după cum cunoaștem personajul, făcuse în așa fel încât să fie îndepărtat. Altminteri, fermitatea angajamentului britanic a dejucat proiectul divizării celor două democrații.

Era dificilă reînnodarea dialogului în acest context agitat, cu atât mai mult cu cât vizita lui Chamberlain și a lordului Halifax, în ianuarie 1939, îl va face pe Duce mai „arogant", conform lui François-Poncet. Un emisar oficios, finanțistul Paul Baudouin, viitor ministru al mareșalului Pétain, a debarcat la Roma la începutul lui februarie pentru a-l întâlni pe Ciano, fără știința ambasadorului, dar după toate aparențele nu și a lui Daladier și Bonnet. Ca în atâtea alte cazuri de „diplomație paralelă", inițiativa s-a dovedit un eșec. Și totuși, François-Poncet nu-și pierde speranța. Ulcerat de invazia germanilor în Praga, Mussolini nu era dispus să accepte ca Hitler să pună mâna pe Polonia. Era vorba de rămășițele prestigiului său, dar și de raportul de forțe din Europa Centrală, care risca să marginalizeze definitiv interesele italiene deja compromise prin *Anschluss*. Aceeași impresie o avea și foarte subtilul ministru de externe român, Grigore Gafencu, care va fi primit de mai multe ori la Palazzo Venezia. Bucureștiul este îngrijorat de o altă axă de pătrundere germană, orientată de astă dată înspre Balcani, și speră să înroleze Italia alături de Franța într-o tentativă de a împiedica

calitate și mai în vârstă, redevenea prevenitor, atent, curtenitor. Erau cele două aspecte ale naturii sale, care variau în funcție de interlocutori. Le-am observat prea bine pe amândouă".

hegemonia Reichului.[3] François-Poncet își dublează presiunile asupra Parisului, „care se preface că nu aude", dar obține, în sfârșit, să-l revadă pe Ciano la 25 aprilie 1939. Acesta îi prezintă niște propuneri pe care le socotește „rezonabile": „o zonă liberă la Djibouti, cedarea unui sector din calea ferată de la Addis Ababa, două locuri pentru Italia în consiliul Canalului Suez, o revizuire a tarifelor canalului și, în Tunisia, întoarcerea la statutul din 1896"[4]. Parisul ezită să reacționeze când „i se face cu ochiul" și rămâne surd la niște condiții totuși mult inferioare celor pe care le va formula guvernul Reynaud, un an mai târziu, ca să obțină neutralitatea italiană. Între timp, poate că lovitura de forță din Albania nu „a șters ranchiuna Ducelui împotriva Germaniei", cum scrie, într-un exces de optimism, François-Poncet; ea l-a convins, dimpotrivă, că trebuie grăbită încheierea Pactului de Oțel. Ambasadorul se va strădui în continuare să obțină o reluare a consultărilor bilaterale asupra Mediteranei, dar nu va izbuti.[5]

Într-o privință, François-Poncet văzuse corect: Mussolini era de acum înainte convins că un conflict în Europa este inevitabil... nu însă înainte de doi sau trei ani. La Roma erau în curs pregătirile pentru Expoziția Universală din 1942, o grandioasă vitrină a reușitelor regimului. Cartierul „modernist" apărut în sudul capitalei a primit numele de E42 sau cel — pe care îl păstrează și azi — de EUR (*Esposizione Universale Roma*). Iar Ducele era încă iritat de ideea unui *casus belli* provocat de chestiunea poloneză. Formularea Pactului de Oțel, negociat atât de grăbit, îi lăsa totuși un foarte mic spațiu de manevră prin formula ambiguă a articolului său principal:

> Articolul 3: Dacă, în pofida dorinței și speranței părților semnatare, se întâmplă ca una dintre ele să fie angajată în complicații războinice cu altă sau cu alte puteri, cealaltă parte semnatară va trece imediat de partea ei ca aliată pentru *a o susține*[6] cu toate forțele sale militare pe uscat, pe mare și în aer.

[3] Cf. importanta sa contribuție *Derniers jours de l'Europe. Un voyage diplomatique en 1939*, Paris, Egloff, 1947. Exilat în Franța, Gafencu va muri acolo în 1957.

[4] François-Poncet, *Au palais Farnèse*, pp. 135–140; De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, p. 613 și urm.

[5] Gafencu le impută în principal lui Bonnet și lui Leger întreruperea acestor convorbiri: „Secretarul general nu credea că situația din Italia ar permite o acțiune serioasă de apropiere" (*Derniers jours de l'Europe*, pp. 208–238).

[6] Formula era mai puțin explicită decât: *intrarea în război*. Este exact cea care a jucat un rol în momentul „nebeligeranței".

Hitler, în schimb, nu mai voia să aștepte: primindu-l pe Ciano la Salzburg și la Berchtesgaden, la 12 și 13 august 1939, îi spune că și el dorea un răgaz de doi sau de trei ani — „dar nu mai mult" — înainte de începerea conflictului; dar a adăugat că „provocările" Poloniei făceau inevitabilă o acțiune militară.[7] Poate că Mussolini se aștepta; cu toate acestea, a fost o lovitură foarte grea pentru el. Führerul voia să încaseze un cec în alb înainte de a forța ieșirea din criză. Și când, zece zile mai târziu, păstrând cel mai deplin secret față de aliatul său italian, îl va trimite pe Ribbentrop la Moscova ca să semneze „pactul infernal" cu Molotov, Ducele își va da seama că toată strategia sa urmărind să facă din Polonia un dublu zid de apărare împotriva revărsării URSS spre vest și a Germaniei spre centrul Europei este redusă la neant.

Zilele și lunile care încep atunci — până la intrarea Italiei în război, la 10 iunie 1940 — sunt incontestabil cele mai frământate din toată aventura politică a lui Mussolini. Chiar căderea și arestarea lui, la 25 iulie 1943, nu par să-i fi provocat o asemenea devastare interioară. Acestea fiind spuse, unii istorici, începând cu De Felice[8], par să insiste cam prea mult asupra inconfortului psihic pe care l-ar fi resimțit Mussolini la ideea că nu-și ține cuvântul dat și că se „dezumflă" față de Führer. El era același om care, în 1914, se sucise brusc cu 180 grade, mai întâi neutralist, și apoi hotărât intervenționist. Oportunismul îl călăuzise și-l ocrotise în toate împrejurările. De altminteri, Hitler îi dăduse atâtea dovezi de duplicitate, încât era rizibil să invoci o datorie morală de loialitate față de el. Ciano acumula dosare cu dovezi ale trădării germane; dar acest adolescent în pantaloni prea lungi pentru statura lui, supranumit pe drept cuvânt *Cianus bifrons,* nu a făcut singurul lucru care i-ar fi folosit, și pe care îl trâmbița în fiecare zi către colaboratorii lui: să demisioneze. Socrul său l-ar fi iertat și l-ar fi trimis, poate, ambasador pe lângă Sfântul Scaun cu patru ani mai devreme. Nu putem exclude nici ipoteza că Ducele ar fi profitat de demisia ginerelui său, imputându-i lui răspunderea pentru Pactul de Oțel: am văzut că evitase să fie de față la semnarea lui. Dar Edda, care se vedea devenind într-o zi „Ducesă" a Italiei alături de un soț complezent, stătea de veghe pentru a împiedica această eventualitate.

---

[7] Aici începe partea cea mai controversată a *Jurnalului politic* (I, p. 630 și urm.), unde Ciano a înfrumusețat (și poate ulterior a revăzut și a accentuat) importanța conversiunii sale antirăzboi și antigermane. Un document mai demn de încredere îl constituie procesele-verbale ale întrevederilor, redactate de el sau de colaboratorii săi, adunate în *Les Archives secrètes du comte Ciano, 1936–1942,* ediție nouă, Paris, Nouveau Monde Éditions, 2014.

[8] De Felice, *Mussolini il duce,* II, *Lo Stato totalitario,* cap. VI, p. 626 și urm.

De fapt, maestrul tactician nu mai știa cum să o scoată la capăt între două soluții, una mai proastă decât cealaltă: neutralitatea, cu riscul de a trece drept un laș și de a se lipsi de cuceriri, sau intrarea în război ca „secund" a lui Hitler, cu riscul de a pierde totul. Regele și Vaticanul — îngrozit de soarta catolicilor polonezi, ceva mai puțin de soarta și mai cumplită a evreilor[9] — încă se opuneau unei participări a Italiei la conflict alături de al Treilea Reich. Dar în punctul în care ajunsese Ducele, nici Parisul, nici Londra, și cu atât mai puțin Moscova nu l-ar fi „protejat" de răzbunarea nazistă. Poate că el exagera acest ultim pericol. Wehrmachtul socotea că o neutralitate binevoitoare ar fi fost preferabilă unei intervenții italiene în Mediterana sau în Africa de Vest, pe atunci obiective secundare pentru strategia de război germană. Și, în această fază pregătitoare, Hitler mai accepta (uneori) părerea generalilor săi. Mussolini știa asta din ascultările serviciilor de informații; dar aici intervenea amorul său propriu rănit, fiindcă nu putea accepta să fie desconsiderat de puternicul său partener. În realitate, puterea de îndurare a soldatului italian era mai apreciată de germani decât se crede în general[10], iar formațiunile de elită (piloți, parașutiști, tanchiști, personal de șoc al torpilelor) se bucurau de un prestigiu real. Dar întârzierea acumulată în termeni de material și de echipamente era considerabilă.[11] Mussolini se hotărâse târziu să creeze, în momentul sancțiunilor ethiopiene, un comisariat general pentru producția echipamentelor de război; dar acordase prea puțină atenție avertismentelor primite de la tehnicienii care îl conduceau. Primul comisar, generalul Dallolio, exasperat, își va cere de altminteri ieșirea la pensie în septembrie 1939.[12] Succesorul său, Favagrossa, mai implicat politic și înscris în partid, a redactat totuși un memoriu foarte amănunțit, care punea accent pe starea învechită a sistemelor de comunicații și pe absența aproape totală a sistemelor defensive de coastă și a bateriilor antiaeriene. Ținând seama de întârzierile ce trebuiau recuperate, el indica drept dată potrivită pentru intrarea în război...1949, sau în orice caz nu înainte de

[9] Va trebui așteptat papa polonez Ioan Paul al II-lea ca Sfântul Scaun să se justifice pentru tăcerea sa oficială.

[10] Mărturiile sunt numeroase. Vezi îndeosebi amintirile generalului de *Panzertruppen* Frido von Senger und Etterlin, care va lupta alături de trupele italiene în Rusia, în Sicilia și în timpul campaniei din Italia, din 1944– 1945, *Krieg in Europa*, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1960.

[11] Cf. Schiavon, *Mussolini. Un dictateur en guerre*, pp. 119–122.

[12] E adevărat că împlinise... 86 de ani (va muri centenar, combativ până la capăt). Ministru al armamentului în timpul Primului Război Mondial, Dallolio era dintotdeauna un partizan convins al modernizării înzestrării militare. Cazul lui dovedește că nu era necesar să fii un tânăr general napoleonian ca să evaluezi rămânerile în urmă ale armatei italiene.

1943.[13] Raportul i-a provoacat dictatorului o profundă iritare, dar de astă dată trebuia să-l ia în serios. Unii istorici estimează că această întârziere era deliberat exagerată de militari ca să evite războiul. Unele fabrici de armament, ca Ansaldo de la Genova, atingeau deja un volum mare de producție, chiar dacă lipseau materiile prime. Cât privește stocurile de îmbrăcăminte, de hrană și de piese de schimb cum ar fi anvelopele, imense depozite aproape intacte vor fi acaparate de germani după căderea fascismului și vor servi la aprovizionarea Reichului până în ultimele zile ale conflictului.

Un Ciano îngrozit, care semnase fără ezitare, cu trei luni înainte, Pactul de Oțel, pune la punct împreună cu ambasadorul de la Berlin, Attolico, și el foarte refractar la conflict, un lung proiect de scrisoare adresată Führerului; Ducele ar fi revendicat în ea dreptul Italiei la o interpretare „neautomată" a alianței și ar fi propus o nouă conferință în patru axată pe soarta Poloniei. Inițiativa era îndrăzneață, dar ar fi putut reuși. Or, Mussolini a bifat toată partea juridică — care reprezenta ultimul său colac de salvare — și a încercat să rezolve situația în cel mai nefericit mod: printr-o stratagemă „italienească", el care se lăuda că disprețuiește acest gen de *combinazione*. Într-un schimb de scrisori cu Hitler de la 26 și 27 august, a început prin a se preface că aprobă Pactul Molotov–Ribbentrop, pentru a câștiga încrederea interlocutorului. A făcut apoi apel la acordul lor de principiu de a nu începe ostilitățile înainte de 1942, și la urmă a conchis, reluând, fără să-l numească, memoriul lui Favagrossa, că „intervenția noastră poate fi totuși imediată dacă Germania ne dă tot armamentul și toate materiile prime necesare pentru a rezista la acțiunea pe care francezii și englezii o vor îndrepta în principal împotriva noastră"[14]. Era o dublă umilință. Trebuia să recunoască starea de nepregătire a forțelor armate — ai căror comandanți se repezeau la Badoglio și la curtea regală pentru a evita această catastrofă — și să mărturisească, deopotrivă, că îi ascunsese acest lucru partenerului său în momentul semnării trufașe a Pactului de Oțel. Misiva a fost pregătită cu sprijinul ambasadorului Reichului la Roma, von Mackensen[15],

[13] Cf. F.W. Deakin, *The Brutal Friendship. Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*, Londra, Weidenfelt & Nicolson, 1962, p. 14. Versiunea italiană pe care o folosim are titlul *Storia della Repubblica di Salò*, Torino, Einaudi, 1963, deși aventura RSI nu privește decât partea a doua a acestei importante lucrări.

[14] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, cap. VI, p. 663 și urm.

[15] Fiu al unui mareșal prusac care se ilustrase în toate războaiele începând din 1870 (și unul dintre rarii ofițeri superiori care va îndrăzni să protesteze în fața lui Hitler împotriva războiului de

care se făcea ecoul mediilor militare germane refractare, după cum am spus, unei participări italiene la conflict, cel puțin în primă fază, când efortul major viza cucerirea „fortăreței Europa" (*Festung Europa*). Acest subterfugiu va lua numele de „lista molibden", metal de tranziție foarte utilizat pe atunci în industria militară. Mussolini, lipsit de orice pudoare, dublează cifrele deja vertiginoase ale inventarelor întocmite de experți, adăugând că tot acest echipament trebuia livrat înainte de intrarea Italiei în război: o imposibilitate absolută, mai cu seamă într-un răgaz atât de scurt. Acest machiavelism jalnic provocă răceala resemnată a Führerului. Își dăduse seama că „ultimul dintre romani" nu era înconjurat de un popor de Horați și că poate nici el însuși nu era unul. S-a mărginit să pretindă rechemarea combativului Attolico, înlocuit de opacul Alfieri.[16] Germanii s-au simțit ultragiați, cu atât mai mult cu cât Italia, chiar după declanșarea ostilităților, va continua să vândă la preț ridicat armament și materiale conexe, ca motoarele Isotta-Fraschini... Franței.[17]

Cu toate acestea, Mussolini a fost cel care a făcut o ultimă încercare de a salva pacea în Europa, după invazia Poloniei, la 1 septembrie. Spre deosebire de Cehoslovacia, această țară cu regim autoritar și cu foarte largă majoritate catolică întreținea relații fructuoase cu Italia fascistă, foarte apreciate și de Sfântul Scaun. Timp de șaptezeci și două de ore, Ciano, urmând instrucțiunile socrului său, s-a străduit să promoveze ideea unui München polonez. Parisul s-a împărțit, ca de obicei, între ulii și porumbei; Berlinul, iritat, s-a eschivat. Proiectul a căzut definitiv când Londra a cerut retragerea prealabilă a Wehrmachtului din teritoriile cucerite. Era sfârșitul speranțelor de mediator pentru Duce, ultimul său rol ratat după München. Stalin va trage concluziile și va aștepta dizolvarea eroicei armate poloneze ca să pătrundă, la 17 septembrie, în regiunile orientale ale țării și „să le elibereze", adică să le anexeze. O paradă militară germano-sovietică va încorona la 23 septembrie acest pact scelerat. Lui Mussolini

exterminare din Est), Mackensen nu avea anvergura predecesorului lui său von Hassell, spânzurat după complotul din 20 iulie 1944, dar era și el un moderat, mai degrabă italofil. Adjunctul său, ministrul Otto Christian von Bismarck, un strănepot al „cancelarului de fier", nazist declarat, va juca un rol mai ambiguu. Soția lui, o frumusețe suedeză, era una dintre muzele de care se slujea Ribbentrop ca să îl supravegheze pe Ciano.

[16] Despre schimbarea de atmosferă la ambasadă după plecarea lui Attolico și sfârșitul iluziilor asupra „nebeligeranței", vezi jurnalul lui L. Simoni (M. Lanza), *Berlin, ambasade d'Italie, 1939–1943*, Paris, Laffont, 1947.

[17] „Italia dorește în mod cinic să profite de nenorocirea altuia ca să se îmbogățească" scrie negociatorul francez (H. Alphand, *L'Étonnement d'être. Journal 1939–1973*, Paris, Fayard, 1977, p. 24, la data de 14 septembrie 1939). Desigur: dar aceste furnituri au fost atunci foarte utile. În fața protestelor germane, ele vor înceta în martie 1940.

nu-i mai rămânea decât să declare, cu moartea în suflet, „nebeligeranța" Italiei. Această formulă ambiguă, care nu însemna o neutralitate strictă, a trezit bănuieli la Paris și la Londra. Franco o va adopta la rândul lui, câteva luni mai târziu. Pe plan intern, în schimb, n-a fost o afacere proastă. Bursa a avut un salt pozitiv, confirmând că în peninsulă comunitatea financiară și industrială miza încă pe posibilitatea de a menține Italia în afara conflictului.[18]

Dar dictatorul nu renunțase încă la veleitățile lui de rebel. Simțea „nebeligeranța" ca o umilință personală: ea semăna prea bine cu „neintervenția" din 1914–1915, disprețuită mai târziu de regim.[19] Trebuia să-și facă auzită vocea ca să mai poată fi luat în serios. La 7 decembrie, îl autorizează — sau mai curând îl împinge[20] — pe ginerele său să prezinte la Marele Consiliu un raport foarte critic asupra relațiilor cu Germania. Pe 16, îl pune pe Ciano să rostească în Cameră[21] un discurs „la prima vedere curat antibolșevic, dar îndreptat în esența lui împotriva Germaniei"[22], care conține un insistent omagiu pentru curajul armatei poloneze, discurs ce va nedumeri Berlinul. Puțin după aceea, la 5 ianuarie 1940[23], Ducele îi va scrie o scrisoare lungă Führerului, care poate fi considerată ultima sa lecție de doctrină geostrategică.[24] Este un document uimitor, în care fostul învățător — „născut revoluționar, nu mi-am modificat mentalitatea" — urcă pe baricade și flutură „stindardul antibolșevic și antisemit" pentru a-i trânti lovituri de măciucă interlocutorului său: folosește chiar, fără să ezite, un citat din Spengler, filosoful, între timp dispărut, pe care Hitler îl detesta... Dictatorul jignit spintecă de la un cap la altul alianța germano-sovietică: ies la iveală aici adevăratele sale sentimente față de Pactul Molotov–Ribbentrop, „care practic pune capăt Pactului anti-Comintern". Revendică sprijinul italian acordat „bravei rezistențe finlandeze" contra URSS, pentru a-l pune și mai mult în încurcătură pe Hitler.[25] Reafirmă că „spațiul vital"

[18] Bosworth, *Italy and the Wider World*, p. 89.

[19] *Ibidem*, pp. 51–52.

[20] După Kirkpatrick, *Study of a Demagogue*, pp. 415–417, a fost o inițiativă a lui Ciano. Eu personal mă îndoiesc, dar e adevărat că germanii i-o vor atribui lui și nu-l vor ierta.

[21] Devenită în ianuarie 1939 Camera fasciilor și a corporațiilor.

[22] *Journal politique* al contelui Ciano II, pp. 70–71.

[23] Minuta este din 3 ianuarie. Ca urmare, mesajul se află reprodus cu o dată sau alta.

[24] L-a impresionat atât de tare pe Fejtö, încât a vrut să citeze și să comenteze extrase din ea în *Le Passager du siècle*, pp. 142–146. Kirkpatrick, în *Study of a Demagogue*, pp. 417–419, ajunge să o definească: „Culmea antigermanismului care se răspândise în Italia în timpul primelor patru luni de război și care îl cuprinsese și pe Mussolini însuși".

[25] „Războiul de Iarnă" ruso-finlandez izbucnise la 30 noiembrie 1939. El va lua sfârșit la 13 martie următor. Conform clauzelor secrete ale Pactului Molotov–Ribbentrop, Finlanda gravita în sfera de

german se află la Est și nu la Vest. În acest cadru, menținerea unei „modeste Polonii în întregime poloneze și debarasate de elementele sale evreiești nu poate constitui o amenințare pentru marele Reich". Condimentează mesajul cu cuvinte foarte critice la adresa Parisului și Londrei, insinuând în același timp că trebuie evitat un război în vest, „fiindcă Statele Unite nu vor permite o înfrângere totală a democrațiilor". Și încheie declarând că „Italia fascistă poate constitui factorul de rezervă în sensul unei soluții politico-diplomatice".

Lăsând la o parte înfloriturile și cuvintele antisemite strecurate pentru a-l liniști pe destinatar, mesajul era de astă dată clar: într-atât încât Hitler va întârzia două luni, până la 8 martie, ca să-i trimită în final un răspuns în doi peri. În fond, Mussolini mințea, ca de obicei: el căuta atunci, în pofida asistenței militare secrete acordate Finlandei, modul de a încheia propriul său pact de neagresiune — fără protocol secret! — cu URSS. Moscova nu se va arăta insensibilă la aceste avansuri. La 20 iunie 1940, Molotov îl primește binevoitor pe ambasadorul italian la Moscova, Rosso, pentru a examina chestiunea „într-un spirit constructiv" și, două zile mai târziu, Ciano procedează similar cu trimisul sovietic la Roma. Germanii își dau seama și Ribbentrop intervine să blocheze proiectul, acum destul de înaintat. Dar veritabila mizã a scrisorii era extinderea conflictului spre vest, pe care Ducele încă dorea să-l evite printr-o pace de compromis. „Războiul ciudat" de pe frontul de vest părea să-i îndreptățească speranțele.

Această pauză de aproximativ trei luni — până la campania din Norvegia de la începutul lui aprilie — a înregistrat încă o tentativă italiană, de astă dată înspre Statele Unite. Așa cum am spus, Mussolini nu avea decât o vagă idee despre imensul potențial al acestei țări. Dar nutrea o admirație prost disimulată pentru paraliticul Roosevelt, care rezolvase criza din anii 1930 printr-o largă intervenție a statului în economie, ceea ce amintea de teoriile corporatiste. Mai știa din rapoartele ambasadorilor săi — Fulvio Suvich până în 1938, apoi succesorul său, prințul Ascanio Colonna — că numeroasa comunitate italo-americană nutrea în general sentimente favorabile fascismului (cu excepția câtorva nuclee de intelectuali), dar de nestrămutată credință față de patria de adopție. Acesta este, probabil, motivul pentru care americanii de origine italiană se vor bucura de un tratament de favoare în timpul războiului, spre deosebire de germani și mai ales de japonezi, deportați în lagăre de concentrare insalubre.

influență sovietică. Cu toate astea, Luftwaffe le va da pe ascuns un sprijin aerian finlandezilor. Italia va face la fel.

Balbo încercase în van să fie numit ambasador la Washington — unde isprăvile sale aeronautice îl făcuseră foarte popular —, pentru a încerca să oprească mersul spre război. Să adăugăm că la curtea regală, în diplomație și în armată exista un clan deloc neglijabil de americanofili, ca urmare a căsătoriilor încheiate, începând din secolul al XIX-lea, între membri ai înaltei societăți romane, florentine și napolitane și moștenitoare din Lumea Nouă. Așa se face că subsecretarul de stat Benjamin Sumner Welles era văr cu mama marchizului Blasco Lanza d'Ajeta, subșef de cabinet al lui Ciano, un diplomat care mai târziu va juca un rol în tentativele de pace cu Aliații din vara lui 1943.[26] Germania wilhelmiană fusese principalul investitor în peninsulă, dar înainte de Primul Război Mondial. În anii 1930, mediile de afaceri și de finanțe erau orientate mai mult spre Washington decât spre Berlin; abia în ajunul noului conflict, Germania nazistă își reluase locul de prim partener comercial (dar nu financiar) al țării. Influenta Banca Commerciale dispunea de credite americane. Fiat stabilise încă din 1927 relații fructuoase cu General Motors. Confederația industriașilor, prezidată din 1934 de Alberto Pirelli, procedase la fel cu Standard Oil și cu alte companii. Ciano încheiase în 1937 un acord cu societățile de producție cinematografică din Hollywood pentru utilizarea instalațiilor romane de la Cinecittà încă în construcție. Acordul va fi anulat peste doi ani, dar acest obiectiv ușor de recunoscut va fi cruțat de bombardamentele asupra capitalei și va deveni, în anii 1950 și 1960, cea mai importantă sucursală europeană a producțiilor americane, mai ales a costisitoarelor „filme peplum". De altminteri, chiar dacă Roosevelt trebuia să țină seama de tendința izolaționistă a opiniei publice, era limpede că nu va abandona Europa în mâinile lui Hitler. Mussolini și Ciano vor avea dovada acestei atitudini cu ocazia misiunii de bunăvoință pe care Sumner Welles o va efectua în Europa în februarie–martie 1940, incluzând o etapă la Sfântul Scaun, unde președintele american îl acreditase, cu câteva luni mai înainte, pe primul ambasador al Statelor Unite, întreprinzătorul, filantropul și universitarul Myron Taylor[27] — care va fi și el foarte implicat în afacerile italiene.

[26] Doi alți membri ai anturajului lui Ciano, ambasadorul la Moscova, Rosso, și ministrul Vitetti (viitor ambasador la sfârșitul anilor 1950 la Paris, unde va crea excelente relații cu generalul de Gaulle), se căsătoriseră cu doamne de vază din societatea americană.

[27] Își va continua misiunea la Vatican până în 1950, sub președintele Truman. Taylor va juca deopotrivă un rol considerabil în garantarea neutralității „binevoitoare" a Spaniei și Portugaliei în conflict, precum și în realizarea ulterioară a Planului Marshall.

Ducele l-a primit cordial pe emisarul lui Roosevelt, la 26 februarie, la Palazzo Venezia și i-a expus punct cu punct proiectul său de întoarcere la pace, centrat pe reconstituirea unui embrion de stat polonez, care ar fi trebuit să îi includă pe emigranții din regiunile anexate de URSS.[28] A mai adăugat demilitarizarea protectoratului Boemia-Moravia și a Slovaciei — un subiect pe care nu îl discutase în prealabil cu Hitler și în privința căruia nu exista niciun indiciu al vreunui acord din partea lui —, în schimbul ridicării blocadei de către Marina Regală Britanică în Mediterana de Vest și la Suez. Această măsură viza evident traficul naval german; dar ea risca să aibă un efect și mai dramatic asupra Italiei, tăindu-i aprovizionările din coloniile africane, cum ar fi petrolul libian și livrările de materii prime din terțe țări (Turcia, Suedia și Olanda pe atunci neutre). Or, englezii tocmai anunțaseră că derogările introduse în favoarea Italiei, în momentul declarației de „nebeligeranță", vor lua sfârșit la data de 1 martie 1940. Această hotărâre risca să supună Roma unei dependențe energetice aproape totale față de al Treilea Reich. Planul italian părea, în situația dată, destul de rezonabil. Sumner Welles a luat act de el cu interes și l-a susținut în celelalte etape ale periplului său. Dar, în fața intransigenței lui Hitler și a lui Ribbentrop, deschiderile prudente ale Parisului și Londrei au rămas fără efect. Diplomatul american s-a întors atunci la Roma, unde va încerca să acționeze, în acord cu Taylor și cu ierarhiile vaticane, pentru menținerea neutralității italiene. A plecat la Washington fără să obțină asigurări formale, dar cu impresia netă că Mussolini se va conforma acestor deziderate.[29]

[28] Detaliu interesant: Mussolini știa, oare, prin serviciile italiene și, poate, prin informațiile provenite de la Vatican, că sovieticii procedau la o depolonizare sistematică? Masacrarea a zeci de mii de cadre ale armatei poloneze la Katyń, descoperită în 1943, a început în acel moment.

[29] Cf. E. Di Nolfo–M. Serra, *La gabbia infranta. Gli Alleati e l'Italia dal 1943 al 1945*, Bari, Laterza, 2010, cap. I. Sumner Welles vorbește despre misiunea sa, nu fără a-și exprima decepția pentru schimbarea totală a atitudinii Ducelui, în memoriile sale de război *The Time for Decision*, New York, Harper & Brothers, 1946. Schițează aici un tablou sever al îmbătrânirii precoce a dictatorului și al bâiguielii lui uneori incoerente.

2

Rubiconul

Aceeași speranță, din ce în ce mai slabă, o are și François-Poncet. Ambasadorul conta fără îndoială cam prea mult pe împotrivirea la război a suveranului și a lui Badoglio, ca și pe lipsa de entuziasm a populației. Raporturile dintre Roma și Londra trecuseră de la o relativă cordialitate la o răceală aproape totală. Ciano obținuse în sfârșit, la 22 septembrie 1939, rechemarea inamicului său Grandi. Succesorul acestuia, Giuseppe Bastianini, era un alt personaj de care ministrul voia să se debaraseze. Acest vechi squadrist, om aspru și drept, unul dintre promotorii Marșului asupra Romei, inițiase o convertire spre pace în timpul ambasadei sale la Varșovia, când multiplicase avertismentele privitoare la intențiile lui Hitler. Dar la Londra nu va putea face aproape nimic: era prea târziu. Atmosfera se schimbase odată cu războiul, iar cabinetul de „împăciuire" știa că zilele îi sunt numărate. Va fi o ultimă încercare de a relua legătura cu Chamberlain, la finele lui martie 1940, prin intermediul unui om de afaceri maltez, Adrian Dingli, apropiat al prim-ministrului. Mussolini i-a repetat propunerile făcute lui Sumner Welles. Ele au rămas fără efect și au spulberat ultimele speranțe ale celor care, în Marea Britanie, mizau încă pe bunul-simț al dictatorului:

> Mi se pare de necrezut să aflăm că Italia va intra până la urmă în război. Mussolini nu e un idiot: dacă o va face, trebuie să fie convins de grabnica noastră înfrângere. Asta e ceea ce mă întristează: nu Italia ca inamic, ci Italia, națiune inteligentă și bine informată, care mizează pe victoria germană.[1]

1 H. Nicolson, *Diaries and Letters*, I, *1939–1945*, ediție N. Nicolson, Londra, Collins, 1967, la data de 5 mai 1940, p. 75.

Parisul putea reprezenta ultima licărire de speranță.[2] Problema spinoasă rămânea cea a prețului cerut de Roma, la care o parte a guvernului și Quai d'Orsay al lui Leger se opuneau cu înverșunare. Situația se va schimba odată cu invazia germană în Norvegia și în Danemarca — la începutul lui aprilie —, care pune capăt acestui „război ciudat" și este primită cu stupoare de un Mussolini încolțit.[3] În aceste condiții, Reynaud, devenit prim-ministru în martie, a luat inițiativa de a-i scrie Ducelui, la 22 aprilie, pentru a-i propune o întâlnire la vârf. Gestul era iscusit: eschivându-se, Mussolini ar fi dovedit opiniei publice internaționale (și mai ales lui Roosevelt) că nu se putea avea încredere în el. Și totuși, după câteva zile, a venit refuzul. Tratativele începură să semene a roman polițist, odată cu afacerea „telegramei secrete" 946 semnate de Daladier, ministru interimar de externe, dar fără știrea lui Reynaud, care conținea compensații enorme în favoarea Italiei dacă trecea de la „nebeligeranță" la neutralitate efectivă: rectificarea frontierei cu Libia și cedarea unor vaste teritorii până la coasta congoleză, ca și de pe coasta franceză a Somaliei, acordul asupra căii ferate de la Addis Ababa, revizuirea foarte favorabilă a statutului italienilor din Tunisia. Telegrama a fost transmisă mai întâi la Londra, unde Churchill, care ajunsese la putere în urma dezastrului norvegian, s-a opus hotărât acestor concesii.[4] Mesajul a cunoscut diverse peripeții și, în final, n-a mai fost trimis la Roma. Între timp, declanșarea „războiului fulger" pe frontul de vest a anulat și ultimele speranțe într-o desistare italiană.[5]

„Dacă sunteți victorioși, nu se va întâmpla nimic. În caz contrar, nu pot să vă garantez nimic", i-a replicat Ciano ambasadorului francez. Cinism, desigur, dar și lecție de *Realpolitik* care, să nu se supere idealiștii, a primit mult mai multe confirmări decât infirmări în politica internațională până în zilele noastre. Procedând astfel, Ciano era cinstit, așa cum rareori a fost, și reflecta părerile socrului său. Chiar dacă lui Mussolini îi repugna, cu siguranță, ideea unei neutralități meschine *à la* Franco,

---

[2] J.-B. Duroselle, cu simțul său acut pentru dramatismul istoric, a detaliat cele trei tendințe care se profilau atunci pe eșichierul politic francez față de Italia: matamorii, împăciuitoriștii și, între ei, neutraliștii. Cf. *Politique étrangère de la France. L'abîme, 1939–1945*, Paris, 1982, pp. 35–38.

[3] Kirkpatrick, *Study of a Demagogue*, p. 192.

[4] Trebuie să ne amintim momentul acesta precis, în lumina celor pe care le vom scrie în epilog.

[5] Cf. reconstituirea mea în prefața lucrării *Souvenirs d'une ambassade à Rome*, de François-Poncet, pp. 35–36, precum și Duroselle, *Politique étrangère de la France. L'abîme, 1939–1945*, pp. 149–152. Au fost, probabil, și alte tentative oficioase în privința Romei. Ca dovadă, această frază din jurnalul lui Ciano: „Mussolini se teme ca germanii să nu fi descoperit poate, printre documentele franceze, ceva compromițător pentru noi" (vol II, p. 209, la data de 4 iulie 1940).

el aştepta, totuşi, rezultatul bătăliei decisive, ca să-şi încline „greutatea determinantă" spre învingător. *Blitzkrieg* l-a luat încă o dată prin surprindere. În scrisoarea pe care i-a trimis-o Hitler, la 3 mai, ca să-l informeze despre campania din Norvegia şi urmările sale, nimic nu anunţa începerea iminentă a operaţiunilor pe frontul de vest.[6] Acest lucru dovedeşte până la ce punct încrederea „nibelungică" a Führerului rămânea moderată faţă de aliat şi în special faţă de anturajul său. Comunicatul oficial nu va parveni decât la ora 5 dimineaţa, în data de 10 mai 1940, printr-o altă misivă pe care ambasadorul von Mackensen i-a adus-o la vila Torlonia, în momentul exact în care Wehrmachtul năvălea în Belgia, în Luxemburg şi în Olanda, după directivele Planului Manstein, violându-le neutralitatea. Ducele i-a răspuns destul de vag Führerului, asigurându-l de „încrederea şi spiritul de camaraderie cu care urmăresc acţiunea trupelor dumneavoastră". Nu se aştepta, firesc, la o rezistenţă încăpăţânată a ţărilor din Benelux. Dar Franţa era altă poveste. În ciuda părerilor sale despre agonia celei de a Treia Republici şi a prejudecăţilor privind decadenţa demografică a unui popor alcoolic, fumător şi dedat plăcerilor — ceea ce anticipa aproape cuvânt cu cuvânt apelurile revoluţiei naţionale! —, Mussolini rămânea convins că aparatul militar francez continua să fie de cea mai bună calitate. Credea că dispozitivul Liniei Maginot va rezista încă mult timp atacului german. Nu prevedea un sfârşit al campaniei înainte de toamnă sau de iarnă: şi până atunci... Dimensiunile neprevăzute ale prăbuşirii franceze i-au modificat radical viziunea asupra lucrurilor.[7]

La 14 mai, a primit un mesaj de la Roosevelt şi, după două zile, de la Churchill. Ambii fac apel la capacitatea de discernământ pentru a-l convinge să rămână în afara înfruntării. În orice alt moment — să ne gândim la Ethiopia! — vechiul revoluţionar ar fi fost măgulit la ideea că aceşti doi patricieni anglo-saxoni i se adresează cu deferenţă. În circumstanţele prezente, efectul a fost exact invers. El urmărea pe hartă înaintarea fulgerătoare a armatei germane, regretând că nu ia parte la ea. Nu se mai punea problema de a şti de partea cui să intre în război, ci în ce clipă să o facă. La 28 mai, după capitularea regelui Leopold al III-lea al belgienilor, frate cu prinţesa Marie-José, soţia prinţului moştenitor Umberto[8] — un Duce radios îi anunţă lui von Mackensen decizia sa de a pune capăt stării

[6] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, pp. 794 şi urm.

[7] Aşa cum afirmă Mack Smith, *Mussolini*, p. 317: „Mussolini spera ca germanii să sufere câteva pierderi grele înainte de victoria lor finală".

[8] A fost unul dintre motivele care o vor împinge pe prinţesă să acţioneze mai târziu pentru un armistiţiu al Italiei cu Aliaţii.

de „nebeligeranță". Acum era rândul lui Hitler să dea înapoi: la un pas de victorie, nu voia să o împartă cu un aliat întârziat. Când data intervenției italiene a fost fixată într-o reuniune de la Palazzo Venezia pentru 5 iunie, un Führer curtenitor, dar hotărât, „îl roagă" pe marele său prieten să aștepte măcar trei zile. Mussolini, înfuriat, li s-a plâns lui Ciano și Anfuso: „Adversarii noștri sunt acum germanii, care vor să cucerească Parisul și să termine campania înainte de intervenția noastră"[9]. Chiar așa stăteau lucrurile. În aceea zi, Wehrmachtul zdrobea frontul de pe Somme și-și deschidea calea spre capitală, zădărnicind eforturile disperate ale lui Weygand, care îl înlocuise *in extremis* pe Gamelin.

Mussolini, înțelegând că de acum nu va mai putea avea o „greutate determinantă" în campanie — chiar dacă nu se aștepta la falimentul războiului din Alpi —, revine la dorința de a căuta o soluție politică. Înfrângerea Franței putea implica acceptarea de către Anglia a unei păci de compromis care părea a fi, în acest stadiu, și în intențiile lui Hitler. Cele patru țări de la München, inclusiv o Franță micșorată și condusă de un guvern „prieten" autoritar și antiparlamentar, plus URSS care, socotea el, nu mai putea fi exclusă de la dezbateri, și eventual Spania și-ar fi reîmpărțit continentul și coloniile. Aceste iluzii s-au risipit în câteva luni: Anglia va continua lupta, întărită de sprijinul indirect al Statelor Unite; Hitler își va pierde orice disponibilitate (dacă o avea cu adevărat) de a reduce amploarea cuceririlor sale continentale, iar eșecul vizitei lui Molotov la Berlin, în noiembrie 1940, îl va determina să grăbească planurile de cucerire în est, care existau în intențiile sale de la *Mein Kampf*.

În acest context, „lovitura de pumnal în spate" dată de Mussolini Franței, reportată până pe 10 iunie, se va solda cu un dublu eșec militar și politic. Expresia a făcut furori, vom regăsi „iunie înjunghiat" până și în versurile poemului *Crinii și rozele* de Aragon. Ea este, totuși, improprie din punct de vedere al dreptului internațional, căci cele două țări nu erau atunci nici aliate, nici prietene, ci mai degrabă în stare de război mocnit, ceea ce, juridic, exclude trădarea. Dar gestul era dezonorant moral, și Mussolini își dădea seama. Riscul unui conflict italo-francez era, vai!, în aer de multă vreme, fortificațiile fuseseră întărite pe crestele Alpilor și cele două armate își multiplicau proiectele

[9] Anfuso, *Du palais de Venise*, pp. 146–147. Autorul adaugă „Mussolini a intrat în război, în iunie 1940, mizând pe o campanie scurtă, dar nu prea scurtă".

unei acțiuni preventive.[10] Mussolini avusese cel puțin grija formală de a face să le parvină, prin Ciano, lui François-Poncet și ambasadorului britanic Sir Percy Loraine, declarația de război, în vreme ce Hitler evitase să o facă față de Polonia, Norvegia, Danemarca și de țările Benelux. Bătălia Alpilor a făcut obiectul mai multor studii, pe care nu putem decât să le amintim aici.[11] Există însă un aspect al acestei pagini, printre cele mai nesăbuite, absurde, care merită menționat: după ce a tropăit de nerăbdare pe lângă germani ca să poată interveni înainte de căderea Franței, Mussolini l-a autorizat pe mereu prudentul Badoglio să nu miște timp de unsprezece zile lungi — lăsând la o parte, de ambele părți, câteva incursiuni ale marinei și aviației[12] — înainte de a declanșa bătălia de patru zile (21–24 iunie) care era cât pe-aici să se termine pentru italieni cu o înfrângere usturătoare. Planul de campanie aprobat de bătrânul mareșal-vulpoi — care în prealabil împinsese amabilitatea până la a-l ruga pe atașatul militar francez la Roma, generalul Parisot, să îl informeze în linii mari „pe prietenul meu Gamelin"! — era pur defensiv, prevăzându-se „un fals război". Acest plan a fost dat peste cap de hotărârea lui Mussolini de a trece la ofensivă în ajunul armistițiului franco-german de la Rethondes. Avea să obțină astfel cei „600 de morți" (mai exact au fost 642, fără a-i mai număra pe degerați și amputați) care i-au îngăduit să se așeze „onorabil" la masa păcii.[13]

Armistițiul de la vila Incisa, la Roma, în ziua de 25 iunie, a fost foarte favorabil „învinsului", cu acceptarea aproape totală a cererilor franceze de îmblânzire, într-o atmosferă cavalerească, demnă de filmul

[10] Trimit din nou la prefața mea la *Souvenirs d'une ambassade à Rome* de François-Poncet, p. 44 și urm.

[11] Cel mai complet este cel al lui Schiavon și Le Moal, *Juin 1940. La guerre des Alpes,* Paris, Economica, 2010. Pe plan literar, să amintim măcar mărturiile lui Malaparte, *Le soleil est aveugle,* Paris, Folio, 2000, M. Rigoni Stern, *En guerre: campagnes de France et d'Albanie, 1940–1941,* Lyon, La Fosse aux ours, 1999, și M. Mohrt, *La Campagne d'Italie,* Paris, Gallimard, 1965. Aproape în ajunul morții sale, Mohrt mi-a oferit un exemplar al cărții împodobit cu o dedicație emoționantă: „Lui M.S., prea tânăr ca să fi luptat împotriva mea la Vesubia, când eram cercetaș-schior în Alpii Maritimi. Cu toată prietenia, și din toată inima ca atunci când îi combăteam pe Alpini. Ce aventură absurdă! M.M".

[12] Pretinsa mitraliere a coloanelor de civili în exod de către avioanele italiene, al cărui interpret se va face printre alții scriitorul (de origine italiană) François Cavanna, nu a avut loc niciodată, chiar dacă nu putem exclude unele cazuri izolate. Raza de acțiune a avioanelor de vânătoare italiene nu a depășit Provence și obiectivele sale au fost exclusiv militare.

[13] A existat de fapt o pătrundere italiană în teritoriul francez, de trei până la opt kilometri în medie, și treizeci în direcția orașului Menton. Armistițiul a intervenit în momentul în care un contraatac francez ar fi putut respinge invadatorul mult dincoace de frontiera italiană.

La Grande Illusion: era, într-adevăr, o iluzie.[14] Rămăseseră departe revendicările exagerate asupra Tunisiei, Corsicii, Savoiei și chiar ultimele propuneri disperate ale lui Daladier și Reynaud. Un rest de pudoare l-a împins pe Duce (nu și pe Ciano) să evite fanfaronada în fața camerelor de filmat și să dea ordin să nu fie arătate aceste imagini în jurnalele de actualități. Italia nu va pretinde predarea *fuoriusciti*-lor antifasciști refugiați în Franța, pe când germanii o obținuseră pentru ai lor, conform odiosului articolul 19 din armistițiul de la Rethondes. Mica zonă de ocupație din Alpii Maritimi, întinsă succesiv la cursul mediu și superior al Ronului — excluzând conurbația Lyon —, va fi extinsă după debarcarea aliată în Africa de Nord, în octombrie 1942, până la a cuprinde Savoia și Corsica, evacuată apoi după armistițiul italian, la 8 septembrie 1943. Zona se va bucura de condiții de viață relativ privilegiate și va deveni adăpostul a nenumărați refugiați proveniți de la Vichy și din zona ocupată de germani. Pe plan militar, ar fi putut constitui o bază importantă pentru lovituri în profunzime în Mediterana. Când succesorul lui Badaglio, mareșalul Cavallero, a propus această eventualitate, germanii i-au răspuns cu un refuz care reflecta neîncrederea ce se instalase între cele două state majore.

La urma urmei, Mussolini nu ieșise chiar atât de rău din această aventură nu prea onorabilă. În Franța nu se va mai vorbi despre „lovitura de pumnal" până în 1944–1945. Atacul englez (fără somație) de la Mers el-Kébir, care va provoca de partea franceză nu vreo 40 de victime, ca Bătălia Alpilor, ci 1 300, o va face, comparativ, să pălească. Chiar Roosevelt, care folosise această expresie la început, își va schimba radical poziția în fața influenței comunității italo-americane, în ajunul realegerii sale. În lunile următoare, mai mulți conducători vichyști — Laval, Baudouin, Monzie și alții — vor căuta la Duce o mediere cu Reichul; el nu o va face. Dacă nutrea mai degrabă intenția contrară — adică evitarea unei apropieri franco-germane, așa cum se contura după întrevederea de la Montoire, din 24 octombrie 1940, dintre Hitler și Pétain[15] —, el va

[14] Lui Badoglio, care se va dovedi mai bun diplomat decât strateg și care a trecut peste ultimele revendicări ale delegației italiene scurtând: *„C'est firmé (sic,* pentru *signé), donc ça suffit comme ça"*, plenipotențiarul francez, generalul Hutzinger, i-a răspuns, cu lacrimile în ochi: *„Vous êtes un soldat, Badoglio, et pas seulement un maréchal"*. Compliment? Eu cred că da. Vezi și Duroselle, *Politique étranger de la France. L'abime, 1939–1945*, pp. 201–203.

[15] Era de altminteri urmarea, ca să spunem așa, actualizată a atitudinii sale din momentul ocupării Ruhrului și apoi a anti-„locarnismului" său, cu 15 ani mai înainte (vezi partea a doua): să împiedice Italia să devină victima unei reconcilieri franco-germane.

evita să se compromită și se va eschiva de la orice tentativă de întâlnire cu mareșalul.[16] De-a lungul anilor 1940–1941, militarii și diplomații italieni vor invoca un acord cu Vichy pentru a dispune de baze la Bizerta și Tunis, ceea ce ar fi slăbit presiunea engleză asupra Libiei. Mussolini a renunțat: a fost o greșeală inexplicabilă. Adevărul este că Franța ocupată nu mai conta pentru el. Ranchiuna care răzbătea uneori din vorbele sale era expresia dragostei înșelate, fiindcă — am spus-o — nicio țară nu însemnase atât de mult pentru el, după Italia. Ignora aproape totul despre Franța Liberă, chiar dacă îi va scrie lui Hitler, la 19 octombrie 1940, cu o anumită perspicacitate: „Vichy și de Gaulle și-au schimbat rolurile și francezii nu se consideră bătuți"[17]. Pe frontul intern, dăduse un brânci puternic „diarhiei", forțându-i mâna unui rege recalcitrant să iasă din neutralitate. Dacă Mussolini risca să-și piardă capul în conflict, Victor Emanuel risca să piardă tronul pentru el și pentru moștenitorii săi, așa cum se va întâmpla.[18] După înfrângere, în niște confidențe apocrife, suveranul căzut va pretinde că a fost singurul care s-a opus „spiritului belicos" al premierului său, ceea ce este îndoielnic.[19] Decizia nefericită, în ajunul Bătăliei Alpilor, de a încredința comanda grupului armatelor de vest prințului Umberto îi va fi atribuită lui, chiar dacă a fost luată în deplin acord cu Mussolini.

Piatra de încercare (și de poticnire) consta în insuficienta pregătire a forțelor armate, pe care Ducele o știa prea bine. Ideea, încă frecventă în vulgata neofascistă și revizionistă, conform căreia el ar fi fost „înșelat" de rapoartele optimiste ale comandanților săi e contrazisă de o vastă documentație. Chiar dacă ar fi avut tendința să creadă că i se înnegrea înadins situația, din lașitate sau din dorință de tergiversare, „mica" Bătălie a Alpilor este de ajuns ca să îi dovedească contrariul.[20] Situația marinei și a aviației era mai bună decât cea a armatei de uscat; personalul era în general mai bine pregătit și motivat, deși suspect de anglofilie în cazul amiralilor.

---

[16] Pétain își va exprima dorința de a-l întâlni pe Duce mai ales față de generalul Vacca Maggiolini, șeful comisiei italiene de armistițiu, la 15 noiembrie 1941, cu ocazia funeraliilor generalului Huntziger. Cf. De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia in guerra, 1940–1943*, vol. 1, *Dalla guerra „breve" alla guerra lunga*, Torino, Einaudi, 1990, pp. 148–149.

[17] Citat în De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia in guerra, 1940–1943*, vol. 1, *Dalla guerra „breve" alla guerra lunga*, p. 137 și urm. Era teza „scutului și sabiei", pe atunci destul de răspândită.

[18] Născut în 1869, abia dacă-l cunoscuse pe bunicul său, Victor Emanuel al II-lea, regele *Risorgimento*-ului (mort în 1878), și raporturile sale cu tatăl său, Umberto I, a cărui prestanță îl umilea, au fost reci și distante. Dar trăia cu obsesia de a-i egala.

[19] Cf. F. Perfetti, *Parola di Re. Il diario segreto di Vittorio Emanuele*, Florența, Le Lettere, 2006, pp. 140–144. Dar față de aghiotantul său își va mărturisi neputința: „Pe atunci nu te puteai opune șefului guvernului" (general P. Puntoni, *Parla Vittorio Emanuele III*, Milano, Palazzi, 1958, p. 315).

[20] De Felice, *Mussolini il duce*, II, *Lo Stato totalitario*, p. 805 și urm.

Dar în primul caz lipseau materialele de ultimă generație (mai ales radare sofisticate, precum cele de care dispunea Marina Regală Britanică[21]) și în al doilea — piesele de schimb — pentru o producție încă prea limitată. Badoglio, care era un profesionist realist, respectat în străinătate de egalii săi (în afară de germani, care îl detestau), nu pierdea nicio ocazie să o repete mai mult sau mai puțin energic, după firea lui schimbătoare. Mareșalul care, spre deosebire de Ciano, nu mai risca nimic, nu-și dăduse demisia: poate că regele avusese grijă de asta. El va fi silit să o facă peste șase luni, în momentul atacului eșuat împotriva Greciei. După care nu va înceta să comploteze ca să se răzbune pentru concedierea sa.

„Lista molibden" fusese un vicleșug folositor pentru a întârzia războiul; dar germanii își dăduseră seama și în următoarele luni nu a avut loc nicio livrare spectaculoasă. La început, Mussolini a reacționat cu voluntarismul lui obișnuit, răspunzându-i șefului intendenței militare: „Nu pot să aștept ani de zile ca să fie gata armata. Vom face ce vom putea". Dar a lăsat-o repede mai moale. „Să treci peste obstacole cu inima" nu mai era de ajuns. Căile maritime de comunicare, și mai importante pentru Italia peninsulară decât pentru Germania continentală, erau închise de blocada instituită de Marina Regală Britanică, ieșită aproape neatinsă din evacuarea de la Dunkerque. Rezervele de petrol, de cărbune, de materii prime puteau ajunge cel mult câteva săptămâni. Cât privește situația economică, țara abia începea să își revină după recesiunea din anii 1930 și după pierderile prilejuite de Ethiopia și de Spania. În plus, rămânea divizată între Nord și Mezzogiorno, unde, cu excepția câtorva mici insule de modernitate, ca Expoziția Comercială Periodică a Levantului, creată în 1929 la Bari, regimul abia dacă atenuase întârzieri seculare.

Dacă ar fi cultivat nobila artă a șahului — dar noi știm că disprețuia orice „pierdere de vreme"[22] —, Mussolini ar fi înțeles că, tehnic vorbind, el pierduse partida încă de la intrarea în joc. Unica speranță care îi mai rămânea era continuarea „războiului fulger" până la înfrângerea britanicilor, rămași singuri. I-a dat instrucțiuni lui Ciano, care se ducea la Berlin, la 19 iulie, să îi aducă la cunoștință lui Hitler intenția lui de a participa la un atac împotriva Marii Britanii. Dar ministrul s-a pomenit în fața unui Führer neobișnuit de prudent, care i-a declarat că Bătălia Angliei va

[21] O producție redusă de radare de ultimă generație va intra pe bandă abia la începutul lui 1943, în ajunul prăbușirii țării.

[22] Există totuși o rară fotografie a lui Mussolini care, în inactivitatea de la Salò, meditează în fața unei table de șah.

fi „aprigă și sângeroasă". S-au făcut multe speculații despre motivele care l-au făcut pe Hitler să întârzie, apoi să suprime Operațiunea Leul de mare pusă la punct de Kriegsmarine — această marină de război care fusese dezvoltată legal în termenii acordului naval anglo-german din 1935! — pentru a invada Insulele Britanice. Mussolini a fost foarte contrariat și l-a suspectat pe acolitul său că ar căuta o înțelegere secretă cu Londra, prin intermediul regelui Suediei, ceea ce nu era cu totul neverosimil.[23] În orice caz, dacă perspectivele pentru *Blitzkrieg* dispăreau, nu-i mai rămânea altceva de făcut decât să-și pună toate șansele de partea „războiului paralel".

[23] *Journal politique* al contelui Ciano, II, la data de 6 august 1940, p. 220.

3

„Războiul paralel": veleităţile sale (*octombrie 1940 – primăvara 1941*)

„O bătălie începută cu fermitate este pe jumătate câştigată", afirma Garibaldi. Este exact ce nu a făcut Mussolini, şi asta chiar din primele zile ale intervenţiei. Declaraţia de război, pronunţată luni 10 iunie 1940, puţin după ora 17, şi propagată de puternice posturi de emisie până în cele mai îndepărtate orăşele ale peninsulei, a provocat perplexitatea resemnată a populaţiei, în pofida uralelor activiştilor masaţi cu câteva ore mai înainte în Piazza Venezia, sub un soare arzător.

A fost una dintre intervenţiile cele mai scurte din cariera Ducelui, mai puţin de şapte minute, rostită cu o voce aproape neutră, fără efecte oratorice: nimic asemănător cu „discursul de bivuac", după Marşul asupra Romei, sau cu proclamarea imperiului. Superstiţios cum era uneori, s-ar fi putut gândi că era exact a şaisprezecea aniversare a răpirii şi uciderii lui Matteotti, atunci când fusese gata să piardă totul. Anticii ar fi văzut aici o prevestire rea... Printre numeroase mărturii, să o citãm mai întâi pe cea a unui observator de expresie franceză:

> Când s-a închis uşa cu geamuri a balconului, m-am amestecat în mulţime. Niciun semn de entuziasm, aş zice mai curând un aer de descurajare, de oboseală. Oamenii se întorceau acasă abătuţi. Am văzut un grup de nemţi tineri care purtau drapele italieneşti şi germane. Trecătorii

nu le dădeau nicio atenție, ei defilau fără aplauze, fără nicio încurajare, printr-o mulțime total indiferentă.[1]

Apoi pe aceea, poate mai realistă, a scriitorului Alvaro:

> Mulțimea, ca scăpată de o mare greutate, râdea revărsându-se pe Corso. O masă însuflețită, neștiutoare, nici preocupată, nici senină. În umbră, un fior mai puternic de viață animală. Se anunță stingerea. Roma cade dintr-odată în alte timpuri, fără istorie, ca în epocile barbare.[2]

Doi factori au contribuit la instalarea acestei amorțeli colective. Pe de o parte, italienii, în general, nu erau ostili la adresa Franței sau Angliei, în ciuda propagandei înverșunate împotriva lor din perioada sancțiunilor. Pe de altă parte, populația nu se simțea atrasă, ba avea o oarecare aversiune pentru al Treilea Reich: acești *Tedeschi* erau succesorii — și mai amenințători — ai austriecilor care dominaseră peninsula secole de-a rândul, până la *Risorgimento* și la Primul Război Mondial. Nu-i cunoșteau, nu aveau încredere în ei și, ca urmare, instinctiv, nu-i iubeau. Existau numeroși emigranți italieni, instalați uneori de generații întregi, în Franța, în Belgia, în Marea Britanie (fără a mai vorbi de cele două Americi): nu exista aproape niciunul în Germania. În timpul vizitei sale din mai 1938, Hitler nu făcuse să bată nicio inimă feminină, nici de prințesă, nici de midinetă; și inima feminină contează mult în imaginarul italienilor. Măcar o parte din ierarhii de la Vatican și catolicii experimentați își dăduseră seama că *Reichskonkordat* din 1933 nu fusese decât o păcăleală: esența hitlerismului rămânea intrinsec păgână.[3] Intelectuali încă germanofili în 1914, în semn de omagiu față de marea *Kultur* a științei și filosofiei, respingeau acum mistica războinică a acestui *Lebensraum,* „spațiu vital", și a antisemitismului de stat. Benedetto Croce exprimase acest refuz într-un eseu devenit celebru din 1936, *Germania pe care am iubit-o,* inspirat de decizia Universității din Heidelberg, devenită nazistă, de a-și schimba deviza, „Spiritul viu [universal]" în „Spiritul german"; Mussolini autorizase de altminteri circulația acestui text. Și să nu neglijăm o serie de

[1] W. Sperco, *L'Écroulement d'une dictature. Choses vues en Italie durant la guerre 1940–1945,* Paris, Librairie Hachette, 1946, p. 31.

[2] Alvaro, *Quasi una vita,* pp. 240–241.

[3] Atitudinea papei Pius al XII-lea față de nazism rămâne foarte controversată și a făcut obiectul a numeroase studii, în general foarte critice. Totuși, l-a ales colaborator apropiat pe monseniorul Montini, viitorul papă Paul al VI-lea, care era cunoscut pentru opoziția sa la nazism și fascism.

elemente mai prozaice: nu mai existau practic turism german în Italia din lipsă de devize — se terminase cu esteții *à la* Aschenbach al lui Thomas Mann, care veneau să moară la Lido din Veneția! — și nici cântece, operete, filme (și actrițe), tendințe ale modei și spectacolului importate din Germania, în timp ce acum se stătea la coadă în fața cinematografelor, de la Torino până la Palermo, pentru *Suflete în ceață* sau *Pe aripile vântului.* Jocurile Olimpice din 1936 înregistraseră, așa cum am spus, un scurt moment de simpatie pentru perfecta și relativ liberala organizare sportivă berlineză. Dar sufragiile au mers mult mai mult către isprăvile lui Jesse Owens și către succesele campionilor italieni, ca Ondina Valla și Silvano Abba[4], decât către atleții germani.

Poate este exagerat să se afirme, așa cum o va face în 1946 Enrico De Nicola, primul și foarte demnul președinte al republicii, că „poporul italian a intrat în război împotriva voinței sale": pur și simplu nimeni nu-i ceruse să-și exprime voința. Este adevărat totuși că italienii nu „simțeau" necesitatea, iminența conflictului, spre deosebire de 1915. Nu erau dispuși să plece, în 1940, cu floarea la pușcă. Această stare de spirit era descrisă nu numai în rapoartele poliției, dar și în comunicatele destul de obiective și adeseori îngrijorate provenind de la federațiile locale ale PNF. Pe scurt, nu se poate afirma cu bunăștiință că Ducele nu era informat de deteriorarea stării de spirit a populației. Degeaba disprețuia Mussolini — împreună cu colaboratorii săi, de la Ciano la Bottai și Anfuso — defetismul „italienilor", de parcă ar fi fost vorba de un alt popor, el nu reușise să-i entuziasmeze pentru un război pe care, în sinea lor, nu îl doreau. Îl dezamăgise mai cu seamă partidul. După ce îl concediase în 1939 pe incapabilul Starace, atribuindu-i răspunderi care în mare parte erau ale sale, făcuse apel la un alt apropiat, Ettore Muti, organizator și mai inept decât Starace, deși mai puțin servil și, în plus, germanofob cunoscut.[5]

Ar fi totuși greșit să se afirme, așa cum s-a făcut uneori, că această lipsă de entuziasm s-ar fi tradus prin opoziție mocnită sau chiar activă la „războiul lui Mussolini", așa cum a fost numit după aceea. Dacă, prin

[4] Căzut la 24 august 1942 în atacul victorios al regimentului Savoia Cavalleria la Izbușenski, pe Don, care a fost probabil ultima șarjă de cavalerie din al Doilea Război Mondial. Medalie de aur militară cu titlu postum.

[5] Simoni relatează încurcătura diplomaților italieni în saloanele ambasadei împânzite de microfoane, când Muti, în vizită de „fraternizare" la Berlin în octombrie 1939, va începe să vocifereze: „Dar ce mai așteaptă englezii, francezii ca să vină să-i bombardeze? Germania trebuie să fie distrusă și nu va putea fi înfrântă decât prin război aerian". Cf. *Berlin, ambassade d'Italie,* pp. 14–15. El va obține totuși, într-o avalanșă de medalii care vor face probabil din el soldatul cel mai decorat din armata italiană a tuturor timpurilor, cele două cruci de război germane clasa 1 și a 2-a.

absurd, populația ar fi ieșit în stradă împotriva conflictului, Ducele n-ar fi avut nici îndrăzneala și nici mijloacele de a ordona să se tragă în mulțime, cum ar fi făcut-o cu siguranță Hitler sau Stalin în locul lui. Italienii rămâneau un popor sceptic, în ciuda celor optsprezece ani de regim. Și totuși, vor fi 25 000 de voluntari în rândurile „lictorilor", elita tinerimii, dintre care unii nici nu atinseseră încă vârsta recrutării. Doar de la sfârșitul lui 1941 — odată cu invadarea Rusiei și intrarea în război a Statelor Unite — se va închega o schimbare de atitudine. Și chiar în faza următoare — până la bătălia de la El-Alamein (octombrie–noiembrie 1942) și la victoria sovietică de la Stalingrad (ianuarie–februarie 1943) — o parte din opinia publică continua să creadă că al Treilea Reich va câștiga războiul, chiar dacă Italia fascistă nu mai constituia decât un aliat minor.[6] Toți istoricii militari credibili, începând cu adversarii anglo-saxoni, atestă că în 1940–1943 soldatul italian s-a bătut cu mai puțin elan și cu mai puțin noroc decât în 1915–1918; dar, în fine, s-a bătut.[7]

Pactul tripartit, semnat la Berlin la 27 septembrie 1940 între Germania, Italia și Japonia, apoi lărgit (sau impus) tuturor aliaților minori, nu a fost decât o manifestare aparentă a unei viziuni unitare. Din partea germană, era vorba de admiterea implicită că, după debarcarea amânată pentru totdeauna în Insulele Britanice, războiul va fi lung și, implicit, nu se va limita la Europa. Planurile *Oberkommando*-ului Wehrmachtului se bazau în principal pe factorul timp: dacă Japonia putea să-i țină în șah pe americani în Pacific vreme de câțiva ani, al Treilea Reich ar putea să-și „digere" viitoarele cuceriri din est (Polonia reprezentând doar începutul) pentru a putea gestiona împărțirea lumii, de la egal la egal, cu polul american și cel nipon-asiatic. În schimb, pactul l-a făcut pe Mussolini să spere câtva timp că se va forma o coaliție a „micilor vasali", a cărei conducere o va prelua el, și care va constitui o contrapondere la supremația lui Hitler. În acest sens, conta încă pe ajutorul lui Franco. Dar Serrano Suñer a sosit în capitala germană ca să confirme că țara sa va rămâne în afara conflictului. După care *el cuñadisimo* a evitat să asiste la semnarea

[6] O documentație foarte abundentă, redactată și trimisă în cursul anului 1942 de organizațiile PNF regionale și provinciale, a fost găsită în arhive și publicată de Guerri, *Rapporto al Duce*, ediție nouă, Milano, Bompiani, 2020.

[7] Așa cum subliniază specialistul J. Gooch în ultima lucrare solidă apărută până astăzi (*Mussolini's War: Fascist Italy from Triumph to Collapse, 1935–1943*, Londra, Allen Lane, 2020): „Că soldatul italian s-a bătut, adeseori în condiții defavorabile, cu atâta tenacitate și vitejie este cu adevărat surprinzător".

pactului și a plecat surâzând pe sub mustăcioara lui bine îngrijită, lăsându-i înmărmuriți pe Ribbentrop și mai cu seamă pe vechiul său prieten Ciano.

Ulcerat de refuzul Führerului de a-și angaja toate resursele în operațiunile împotriva Marii Britanii — diviziile de vânătoare italiene vor participa totuși cu bravură la Bătălia Angliei —, Ducele s-a lansat într-o nouă campanie africană, necesară în principiu pentru a sparge strânsoarea blocadei inamice; dar ea a debutat prea în grabă și fără acea coordonare cu germanii care se dovedea de-acum indispensabilă. Dorind să ducă războiul „său" paralel, fără asentimentul aliatului, i-a ordonat generalului Graziani, succesorul lui Balbo în Libia, să pornească o vastă ofensivă în direcția Egiptului. „Măcelarul din Fezzan" — grațioasa poreclă pe care și-o meritase prin abuzurile comise împotriva populației indigene — a încercat în van să-l convingă că superioritatea sa în trupe nu reprezenta un avantaj suficient în termeni de material, de transporturi motorizate și de acoperire strategică aeriană pentru a duce o campanie amplă în deșert. El a pătruns fără a întâmpina prea multă rezistență cam o sută de kilometri în teritoriul egiptean, până la orășelul Sidi Barrani, și acolo s-a oprit cu chibzuință să își regrupeze forțele. Dar englezii îl așteptau la întâlnire și, la 9 decembrie 1940, au declanșat contraatacul — Operațiunea Compass —, respingându-i pe italieni până la Tobruk, pe coasta orientală a Libiei, care va fi cucerit în ianuarie 1941. Diviziile motorizate engleze, indiene și australiene se revărsau pe „via Balbia" (și astăzi autostrada libiană de coastă), pe care mareșalul o construise cu mare efort în a doua jumătate a anilor 1930. Această înfrângere, care a provocat pierderea întregului echipament și a vreo 40 000 de oameni (cifră sporită la 100 000 de eficienta propagandă britanică), dintre care cea mai mare parte dispăruți sau prizonieri, nu a fost atenuată decât prin intervenția primului nucleu al trupelor din Afrikakorps germane. Mussolini îl va concedia pe Graziani, care nu era decât pe jumătate vinovat, și situația se va stabiliza de la sine fiindcă englezii, care nu se așteptau să pătrundă atât de adânc în teritoriul inamic, nu aveau mijloacele necesare pentru continuarea ofensivei. Între timp, Marina Regală Britanică obținuse un alt succes considerabil torpilând (dar fără să le scufunde, cum s-a afirmat) trei din cele cinci cuirasate italiene în portul Taranto, în noaptea dintre 11 și 12 noiembrie 1940.[8]

[8] Comandantul flotei italiene, Inigo Campioni, va fi împușcat la Parma, la 24 mai 1944, împreună cu colegul său Luigi Mascherpa, în urma „procesului amiralilor": un trist subterfugiu al lui

În Africa Orientală, primele operațiuni legitimaseră multe speranțe. În august 1940, trupele italiene, bine comandate de generalul Guglielmo Nasi, au ocupat Somalilandul britanic și au înaintat succesiv în Sudan și în Kenya: a fost ultima lor ispravă. Războiul a continuat cu violență încă zece luni, cu o puternică participare a trupelor coloniale, *ascarii* eritreeni și ethiopieni, care au luptat cu un devotament admirabil. Ca să-i salveze de groaznicele represalii previzibile în caz de victorie a inamicului, italienii i-au eliberat de jurământ: doar o foarte slabă minoritate a dorit să profite. La 17 mai 1941, ultimul vicerege al Ethiopiei, Amedeo d'Aosta, duce de Puglia, voluntar la 16 ani în Primul Război Mondial, soțul Annei d'Orléans, aviator și explorator, fiul cel mare și mult mai puțin fascist decât tatăl său Emanuele Filiberto, s-a predat după o ultimă rezistență îndârjită pe culmile Amba Alagi, în regiunea Tigrai. În fața regimentului britanic care îi dădea onorurile militare, acest mare taciturn, în tradiția Casei de Savoia, a pronunțat simplu: „*Ritorneremo*", care nu a fost, așadar, inventat de generalul MacArthur după pierderea Filipinelor. Ducele va muri de tuberculoză în captivitate, refuzând să fie repatriat în Italia. Grupuri de gherilă vor continua lupta luni de zile, uneori ani. La 5 mai, negusul Hailé Sélassié a revenit la Addis Ababa într-un Alfa Romeo decapotabil și și-a găsit toate bunurile și palatele — în afară de cele jefuite de oamenii lui Badoglio și ai lui Graziani — păstrate de Amedeo într-o ordine perfectă. Primul său mesaj, destinat să liniștească miile de italieni care locuiau încă în capitală[9], a fost pacific: „Să uităm, prin voința lui Dumnezeu atotputernicul, tot răul care ni s-a făcut". Iluzia imperiului mussolinian durase exact cinci ani.

Africa Occidentală rezista în principal datorită germanilor, Africa Orientală a fost pierdută fără ei. Marina Regală Britanică a interceptat, scufundat sau deteriorat peste o treime din tonajul italian din Mediterana, trupe și provizii, încă din primele luni ale războiului. Aviația „fascistissimă" se bătea vitejește, dar pierdea mai multe avioane decât reușea să fabrice industria „autarhică". Ce-i mai rămânea lui Cezar, condotierul șef? Generalii și amiralii săi îl implorau să-l preseze pe Hitler să efectueze o debarcare conjugată în Malta, principalul bastion englez din Mediterana, după refuzul lui Franco de a autoriza o acțiune în Gibraltar. Bunul-simț

Mussolini, în timpul Republicii Sociale, ca să îi poată imputa marinei — „anglofile" — răspunderile pentru înfrângere.

[9] Mulți dintre ei au fost, totuși, arestați de englezi.

o impunea. Dar asta însemna să accepte formal tutela înaltului comandament german.[10] Refuză categoric. Dat fiind că al Treilea Reich controla de acum trei sferturi din Europa continentală, el trebuia să-și lanseze propriul război paralel în direcția Balcanilor. Ducele s-a gândit să termine mai întâi cu Iugoslavia, devenită inamicul ereditar în 1918, în locul defunctei Austro-Ungarii. Această campanie ar fi fost mult mai populară decât Bătălia Alpilor, în orice caz printre italienii „iredentiști" din Istria și din Dalmația, și ar fi putut profita de marea investiție fascistă în ustașii croați, visceral antisârbi. Dar la Belgrad, regentul, prințul Pavel Karagheorghević, care guverna cu mână de fier după uciderea vărului său Alexandru la Marsilia, se apropiase treptat de germani, proclamând în același timp neutralitatea Iugoslaviei. Hitler nu părea dispus să autorizeze o acțiune în forță a aliatului său latin. Este momentul ales de Ciano pentru a da la iveală vechiul său proiect de a ataca Grecia, țară care își proclamase și ea neutralitatea. Ocuparea țării ar fi pus capăt supremației Marinei Regale Britanice în Egee și ar fi permis Italiei să amenințe direct bazele engleze din Egipt. Mussolini, în lipsă de idei strategice, sfârșește prin a ceda. Simțea o anumită simpatie pentru prim-ministrul Ioannis Metaxas, un general care se inspira pe față din modelul fascist. Dar Metaxas și suveranul său, George al II-lea, vărul preferat al regelui Angliei, erau probritanici și ar fi refuzat perspectiva unei satelizări pe care, oricum, Londra ar fi avut grijă să o împiedice. Un dictat diplomatic „în manieră cehă" nu părea așadar posibil, în timp ce Albania reprezenta un excelent punct de sprijin pentru reușita întreprinderii. Asta, în orice caz, pe hârtie. Ce a urmat va dovedi că hârtia era de calitate foarte proastă.

Operațiunea este încredințată unui protejat al lui Ciano, generalul Visconti Prasca — acesta se împăunează, destul de improbabil, că ar descinde din vechi seniori de Milano, ca să-și consolideze titlul de *condottiere*. Atașat militar la Paris în anii 1930, a studiat și a tradus lucrările colonelului de Gaulle și profetica *Histoire de l'armée allemande* de Benoist-Méchin. Războiul pe frontul de vest i-a întărit convingerile despre meritele *Blitzkrieg*, dar concepțiile sale stârnesc neîncrederea lui Badoglio care, odată în plus, nu crede în această expediție și îi ajustează forțele necesare. Este un prost punct de plecare. În loc de (rarele) divizii

[10] Mack Smith, *Mussolini*, pp. 314, 323, ajunge să afirme, pe baza documentației militare germane, că „Hitler, în primele luni ale conflictului, era foarte dispus să-i ajute pe italieni să-i gonească pe englezi din teatrul mediteraneean (...) și [că] Mussolini a fost cel care a refuzat de mai multe ori propunerile germane". Cavallero era la fel de prudent.

de elită pe care le cere, și pe care Ducele le destinează unei contraofensive africane spre Egipt și Canalul Suez[11], lui Visconti Prasca i se oferă regimente puțin instruite pentru lupta pe un front muntos și prăpăstios. Ducele își dorea în continuare un „război al poporului", bazat, cu treizeci de ani întârziere, pe niște concepții perimate încă în 1914–1918. Oricum, este teza pe care generalul o va formula în autoapărarea lui de după război și, cel puțin în această privință, e greu să nu-i dai dreptate. În plus, planul său, socotit prea îndrăzneț, a fost schimbat în ultimul minut de Mussolini și de Badaglio: transferul trupelor în Albania a fost întrerupt pentru a nu-i alerta pe greci și, mai cu seamă, pe germani, care trebuiau puși în fața faptului împlinit. Ocuparea obligatorie a insulei Corfu, acolo unde avusese loc faimosul incident din 1923, capul de pod sudic al invaziei, a fost, așadar, amânată. Ciano și proconsulul său la Tirana, Jacomoni, contau totodată pe o a cincea coloană albaneză gata să ia în stăpânire Epirul, coloană care nu exista decât în închipuirea lor, alimentată de balivernele unor șefi de bandă locali plătiți din bugetul Trezoreriei italiene. Cât privește armata greacă, s-a presupus greșit că nu va opune decât o rezistență de fațadă. Pus la curent târziu și foarte vag cu pregătirile, ambasadorul Italiei la Atena, Grazzi, a copleșit Roma cu mesaje, amintind că Metaxas se bucură de sprijinul necondiționat al trupelor sale, din care făcuse un bun instrument profesional, cel mai bun din Balcani, cu o perfectă cunoaștere a terenului, și că englezii nu vor lăsa să fie ocupată Grecia fără a trimite întăriri masive în apărarea ei. Dar acest funcționar responsabil a fost tratat asemenea lui Cantalupo în Spania: era incomod, nu a fost ascultat.

Aventura cu aspect de operetă a debutat efectiv pe arii de Puccini. În seara de 27 octombrie 1940, familia domnitoare, Metaxas, ambasadorul Italiei și fiul compozitorului asistau în loja regală la *Madame Butterfly*, la opera din Atena, pavoazată în culorile celor două țări. Se pare că în public se afla și o tânără bondoacă, mioapă, cu fața plină de coșuri, destinată unui viitor strălucit: Maria Callas. Când s-a întors acasă, Grazzi a găsit un mesaj de extremă urgență. Era vorba de ultimatumul ce trebuia remis imediat prim-ministrului grec, care cerea, „nemțește", autorizația de a permite trupelor italiene să intre fără rezistență: în caz contrar, ostilitățile vor începe în zori, la 28 octombrie, a optsprezecea aniversare a Marșului asupra Romei. Era un act de delincvență învelit în perfidie

[11] De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia in guerra 1940–1943*, vol. 1, *Dalla guerra „breve" alla guerra lunga*, p. 185 și urm.

diplomatică. Dar Metaxas era făcut din alt material decât nefericitul său coleg ceh, Hácha. El l-a primit pe emisar în halat de casă, și-a șters ochelarii cu lentile groase, a citit scurtul mesaj și a răspuns cu o voce fermă: „Nu e nevoie să așteptați, răspunsul este *okhi,* nu!" Cei doi bărbați, care se stimau reciproc, și-au strâns mâna în tăcere. Era ora 3.00 dimineața: această dată a devenit în Grecia, pe bună dreptate, sărbătoarea națională cunoscută drept „ziua lui nu".

În săptămânile următoare s-a trecut repede de la operetă la dramă. Nu armata greacă, ci pretinsa coloană a cincea albaneză a fost cea care s-a volatilizat la primul foc de armă. Condițiile meteo pe mare și pe uscat cărora, ca și în iunie în Alpi, nu li se acordase nicio importanță, au fost îngrozitoare: zăpezi înainte de vreme pe creste, furtuni pe Adriatica. Grecii, bine comandați de generalul Papágos[12], s-au retras în ordine în fața primului atac italian către Epir: efectul *Blitzkrieg* era pierdut. În loc de contingentele de elită pe care le cerea Visconti Prasca, o grămadă de regimente prost coordonate luau cu asalt modestele infrastructuri portuare ale Albaniei, ca să se îndrepte spre front pe drumuri periculoase ce se surpau sub torente de noroi. Cu sprijinul Forțelor Aeriene Regale Britanice și ajutat pe uscat de șase divizii britanice, Papágos i-a lansat un contraatac care i-a respina pe asediatori mult dincolo de frontieră. Ofensiva în Grecia s-a transformat astfel într-o apărare învrșunată a Albaniei. Nebun de furie, Mussolini l-a destituit pe Visconti Prasca, dar a profitat de ocazie pentru a obține, în sfârșit, capul lui Badoglio.

Succesorul său, Ugo Cavallero, deși originar din Piemont, la câțiva kilometri de locul de naștere al mareșalului (născut însă la zece ani după el), deși provenit din același mediu al micii burghezii înnobilate prin căsătorie, reprezenta opusul său din toate punctele de vedere. Destinul personajului, pe care îl vom reîntâlni, merită prezentat. Cavallero era un militar aparte, burtos și cu ochelari, cu un fals aer bonom care ascundea o inteligență rece și oportunistă: când superiorul și mentorul său din Primul Război Mondial, generalul Capello, fusese implicat în atentatul împotriva lui Mussolini pe care l-am evocat, Cavallero a intervenit ca să blocheze recursul la grațiere cerut de aproape toți ofițerii superiori (în afară de el) care serviseră sub ordinele lui Capello. Făcuse studii superioare de matematică, era pasionat de geometrie, vorbea curent trei sau

[12] Viitor comandant-șef al trupelor regaliste în groaznicul război civil din 1946–1950, apoi prim-ministru din 1952 în 1955.

patru limbi, inclusiv germana, în sfârșit era foarte apreciat de cadrele din Wehrmacht, ceea ce contribuise la a i se clădi o solidă reputație de germanofil. Badoglio liniștea prin imobilitatea sa, prin paternalism, prin refuzul oricărei aventuri. Cavallero era prea vioi, prea activ, prea inventiv: aproape ca un general german în uniformă italiană. Era destul pentru a trezi neîncrederea lui Mussolini, dincolo de prietenia afișată între general și eternul său adversar, Farinacci. Totuși, Cavallero își manifestase imediat loialitatea față de regim: în 1927, subsecretar de stat la Ministerul de Război, dăduse ordinul de a acorda onoruri militare emblemelor miliției fasciste și fasciilor.[13] Se apropiase în egală măsură și de Ciano, când fiica lui se căsătorise cu Jacomoni, guvernatorul Albaniei, zis „marele argintar", colaborator intim al ministrului. La sfârșitul anilor 1920, când cariera îi fusese blocată de Badoglio, Cavallero, care își cultivase întotdeauna relațiile cu lumea industrială, a reușit să se facă numit în fruntea uzinelor Ansaldo din Genova, unde a sponsorizat un vast program de modernizare a aparatului militar. Dar ca om (aici, cel puțin, se asemăna cu Badoglio) nu era insensibil la beneficiile pe care le-ar putea obține din prestațiile sale, și zvonuri despre afaceri necurate îl puseseră din nou în dificultate. Scăpase de bănuieli în ajunul războiului, când, poate pentru a le face pe plac germanilor, Ciano îl numise vicepreședinte al comisiei însărcinate cu aplicarea clauzelor economice și militare ale Pactului de Oțel. S-a achitat de această sarcină cu un zel care a sporit considerația Berlinului față de el.

Figură ambiguă, așadar, prin multe aspecte, dar strălucit strateg, Cavallero a luat personal conducerea campaniei din Grecia, care se juca acum în Albania, și a reușit, nu fără efort, să restabilească frontul. Dar Mussolini își voia prada „sa", chiar cu prețul unei cereri umilitoare adresate Führerului care, foarte contrariat de fuga înainte a partenerului său, a decis în final să intervină în ianuarie 1941. A fost nevoie de trei luni ca situația să se schimbe radical, ceea ce nu e o durată prea scurtă dacă ne gândim la *Blitzkrieg*-ul din Polonia și din Franța, dovadă că anglo-grecii știau să se apere chiar și în fața Wehrmachtului. La sfârșitul lui aprilie, germanii au cucerit Atena, lăsându-le italienilor capturarea Insulelor Ioniene, iar la sfârșitul lui mai, după căderea Cretei, Marina Regală Britanică a trebuit să transfere în Anglia și în Egipt resturile armatei grecești. Grecia a fost ocupată formal de Italia, dar Hitler a pretins controlul principalelor centre: Atena, Salonic, Macedonia, Creta; Tracia

[13] Salvatorelli–Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, p. 409, precizează că, la acea dată, Curtea de Casație nu-i recunoscuse încă miliției caracterul de corp de armată al statului.

a fost anexată Bulgariei. Campania din Grecia, o replică dezastruoasă a tuturor erorilor din Bătălia Alpilor, nu a costat „600 de morți", ci 14 000. Metaxas a decedat între timp, generalul Papágos a fost deportat la Dachau și în capitală a fost instalat un guvern-marionetă. Or, față de groaznica spoliere nazistă și de foametea care provocase zeci de mii de victime, cu precădere la sate, prezența trupelor italiene a fost rapid resimțită ca un refugiu pentru populația oprimată. S-a petrecut o fraternizare fără egal în toată istoria celui de al Doilea Război Mondial, poate cu excepția, cum o vom vedea, din Ucraina. Zicala care s-a răspândit atunci „italieni și greci, aceeași față, aceeași rasă" nu era un compliment mărunt venind din creuzetul civilizației occidentale. Nici nu a fost, de altminteri, o investiție în sens unic. După armistițiul din 8 septembrie 1943, sute de soldați italieni dezarmați au fost ascunși și scăpați de represaliile germane de țărani, săteni și pescari greci, cu riscul vieții, uneori chiar de formațiuni de partizani.[14] Situația va fi mai grea în Albania: acest popor mândru nu acceptase niciodată dominația italiană, chiar dacă o datora în mare parte venalității și neînțelegerilor dintre șefii săi feudali. Și situația se va învenina când, în ultima fază a conflictului, comunistul Enver Hohxa, atunci complicele lui Stalin, va emana ca omul forte al rezistenței albaneze.[15]

Umilința greacă îl împiedicase pe Mussolini să reziste la acapararea de către Hitler a unui alt actor esențial, de fapt principalul din regiunea balcanică: România. Acest fost membru al Micii Antante se afla într-o situație echivocă. Regimul regelui Carol al II-lea se eliberase printr-o baie de sânge de Garda de Fier a lui Codreanu; dar țara rămânea prietena Londrei și Parisului și își proclamase neutralitatea în 1939. Or, zăcămintele sale de hidrocarburi erau necesare efortului de război german, mai ales în perspectiva unei invazii a URSS. Așa că Führerul i-a impus României, cu consimțământul anemic al Ducelui, cel de-al doilea arbitraj de la Viena (30 august 1940)[16], foarte favorabil Ungariei — care recupera Transilvania de nord, pierdută prin Tratatul de la Trianon. Tulburările produse de acord vor duce la a nu știu câta lovitură de stat la București. Ia atunci puterea generalul Ion Antonescu, care îl silește pe Carol al II-lea să se exileze în Portugalia. Rămas singur la bord, Antonescu inaugurează un

[14] Un roman prost și un film hollywoodian la fel de prost, *Captain Corelli's Mandolin*, vor da totuși o idee în acest sens.

[15] Să citățm, legat de acest subiect, un roman al marelui scriitor Ismail Kadare, *Le Général de l'armée morte*, Paris, Albin Michel, 1970.

[16] Primul arbitraj (2 noiembrie 1938) „legalizase" luarea în stăpânire de către Ungaria a unei părți din Slovacia meridională și din Rutenia subcarpatică aparținând defunctei Cehoslovacii.

regim declarat profascist și pronazist, statul legionar, cu sprijinul Gărzi de Fier supraviețuitoare. În schimbul garantării formale de către Berlin și Roma a independenței țării amputate de o treime din teritoriu, îi va permite Germaniei (cu greu ar fi putut să se opună) să pună mâna pe puțurile de petrol la care râvnea. Italia nu va căpăta decât firimiturile, sau mai bine zis picăturile.

Înainte de a continua istorisirea „războiului paralel", să ne oprim o clipă asupra raportului dintre Duce și ierarhiile militare. Grijuliu să respecte formal prescripțiile „diarhiei" și jurământul prestat regelui de către militari, el „fascizase" și mai puțin cadrele superioare ale armatei terestre și marinei (aviația, am spus-o și am repetat-o, era altă chestiune) decât diplomația sau magistratura. Această atitudine abia dacă s-a schimbat în timpul conflictului, în vreme ce Hitler, Stalin și chiar Churchill au dat peste cap ierarhiile învechite și au promovat generali de treizeci sau patruzeci de ani. De altminteri, aceasta va fi una dintre acuzațiile pe care ultimii extremiști de la Salò i-o vor aduce șefului lor înfrânt. Or, de la preluarea puterii, deși proclama mereu contrariul, Mussolini evitase cu grijă să facă din partid un instrument militar realmente autonom — ceea ce reclamase (și nu întâmplător) Farinacci — căruia ar fi putut să-i cadă victimă. Dacă, încă din 1922–1924, constituise „Miliția voluntară pentru securitatea națională" (MVSN), plasată sub direcția PNF, dar încadrată de *regio esercito*, armata regală, scopul său era esențialmente să pună sub tutelă activismul anarhic al Cămășilor Negre. Formațiunile MVSN au luptat în Ethiopia și în Spania, uneori cu vitejie, dar Ducele n-a acceptat niciodată să facă din ele echivalentul divizilor *Leibstandarte* SS ale lui Hitler. În timpul războiului, va autoriza topirea MVSN în „batalioane M" (ca... Mussolini), care vor lupta pe toate fronturile conflictului. Orice am putea gândi despre acest angajament, Regimentul „Giovani fascisti", format din voluntari, va accepta să fie masacrat la fața locului, în a doua bătălie de la Bir el-Gobi pe frontul libian (3–7 decembrie 1941), imobilizând Divizia 7 Blindate anglo-indiană până la sosirea întăririlor.[17] Rommel, puțin suspect de simpatie pentru italieni, îi va cita ca exemplu soldaților din Afrikakorps. La începutul lui 1943, dându-și

[17] Regimentul a pierdut în luptă 1 338 din cei 2 204 oameni ai săi (cea mai mare parte în vârstă de 18 până la 20 de ani) și aproape toți ofițerii. Cu acest prilej a fost inventată lansarea sticlelor de bere și de chianti pline cu benzină și cu o bucată de pânză drept fitil: varianta mediteraneeană a cocktailului Molotov. Prima bătălie, în noiembrie, fusese câștigată de „cutiile de sardele" ale diviziei de tancuri „Ariete" („Berbec") care au silit tancurile engleze să se retragă, fără intervenția rezervelor germane.

seama că situația sa personală este compromisă, Mussolini a hotărât ca o parte din „batalioanele M" să fie repatriate pentru a-i asigura protecția. A încredințat SS formarea acestor unități. Va fi una dintre cele mai mari decepții, pentru că acești „devotați fără rezervă" nu se vor clinti din loc după destituirea și arestarea lui de la 25 iulie: vântul își schimbase direcția. Comandantul lor, mediocrul centurion Galbiati, va încerca în zadar la Salò să-și justifice inerția: un Duce furios a refuzat să-i mai încredințeze vreo funcție militară în Republica Socială.

Să ne întoarcem la situația din 1940–1941. Motivul principal care justifica în ochii lui Mussolini relativa autonomie a armatei, dincolo de respectul formal pentru prerogativele suveranului, era discordia, ca să nu zicem ura, existentă între niște generali dintre care niciunul nu avea destulă autoritate pentru a-l îngrijora. Aceste resentimente datau din celălalt război și de la dezastrul de la Caporetto, ale cărui responsabilități reale nu fuseseră niciodată pe deplin lămurite. Raliați adesea la fascism din oportunism, dar în general fără mare elan, ofițerii de rang înalt își petreceau timpul uneltind unii împotriva altora. Reușiseră cel puțin să-l înlăture pe generalul Enrico Caviglia, cel mai bun comandant din Primul Război Mondial, care restabilise frontul la Vittorio Veneto la sfârșitul lui 1917, însuflețise contraofensiva victorioasă din 1918, apoi îl alungase pe d'Annunzio din Fiume, doi ani mai târziu. Dar independența caracterului său și fidelitatea față de aliații de odinioară incomodau. Și Mussolini nu uita că, fiind ministru de război în 1919, Caviglia propusese să se folosească trupele pentru reprimarea gărzilor (*squadre*) nou apărute (și, colateral, împotriva organizației de *„arditi del popolo"* la stânga). De atunci, generalul promovat mareșal, senator și cavaler al preasfintei Annonciade pentru a-și rotunji pensia, trăia în refugiul său liniștit de pe coasta ligură, afișând o rezervă „orientală", influențat fiind de experiența sa de atașat militar la Tokyo în timpul conflictului ruso-japonez. Îi primea încă din când în când, sub ochii poliției, pe foștii săi ofițeri sau pe unii parlamentari din epoca liberală, dar nu va mai da prilejul să se vorbească despre el până la criza din 1943, când îl vom reîntâlni.[18]

În ansamblu, înaltul comandament nu pare a merita (în întregime) blamul pe care i l-au rezervat istoricii pentru un dezastru militar a cărui

[18] El a lăsat mai multe lucrări de istorie militară, dintre care, în franceză, *Les Trois Batailles de la Piave*, Paris, Éditions de la Nouvelle Revue critique, 1935, și mai ales un jurnal politic 1925–1945, publicat după moartea sa, care este unul dintre cele mai bune documente despre această epocă.

răspundere principală îi revine, în mod evident, Ducelui. Unii generali de divizie — ca Nasi în Africa Orientală, Bastico în Africa Occidentală, Messe în Rusia și apoi în Tunisia, ca să nu mai vorbim de aviatori și de marinari — au fost excelenți pe teren și au încercat în zadar să se opună ordinelor prea temerare de înaintări în profunzime, venite nu numai de la dictator, ci și de la ofițeri germani, în particular de la Rommel. S-a pus uneori accentul pe contrastul dintre generalii „francofili" și amiralii „anglofili", al căror purtător de cuvânt era Badoglio, pe de o parte, și „germanofilii" asemenea lui Cavallero, pe de alta. Această distincție are un fond de adevăr, dar rămâne destul de vagă. Adevărata opoziție, după declarația de război, nu va fi de ordin ideologic, ci va traduce mai curând înfruntarea dintre realiști și aventuriști, sau „utopiști", care mizau pe o victorie germană înainte de intrarea în război a Statelor Unite, încrezători fiind în resursele și în determinarea țării Soarelui Răsare de a paraliza flota americană în Pacific. Ducele va oscila în permanență între aceste două poziții și directivele sale contradictorii vor manifesta toată nesiguranța alegerilor (sau nealegerilor) sale strategice. Dacă fiecare înfrângere italiană îi agrava ulcerul — „Boala mea se numește convoaie, convoaie, convoaie! [convoaiele prea des scufundate]" exclama el, fiecare victorie germană îi provoca o criză de ficat. Supremația aliatului nu mai era garanția, ci devenea obsesia lui. După eșecul dublului război fulger — cel al lui Hitler împotriva Angliei și al său în Africa Occidentală și împotriva Greciei —, își punea speranța într-un război „lung și epuizant pentru Germania, și terminat printr-un compromis care ne va salvgarda independența"[19]. Dar înainte de a ajunge acolo, are de trecut prin alte două întreprinderi fatale: războiul cu Iugoslavia și mai ales atacarea URSS.

O operațiune contra Belgradului era în intențiile sale încă din primele zile ale conflictului. Am spus că Hitler se opusese atunci, dar situația se deteriora rapid în țările balcanice. Regentul Pavel sfârșise prin a adera la Pactul Tripartit în martie 1941. Această decizie a provocat un puci militar probritanic, pentru a-l așeza pe tron pe tânărul Petru al II-lea, fiul lui Alexandru, căruia i s-a proclamat majoratul anticipat. Unul dintre primele acte ale noului guvern a fost să respingă pactul. Această provocare a stârnit reacția violentă a Führerului și Luftwaffe a bombardat capitala și

[19] *Journal politique* al contelui Ciano, II, la data de 20 iulie 1941, pp. 370–371.

principalele orașe ale țării la începutul lui aprilie. Or, Mussolini nu voia să renunțe la partea sa din pradă, cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de ce se petrecuse în Grecia, englezii se aflau în imposibilitatea de a face să-i parvină un ajutor apreciabil guvernului de la Belgrad. Albania, pe de o parte, și atitudinea binevoitoare a Bulgariei[20], pe de alta, asigurau o acoperire sudică pentru ofensivă. Diviziile Wehrmachtului s-au revărsat urmând axa Zagreb–Belgrad și cursul Dunării, în timp ce italienii urcau pe litoralul adriatic și pătrundeau în interior până la Ljubljana. Etniile antisârbe s-au ridicat și ele, și în cincisprezece zile afacerea părea încheiată. Regele Petru a fugit în Anglia și țara a fost dezmembrată „în stil ceh". Germanii au anexeat Slovenia de Nord și au instalat la Belgrad un guvern-marionetă. Croația a devenit un protectorat italo-german sub regimul de teroare al șefului ustașilor Ante Pavelić, devenit la rândul său *Podglavnik* sau Duce.[21] Italia a anexat regiunii Friuli-Venezia Giulia un teritoriu considerabil, mult dincolo de revendicările din 1918 și de orice justificare „iredentistă", cuprinzând partea rămasă din Slovenia, cu capitala sa Ljubljana, Dalmația și insulele din Adriatica. Muntenegrul — de unde era originară regina Elena, soția mult iubită a lui Victor Emanuel — a devenit un alt protectorat italian, sub un guvernator numit de Roma. Aliații minori ai Axei nu au fost uitați: Ungaria a obținut Voivodina, iar Bulgaria a pus stăpânire pe Macedonia.

Oare toate mergeau bine, în sfârșit, pentru Duce? Dimpotrivă: adevăratele probleme abia acum încep. Dinastia Karagheorghević nu reușise să unifice în profunzime țara inventată de tratatele de pace, care trăia o tranziție precară, mai ales după moartea lui Alexandru I — autoritar, dar reformator. Totuși, ocupația străină și răpirea avuțiilor sale au provocat apariția unui sentiment național larg împărtășit. Într-o nebuloasă de grupuscule politice și religioase, două curente vor lua curând conducerea rezistenței: pe de o parte cetnicii, unități în principal, dar nu exclusiv sârbești, provenind din rândurile armatei regaliste și credincioase regelui Petru, la ordinele generalului Draža Mihailović; pe de altă parte, partizanii comuniști, al căror lider era pe atunci ultrastalinistul Iosip Broz, zis Tito, un militant croat format la Moscova și în secretariatul Cominternului, supraviețuitor al tuturor epurărilor. Cele două

[20] Să amintim că țarul Boris al III-lea, de viță germană Saxa-Coburg-Gotha, era și ginerele lui Victor Emanuel.

[21] La sfârșitul conflictului, va reuși să fugă în Argentina, apoi în Spania primitoare a lui Franco. Va muri în 1959, la Madrid, de la rănile căpătate în cursul unui atentat.

mișcări se vor lansa într-o luptă înverșunată, uneori mai dură decât cea împotriva ocupanților și ustașilor. Această situație va contribui la a face din Iugoslavia una dintre cele mai înspăimântătoare gropi comune din al Doilea Război Mondial, ale cărei sechele vor reveni în luptele de secesiune din anii 1990. Va fi de ajuns să amintim că Mihailović va fi capturat și împușcat în 1946, când Iugoslavia a devenit republică populară, sub învinuirea de a fi colaborat cu ocupanții. Istoricii tind astăzi să excludă o asemenea colaborare, în afara unor contacte sporadice care au avut loc pe teren între unele formațiuni de cetnici și trupe italiene. Mihailović va fi abandonat de Churchill care, din motive prea complexe pentru a fi analizate aici, mizează pe Tito ca viitor om forte al țării și girant al unui acord cu Moscova, înainte de începutul Războiului Rece.[22] Este cunoscut, în schimb, că generalul de Gaulle — care fusese camaradul lui Mihailović la Școala Militară de la Saint-Cyr — va refuza întotdeauna să-l primească pe Tito în Franța.

Pentru Italia, războaiele interne din fosta Iugoslavie au constituit o bătaie de cap pe care Mussolini n-o prevăzuse. Pe plan politic, anexarea unor vaste porțiuni de teritoriu, fără nicio implantare etnică italiană care să o justifice, era o operațiune hazardată, revanșardă și de amestec administrativ în treburile interne. Mergea mână-n mână cu campania de italienizare forțată dusă în Istria și în Dalmația de vest înainte de 1940, încă și mai brutală decât cea care făcuse ravagii în Tirolul meridional.[23] Ocupația a trezit sentimente de ură vechi și profunde. Atentatele Rezistenței comuniste iugoslave au vizat din ce în ce mai frecvent contingentele italiene, ale căror comandanți răspund împușcând partizani și ostatici sau prădându-le avutul și turmele și incendiind sate. În insula Rab (denumirea în croată), armata (și nu PNF) va implanta în 1942 un lagăr de concentrare unde vor fi închiși până la 20 000 de „suspecți", inclusiv femei și copii, în condiții îngrozitoare, care dezonorau drapelul tricolor ce flutura peste acest abis de mizerie. Numai evreii iugoslavi au fost cruțați de deportare și protejați de raziile germane. În plus, nelegiuirile ustașilor au luat aspectul unui adevărat genocid contra sârbilor, slovenilor și croaților disidenți și a altor naționalități, provocând ostilitatea întregii populații. Malaparte ne va furniza despre toate acestea o descriere

[22] Cf. abandonarea democraților polonezi de către același Churchill. Vezi excelenta biografie a lui J.C. Buisson, *Mihailović (1893–1946). Héros trahi par les Alliés*, Paris, col. „Tempus", 2011.

[23] Scriitorul Boris Pahor ne furnizează mărturii în toată opera sa, în traducere franceză. Dar să-l citățm și pe romancierul italian cu mamă de origine slavă, Fulvio Tomizza, cu volumul său *La Vie meilleure*, Arles, Picquier, 1987.

neiertătoare în *Kaputt*. Ducele s-a bucurat că trupele sale aplică și ele, pentru o dată, metodele războiului german. Dar a sfârșit prin a înțelege în ce măsură acest lucru poate să-i dăuneze. Crimele lui Pavelić și ale acoliților săi, denunțate în rapoartele alarmate ale generalilor și diplomaților italieni, riscau să-l împroaște și pe el cu noroi, cu atât mai mult cu cât fostul protejat favoriza o pătrundere germană, mai degrabă decât italiană, în Croația.[24] El s-a întors atunci spre ducele Aimone d'Aosta, fratele mezin al nefericitului apărător al imperiului Ethiopiei. Era vorba de o tentativă subtilă de a asocia strâns Casa de Savoia cu un conflict din ce în ce mai nepopular. Acest distins amiral a acceptat mai întâi cu multe reticențe, la 18 mai 1941, coroana Croației, sub numele de Tomislav al II-lea. Dar după ce a studiat în cartierul său general din Florența situația „regatului" său, a sfârșit prin a refuza să calce pe acolo și să fie încoronat la Zagreb.

Consecințele războiului italo-iugoslav vor fi foarte grele. Încă din 1944–1945, Tito, după ce îi lichidase pe cetnici, uneori livrându-i represaliilor germane, a întreprins purificarea etnică sistematică a comunității italiene din Istria și din Dalmația. O va continua după război, mai ales după ruptura cu Stalin, sub ochii binevoitori ai Parisului și Londrei, fermecate de charisma acestui crud satrap care va lăsa moștenire la moartea sa, în 1980, o țară în pragul disoluției într-un nou și groaznic război civil. Aproape 80 000 de italieni vor pieri, cei mai mulți lapidați sau masacrați cu lovituri de bâtă, sau *infoibati,* aruncați de vii în prăpăstii (*foibe*), pentru a economisi gloanțele care lipseau. Circa 400 000 de supraviețuitori, unii implantați acolo încă din Evul Mediu sau chiar de mai înainte, au fost nevoiți să se exileze, părăsindu-și tot avutul; câteva mii au rămas, obligați să-și renege numele, limba și mormintele prădate ale strămoșilor. Italia republicană se va dezinteresa oficial de soarta lor vreme de patru decenii.[25] Era vorba, în spiritul de atunci, doar de victime colaterale ale războiului fascist.

[24] Cf. Ostenc, *Mussolini*, p. 258.

[25] A trebuit să așteptăm anul 2004, după sfârșitul mitului lui Tito, multă vreme întreținut de stânga italiană, ca eminentul președinte al republicii care a fost Carlo Azeglio Ciampi să instituie „Ziua Amintirii Exodului" — celebrată de atunci în fiecare an la 10 februarie.

4

„Războiul paralel": eșecul
(*iunie 1941–iulie 1943*)

La un an de la începerea sa, „războiul paralel" nu mai este decât un „război subaltern"[1] și „greutatea determinantă" a fost pierdută în favoarea Berlinului.[2] Totuși, mai există o măruntă posibilitate de a ieși din prăpastie: să concentreze tot efortul militar în Mediterana și în Africa Occidentală, pândind momentul potrivit de a scăpa printr-o pace de compromis. Nu este exclus ca englezii să fi acceptat atunci această soluție; de altminteri, unii militari germani ar fi văzut aici o ocazie binevenită de a-și ușura viața, debarasându-se de cheltuieli secundare. Nu ar fi o culme a transparenței și onoarei militare, firește, dar ar fi oricum infinit mai bine decât ceea ce avea să se întâmple în primăvara–vara lui 1943. Or, teama pe care o nutrise dintotdeauna Ducele față de Führer devenise, după primele înfrângeri italiene, o adevărată obsesie. Confesiunea lui amară către Ciano, la 10 iunie 1941, exact la un an după intrarea în război — „Pentru moment, n-avem încotro. Trebuie să urlăm cu lupii"[3] — traduce perfect această stare de spirit.

---

[1] Schiavon, *Mussolini, un dictateur en guerre*, pp. 183–184; Ostenc, *Mussolini*, pp. 257–258.

[2] În aceste condiții, Bottai i-a propus lui Mussolini să îl transforme în război „revoluționar" cu concursul tuturor popoarelor europene, pentru a reduce hegemonia germană. I-a dat să citească un text cu acest titlu al tânărului și talentatului filosof Ugo Spirito (un rebel fascinant, devenit mai târziu maoist). Mussolini l-a parcurs, și-a exprimat o vagă apreciere și nu a făcut nimic.

[3] *Journal politique* al contelui Ciano, II, p. 347.

Mussolini nu fusese ţinut la curent cu pregătirile Operaţiunii Barbarossa împotriva URSS. Comunicatul oficial i-a parvenit, o dată în plus, printr-un mesaj al Führerului, în noaptea de 21 spre 22 iunie 1941, atunci când Wehrmachtul pătrundea pe teritoriul rusesc. Totuşi, din numeroase indicii, printre care rapoartele serviciului de informaţii militare, una dintre ramurile cele mai eficiente ale armatei, şi rapoartele ambasadei de la Berlin, ştia că invazia era iminentă.[4] În fond, prevăzuse încă de la scrisoarea sa către Hitler din 5 ianuarie 1940 că o confruntare între nazism-fascism şi comunismul sovietic va fi, mai curând sau mai târziu, inevitabilă. Tocmai o repetase, cu ocazia întâlnirii lor la Brennero, la 2 iunie, oferindu-se voluntar pentru „ultima luptă". Această revendicare şocantă suscită multe perplexităţi. Aşa cum am văzut, anticomunismul său nu-l împiedicase să aibă relaţii fructuoase cu Uniunea Sovietică în anii 1920–1930. Dacă el conta pe sprijinul maselor catolice, şi îndeosebi pe cel al ierarhiilor vaticane, pentru o participare italiană la conflict, înţelesese din experienţa cu războiul din Spania că italienii săi erau prea puţin sensibili la spiritul unei cruciade ideologice.[5] Pe de altă parte, nu disprețuia eventualitatea ca al Treilea Reich să-şi lase „nişte pene în lupta sa cu URSS"[6]. Şi atunci, de ce să angajeze Italia, şi aşa foarte slăbită, în această aventură? De ce să se plieze cu totul intereselor strategice hitleriste?

Ca şi în cazul deciziei absurde pe care o va lua peste câteva luni, declaraţia de război făcută Statelor Unite, nu prea găsim o explicaţie satisfăcătoare pentru comportamentul său — cu atât mai mult cu cât germanii nu îl împingeau în acest sens; doar dacă socotim că Ducele îşi pierduse orice instinct politic, dacă nu chiar raţiunea. Grandi şi Bottai, adjuncţii săi cei mai clarvăzători, vor vorbi apoi, mai mult sau mai puţin în aceeaşi termeni, de o nebunie compensatorie a grandorii. Dar ce grandoare putea fi în a-şi săpa singur mormântul? În aceste condiţii, lovitura de stat care îl va răsturna ar fi putut avea loc atunci, cu doi ani mai devreme, scutind ţara de încercări teribile. Ducele nu se temea încă de o coroană

[4] De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia in Guerra 1940–1943*, vol. 1, *Dalla Guerra „breve" alla Guerra lunga*, p. 390 şi urm.

[5] O lungă şi somptuoasă melodramă a fost turnată atunci de cineastul Goffredo Alessandrini, *Addio Kyra!*, calificată drept o replică fascistă la *Pe aripile vântului* sau drept anticipare pentru *Doctor Jivago* şi care i-a dat tinerei Alida Valli cel mai frumos rol înainte de *Senso*, al lui Visconti, peste zece ani. Filmul este centrat pe drama ideatică şi sentimentală a unui vechi bolşevic cinstit confruntat cu corupţia şi cu impostura sistemului sovietic. Unii critici au încercat să citească aici, post evenimente, o transpunere a regimului mussolinian, ceea ce mi se pare cam exagerat.

[6] *Journal politique* al contelui Ciano, II, la data de 6 iunie, p. 343.

care-i devenea din ce în ce mai ostilă. Astfel, când va pretinde, în decembrie 1941, comanda exclusivă a forțelor armate, punând formal capăt „diarhiei", Victor Emanuel va accepta de bunăvoie, lăsându-i întreaga răspundere pentru dezastrele ce se anunțau la orizont.

Speranțele Wehrmachtului într-un *Blitzkrieg* în Est au fost spulberate după înaintarea fulgerătoare din primele luni. Moscova nu a căzut în iarna lui 1941, și nici Leningradul. Mussolini le-a declarat atunci apropiaților săi că trebuie să se aștepte la un război îndelungat și l-a citat pe Napoleon, ceea ce nu prea era de bun augur. Chiar din primele zile ale conflictului, a fost constituit un Corp Expediționar Italian în Rusia (CSIR), încredințat unui comandant priceput, generalul Giovanni Messe: acest fost subofițer nu credea nici el într-un război scurt. El a avut excelenta idee de a cumpăra din Finlanda și din România un stoc de blănuri, de haine de schi și de cizme pentru regimentele sale care nu erau echipate decât pentru o campanie de vară.[7] CSIR va pătrunde adânc în Ucraina respingând câteva atacuri și se va instala acolo fără prea multe pagube și cu foarte puține pierderi, din iulie 1941 până în primăvara lui 1942, sub înaltul comandament al Wehrmachtului, ceea ce însemna a-i pune pe italieni la nivelul contingentelor maghiare, române, spaniole, baltice și croate.[8] Această primă fază a invaziei repetă experiența franțuzească și grecească și duce la o fraternizare cu populația, care este denunțată de germani, și îl pune în încurcătură pe Duce. Atitudinea acestor italieni *brava gente,* care împărțeau spaghette și penicilină, vaccinau țăranii din sate[9], dansau cu fetele (și uneori le făceau copii) și mai ales ignorau ordinul de a-i ucide pe comisarii de partid și pe evrei, ori de a-i preda Gestapoului[10], s-a dovedit fructuoasă. Pactizările cu partizanii au fost respectate de ambele părți, în ciuda „războiului sfânt" proclamat de Stalin contra invadatorului.[11]

---

[7] S-a vorbit adesea despre „încălțările de carton" ale soldaților italieni. Or, CSIR era în ansamblu bine echipat, spre deosebire de succesoarea sa, ARMIR.

[8] Numai bulgarii, rămași credincioși prieteniei ruse — Rusia îi eliberase de jugul otoman în timpul războaielor balcanice din 1912 și 1913 — au refuzat să ia parte. Regele Boris va plăti prețul pentru asta; va fi otrăvit în august 1943, foarte probabil de naziști. Asta nu va opri ca fratele său și toată clasa conducătoare bulgară să fie masacrați trei ani mai târziu de sovietici. Copilul-țar Simeon al II-lea și mama sa, Ioana de Savoia, vor reuși să fugă. După revenirea Bulgariei la democrație, Simeon va deveni prim-ministru (2001–2005), caz unic în Europa de Est după căderea Cortinei de Fier.

[9] Unele jurnale de actualități prezentau șiruri de țărani în fața dispensarelor medicale italiene, precum și alte scene de fraternizare. Mussolini interzice difuzarea lor.

[10] Uneori chiar Wehrmachtului, a cărui onoare n-a ieșit nepătată din invazia Rusiei.

[11] Se știe că despotul georgian nu-i va include pe ucraineni în națiunile „colaboraționiste", deportate la sfârșitul conflictului — și asta doar din pricina numărului lor mare. Dar relațiile agitate dintre

Situaţia devine periculoasă în vara lui 1942. CSIR a fost extins, după instrucţiunile lui Mussolini, până la a forma o pletorică „Armată Italiană în Rusia" (ARMIR), de 220 000 de oameni, sub ordinele generalului de armată Italo Gariboldi, ceea ce formal (dar numai formal) o scotea de sub tutela Wehrmachtului. Amorul propriu al Ducelui era salvat, dar era pe cale să piardă tot restul. ARMIR primeşte ordinul să înainteze până la gurile Donului pentru a asigura linia de apărare a aripii stângi a celor două grupuri de armate germane (A şi B) lansate asupra Stalingradului. Se trecea astfel la „adevăratul" război, pentru care trupele italiene, compuse din divizii de infanterie, cu un număr insuficient de unităţi mecanizate, erau prea puţin pregătite. La începutul lunii august, Armata Roşie le atacă poziţiile pe un front de aproape 300 de kilometri. Această primă bătălie a Donului ia sfârşit, după 20 de zile de lupte înverşunate, prin menţinerea a aproape tuturor poziţiilor iniţiale. Dar ruşii înţeleseseră că ARMIR, devenită Armata VIII, nu va rezista la o nouă ofensivă şi au aşteptat sosirea întăririlor siberiene şi mongole pentru a porni din nou asaltul, în timp ce germanii erau încercuiţi la Stalingrad. Generalul Messe, care reacţionase bine la primul atac şi nu se înţelesese niciodată bine cu comandamentul german, a fost rechemat în Italia şi apoi trimis în Africa. Cât despre Gariboldi, care îşi dovedise incapacitatea în Libia, dacă exista o singură vocală care-i deosebea numele de cel al eroului din *Risorgimento*, vocala asta conta foarte mult. A doua bătălie de pe Don, de la începutul lui decembrie până la sfârşitul lui ianuarie 1943, s-a soldat cu un dezastru ce a pus capăt veleităţilor de cucerire ale lui Mussolini. Frontul a fost străpuns la 17 decembrie şi o regrupare grăbită nu a permis trupelor să reziste la o nouă înaintare, şi mai violentă, peste o lună. Campania din Rusia s-a transformat astfel în retragere, în condiţii climatice îngrozitoare, sub hărţuirea partizanilor sovietici care nu mai manifestau faţă de aceşti soldaţi puşi pe fugă bunăvoinţa din anul precedent. În cele din urmă, socotind morţii pe câmpul de luptă, morţii de frig, dispăruţii şi prizonierii, ARMIR va pierde, ca de altminteri şi Armata VI germană distrusă la Stalingrad, nouăzeci la sută din efectivele sale. Din cele câteva mii de supravieţuitori care au reuşit să se întoarcă în Italia, majoritatea nu mai erau decât invalizi pe viaţă.[12]

---

ucraineni şi ruşi, care durau de secole, vor căpăta o nouă sursă de animozitate care se continuă, vai!, până în zilele noastre.

[12] Vezi mai ales romanele-cronici ale lui Eugenio Corti, foarte apreciate în Franţa, *Le Cheval rouge*, Geneva, L'Âge d'Homme, 1996 şi *La plupart ne reviendront pas*, Paris, De Fallois, 2004, precum şi povestea clasică a lui M. Rigoni Stern, *Le sergent dans la neige*, Paris, Denoël, 1954.

Dezastrul din Rusia, cea mai gravă și mai costisitoare înfrângere din toată istoria unitară a Italiei, făcând să pălească Caporetto, a implicat trei efecte devastatoare pentru Mussolini. Mai întâi, autoritatea lui de *condottiere* a fost definitiv anihilată: regele și chiar germanofilul Cavallero rămâneseră în afara acțiunilor sale. Apoi, rezistența eroică a URSS a suscitat în Italia nu ura pe care se contase, ci un puternic curent de simpatie. Partidul Comunist clandestin a săltat capul: în martie 1943, el va declanșa o serie de greve muncitorești pe care regimul le va înăbuși cu greu. Mitul sovietic câștiga teren în opinia publică în general, mai ales printre intelectuali. Revista lui Malaparte *Prospettive* a apărut cu un titlu scris cu litere roșii pe prima pagină — „Sânge muncitoresc" — care ridica în slăvi apărarea Leningradului. În sfârșit, relațiile de camaraderie militară dintre partenerii Axei, rareori amicale, uneori încordate, dar corecte încă pe celelalte fronturi de război, s-au degradat în Rusia, unde Wehrmachtul a acuzat ARMIR de ineficiență, de lașitate, ba chiar de trădare, iar italienii au ripostat condamnând nemiloasa purtare nazistă în război și subevaluarea potențialului inamicului. Este momentul în care Mussolini a început să se gândească la eventualitatea unei păci de compromis în Est: un „nou Brest-Litovsk"[13], cum îi va spune el lui Goering primit la Roma în decembrie 1942, cu medierea Japoniei încă neutră. Va fi ultima lui idee fixă, înainte și chiar după căderea din iulie 1943. În ajunul dezastrului de la Stalingrad, o parte dintre militarii germani nu mai erau ostili acestei posibilități. Hitler va autoriza contacte timide în acest sens cu ambasadorul japonez la Berlin, generalul Oshima, dar fără rezultat.[14] Și vom vedea că Ducele, deja ezitant, nu va mai avea curajul să abordeze direct această chestiune cu Führerul.

Între timp, Mussolini declarase război Statelor Unite, la 11 decembrie 1941. Această hotărâre, în care un psihanalist ar putea vedea o alegere deliberată de sinucidere politică, era cu atât mai nesăbuită cu cât litera pactului tripartit nu o justifica: articolul 3 prevedea o asistență militară în caz de agresiune împotriva unuia dintre cei trei semnatari „de către o putere nu încă prezentă în acest război", ceea ce se referea evident la Statele Unite. Or, cum Japonia era cea care atacase flota americană la Pearl Harbor, nu exista nicio obligație juridică de aliniere pentru cei

[13] Localitate din Belarus unde s-a semnat, la 3 martie 1918, tratatul de pace între Puterile Centrale (de fapt Germania) și Rusia revoluționară.

[14] Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 89–90, 107–109.

doi aliaţi ai săi. Hitler va aştepta de altminteri aproape douăzeci şi patru de ore pentru a face la fel. De la începutul ostilităţilor, cu mult înainte de scrisoarea sa către Hitler din 5 ianuarie 1940, Ducele era convins că Washingtonul nu va abandona Europa în mâinile celui de al Treilea Reich şi va interveni pentru a salva Anglia. Şi atunci, de ce această declaraţie dementă? Desigur, el nu vizitase niciodată Statele Unite, dar putea oare să ignore până într-atât puterea industrială şi militară a acestei ţări?[15] Credea oare că presiunea americană, conjugată cu eşecul *Blitzkrieg* în URSS, îl va constrânge pe Hitler să accepte o pace de compromis, care ar fi decupat lumea în alte noi zone de influenţă, în care Italia vătămată şi-ar fi putut păstra locul (modest)? Ipoteza a fost formulată; dar asemenea calcule par excesive chiar pentru firea sucită a lui Mussolini. Totuşi, anumite fapte bizare se cer evocate. La începutul anului 1942, ambasadorul italian la Washington, prinţul Ascanio Colonna, care se îmbarca pentru Italia la sfârşitul misiunii sale scurtate de război, a primit vizita unui înalt funcţionar de la Departamentul de Stat. Acesta i-a înmânat un mesaj neoficial extrem de reconciliant, care începea în următorii termeni:

> 1. Statele Unite judecă situaţia Italiei într-un mod cu totul diferit de cea a Reichului. 2. Statele Unite nu au motive de conflict cu poporul italian, care a fost târât în război la ordinul germanilor. 3. În ţara noastră nu există nicio animozitate faţă de Italia comparabilă cu extrema aversiune faţă de Germania şi de Japonia.[16]

Urma un apel elocvent la căutarea unei păci separate... la mai puţin de o lună după declaraţia de război! Această perspectivă nu era în intenţiile (şi nici în posibilităţile) lui Mussolini, care ispitea mediile de la curtea regală şi pe fasciştii moderaţi de tipul lui Grandi. Realitatea — care nu exclude unele analogii cu ce s-a produs în prima parte a campaniei din Rusia — este că, practic, nu s-a produs nicio confruntare militară între Italia şi Statele Unite timp de un an şi jumătate, până în mai 1943

[15] Dintre numeroase mărturii, să o citâm pe cea a lui George Nelson Page, urmaş al unei mari familii din Virginia, al cărui bunic fusese, la începutul secolului, ambasador al Statelor Unite la Roma. Naturalizat italian, va deveni în anii 1930–1940 una dintre vocile oficiale ale propagandei fasciste vizând America. În memoriile sale, bogate în amănunte interesante, povesteşte reacţia unui emigrant din Abruzzi, în momentul declaraţiei de război: „Dar el, el a pus vreodată piciorul acolo?" (G. Nelson Page, *L'americano di Roma*, Milano, Longanesi, 1950, p. 638). Nici Stalin: dar ne putem gândi la faptul că în plin război rece (septembrie 1959), succesorul său, Nichita Hruşciov, s-a grăbit să meargă să viziteze Statele Unite.

[16] Text complet şi comentariu în Di Nolfo–Serra, *La gabbia infranta*, p. 11 şi urm.

(înfrângerea armatei italo-germane în Tunisia), și apoi, două luni mai târziu, în momentul debarcării Aliaților în Sicilia. În 1940 încă, după estimări oficiale americane, investițiile americane în industria italiană erau de ordinul a 75,5 milioane de dolari, în particular în domeniul petrolului și al derivatelor sale, iar împrumuturile financiare ale instituțiilor publice și private către Italia totalizau suma și mai considerabilă de 450,8 milioane de dolari. Două mari instituții de credit, National City Bank of New York și Banca d'America e d'Italia, gestionau aceste fluxuri, precum și generoasele vărsăminte ale comunității italo-americane.[17] Desigur, antifasciștii — ca fostul ministru de externe Carlo Sforza, fostul secretar al Partidului Popular Don Luigi Sturzo, și numeroși intelectuali —, bine introduși în mediile americane, repetau că Mussolini nu mai era decât ostaticul lui Hitler. Dar atitudinea Casei Albe și a Departamentului de Stat rămânea prudentă: războiul din Pacific era în continuare prioritatea strategică a SUA, iar ofensiva japoneză era în toi. Ce va sfârși prin a schimba această perspectivă va fi ideea, avansată de britanici, că atacul „fortăreței Europa" va trebui să plece de la veriga ei cea mai slabă: Italia.

Redresarea situației din Africa Occidentală rămânea singura speranță pe termen scurt a lui Mussolini. Hitler numește în noiembrie 1941 un strălucit aviator din Luftwaffe, Albert Kesselring — unul dintre cei doisprezece mareșali promovați după „războiul fulger" din 1940 —, șef al operațiunilor din teatrul de sud *(Oberkommando Sud)* care regrupează Africa, Mediterana, Grecia și Balcanii, adică toate sectoarele prioritare pentru Roma, ceea ce plasa *de facto* tot dispozitivul militar italian sub control german. Ducele rezistase un an și jumătate, acum trebuia să cedeze. Era vorba totuși de o bună alegere, cea mai bună cu putință. Kesselring era nu numai un excelent soldat, ci și un diplomat cu aere de italofil, supranumit „Albert zâmbitorul", care nu îl strivea cu superioritatea lui efectivă pe omologul său Cavallero, cu care întreținea relații cordiale (al căror sfârșit mai puțin idilic îl vom vedea...). Dar exista un bemol: Rommel, subordonat al mareșalului, păstrase o deplină autonomie la conducerea diviziilor Afrikakorps, și asta din voința Führerului, care avea o slăbiciune pentru el.[18] „Vulpea Deșertului" abia dacă-și ascundea

[17] Am evocat deja interesul *granzilor* cinematografului american pentru Cinecittà.

[18] Ciudată răsturnare a situației în 1944: Rommel, compromis în tentativa de puci contra lui Hitler, va obține „favoarea" de a se sinucide pentru a evita procesul și spânzurarea. Kesselring, care nu fusese niciodată apropiat de vârfurile naziste, va evita, dimpotrivă, să participe la complot și va putea astfel să-și păstreze rolul militar până la sfârșitul ostilităților.

lipsa de consideraţie pentru aliat, moştenită din experienţa lui din Primul Război Mondial, când cu dezastrul de la Caporetto. Or, trupele italiene din Africa Occidentală erau acum sub ordinele generalului Ettore Bastico, odinioară cel mai bun general de divizie din Ethiopia şi apoi din Spania, unde obţinuse încrederea lui Mussolini. Şi, în fine, bun guvernator al Egeei în 1940–1941. Acest sexagenar îndărătnic — se înfuria aşa de tare încât fusese poreclit „*Bombastico*" —, rechemat în serviciul activ, nu accepta să lupte sub ordinele lui Rommel, cu care relaţiile au devenit curând detestabile. „*Diese Scheisse*, acest căcat de italian!" tuna germanul, destul de tare încât să fie auzit. Celălalt răspundea printr-o serie mai variată de înjurături de cazarmă în care se punea la îndoială din greu moralitatea mamei colegului său. Uneori, a fost nevoie de intervenţia ofiţerilor lor ca să-i despartă. S-a ajuns totuşi la recucerirea Tobrukului, după un an şi jumătate de ocupaţie engleză.

Acest succes, în urma căruia Rommel şi Bastico, fără a-l uita pe Cavallero, au fost ridicaţi la gradul de mareşal, nu a fost suficient ca să le netezească divergenţele. Cavallero, Bastico, ba chiar şi Kesselring au fost de acord să pretindă garanţii înainte de a continua ofensiva către Egipt: mai precis invadarea Maltei, care fusese amânată în urmă cu un an.[19] Dar Hitler eram mai mult decât oricând subjugat de planurile îndrăzneţe ale lui Rommel: cucerirea Alexandriei şi a oraşului Cairo deschidea imaginaţiei sale toate posibilităţile. Se vedea deja, aidoma „greco-arianului" Alexandru cel Mare, stăpân al unui uriaş imperiu întins până la malurile Indului. Mussolini nu suferea de această beţie. Primise totuşi odinioară de la demnitarii libieni o somptuoasă „sabie a Islamului" (lucrată în Italia şi plătită din banii Trezoreriei), pe care o fluturase la Tripoli, în martie 1937, călărind, în echilibru instabil, un armăsar pur sânge... ceea ce le ceruse tot atâta îndemânare şi operatorilor de la actualităţi. Apoi, trebuise să o bage în teacă şi să o păstreze la proprietatea sa din Rocca delle Caminate, în aşteptarea unei noi ocazii de a o etala. Cine ştie dacă, până la urmă, nu sosise ocazia? În orice caz, Rocca delle Caminate va fi jefuită după 25 iulie 1943. Sabia nu a mai fost găsită niciodată, chiar dacă unii anticari limbuţi au afirmat că ar fi în posesia ei.

[19] Vezi importanta mărturie a ataşatului militar adjunct german la Roma, F.-K. von Plehwe, *Schicksalsstunden in Rom. Ende eines Bündnisses*, Berlin, Propyläen Verlag, 1967 („Ora destinului la Roma. Sfârşitul unei alianţe"), mai ales pp. 61–62, unde scrie: „Frecventele noastre convorbiri despre situaţia din Mediterana m-au convins că propunerile italiene erau mai juste şi mai realiste. Kesselring era şi el de aceeaşi părere".

Rommel a obținut astfel undă verde pentru o ofensivă plasată sub comanda sa exclusivă, în fruntea unei armate de blindate italo-germane recompuse, în timp ce convoaiele de aprovizionare erau tot timpul scufundate implacabil, unul după altul, în largul Maltei. La 23 octombrie 1943, când Armata Roșie își strângea lațul la Stalingrad, ofensiva africană a fost oprită de Armata VIII britanică a lui Montgomery, care cuprindea un contingent important al Franței Libere, echipat cu tancuri americane Sherman și Grant. Cea mai mare bătălie din deșert, înainte de războaiele din Golf, s-a prelungit până la 5 noiembrie și a dus la distrugerea ultimelor două formațiuni de elită italiene: divizia de tancuri „Ariete" („Berbecul") care stopase cu șase luni în urmă înaintarea engleză la Bir el-Gobi și divizia de parașutiști „Folgore" („Fulgerul"), care a continuat lupta până în după-amiaza de 6 noiembrie[20], când Rommel ordonase deja retragerea în direcția Tunisiei. Debarcarea aliată în Africa de Nord, la 8 noiembrie 1942, a fost urmată de negocierile cu generalul Giraud, pe care americanii îl preferau lui de Gaulle. Aceste evenimente complexe, pe care nu le putem relata aici, au încetinit urmările Operațiunii Torch și au permis regruparea unităților italo-germane. Rommel a reușit în chip strălucit să-i oprească pe Aliați în bătălia de la Kasserine (februarie 1943); după care, rechemat de Hitler, îi lasă comandamentul armatei de blindate adjunctului său, generalul von Arnim, apoi italianului Messe, rechemat în mare grabă de pe frontul rusesc: acesta evită încercuirea trupelor italo-germane pe linia Mareth. Oricum, statul major german considera acum că frontul african era pierdut: trebuia să se pregătească pentru o mare ofensivă aliată contra „fortăreței Europa". Rommel va fi trimis pe frontul italian și apoi pe cel francez în 1943–1944, în timp ce Messe va reuși să întârzie căderea Tunisiei până la jumătatea lui mai.

Pasivitatea lui Mussolini după înfrângerile din Africa Occidentală și din Rusia a fost impresionantă. Farinacci nu mai era singurul care afirma că este complet depășit de evenimente. Prăbușirea psihică și fizică din ianuarie–februarie 1943 l-a obligat să stea la pat zile întregi.[21]

[20] Exact la ora 14.35. Distrugându-și tot materialul, cei câteva sute de parașutiști supraviețuitori ai diviziei, ultimul inel al armatei italo-germane de la El-Alamein, au încetat lupta fără a ridica drapelul alb, refuzând formal să se predea. I-au așteptat neclintiți, pe loc repaus, pe englezii care le-au întors onorurile militare. Războiul deșertului, am spus-o, era un război de nobili. Pe osuarul de la El-Alamein se poate citi această frază a lui Rommel: „Soldatul german a uimit lumea. Soldatul italian l-a uimit pe soldatul german".

[21] Mack Smith, *Mussolini*, p. 363.

Vocile care începuseră să murmure despre oportunitatea unei succesiuni în perioada misterioasei sale boli din octombrie 1942[22] se făceau tot mai puternice. Se vorbea cu jumătate de gură de cancer, de sifilis. Totuşi, într-o ultimă tresărire de energie, el ia două hotărâri aparent incoerente. La 2 februarie 1943, îl concediază pe Cavallero şi-l numeşte în locul lui pe generalul Vittorio Ambrosio, un fost colaborator al lui Badoglio, cunoscut pentru fidelitatea absolută faţă de rege şi pentru lipsa de entuziasm faţă de Axă. Era o tentativă neîndemânatică de a-i lăsa mareşalului răspunderea pentru înfrângerile militare şi, în acelaşi timp, de a se apropia de suveran. Această înlocuire a fost rău primită la Berlin, unde Cavallero era privit ca garantul colaborării strânse dintre cele două armate şi se bucura de o credibilitate alimentată de animozitatea crescută pe care Kesselring şi statul major al Wehrmachtului o resimţeau faţă de „aventurismul" lui Rommel. Dacă Mussolini ar fi vrut să numească un alt general apreciat de germani, îi rămânea Graziani; dar acesta se afla încă sub o anchetă militară pentru dezastrul african din 1941. La 6 februarie, altă strângere a şurubului. Procedează la demiterea a nouă din cei doisprezece miniştri ai guvernului, dintre care trei cu greutate: Grandi, Bottai şi Ciano. Acesta din urmă, foarte contrariat, se grăbeşte să aleagă ambasada pe lângă Sfântul Scaun pentru a o evita pe cea de la Berlin sau postul, acum periculos, de locotenent al regelui în vechiul său fief din Albania. Ducele ia din nou în mână conducerea ministerului, ceea ce ar fi trebuit să îl liniştească pe Hitler; dar l-a numit subsecretar pe Bastianini, fost ambasador la Varşovia şi la Londra, actual guvernator al Dalmaţiei[23], un alt personaj care nu era pe placul germanilor. În plus, realizând că noua numire a ginerelui său ar fi putut fi interpretată la Berlin ca o tentativă de apropiere de anglo-saxoni graţie bunelor oficii ale Vaticanului[24], îşi schimbă părerea a doua zi. Prea târziu: Ciano obţinuse aprobarea Sfântului Scaun pentru

[22] Vezi prima parte.

[23] Bastianini se arătase, după părerea tuturor, aspru, dar corect în această funcţie ingrată (el va fi, totuşi, condamnat la moarte în contumacie de titişti la sfârşitul războiului). Mussolini a avut foarte proasta idee de a-l înlocui cu un extremist, Giovanni Giunta, care se remarcase de la începutul anilor 1920 prin violenţele lui antislave. Însemna să torni gaz peste focul butoiului cu pulbere iugoslav.

[24] Extrateritorialitatea Vaticanului le-a permis unor foarte activi ambasadori acreditaţi pe lângă Sfântul Scaun, americanul Myron Taylor (deja citat) şi britanicul Sir D'Arcy Osborne, să locuiască acolo pe toată durata războiului. Întreţineau de asemenea contacte discrete cu anumite medii italiene. Colegul lor german, moderatul Ernst von Weizsäcker (tatăl unui viitor eminent preşedinte al RFG), era la fel de activ.

numire. Dar resentimentul față de socrul lui se va accentua în lunile următoare, până la a-l aduce de partea conjuraților.[25]

Mussolini plănuia de mult această reluare a puterii, dar pretextul a fost un pas greșit al lui Ciano, venit să îl vadă la 20 ianuarie pentru a-i solicita — în numele lui Grandi și al lui Bottai deopotrivă — să-și reia „autonomia" în conducerea războiului, mai cu seamă pe frontul de est. Ducele i-a răspuns răspicat că soarta Italiei fasciste era legată „sută la sută" de soarta celui de al Treilea Reich. Un raport al acestei întâlniri furtunoase îi este transmis imediat de serviciile de informații germane lui Ribbentrop.[26] Nu putea să ajungă la urechi mai interesate. Servil, dar nu prost, ministrul german era printre toți ierarhii naziști cel care înțelesese cel mai bine că războiul risca să fie pierdut și căuta o portiță de scăpare, dar atent să nu-și piardă încrederea stăpânului. S-a precipitat la Roma cu o scrisoare din partea Führerului, foarte severă în ce privește conduita de război a italienilor pe frontul din Adriatica și din Balcani. Ribbentrop a fost primit de două ori la Palazzo Venezia, la 25 și 26 februarie. Chiar dacă a primit asigurări ferme din partea Ducelui, el a ascultat cu atenție argumentele lui Bastianini în favoarea unei păci de compromis în est, și a dat o dată sau de două ori din cap în semn de aprobare.[27] Dar, întors la Berlin, terorizat de un Führer căruia dezastrul de la Stalingrad îi exacerbase dorința nebună de a se răzbuna pe Stalin, a dat înapoi.[28] În acest context, tot ce au obținut colaboratorii săi de la Mussolini au fost două scrisori adresate Führerului în martie — în care strecura fraze foarte bine aduse din condei despre Rusia —, care au avut parte de o primire glacială. Oricum, Ducele nu a îndrăznit să sufle un cuvânt când l-a întâlnit nu mult mai târziu pe irascibilul său partener, la castelul Klessheim, aproape de Salzburg (7–10 aprilie).[29]

Înlăturarea din funcții a fost cel mai frumos cadou pe care Mussolini putea să-l facă opozanților săi interni. Grandi și Bottai, care nu se iubeau

---

[25] De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia in Guerra 1940–1943*, vol. 2, *Crisi e agonia del regime*, p. 1047 și urm.

[26] Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 154–155, cu extrase din raport. Ciano oferă o versiune mai îndulcită în *Journal politique*, II, pp. 674–675: „Am spus tot ce gândeam. Ducele a început prin a reacționa împotriva spuselor mele, dar apoi m-a ascultat cu atenție".

[27] Vezi, în afară de memoriile lui Bastianini (ultima ediție, Milano, Garzanti, 2005), M. Bloch, *Ribbentrop*, Paris, Perrin, col. „Tempus", 2011, pp. 371–373.

[28] Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 183–200, 207, 244–246. Totuși, Ribbentrop va încerca mai apoi să pună mâna pe *Jurnalul politic* al lui Ciano pentru a face pierdute dovezile propriilor sale responsabilități.

[29] Secvența este bine descrisă de Simoni, *Berlin, ambassade d'Italie*, pp. 369–392.

defel şi reprezentau *grosso modo* dreapta şi stânga fascismului, privaţi dintr-odată de răspunderi politice, au continuat să se apropie unul de celălalt. Erau foarte diferiţi, am spus-o, dar se remarcau prin inteligenţă, experienţă şi îndrăzneală. Primul considera că aventura Ducelui era terminată odată pentru întotdeauna şi se vedea în postura singurului om capabil să asigure tranziţia, restituindu-i toate prerogativele suveranului... care l-ar fi numit prim-ministru. După ce îl admirase pe Talleyrand şi Restauraţia, acum se credea de Gaulle, dar va deveni Giraud.[30] Al doilea păstra un ataşament mai afectiv, mai zbuciumat, cum îi era în mare parte firea, pentru şeful său înfrânt; ştia mai ales că prăbuşirea lui Mussolini va duce la sfârşitul acelui fascism pe care el, poate singurul dintre toţi ceilalţi, îl vedea realmente ca o revoluţie ideologică. Ceea ce îi unea pe cei doi conjuraţi era convingerea că alianţa germană va împinge ţara spre catastrofă. De la moartea amiralului Ciano, în iunie 1939, Grandi deţinea preşedinţia neînsemnată a Camerei fasciilor şi corporaţiilor, sarcină pe care o cumulase, până la demitere, cu cea de ministru de justiţie. A profitat de această poziţie pentru a-şi extinde reţeaua de legături pe care începuse să o ţească, cu mult înaintea declaraţiei de război, cu curtea regală, cu forţele armatei, cu industria, ba chiar cu reprezentanţii erei prefasciste care vegetau îmbătrânind cu speranţa că vor mai avea un rol de jucat. Badoglio, care nu digerase demiterea sa din 1940, complota cu Ambrosio şi cu generalii „în aşteptare" care îi rămăseseră credincioşi. Cât despre Bottai, nimeni nu îşi dădea seama mai bine decât el că tinerii intelectuali fascişti pe care îi hrănise şi îi ocrotise se îndreptau acum către alte modele: eroismul sovietic pentru cea mai mare parte dintre ei; Radio Londra[31] şi Rezistenţa din Europa aservită Reichului pentru alţii. Astfel, singurul fascist „adevărat" din vechea gardă (împreună cu Farinacci şi mai mult decât Mussolini însuşi) era conştient că eşecul său coincidea cu falimentul regimului.

Primăvara şi începutul verii 1943 au fost caracterizate de tentative veleitare şi confuze de pace separată care se ţeseau în jurul lui Mussolini,

[30] Ceea ce va nega, neconvingător, în prefaţa memoriilor sale: „Aducând acest ultim serviciu, consideram că viaţa mea politică lua atunci sfârşit" (*Il mio paese*, p. 14).

[31] Emisiunile BBC pentru Italia, începute în 1938 şi sporite în război, erau excelente. Redacţia era compusă mai ales din emigranţi antifascişti, dar vocea cea mai cunoscută era a afabilului colonel Harold Stevens, un distins militar mustăcios, de îndepărtată origine napolitană — care amintea de maiorul Thompson al lui Pierre Daninos. Politicosul *Buona sera* cu care îşi începea comentariile, întotdeauna la obiect şi pe un ton foarte departe de isteria propagandei fasciste, l-a făcut să devină un personaj popular, repede poreclit *Colonnello buonasera*.

văzut ca singurul personaj capabil încă, în ciuda tuturor nereușitelor sale, să obțină de la Führer renunțarea la sateliții Reichului. Maghiarii și românii, care se vedeau încolțiți de năvala Armatei Roșii, chiar înainte de înfrângerea decisivă a Wehrmachtului în bătălia de la Kursk din iulie, își înmulțeau presiunile asupra Ducelui. Unii militari germani se manifestau și ei în acest sens, cu toată discreția necesară, fiindcă le era în joc pielea.[32] Mussolini i-a ascultat vag, l-a autorizat cu jumătate de gură pe Bastianini să-i sondeze pe Aliați prin bancheri bine introduși peste Atlantic și prin alți interpuși neoficiali, dar nu a făcut absolut nimic pentru a schimba cursul evenimentelor.[33] Bastianini a elaborat atunci o utopică „Cartă a Europei", un soi de alianță a aliaților minori și a țărilor cucerite în jurul Ungariei, României și Franței de la Vichy, pentru a insufla putere mâinii tremurătoare a lui Mussolini. Acest document i-a trezit interesul lui Ribbentrop, care l-a invitat pe Bastianini la Klessheim ca să discute pe marginea lui. Așa cum am spus, ministrul german nu mai dorea să joace la risc, „totul sau nimic", și căuta mijlocul de a se salva în caz de înfrângere. Dar Ducele știa că el nu mai are nicio șansă să se desolidarizeze de „războiul total" pe care Goebbels tocmai îl proclamase. Führerul nu mai avea nimic de pierdut. Nu era cazul Cezarului ezitant de la Roma, dar, acumulând înfrângere după înfrângere, ce mai putea să-i opună? Omul era uzat, se știa discreditat și se simțea pierdut. După formula celebră a lui Talleyrand: „Era începutul sfârșitului".

Stalin cerea deschiderea unui al doilea front în Europa, pentru a reduce rezistența crâncenă a Wehrmachtului în Rusia. În ianuarie, conferința de la Casablanca dintre Roosevelt și Churchill a scos la iveală și alte contraste. Englezii insistau pe principiul *Germany first* pentru a pune capăt atacurilor ucigașe ale submarinelor germane în Atlantic și bombardamentelor inamice asupra Marii Britanii, în timp ce americanii considerau că prioritatea strategică rămânea teatrul din Pacific, unde fulgerătoarea expansiune japoneză fusese oprită la bătălia aeronavală de la Midway (iunie 1942), apoi în timpul epuizantei campanii de la Guadalcanal (august 1942–februarie 1943), dar fără să le asigure încă Statelor Unite victoria decisivă. Compromisul a fost debarcarea în Italia, „burta moale" a Axei. Această strategie urmărea să-l neutralizeze

[32] Cf. von Plehwe, *Schicksalsstunden in Rom. Ende eines Bündnisses*, p. 83 și urm. Totuși, afirmația sa că „Mussolini a fost primul care i-a sondat pe aliați" pare excesivă. Îl lăsase pe Bastianini să acționeze, gata să se dezică la nevoie.

[33] Cf. în detaliu Di Nolfo–Serra, *La gabbia infranta*, cap. I și II.

pe principalul aliat european al lui Hitler, *fără* să angajeze o ofensivă îndreptată spre inima Reichului, încă prematură în momentul acela. Or, vom vedea cum italienii vor fi manipulaţi să creadă contrariul, convinşi fiind că vor pune capăt războiului dacă se descotorosesc de Mussolini. Directivele Operaţiunii Husky au fost în cele din urmă aprobate de Eisenhower, numit comandant-şef al trupelor anglo-americane. După câteva ezitări ale lui Churchill, care nu respingea ipoteza unui guvern postfascist Victor Emanuel–Grandi sub control aliat, s-a căzut de acord ca Italiei să i se impună „capitularea necondiţionată", hotărâtă în cazul Germaniei şi Japoniei. Bombardamentele începute în iunie 1942 asupra infrastructurilor şi centrelor industriale Milano, Genova şi Torino şi care vizau deopotrivă cartierele populare în scopul demoralizării populaţiei au fost primele semne. Partenerii Axei se aşteptau şi ei la o debarcare în Italia. Hitler şi statul său major se încăpăţânau să creadă că Aliaţii vor alege Sardinia, sau eventual Corsica, ca să creeze aici un cap de pod pentru o a doua debarcare în Toscana. De astă dată italienii au văzut corect: pierderea Tunisiei făcea preferabilă şi previzibilă o acţiune în Sicilia. Mussolini a cerut întăriri germane care au fost îndreptate destul de încet către insulă. Gărzile de coastă au fost întărite cu sprijinul Corpului 14 Blindate al Wehrmachtului. Invazia a început la 9 iulie 1943, precedată în iunie de cucerirea insulelor fortificate Pantelleria şi Lampedusa, căzute aproape fără luptă. Trebuie totuşi să recunoaştem că Aliaţii au pregătit cu grijă operaţiunea, ca să evite orice risc de a fi respinşi pe mare. Escadra navală, sub ordinele amiralului englez Cunningham, era compusă din peste 2 500 de nave mari, dintre care două portavioane. Aviaţia dispunea de aproape 5 000 de avioane de vânătoare şi bombardiere. Două formaţiuni impunătoare, Armata VII americană a generalului Patton şi Armata VIII britanică a lui Montgomery, învingătorul de la El-Alamein, totalizau mai mult de 160 000 de soldaţi. Era din toate punctele de vedere o anticipare a debarcării în Normandia din anul următor. Rezistenţa la invazie a fost incontestabil mai îndârjită din partea trupelor germane, mai bine încadrate şi comandate, mai ales în partea estică a insulei[34], decât din partea italiană. Totuşi, cucerirea Siciliei, care nu va fi completă decât la jumătatea lui august, nu corespunde întru totul cu imaginea jovială pe care ne-a oferit-o scriitorul Leonardo Sciascia într-o nuvelă, cu sosirea

[34] Mărturia deja citată a generalului von Senger e foarte precisă şi totodată generoasă faţă de rezistenţa regimentelor italiene de sub ordinele sale.

„unchilor" și „verilor" din America, întâmpinați cu urale în satul său.[35] În timp ce comportamentul trupelor britanice și canadiene a fost în general corect, americanii, care nu se așteptau la o rezistență în unele locuri înverșunată, s-au făcut răspunzători de abuzuri, cum a fost masacrul de la Biscari, în cursul căruia au fost împușcați mai multe zeci de prizonieri militari și civili italieni (și câțiva germani), episod mușamalizat de Patton cu autoritatea sa.[36] Încă și mai rău, Armatei VII i se atașaseră în calitate de „consilieri" și „specialiști" niște binecunoscuți mafioți italo-americani, instalați adeseori din oficiu ca primari sau consilieri municipali în orașele și comunele eliberate. Exilații antifasciști din Statele Unite încercaseră în zadar să pună în gardă autoritățile împotriva folosirii acestor personaje. Caizii locali pe care prefectul Mori îi băgase la închisoare cu 15 ani înainte au fost puși în libertate și și-au început afacerile necurate la lumina zilei, acoperiți în general de impunitatea pe care le-o acorda guvernatorul militar Charles Poletti, fiu de emigranți italieni, fost guvernator al statului New York, convins că adevăratul pericol era o implantare comunistă în insulă. De la non-războiul italo-american din 1941–1943 se trece astfel la o relație echivocă ce va sta la baza gestionării confuze de către Washington a cazului italian până la Eliberare[37], ba chiar și după aceea.

[35] L. Sciascia, *Les Oncles de Sicile*, Paris, Gallimard, 2002.

[36] Dispunem de mai multe mărturii copleșitoare. Un prieten mi-a povestit că toți bărbații valizi de la 16 ani (cât avea el atunci) până la 60 de ani fuseseră înrolați, înarmați cu puști din Primul Război Mondial, pentru o „ridicare în masă" care o amintește pe cea a Reichului din ultimele luni ale conflictului. Mulți au fost dezarmați și eliberați de americani. Alții, care încercaseră să reziste, au fost uciși, uneori după ce se predaseră.

[37] Poletti, care reușise să îl înlăture pe colegul său britanic în Sicilia, generalul Francis Rennell Rodd (fiul unui mare ambasador la Roma și literat italienizant), va deveni în 1945 guvernator al Lombardiei, unde terenul era mai puțin fertil pentru infiltrații mafiote. Să fi fost el apropiat de Cosa Nostra? Așa s-a afirmat, dar până astăzi nu a ieșit la iveală nicio dovadă.

5

PRIMA CĂDERE A FASCISMULUI
(*25 iulie 1943*)

Nu există vreun episod din istoria fascismului, nici chiar Marşul asupra Romei, care să fi făcut să curgă atâta cerneală ca evenimentele care au dus, în mai puţin de o lună şi jumătate, la prăbuşirea regimului, apoi la armistiţiul cu Aliaţii şi la împărţirea Italiei — urmată de un groaznic război civil de şase sute de zile în centrul şi nordul cizmei. Se poate spune fără exagerare că nu există vreo întâmplare, întâlnire, tentativă, decizie (şi de foarte multe ori vreo non-decizie) din aceste zile memorabile care să nu fi fost subiectul a zeci de reconstituiri, adesea divergente. Practic toate personajele care au jucat atunci un rol important, şi au fost foarte puţine, sau un rol cu totul secundar, şi din aceştia au fost cu sutele, au vrut să lase contemporanilor sau posterităţii propria interpretare a faptelor, în general ca să pledeze în favoarea lor. Singurul care nu a vorbit (direct) este tocmai cel care a exercitat influenţa principală: regele. El nu-i va adresa decât o scurtă scrisoare, la 1 iunie 1944, principalului său colaborator: ducele Pietro d'Acquarone: „Vă autorizez să declaraţi că, din ianuarie 1943, luasem definitiv hotărârea de a pune capăt regimului fascist şi de a-l revoca pe şeful guvernului, Mussolini". Adverbul „definitiv" trezeşte unele îndoieli, retrodatarea e puţin cam generoasă; dar restul, după cum vom vedea, este destul de verosimil.[1] Istoricului îi

[1] Un alt senior al regelui, marchizul Alfredo Solaro del Borgo, mi-a declarat, la o întrevedere din 1983, că „Majestatea Sa a luat singur această hotărâre". Când anume? Poate înainte de debarcarea în Sicilia, cu siguranţă puţin după.

este și acum greu să se orienteze în această literatură enormă, însoțită de o documentație foarte abundentă și totodată parțială, din care lipsesc, și vor lipsi mereu, piese fundamentale, distruse sau împrăștiate de jafuri, teamă, neglijență sau de voința deliberată de a suprima elemente compromițătoare. Oricine s-a ocupat de sfârșitul celei de-a Treia Republici și de instaurarea Vichy-ului va înțelege ușor datele problemei. Ca să nu punem în încurcătură cititorul, este așadar neapărat necesar să ne concentrăm asupra faptelor principale, îndepărtând din istorisire numeroase aspecte (și întrebări rămase fără răspuns) care au făcut obiectul unor cercetări complexe sau doar al unor simple speculații.

Un prim punct care trebuie subliniat este că prăbușirea fascismului, în condițiile Italiei din vara 1943, nu era deloc imprevizibilă, nici la Roma, nici la Berlin. Sentimentul antiitalian era din ce în ce mai puternic în inima Reichului, mai ales în sânul Partidului Nazist, nu numai din cauza înfrângerilor: îl stârnea *la dolce vita* care domnea încă în Italia, mai ales în frumoasele cartiere ale capitalei, în timp ce poporul german era supus unei raționalizări stricte, unor măsuri excepționale și unor bombardamente tot mai devastatoare. Îndeosebi Goebbels, care nu avusese niciodată la inimă Italia, își înmulțea avertizările către Führer. Uita lunile de miere petrecute la Veneția, la braț cu staruri și starlete ale cinematografului german. Dar nu le uitase, fără îndoială, pe actrițele italiene care rezistaseră la avansurile lui, și nici pe cea care — spune legenda — fusese cât pe ce să pălmuiască în public această „stârpitură libidinoasă"... Înaltul comandament al Wehrmachtului rămânea mai circumspect, știind precis că aliatul nu era singurul responsabil pentru dezastrul din Mediterana. Diplomații și militarii staționați în Italia erau, în cea mai mare parte, moderați (și aproape toți aristocrați), precum cei doi ambasadori, von Mackensen la Quirinal[2] și von Weizsäcker la Sfântul Scaun, ca și consulul Moellhausen, atașatul militar von Rintelen și adjunctul său von Plehwe, comandantul Luftwaffe von Richthofen și, în fond, mareșalul Kesselring însuși.[3] Acești italofili — numiți uneori „germano-romani"

[2] Predecesorul său, Ulrich von Hassell, executat după complotul antihitlerist din 20 iulie 1940, își căsătorise, ca și francezul Charles Roux, una dintre fiice cu un aristocrat italian, contele Detalmo Pirzio Biroli. Despărțită de copiii ei și deportată de trupele SS, ea își va povesti odiseea într-o înduioșătoare carte de memorii.

[3] Un personaj extrem de îndoielnic, ca să nu zicem sinistru, era colonelul SS Eugen Dollmann, istoric de artă foarte bine văzut în înalta societate, în post la Roma din 1938, care se bucura de un raport direct cu Himmler. După război, acest specialist al jocurilor duble și triple, amestecat în toate afacerile tulburi ale epocii, a scris cu o pană alertă mai multe lucrări incontestabil bine informate. Dar anumiți cercetători au avut uneori tendința să atribuie prea multă veridicitate „revelațiilor" sale. Von

prin aluzie la „gallo-romani" — mențineau relații statornice cu mediile de la curte, cu Ministerul de Externe, cu armata și cu înalta societate română. S-ar putea vedea aici un echivalent al entuziasmului pe care Parisul ocupat l-a stârnit ofițerilor germani, despre care găsim atâtea exemple în jurnalul lui Ernst Jünger. Situația se va schimba radical după armistițiu, când ofițerii SS și Gestapo vor avea o preponderență în afacerile italiene. De altminteri, Hitler nu așteptase debarcarea în Sicilia ca să pună la punct Operațiunea Alaric, care prevedea ocuparea peninsulei în cazul unei răsturnări a Ducelui. Numele nu fusese ales întâmplător: regele vizigot cucerise și jefuise Roma în anul 410. E adevărat că acest succes a fost de scurtă durată, fiindcă a murit la scurtă vreme după aceea pe când traversa Marea Calabriei... Dar planul implica transferul unor divizii de pe frontul de est, din Balcani și din Franța, și necesita o logistică complexă. Așa că proiectul a fost lăsat în suspensie, așteptând desfășurarea evenimentelor.

Între timp, două conjurații se înnodau febril, într-o atmosferă înmiresmată de dulceața primăverii italiene. Pe de o parte, în fruntea partidului, apropierea dintre Grandi și Bottai atrăsese ralierea altor camarazi, cea mai mare parte încă timorați și nehotărâți. Să observăm de la început că e greu de crezut ca Mussolini, care în douăzeci de ani nu lăsase niciodată din mână controlul Ministerului de Interne și al poliției, să nu fi fost la curent cu ce se urzea. De unde interpretarea anumitor istorici conform cărora el ar fi lăsat lucrurile în voie ca să dea o mare lovitură la momentul potrivit și să se descotorosească odată pentru totdeauna de opozanții și de disidenții din interior (ceea ce nu va face); sau, epuizat, însă lucid, ca să se pregătească pentru cedarea puterii, dar fără a fi acuzat de trădare de către Hitler. Și totuși, apatia pe care o va manifesta atât în ajunul și în noaptea Marelui Consiliu, cât și în orele următoare rămâne stupefiantă.

Cealaltă conjurație nu era cu adevărat o conjurație, dar însemna cam același lucru. Grandi era în termeni excelenți cu ducele d'Acquarone, ministru al Casei Regale din 1939, care era atât administratorul[4], cât și cel mai apropiat colaborator al monarhului, în măsura în care acest termen poate fi folosit când e vorba de un om atât de bănuitor ca Victor Emanuel. E greu să-i presupui intenții profunde celui care, pe durata

Plehwe relatează teama pe care i-o stârnea chiar ambasadorului von Mackensen, în ciuda titlului său de general de onoare al trupelor SS.

[4] O parte din considerabila avere a Casei de Savoia era încă plasată în cuferele Băncii Angliei. Mussolini va aștepta momentul Salò pentru a denunța public acest lucru, atunci când nu mai interesa pe nimeni.

celor patruzeci și șase de ani ai domniei sale — inferioară ca durată doar celor două regine ale Angliei, Victoria și Elisabeta a II-a, și împăratului Hirohito al Japoniei — a respectat regula de fier a secretului: să nu vorbești, să nu scrii, să nu te confesezi. Pe tot parcursul său îndelungat, suveranul dorise să apară ca un fel de notar al națiunii, deși în trei împrejurări esențiale — în 1915, în 1922[5] și în 1940, în momentul intrării în război — el trecuse dincolo de puterile pe care i le atribuia *statuto albertino*, Constituția regatului. Dar de fiecare dată îi trebuise un pretext formal pentru a pune lucrurile în albia lor instituțională. Mai departe, raporturile sale personale cu Mussolini — căruia îi datora, totuși, două (efemere) coroane, Ethiopia și Albania — fuseseră corecte, chiar dacă nu-i iertase niciodată afrontul „diarhiei". Am pomenit înainte de un fel de empatie între cei doi bărbați. Dar nu au existat niciodată relații personale între ei. Dacă Mussolini îi scria câteodată, fără tragere de inimă, suveranul răspundea sec: „Domnule șef al guvernului *regelui*, vă mulțumesc"; sau și mai rău, îi dădea răspunsul prin ducele d'Acquarone: „Majestatea Sa vă mulțumește", făcând să fiarbă ulcerul Ducelui. Teza lui Mussolini în *Istoria unui an* — scrisă, trebuie să o repetăm, în folosul ultimilor intransigenți, toți republicani — era prin urmare justă în afirmația că „regele era în centrul complotului", dar falsă în premisa că „de douăzeci de ani aștepta ocazia favorabilă". Nu, în cursul acestor douăzeci de ani, ei fuseseră apropiați, dacă nu complici; și acum asociatul majoritar îl lichida, cu ingratitudinea obișnuită a milenarei dinastii de Savoia.

De altminteri, Victor Emanuel respinsese toate încercările familiei sale de a interveni direct în evenimente. Farinacci, mereu el, îi făcuse curte în van prințului Umberto, un mare nehotărât. Marie-José, prințesă de Piemont, aduna în jurul ei, de la *Anschluss* și München, și în special după înfrângerea fratelui său Leopold al III-lea, regele Belgiei, un grup de intelectuali fățiș antinaziști și, mai puțin fățiș, antifasciști. Era o conspirație de salon, amabilă, dar nimic mai mult. Ea își găsise un interlocutor mult mai abil la Sfântul Scaun, în persoana monseniorului Montini, cel mai luminat dintre consilierii lui Pius al XII-lea. Suveranul, care detesta aceste „intrigi" și nu-i aprecia prea mult nici pe nora sa, nici pe prințul moștenitor, o somase să le pună capăt. Mai târziu o va „exila", împreună cu cei patru copii ai ei încă micuți, la o proprietate de țară, aproape de Cuneo. Printr-o fugă precipitată în Elveția, ea va reuși să scape din mâna

[5] I se poate adăuga sfârșitul anului 1924, când a acoperit afacerea Matteotti.

germanilor și să nu sfârșească la Buchenwald ca nefericita ei cumnată Mafalda.

Cu toate acestea, și înlăturând versiunea mussoliniană a unui plan „îndelung și minuțios pregătit" împotriva lui, există cel puțin trei indicii care ne îngăduie să presupunem că, începând din primele luni ale anului 1943, dacă nu chiar din ianuarie, în stilul învăluit și niciodată explicit care-i era propriu, regele se pregătea să îl demită pe premierul său. Cel dintâi, tocmai am spus-o, a fost înlocuirea lui Cavallero cu un militar sută la sută „savoiard" ca Ambrosio, rău văzut de germani. Nu există nicio dovadă cunoscută a vreunei intervenții a lui Victor Emanuel în această numire, dar ea nu putea în niciun caz să îi displacă. În plus, la 5 martie, suveranul îl primește fără martori, într-o întrevedere prelungită, pe Badoglio, pentru prima dată de la „demisia" mareșalului din decembrie 1940. Un raport al poliției sosit la Palazzo Venezia îi semnalează Ducelui că regele i-a propus mareșalului să reia comandamentul armatelor și că acesta ar fi pus drept condiție îndepărtarea lui Mussolini de chestiunile militare. Celălalt vechi mareșal, Caviglia, iese din rezerva lui pentru a-i trimite un memorandum monarhului, implorându-l să pună din nou salvarea țării în mâinile armatei și să dizolve structurile paramilitare ale partidului.[6] Ambrosio s-a pus imediat în mișcare ca să reducă efortul de război italian și să desprindă trupele rămase din strânsoarea Axei. Adjunctul său, generalul Giuseppe Castellano, un sicilian vioi și rapid, viitor semnatar al armistițiului cu Aliații, vedea și el într-o pace separată singura șansă de supraviețuire a Italiei și a dinastiei. O asemenea mobilizare din partea unui birocrat vârstnic ca Ambrosio, a cărui carieră se împlinise printr-o lentă promovare ministerială, era greu de conceput fără instrucțiuni venite de la rege și, probabil, de la mentorul său Badoglio. Ambrosio l-a întovărășit pe Mussolini la ultima întâlnire a celor doi dictatori dinainte de căderea fascismului, la 19 iulie, la Feltre, aproape de Belluno, la vechea frontieră italo-austriacă.[7] Penibila scenă de mutism de la Klesshein s-a repetat: un Duce apatic nu îndrăznește să miște în fața torentului de invective ale Führerului pe seama „lașității" trupelor italiene în Sicilia. Ambrosio și Bastianini au insistat în zadar pentru a-l face să obțină de la irascibilul său interlocutor autorizația de a încheia acea pace separată care nu ar fi atras după sine o răsturnare a alianțelor: punctul acesta este capital și vom

[6] Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 239–240.

[7] De la începutul ostilităților, Führerul renunțase să coboare de-a lungul peninsulei. De frica bombardamentelor aliate sau a unei lovituri italiene?

reveni la el. Zarurile fuseseră aruncate: pactul faustic al Axei se întorcea împotriva Ducelui. La înapoiere, cei doi colaboratori dezamăgiți știau, fără a avea nevoie să se consulte, că Mussolini nu mai avea scăpare. De altfel, trenul special al delegației a fost întâmpinat la intrarea în gara din Roma de cel mai violent bombardament aliat asupra capitalei. Mussolini, care se întorcea la mansa avionului său personal, a văzut și el trombele de fum care urcau spre muntele Soratte, din apropierea orașului.

Al doilea indiciu este seria de întrevederi pe care regele le-a acordat unor personalități diverse ale Italiei prefasciste, printre care doi șefi de guvern: „președintele Victoriei", Vittorio Emanuele Orlando (1917–1919), și social-reformistul moderat Ivanoe Bonomi (1921–1922). Aceste notabilități nu mai reprezentau mare lucru; ei tăcuseră cu demnitate în *ventennio*, protejați de fotoliile lor de senatori. Dar ei credeau contrariul, ca Herriot sau Paul Reynaud în Franța Eliberării. Victor Emanuel, impasibil, le-a ascultat lamentările și i-a concediat cu formula obișnuită: „Aveți încredere în regele vostru". I s-a plâns, mai apoi, lui Badoglio: „Sunt niște fantome!" La care mareșalul ar fi răspuns (ceea ce e mai puțin sigur): „Sire, și noi doi suntem niște fantome..." Aceste conciliabule ale vechilor glorii răsuflate ar fi trebuit să-l îngrijoreze pe un Mussolini mai puțin sigur de invulnerabilitatea sa, cu atât mai mult cu cât ei se adunau adeseori seara la reședința mareșalului. Dar îi disprețuia prea tare pentru a-i lua în serios.[8] Se înșela: mult timp inactivi, acum prindeau din nou puteri, fiindcă în politică nimic nu întinerește atât de mult ca răzbunarea.

În sfârșit, cel de al treilea indiciu a fost atribuirea colierului preasfintei Annonciade lui Grandi, ceea ce făcea din el un „văr al regelui", cu dreptul de a fi consultat în toate problemele de interes național. Acest ordin ecvestru, rezervat la origine familiilor regale, se „proletarizase" oarecum în cursul istoriei recente. Mai multe personaje notabile beneficiaseră de el după Mussolini: cei doi Ciano, tată și fiu, Federzoni și De Bono, fără a-i socoti pe străinii aleși din rațiuni de stat, precum Franco, Ribbentrop și Goering (dar nu Hitler, din cauza aversiunii nestăpânite pe care regele o avea față de el). În acest context, desemnarea lui Grandi căpăta o semnificație politică explicită, cu atât mai mult cu cât fusese făcută fără știrea

[8] Avocatul Enzo Storoni, antifascist integru, care moștenise prin cabinetul tatălui său reprezentarea legală a bunurilor Casei Regale, va povesti că ducele d'Acquarone, pe care îl întâlnea regulat pentru diverse treburi, evita riguros orice mențiune de ordin politic. Această atitudine s-a schimbat în primăvara lui 1943, când ducele a început să-i pună întrebări tot mai presante și i-a cerut să redacteze un memoriu care i-a fost cu siguranță adus la cunoștință suveranului.

Ducelui și fără consimțământul lui preventiv. Primindu-l pe noul său „văr", regele i-ar fi spus: „Vă consider omul din guvern cel mai credincios casei mele..."[9] Grandi se credea astfel propulsat spre o succesiune naturală. Urmările îi vor dovedi că se înșela.

Se stabilise așadar sudura dintre conjurația demnitarilor fasciști și „non-conjurația" — termen pe care regele îl socotea nedemn de înalta sa funcție — curtenilor și a militarilor în termenii pactului nescris Grandi–Acquarone. Mussolini va avea dreptate să afirme că „ordinul de zi Grandi a fost pus la punct în prealabil cu mediile de la curte"[10]. Fără a-i uita pe carabinierii regali, pe deplin devotați dinastiei, care ar fi fost probabil de ajuns ca să oprească Marșul asupra Romei cu douăzeci de ani înainte... Lipsea un ultim element. Victor Emanuel, ca și în cele trei cazuri precedente pe care le-am evocat, pretindea (pretențiile ascunse ale unui Sfinx) să dispună de argumentul juridic care poate legitima sancțiunea. Desigur, *statuto albertino* îi atribuia monarhului o amplă libertate de mișcare în a-și alege prim-ministrul. Totuși, atunci când avea să sune ceasul cel mai cumplit al istoriei naționale, grija suveranului de a se acoperi nu era dictată numai de înclinarea sa procedurală, ci și de nevoia de a asocia ansamblul clasei conducătoare la înlăturarea dictatorului. Lovitura de stat trebuia să aibă o singură direcție, dar să se adăpostească sub o aparență de legalitate. Prin urmare, trebuia să existe în prealabil un vot care să-l pună pe Mussolini în minoritate. Fuseseră consultați discret niște constituționaliști reputați, cu toții favorabili acestei opțiuni. Senatul era în mare parte câștigat pentru dinastie, dar nu avea decât o funcție decorativă.[11] În schimb, Camera fasciilor și a corporațiilor era compusă din membrii PNF, în cea mai mare parte insignifianți, dar pe care era preferabil să nu-i pui la încercare.

Rămânea Marele Consiliu al fascismului, înființat la sfârșitul anului 1922, organ constituțional începând din 1928. Mussolini nu făcuse niciodată mare caz de deliberările Consiliului, care îi serveau mai mult pentru a testa tendințele diferitelor curente din partid. Organismul fusese treptat devitalizat și nu se mai întrunise de la faimoasa sesiune din 7 decembrie 1939, caracterizată prin criticile aduse de Ciano germanilor cu privire la Polonia. Ducele nici măcar nu își dăduse osteneala să îl

[9] Sursa este din nou însuși Grandi, *Il mio paese*, p. 144.

[10] *Histoire d'une année*, p. 45

[11] Mussolini încercase să-l infiltreze creând în 1926 o Uniune Națională Fascistă a Senatului. De Vecchi a fost multă vreme sufletul acestei uniuni care, însă, nu a contat prea mult.

împânzească cu fideli de-ai săi. Compoziția lui îi liniștea în parte pe conjurați: cei doi cvadrumviri supraviețuitori ai Marșului asupra Romei (De Bono și De Vecchi) se alăturaseră complotului, la fel și fostul președinte al Senatului și lider naționalist Federzoni, diplomatul Bastianini și miniștrii tehnicieni precum economistul De Stefani și juristul De Marsico. O majoritate încă oscilantă, dar nu suficientă, se contura puțin câte puțin în jurul proiectului de ordin de zi al lui Grandi, al cărui punct esențial era repunerea în mâna suveranului a tuturor prerogativelor politice și militare. Era preludiul implicit al înlăturării lui Mussolini, ceea ce totuși *nu era* menționat în mod expres, pentru a nu-i speria pe șovăitori. Republicanul Bottai ar fi preferat un text mai puțin slugarnic față de coroană și mai centrat pe valorile revoluționare ale fascismului, trădate de supunerea lui Mussolini față de imperialismul teuton. El a sfârșit prin a se alătura, cu moartea în suflet, „ducicidului". Acești oameni luptaseră, uneori cu înverșunare, ca să instaureze fascismul; acum urmau să-l distrugă. În ultima clipă, conjurații au primit, nu fără oarecare jenă, adeziunea lui Ciano, pe care nu o doreau. Ex-delfinul în pierdere de viteză, detestat în toată țara, nu trezea simpatia nimănui — în afară poate de Bottai —, ci neîncrederea tuturor. Grandi în special îl bănuia, pe bună dreptate, că vrea să-și lustruiască blazonul pe lângă rege pentru a obține succesiunea dictatorului, sau, dacă nu, că aspiră la un triumvirat cu Bottai și cu el. Și totuși, intervenția pasionată a lui Ciano, dictată în primul rând de ranchiuna față de socrul său, va fi hotărâtoare pentru rezultatul dezbaterilor.

Să ne punem din nou întrebarea capitală: de ce a acceptat Mussolini să convoace o adunare din care nu mai era sigur că va ieși cu un vot favorabil? Grandi a afirmat mereu, cu unele variante de parcurs, că el ceruse să-l vadă în după-amiaza de 22 iulie sub un pretext de lucru, ca să-l înștiințeze, „cu cărțile pe masă", de conținutul ordinului de zi.[12] Dictatorul l-a ascultat cu răceală și a conchis cu aerul lui cel mai amenințător:

> Ai isprăvit? Bine, atunci ascultă-mă bine și gândește-te la ce îți voi spune. Primo: războiul nu e nicidecum pierdut și sunt în pregătire evenimente extraordinare. Germania și Rusia se vor înțelege, Anglia va fi distrusă. Secundo: nu voi ceda puterea nimănui, fascismul e puternic,

[12] Grandi, *Il mio paese*, pp. 633–634. El adaugă, cu o anumită satisfacție, că mareșalul Kesselring, care se afla în anticamera Ducelui pentru a fi primit imediat după aceea, a trebuit să aștepte mai mult de o oră sfârșitul conversației lor, care a durat mult peste ritualele 15 minute pe care Mussolini i le acordase.

națiunea e cu mine. Terzo: există defetiști, desigur, dar crede-mă că mă voi ocupa de ei la timpul potrivit. Ne vom revedea poimâine la Marele Consiliu. Ești liber.[13]

Mussolini va nega totul, afirmând că interlocutorul lui nici nu a amintit subiectul, ceea ce, sincer, este greu de crezut.[14] Între Talleyrand și Napoleon, care va fi mințit mai mult și care mai puțin? Nu o vom ști niciodată: din amândouă părțile a fost o mare doză de cacealma. În schimb, ce e aproape sigur este că dictatorul cunoștea deja, de la partid și de la poliție, conținutul, dacă nu textul aproape definitiv al ordinului de zi, care circula prin prea multe mâini.[15] Cu toate acestea, nu și-a luat nici măcar precauția de a ordona să fie înconjurat Palazzo Venezia cu „batalionul M", care i-ar fi putut aresta pe conjurați, așa cum îi sugera șeful lor, centurionul Galbiati. Or, cu cincisprezece zile în urmă, Mussolini asistase la o demonstrație militară a acestei unități care avusese loc, cu rezultat satisfăcător, aproape de lacul Bracciano. „Muschetarii Ducelui", garda de onoare, care asista în mod normal la sesiunile Marelui Consiliu, au fost și ei îndepărtați din sală și înlocuiți cu un serviciu de ordine destul de inert al poliției și miliției. Generalul Chierici, șeful Siguranței, care a stat toată noaptea prin preajmă, cu oameni siguri, nu a fost deloc convocat. Vi-l imaginați pe Hitler sau pe Stalin procedând așa? Revenim astfel la larga dezbatere asupra intențiilor reale ale Ducelui, în ajunul căderii sale. S-a interpretat atitudinea sa ca fiind a unui om obosit, deprimat. Ori căuta, poate, o ieșire din impas transferând asupra altora responsabilitățile pentru pierderea războiului?

Reuniunea era convocată pentru ora 17, pe data de 24 iulie 1943. A început cu un sfert de oră mai târziu: Ducele, de regulă foarte strict în privința orarului, trebuie să fi văzut aici o primă diminuare a autorității sale. Avea să se termine la ora 2.40, pe 25 iulie, fără stenografi, „în sala zisă a Papagalului, lipită de cea unde lucra Mussolini, numită a

[13] Prima versiune a mărturiei lui se află în cele șase articole pe care le va redacta între septembrie și decembrie 1944, în exilul său portughez, pentru *Daily Express* din Londra, cu acordul lui Churchill, pentru a-și îmbunătăți imaginea. Vor fi publicate integral de Perfetti în volumașul D. Grandi, *La fine del regimo*, Florența, Le Lettere, 2005. Lunga tiradă a lui Mussolini, îndeosebi frazele referitoare la Rusia și la Anglia, nu figurează în el, cu excepția frazei finale.

[14] *Histoire d'une année*, p. 38.

[15] Este și părerea a doi distinși istorici englezi, Deakin și Kirkpatrick, care mi se par totuși cam prea înclinați să privilegieze versiunea lui Grandi, devenit după război interlocutorul lor recunoscut.

Mapamondului, cu tavanul ei somptuos ce susținea un lampadar greu de fier forjat reprezentând o roată"[16]. A fost epuizantă și extrem de dramatică.[17] Orice s-ar crede despre demnitarii fasciști înmuiați de putere, mulți dintre ei erau conștienți de primejdie. Grandi se înarmase cu două grenade pe care și le înfundase în buzunare: altă confirmare că Mussolini nu prevăzuse nicio supraveghere! În spatele diplomatului și curteanului rafinat, complotistul redevenise omul din tranșee și cel al primului squadrism, gata să-și vândă scump viața. Și alții erau înarmați. Printre opozanți, doi oameni trezeau îngrijorarea conjuraților. Mai întâi Carlo Scorza, ultimul secretar al PNF, un dur ras în cap ca și șeful lui (din fericire, în cap nu prea avea mare lucru), care se înțelesese cu Mussolini la începutul după-amiezii să prezinte un contraordin de zi, menit să îi ralieze pe cei nesiguri și pe temători.[18] Celălalt era, se înțelege de la sine, Farinacci, veșnicul rival. Imposibil de prevăzut ce atitudine va adopta. Era primit oriunde: în milițiile partidului, la curte, unde sprințara lui amantă aristocrată era bine introdusă, la militari și, firește, pe lângă germani — care vedeau în el sprijinul lor cel mai fidel după plecarea lui Cavallero. Dar ce rol avea să joace, oare? Personajul era atât de imprevizibil că l-ai fi putut vedea amestecat în toate combinațiile posibile. Era pentru el marele prilej, urmărit necontenit vreme de douăzeci de ani, de a-și lua revanșa. Or, Farinacci nu va face aproape nimic. Acest om deprins cu toate mașinațiunile, care pândise mereu momentul când puterea îi va cădea în mână ca un fruct copt, s-a mărginit să prezinte un ordin de zi anodin, *copy-paste* după cel al lui Grandi, și abia a așteptat rezultatul ședinței înainte de a merge să se refugieze la Ambasada Germaniei.

Lunga reuniune a înregistrat valuri și înviorări tensionate. Președintele Senatului, Suardo, plângea atât de tare încât în asistență nu s-au găsit destule batiste să-i șteargă lacrimile. Grandi a înșirat implacabil toate greșelile regimului în privința războiului și toate minciunile germanilor, înainte de a conchide că Ducele trebuia să

[16] Cea mai bună reconstituire franceză este tot a lui M. Vaussard, *La Conjuration du Grand Conseil fasciste contre Mussolini*, Paris, Del Duca, 1966, p. 95 și urm.

[17] Mussolini va fi aproape singurul care să afirme, dimpotrivă, că „ea s-a desfășurat în ordine și bună educație (!)" și că a fost un singur moment când „s-a ridicat tonul" între Bastianini și ireductibilul ministru fascist Polverelli (*Histoire d'une année*, pp. 46–47). Trebuia să le dea ultimilor săi susținători și posterității imaginea șefului olimpian care nu pierde niciodată controlul situației.

[18] Scorza, acuzat de durii din RSI că a fost lipsit de fermitate în noaptea Marelui Consiliu, apoi ca a rămas loial guvernului Badoglio, va fi supus unui proces la Salò. De astă dată, Mussolini, care știa prea bine că acest acolit acționase la ordinele sale, la fel de oscilante, va interveni pentru a-l salva.

transfere toate puterile în mâna regelui, arbitru al națiunii. Mussolini, livid, cufundat în însemnările sale, abia dacă a răspuns ceva, deși simțul relansării atacului fusese întotdeauna unul dintre marile lui atuuri. La sfârșit, și-a ațintit ochii imenși asupra asistenței, pentru a-i convinge pe nehotărâți. Cezarul înfrânt făcea să vibreze al său „*Tu quoque Brute?*" în fața foștilor complici, dintre care niciunul nu ar fi îndrăznit să miște în front când regimul era în floare — în afară de un mort, Balbo, și de un radiat din partid, Arpinati. La ora 23, a decis o scurtă pauză a lucrărilor și s-a închis în biroul lui împreună cu credincioșii Scorza, Galbiati și Buffarini Guidi. La reluare, Bottai, Federzoni, De Bono, De Vecchi, Bastianini și, în fine, neavenitul Ciano i s-au alăturat lui Grandi pentru a-i aplica Ducelui lovituri de măciucă din ce în ce mai grele. Scena a fost memorabilă. Într-o tresărire oratorică nu lipsită de măreție, Grandi s-a ridicat și l-a arătat cu degetul: „Iată unde tu, tu și numai tu, ne-ai condus!" Trebuie să ai ureche de italian ca să-ți imaginezi loviturile de ciocan ale acestui triplu „*Tu, tu e tu solo...*" I-a dat pe sub masă una din grenade lui De Vecchi și a cerut să se pună la vot ordinul său de zi, nominal, spre ora 2 dimineața. Mussolini a aprobat și s-a întors pentru a-l examina pe îndelete pe fiecare dintre acoliții săi. Mai întâi Bottai: „Da", a spus fostul său adjunct cu o voce fără teamă, dar plină de tristețe. Apoi Bastianini, impecabil și viril, pregătit: „Da, *mio Duce!*" Apoi Ciano într-o tăcere grea: „Da", fără să își privească socrul în ochi. Ordinul de zi a obținut 19 voturi favorabile, 7 împotrivă și o abținere, salcia plângătoare Suardo. Ducele, fără a-și exercita dreptul de vot, a declarat că este inutil să mai fie examinate și celelalte două texte (Scorza și Farinacci). După alte mărturii, Farinacci a insistat să se voteze ordinul său de zi și și-a ridicat brațul ciung: un gest teatral care nu a găsit nicio adeziune. Mussolini a pus capăt reuniunii, rostind cuvinte amenințătoare (sau ușurate?): „Voi ați provocat criza regimului". Participanții s-au împrăștiat rapid și mai mulți conjurați au evitat să se întoarcă la casele lor. La ieșire, unul dintre ireductibili, președintele Tribunalului Special al Fascismului, Tringali Casanuova, întâlnindu-l pe Ciano în vestiar, i-a aruncat cu dispreț: „Ai procedat foarte rău, *ragazzo*, și vei plăti consecințele".

Printre cei care s-au întors acasă de parcă nu s-ar fi întâmplat nimic a fost Mussolini: trebuia cel puțin să salveze aparențele, dar era ros de neliniște. Înainte de a părăsi Palazzo Venezia, a cerut să fie chemat un alt apropiat al său, juristul Carlo Alberto Biggini, care îi urmase în februarie lui Bottai

ca ministru al educației naționale.[19] L-a întrebat dacă votul avea un caracter legal, fără să obțină un răspuns satisfăcător. Apoi i-a telefonat Clarettei, îndemnând-o să se pună la adăpost și adăugând o frază care îi trăda pesimismul: „Steaua a pălit". Amanta lui se va repezi la Palazzo Venezia a doua zi: nu va reuși să-l vadă și va fi arestată peste câteva ore. Rachele, care îl aștepta furibundă la vila Torlonia, i-a cerut o relatare amănunțită a reuniunii; după care a izbucnit în recriminări, pronunțând sau nu fraza legendară: „Trebuie să-i arestezi!" (sau, varianta, „Trebuie să-i împuști!"). Benito, care se temea de nevasta lui aproape ca de Hitler, a răspuns slab că regele i-ar fi reconfirmat încrederea lui. După două sau trei ore de odihnă, fără să închidă ochii, s-a sculat devreme, ca de obicei. La ora 9.00 s-a dus din nou la Palazzo Venezia, fără a-și modifica programul prevăzut pentru dimineața aceea. Primul său gest a fost să-i grațieze pe doi iugoslavi din rezistență. „Astăzi sunt mulțumit", va scrie el mai târziu, „că ultimul meu act de guvernare a fost de a salva două vieți tinere." A găsit pe birou scrisoarea cu scuze a unuia dintre conjurații de ultimă oră, sindicalistul Tullio Cianetti, ceea ce va însemna pentru el evitarea pedepsei cu moartea la procesul de la Verona, unde va încasa o condamnare de treizeci de ani.[20]

La amiază, Mussolini l-a primit pe ambasadorul Hidaka și l-a rugat să transmită prim-ministrului Tojo Hideki un mesaj urgent prin care-i cerea ca Japonia, încă neutră în războiul din Est, să susțină cererea pe care el urma să i-o adreseze lui Hitler de a pune capăt ostilităților cu Rusia. Îi repeta, în linii mari, ce îi spusese lui Goering în decembrie 1942 și ceea ce devenise de atunci ideea lui fixă. În *Istoria unui an*, lucrare publicată în 1944, așadar sub control german, Mussolini a atenuat, dar nu a omis acest punct de dezacord cu Führerul, chiar dacă nu îndrăznise niciodată să-i vorbească despre el. Hidaka a aprobat cu dubla politețe a unui diplomat și a unui oriental, deși l-au șocat niște propuneri atât de neașteptate. Dar cel mai surprins și mai stânjenit a fost Bastianini, care era și el prezent: fusese martor, mai întâi la Klessheim și apoi, după câteva zile, la Feltre, la refuzul încăpățânat al Ducelui de a îndrăzni măcar să deschidă subiectul.[21]

---

[19] Biggini era mai curând un moderat, după cum o va dovedi la Salò. Atunci, de ce se află în noaptea aceea printre ireductibili? Greu de explicat.

[20] Cianetti, ca și alți trei dintre cei cinci membri ai Marelui Consiliu executați ulterior (Gottardi, Pareschi și Marinelli), fusese, de fapt, înșelat de atitudinea schimbătoare a lui Mussolini și de perfidia lui Grandi în toată afacerea. Drama acestor figuranți neînsemnați este că erau sinceri și nu aveau nimic de-a face cu nucleul dur al conjuraților (cel mult zece la număr).

[21] Va scrie în memoriile sale, unul dintre documentele cel mai puțin perimate din această perioadă, că Ducele nu i-a făcut nicio aluzie la votul său din noaptea dinainte și cu atât mai puțin vreun reproș. Condamnat la moarte prin contumacie în procesul de la Verona, în pofida unei scrisori demne

Dimineața a fost marcată de alte două evenimente. Mussolini a cerut să fie căutat Grandi pentru a-i oferi, poate, Ministerul de Externe[22]; dar șeful conjurației a fost imposibil de găsit. După ședința Marelui Consiliu, el se dusese la un prieten, marchizul Mario Zamboni di Salerano[23], pentru a-l întâlni acolo pe Acquarone, cu care s-a întreținut până în zori, punând la cale lista noului guvern. Aici a fost nevoit Grandi să înghită cea mai mare gălușcă din cariera lui, exact atunci când își riscase pielea. Regele hotărâse să numească pentru succesiunea Ducelui un militar de cel mai înalt rang. Alegerea era astfel limitată doar la cei doi mareșali, cavaleri ai preasfintei Annonciade, Caviglia și Badoglio. Căutarea unei posibile înțelegeri cu foștii aliați din Primul Război Mondial ducea către numele primului; dorința de a învălui ieșirea din război în manevre compromițătoare și echivoce implica desemnarea celui de-al doilea, ceea ce s-a și întâmplat. Pentru Ministerul de Externe, se gândise la început la Alberto Pirelli, mare industriaș relativ puțin compromis cu fascismul[24], cunoscut și apreciat în lumea anglo-saxonă; dar numele lui (ca și a lui Caviglia) ar fi fost interpretat la Berlin ca o răsturnare a alianțelor. I s-a preferat prin urmare un diplomat grăsuț și surâzător, napolitanul Raffaele Guariglia, fost ambasador la Paris, atunci în post la Ankara, care împărtășea cu Badoglio o solidă propensiune spre minciună. Grandi, spumegând de furie, a încercat cel puțin să obțină o numire la Madrid, pentru a se apropia de aliați. A fost respins, a înțeles în sfârșit că era în plus și, la fel cu ceilalți, s-a pregătit de fugă.

Celălalt eveniment a fost cererea insistentă a lui Mussolini de a-l vedea pe rege pentru... a-l pune la curent cu ședința Marelui Consiliu — despre care Victor Emanuel era pe deplin informat de la întâlnirea nocturnă dintre Grandi și Acquarone și din relatarea lui De Vecchi făcută generalului Puntoni, aghiotantul suveranului. Audiența a fost acordată imediat pentru după-amiază, la vila Savoia, reședința suveranului, considerată mai

---

pe care i-o va scrie Ducelui ca să își explice atitudinea, Bastianini se va ascunde și va ocupa după război o funcție modestă în sectorul privat, păstrând până la moarte (1961) o totală rezervă, chiar dacă a acceptat unele întâlniri cu istorici calificați.

[22] Interesatul o afirmă (*Il mio paese*, p. 641). Mussolini nu menționează oferta în *Histoire d'une année*.

[23] L-am cunoscut puțin pe acest om influent la apusul vieții sale, în anii 1990. Mi-a confirmat că Grandi și Ciano (el fusese principalul om de legătură între cele două personaje care până în ajun se detestau) credeau încă ferm că vor avea de jucat un rol după epoca Mussolini.

[24] Cu douăzeci de ani mai înainte îl întâlnise totuși pe Mussolini, împreună cu colegul său de origine evreiască Gino Olivetti, în zilele Marșului asupra Romei, pentru a-l asigura că patronatul nu se opunea constituirii primului guvern de orientare fascistă.

potrivită pentru o eventuală lovitură decât uriașul palat de pe Quirinal. Conjurația militară — care, formal, continua să *nu* fie o conjurație... — luase locul complotului politic. Badoglio și Ambrosio hotărâseră arestarea Ducelui care ar fi trebuit încredințată carabinierilor, nu numai pentru loialitatea lor, ci și pentru că această acțiune polițienească ar fi dovedit că Victor Emanuel își recăpăta toate funcțiile (și unele în plus) atribuite lui prin *statuto albertino.* La începutul după-amiezii, Ducele s-a dus în grabă să viziteze cartierul bombardat San Lorenzo, unde populația l-a întâmpinat cu o indiferență tristă.[25] La ora 17, exact la 24 de ore după începerea oficială a ședinței Marelui Consiliu, Mussolini, în civil, întovărășit doar de unul dintre secretarii săi, De Cesare, a fost introdus în vila Savoia. Noaptea precedentă era în uniforma miliției, la fel și dimineața la Palazzo Venezia și mai apoi în timpul scurtei vizite la San Lorenzo; dar se prezenta întotdeauna în civil la cele două audiențe săptămânale de luni și de joi cu suveranul. De ce să schimbe hainele tocmai în acest caz? Conformare la cutume? Indiferență? Presimțire? Ironia sorții: regele îl aștepta în uniforma de mareșal al unui imperiu... care nu mai exista. Fiecare boschet al vilei adăpostea un contingent de carabinieri în ținută de război: nu se putea exclude intervenția fantomaticului „batalion M"... care avea să dispară în câteva ore, ca zăpada în bătaia soarelui. A trebuit rezolvat în prealabil un punct de detaliu nu lipsit de importanță: regina se opunea hotărât ca arestarea unui „oaspete" să aibă loc în interiorul unei rezidențe regale. Suveranul, întotdeauna sensibil la spusele soției sale, șovăia. Acquarone și comandantul carabinierilor l-au convins până la urmă, insistând asupra faptului că o acțiune dincolo de grilajul vilei ar fi atras atenția trecătorilor și ar fi comportat riscuri incalculabile *(sic).*

Întrevederea fără martori a durat douăzeci de minute și a fost penibilă pentru ambele părți. La expunerea șovăielnică a lui Mussolini, regele a răspuns cu o voce la fel de nesigură că votul Marelui Consiliu îl obliga să îi numească un succesor în persoana mareșalului Badoglio. Și a adăugat: „Ați devenit omul cel mai detestat al Italiei. Voi veghea să vă protejez de furia populară". Mussolini, conștient de acum de capcana în care se aruncase, a încercat în zadar să invoce natura exclusiv consultativă a Marelui Consiliu... pe care voise altădată el însuși să îl transforme în organ constituțional! Deveniți dușmani, cei doi parteneri care colaboraseră aproape douăzeci și unu de ani, nu aveau să se mai revadă. La ieșire, Ducele a fost

[25] Mussolini va afirma, dimpotrivă, că a fost aclamat de mulțime (*Histoire d'une année*, pp. 37, 49). Îndoielnic.

ferm invitat de un ofițer de carabinieri să urce într-o ambulanță care l-a dus în cel mai mare secret la o cazarmă din cartierul Trastevere; apoi, după o oră, la o altă cazarmă socotită mai sigură, la periferia capitalei, unde avea să petreacă următoarele două zile. Ducele — sau ex-Ducele —, aparent resemnat, nu a opus nicio rezistență și s-a instalat docil în mica încăpere care i-a fost desemnată. Singurul gest pe care și l-a permis a fost să refuze prânzul de la popotă, după care i s-au adus legume, fructe și apă minerală.[26] Niciodată în istoria milenară a dinastiei de Savoia nu mai avusese loc o asemenea acțiune în care micimea actorilor era în contrast cu imensitatea mizelor aflate în joc și a consecințelor lor. În acest deznodământ confuz, soțiile celor doi protagoniști păreau să aibă idei mai clare decât soții lor: Rachele, prin instinctul ei de fostă conspiratoare; Elena, prin cunoașterea meseriei sale de regină.

[26] Această desfășurare a faptelor mi-a fost confirmată în anii 1990 de unul dintre foștii ofițeri de carabinieri care l-au arestat. A mai fost un moment destul de penibil: „Excelență, iertați-mă, trebuie să verific că nu purtați armă". „Făceți-vă datoria", a răspuns Mussolini descheindu-și pardesiul. Ofițerul a adăugat că s-a comportat tot timpul cu demnitatea unui bărbat de stat.

6

CĂTRE ARMISTIȚIU
(25 iulie – 8 septembrie 1943)

Noutatea demisiei „prezentate" (*sic*) de Mussolini regelui, care o „acceptase" (din nou *sic*), și a înlocuirii sale cu Badoglio a fost anunțată la radio la ora 22.45, în acest fatidic 25 iulie. Mesajul scurt, fără niciun comentariu, nu postula o schimbare de regim, dar a fost imediat interpretat ca atare. Mulțimea bucuroasă, ieșită spontan în stradă ca să dea jos efigiile tiranului și să devasteze sediile partidului, mergea mult mai departe decât doreau protagoniștii conjurației. Ducele nu întruchipa numai fascismul, ci și războiul; și, înainte de orice, țara nu mai dorea acest război purtat acum pe teritoriul național — dacă-l dorise vreodată.

Evenimentele care provocaseră căderea dictatorului erau destul de confuze și de contradictorii; dar cele patruzeci și cinci de zile care au urmat au fost cele mai bizantine din istoria națională. Cel mai mare gânditor politic pe care l-a dat Italia, Machiavelli, ar fi râs în sinea lui de acești discipoli dezorientați. Debarasarea de Mussolini fusese mult mai ușoară decât se prevăzuse. Și, timp de o lună și jumătate, nu s-a mai auzit nicio vorbă despre ordinele dictatorului, care au fost îngropate, așteptând momentul să răsară din nou la Salò. Cazul lui Ettore Muti a fost de ajuns pentru a le servi de exemplu. Ex-secretarul PNF, care la 25 iulie se afla în misiune în Spania[1], nu participase la ședința Marelui Consiliu

[1] Muti, cu torsul său atletic împodobit de o colecție impresionantă de medalii, a fost singurul combatant *extranjero* (împreună, de formă, cu Hitler, Victor Emanuel și Mussolini) căruia Franco i-a

în care nu mai era membru de când fusese concediat din secretariatul de partid. S-a grăbit, la întoarcere, să-i declare credință regelui, și nu o făcea din oportunism, de care era lipsit. La patruzeci de ani, se săturase de acești politicieni: cine știe, poate l-ar fi urmat pe Bottai în Legiunea Străină. Dar „Gim cu ochii verzi" rămânea stânjenitor prin isprăvile sale militare, prin faima și popularitatea sa. Ca să se descotorosească de el, Badoglio i-a trimis șefului de poliție un bilet — „Acest om rămâne o amenințare. Excelența Voastră m-a înțeles perfect..." demn de o replică din *Tosca*. Muti a fost doborât în împrejurări rămase neclare, când carabinierii au venit să îl aresteze, la sfârșitul lui august 1943, în locuința sa de la porțile Romei, unde cina împreună cu ultima lui amantă, o cameristă cehă, și cu un bun prieten.[2] Familia i-a recuperat casca militară găurită la ceafă de un glonț: or, omul nu întorsese niciodată spatele unui adversar. Numele său va fi dat abuziv mai multor formațiuni extremiste ale Republicii Sociale, la care nu e deloc sigur că ar fi aderat, din dezgustul, de multe ori exprimat, față de războiul civil și din ură față de naziști.

Un lucru, cel puțin, era evident: după un vot care furnizase suveranului și militarilor pretextul formal pentru a lua din nou în mână conducerea treburilor țării, Marele Consiliu s-a prăbușit, împreună cu toată ierarhia regimului. Pe scurt, „ducicizii" se omorâseră singuri. Grandi, încrezător în prietenia lui Churchill, cu care va întreține un schimb foarte cordial de scrisori în octombrie 1943[3], se va strădui să mai joace un rol până ce Roosevelt, sub presiunea exilaților antifasciști din Statele Unite, îi taie definitiv numele din toate combinațiile guvernamentale. Acest Talleyrand neizbutit va trebui să se refugieze mai întâi în Portugalia, apoi în Brazilia vreme de treizeci de ani. Chiar vechi monarhiști ca Federzoni, De Bono și De Vecchi, care dăduseră dovadă de un curaj pe care nimeni nu-l bănuia, nu mai păreau prezentabili. Ceilalți nu mai erau decât niște fantome care căutau de zor ambasada neutră sau mănăstirea în care să se îngroape ca să evite rigorile justiției și soarta, și mai nefastă, care i-ar aștepta la Salò. Alții vor reuși să treacă în Elveția, ca ambasadorul Alfieri, care își va lăsa „vitejește" colaboratorii de la Berlin să se descurce fără el. Bottai, am spus deja, după ce a fost întemnițat pentru scurt timp, va

atribuit cea mai înaltă decorație spaniolă, Ordinul Săgeților Roșii. S-ar fi salvat fără îndoială rămânând în Spania după 25 iulie. Dar nu era în stilul său, iar el avea stil.

[2] Camerista, „invitată" să tacă, se va eclipsa în Spania. Prietenul va avea timp să povestească versiunea sa unor gazetari, înainte de a muri, puțin după aceea, în împrejurări suspecte.

[3] Publicate pentru prima dată de Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 516–519, cu aprobarea celor doi interesați.

ajunge la Alger și se va angaja sub un nume de împrumut în Legiunea Străină. Cazul cel mai patetic este al lui Ciano care, convins că tardiva lui opoziție la Axă îl va putea aduce din nou în scenă, va bate la toate ușile — care i se vor închide inexorabil în față — și va sfârși prin a se arunca în gura lupului nazist.

Adevărata problemă se numea Hitler, și aici nimeni nu știa cum să se descurce. Existau doar două opțiuni inevitabile și opuse: armistițiul sau denunțarea alianțelor. Cea de-a doua era extrem de periculoasă; prima, impracticabilă; totuși, aceasta era dorită cu încăpățânare de rege și el o va impune conciliantului său prim-ministru.[4] Cei doi bărbați, în vârstă pentru acea epocă (șaptezeci și patru și respectiv șaptezeci și doi de ani), încă erau convinși că pot salva dinastia în vreme ce se pregăteau să împingă — sau să împingă din nou — țara în prăpastie. Victor Emanuel îi va scrie în acest sens lui George al VI-lea, ca și cum ar mai fi putut rezolva chestiunea „de la rege la rege" sau de „la văr la văr": suveranul englez i-a răspuns, cu răceală, doar după încheierea armistițiului. Efortul dezordonat a lui Victor Emanuel și al premierului său poate găsi unele circumstanțe atenuante, dar insuficiente pentru a schimba condamnarea pe care le-a adus-o istoria. În cel mai bun caz se poate spune că pierduseră simțul realității și că a minți pe toată lumea a devenit pentru ei cel mai bun mod de a pierde totul, inclusiv onoarea, dacă acest cuvânt mai avea vreun înțeles. Astfel, în momentul luării în primire a funcției, Badoglio lansează la radio o proclamație răsunătoare: „Războiul continuă! Italia își ține cuvântul dat!"[5] Însemna să treci dincolo de fanfaronadă: italienii nu mai credeau în victorie; nici Aliații; germanii mai puțin decât toți. De ce să-l elimini pe Mussolini ca să te întorci de unde ai plecat, în condiții și mai nesigure?

În teorie, în ciuda dezastrului din Rusia și a pierderii continentului african, armata italiană păstra poziții deloc neglijabile în bazinul mediteraneean și în Balcani. O jumătate de milion de soldați controlau încă o bună parte din Franța meridională, Corsica, un vast teritoriu din fosta Iugoslavie, o parte din Grecia și din insulele grecești.[6] În afară de Croația,

[4] Totuși, Victor Emanuel fusese martor, în 1917, la tentativele împăratului Carol de Habsburg de a negocia o pace separată cu Antanta: tentative care au fost stopate de amenințarea kaiserului Wilhelm al II-lea (care totuși nu era Hitler!) de a ocupa Austria. Nu învățase oare nimic din acest precedent?

[5] Pentru reușita acestei comedii, doi foști președinți prefasciști ai Consiliului, Orlando și Bonomi, au fost solicitați să rostească mesaje asemănătoare. Au refuzat, cu mai multă demnitate decât cei care le-au făcut această propunere dezonorantă.

[6] Cf. Musiedlak, *Mussolini*, p. 404.

Slovenia și Albania, în aceste locuri ocupația era blândă și armatele de ocupație erau în esență intacte. Desigur, debarcarea în Sicilia risipise speranțele strategice ale statului major. Dar aceste posesiuni ar fi putut reprezenta un atu, în momentul în care țara căuta o cale de a pune capăt conflictului. Nu întâmplător, Aliații căutau în primul rând să își asigure controlul asupra flotei, partea cea mai râvnită a prăzii militare italiene. Nu s-a făcut nimic pentru a pune flota la adăpost, după cum nu s-a făcut nimic pentru a repatria aceste trupe proaspete, indispensabile pentru o rezistență armată, mai mult decât previzibilă, împotriva fostului aliat. Ca atât de frecvent în situații confuze, în care se impun decizii ferme, s-a încercat să se câștige timp, multiplicând, astfel, greșelile.[7]

Primele sondaje cu Aliații au fost descurajante, dar cel puțin au clarificat datele reale ale problemei. Londra și Washingtonul rămâneau pe poziția intransigentă a predării necondiționate formulate la Casablanca. Nicio posibilitate pentru Italia de a ieși din conflict fără a declara Reichului războiul pe care regele și guvernul său nutriseră iluzia că îl puteau evita. În schimb, Badoglio și ministrul său de externe, Guariglia, știau prea bine că nu era indicat să meargă pe căi ocolite cu germanii, care nu reacționaseră formal la destituirea lui Mussolini și se cantonau într-o tăcere amenințătoare. S-a procedat exact invers. Badoglio i-a jurat ambasadorului von Mackensen — mai puțin italofil de când capul lui nu mai cântărea așa de mult la Berlin[8] — că nu are nicio intenție de a se desolidariza de alianță. A împins lirismul până la a adăuga, cu mâna pe inimă, în fața diplomatului perplex: „Tatăl dumneavoastră și cu mine suntem ultimii mareșali din Primul Război Mondial. Îndrăzniți să vă îndoiți de cuvântul meu de onoare?" La 6 august, Guariglia îi repetă același scenariu lui Ribbentrop, pe care l-a întâlnit la Tarvisio, la frontieră. De acum înainte, italienii au avut impresia că sunt ostaticii interlocutorilor, care îi priveau cu aceeași bunăvoință ca și câinii lor polițiști (ciobănești germani, firește), ținuți provizoriu în lesă, dar gata să le sară la grumaz. Guariglia, care se prezentase în ținută diplomatică de vară, complet albă, ca pentru a-și arăta mai bine sinceritatea, a încearcat să-l convingă pe glaciarul său coleg cu o asemenea ardoare napolitană, încât și în memoriile sale va ortografia *Ribbentropp* cu doi „p". După care, grăsunul ministru a alergat să

[7] Ar fi interesant de făcut o comparație cu ce s-a petrecut în Rusia în 1917, între Revoluția din Februarie (echivalentă cu 25 iulie) și cea din Octombrie (8 septembrie și urmările sale), regele și Badoglio împărțindu-și rolul lui Kerenski.

[8] Va fi într-adevăr demis puțin după aceea de Hitler și pensionat anticipat. Numele îl va scăpa de consecințe mai grave.

se spovedească și să-și pregătească pensia la Ambasada Spaniei. De altfel, nu era o înșelătorie în adevăratul înțeles al cuvântului, fiindcă *încă* nu se negocia: se căuta cu disperare un mod de negociere. Se trimitea emisar peste emisar în capitalele neutre, Madrid și Lisabona (unul din ei a fost Blasco Lanza d'Ajeta, citat deja pentru ascendența lui americană), fără a oferi nimic concret și fără a primi nimic sigur. Se strângea lațul. A-i minți pe niște criminali poate avea o justificare morală și politică, dar mai trebuie să știi și cum să o faci. Pentru a da credibilitate acestei înșelătorii, au fost lăsate să năvălească în Italia diviziile germane, care au invadat țara nestingherite. Însemna că s-a dat undă verde Operațiunii Achse, varianta mai necruțătoare a Operațiunii Alaric.

La Roma începea în fine să se înțeleagă, printre nenumărate tatonări, că înfruntarea cu fostul aliat revanșard devenea inevitabilă, de la o zi la alta, de la o oră la alta. În cele din urmă, în cursul unei confruntări dramatice a cabinetului restrâns, numit Consiliul de Coroană, la 1 septembrie, s-a hotărât acceptarea condițiilor de armistițiu impuse de Aliați. Regele, care nu a vrut să participe la reuniune, lăsându-se reprezentat de Acquarone, își amână consimțământul până pe 3, dată la care Castellano, ultimul și cel mai activ dintre emisari, însoțit în calitate de interpret de consulul Montanari[9], semnează „armistițiul scurt" la Cassibile, aproape de Siracusa, în Sicilia: articolul 2 prevedea încetarea oricărui ajutor italian la efortul de război al germanilor. Dar asta nu echivala, deocamdată, cu o răsturnare a alianțelor — care va fi perfectată prin „armistițiul lung" Eisenhower–Badoglio, din 29 septembrie. În plan strict militar, Roma nu era încă pierdută, deși devenea foarte greu, dacă nu imposibil, să fie apărat nordul peninsulei. Aliații au avut și ei partea lor, deloc secundară, de responsabilități. Și ei i-au mințit fără rușine pe interlocutorii lor descumpăniți. Își luaseră angajamentul (oral) să nu dezvăluie armistițiul până în momentul în care Operațiunea Avalanche, o debarcare la Salerno, în Campania, de o importanță comparabilă cu cea din Sicilia, ar fi permis neutralizarea contingentelor germane din Italia meridională; se evita astfel ocuparea capitalei, deasupra căreia urma să fie lansată o divizie de parașutiști și de pușcași marini americani (Operațiunea Giant 2). În noaptea de 7 septembrie, Badoglio a primit acasă la el vizita a doi generali americani, trimiși în secret în capitală. De astă dată, mareșalul a

[9] Fiu al unui general căzut pe câmpul de onoare, cu medalie de aur din Primul Război Mondial, și al unei regine a frumuseții americane, Montanari era portretul leit al lui Gary Cooper, de la înălțimea celor aproape doi metri ai săi, ceea ce i-a impresionat pe generalii englezi și americani.

fost explicit: el a cerut amânarea planului Giant 2 — nu erau îndeplinite condițiile care să-i asigure succesul — și, în plus, cel puțin câteva zile pentru anunțarea armistițiului.[10] Va repeta aceste cerințe în dimineața următoare, printr-un mesaj adresat lui Eisenhower, care acceptă prima cerere, nu și pe a doua, Operațiunea Avalanche fiind deja declanșată. Armistițiul a fost astfel dezvăluit de Radio Alger la ora 17.30 în ziua de 8 septembrie, în timp ce debarcarea la Salerno, prost planificată, fără un aport de trupe suficient și o acoperire aeriană adecvată, a riscat să se transforme într-o catastrofă. Kesselring, după ce le-a produs pierderi considerabile Aliaților, pe care era gata să-i arunce în mare, s-a retras în ordine, stabilind o nouă linie strategică la nord de Napoli, oraș ce va fi evacuat la 1 octombrie.[11]

În definitiv, ne aflăm în fața unei decizii comune și deliberate a Aliaților și a italienilor de a nu apăra capitala cu prețul unei bătălii cu rezultat nesigur, dar care nu era dinainte pierdută. Atitudinea Aliaților nu e greu de înțeles: odată obținută predarea Italiei, peninsula redevenea pentru ei un front secundar și lipseau forțele necesare pentru un angajament de fond pe acest front. Pentru o nouă debarcare la Anzio și Nettuno, în sudul Romei, va trebui așteptată luna ianuarie 1944 (Operațiunea Shingle), și ea cu rezultate marginale: după care frontul se va stabiliza și Roma nu va fi eliberată decât la 4 iunie. Aliații livrau astfel Italia și capitala ei istorică răzbunării germane.

Comportamentul italienilor a fost mai complex și, încă o dată, ambiguu. Pentru a-l descifra, trebuie să lăsăm pentru moment de o parte aspectele militare și să ne aplecăm asupra a ceea ce s-ar putea numi tendința ideologică a celor patruzeci și cinci de zile (25 iulie–8 septembrie) ale primului guvern Badoglio, fiindcă mareșalul își va păstra postul în Regatul de Sud până a doua zi după eliberarea Romei. Ea se va caracteriza printr-o mare circumspecție față de instituțiile și legile excepționale ale fascismului. Cea mai odioasă dintre aceste dispoziții, legislația rasială din 1938, nu va fi abrogată definitiv decât la 20 ianuarie 1944. Dacă Tribunalul special va fi abolit începând din 29 iulie 1943, și PNF desființat la 2 august, majoritatea regulamentelor de poliție privind

[10] Părerile istoricilor asupra acestui punct crucial sunt împărțite: operațiunea aliată era într-adevăr lipsită de puterea necesară pentru a-și asigura succesul, sau Badoglio (adică regele) hotărâse să părăsească Roma fără luptă? Desigur, un amestec din amândouă.

[11] Cele „patru zile ale orașului Napoli" (28 septembrie–1 octombrie) sunt încă la originea multor întrebări. Revoltă populară provocată de lipsa de provizii, sau prima manifestare a Rezistenței, pentru care orașul va fi decorat cu o medalie de aur? În orice caz, germanii au părăsit Napoli cu pierderi foarte limitate, nu fără a fi jefuit și incendiat ca pedeapsă comorile de artă și arhivele istorice ale orașului.

activitatea politică și controlul sindicatelor nu vor fi puse în cauză. Nu este vorba aici de teama față de o reacție a ireductibililor, ci mai curând de temerea că o întoarcere prea rapidă înspre „democrație" ar putea antrena cu sine o derivă revoluționară. Ca urmare, grevele muncitorești și manifestațiile de la Milano, Torino, Genova și din alte locuri vor fi reprimate cu o asprime demnă de *ventennio.* Regele și premierul său erau dispuși să dialogheze cu unii notabili prefasciști inofensivi din generația lor, dintre care unii au fost numiți în guvern. Dar nu voiau să aibă de înfruntat exigențele partidelor politice ieșite din clandestinitate. Acest climat dăunător de suspiciune a contribuit la dezorientarea și la înveninarea spiritelor exact când nu era timp de pierdut și ar fi trebuit să se unească *toate* forțele de opoziție împotriva agresiunii naziste. Coroana s-ar fi putut regăsi din nou strâns unită cu masele, ca în 1915; cel puțin ar fi putut da un exemplu. Când Lussu și alți antifasciști reveniți din exil vor cere să se împartă arme poporului, în ajunul Bătăliei pentru Roma, ei se vor izbi de refuzul autorităților militare. Chiar și Caviglia, care nu era deloc un reacționar înveterat, nu credea că această măsură ar fi potrivită.

Badoglio, care era pe picior de ducă, a pus să fie difuzat un comunicat (înregistrat) la ora 19.30, pe data de 8 septembrie, confirmând încheierea armistițiului și îndemnând armata să reacționeze „împotriva unor eventuale atacuri, *de oriunde ar veni*". Chiar și în acest stadiu, nimeni nu îndrăznea să le spună germanilor pe nume! Ar fi fost mai realist și, oricum, mai curajos să li se spună trupelor: „Descurcați-vă!" Fuga regelui, a reginei, a lui Badoglio și a șaizeci de generali și curteni (în grabă, miniștrii și diplomații au fost uitați) nu constituia în sine o infamie: în 1940, familiile regale ale Luxemburgului, Olandei, Norvegiei și Greciei făcuseră la fel, pentru a salva drapelul național din mâna cotropitorului. Mișelia a fost părăsirea în voia sorții, fără instrucțiuni *reale,* a jumătate de milion de soldați prezenți pe frontul de război și a altei jumătăți de milion — pe teritoriul național. Cazul cel mai cunoscut — din păcate nu singurul — a fost cel al insulei Cefalonia, din Marea Ionică, unde Divizia „Acqui" a luat armele împotriva trupelor germane. În luptele înverșunate de la sfârșitul lui septembrie, și mai ales de după predare, mai multe mii de soldați, cu comandantul lor și cu aproape toți ofițerii, au fost masacrați în condiții cumplite. Hitler a intervenit personal pentru a da ordine inflexibile Wehrmachtului, care ezita să procedeze într-o manieră contrară dreptului de război și camaraderiei de altădată.

Bătălia pentru Roma, dusă cu înverșunare între 8 septembrie seara și 10 septembrie după-amiază, mult peste cele șase ore prevăzute de Badoglio pentru a organiza fuga regelui, a dat naștere inevitabilelor schimburi de învinuiri între diferiții responsabili de „apărarea nereușită a capitalei", urmate de interminabile procese după război. A pricinuit, totuși, o mie de morți printre grenadieri și trupele regulate, și cel puțin tot atâtea printre partizani și civili. Fără temporizarea tematoare și incoerența instrucțiunilor comunicate celor trei comandanți rămași în capitală — printre care un ginere al regelui, generalul Calvi di Bergolo —, rezistența ar fi putut fi realmente eficientă, cu atât mai mult cu cât în acel moment forțele italiene de la fața locului erau încă superioare agresorului ca număr și — măcar o dată! — ca înzestrare. La 9 septembrie dimineața, mareșalul Caviglia, care ajunsese la Roma pentru a-l întâlni aici pe regele absent, a luat asupra lui toate puterile militare, fiind ofițerul cel mai mare în grad. El a negociat, asistat de Calvi di Bergolo, o încetare a focului cu Kesselring, care a fost semnată pe 10 septembrie, ora 16.00, și a evitat represaliile contra populației și a soldaților luați prizonieri. Era vorba în fapt de un ultimatum, însoțit de amenințarea cu distrugerea capitalei de către Luftwaffe. Exista aici o doză de cacealma, deoarece Kesselring nu dispunea de cele două sute de avioane pe care le menționa.[12] După care, Caviglia s-a întors la refugiul său liguric. Bătrânul soldat făcuse un ultim — și amar — serviciu patriei, evitând cel puțin un masacru.

În intențiile Führerului, Operațiunea Achse comporta nu numai capturarea familiei regale (după cum am spus, doar prințesa Mafalda va cădea în plasa lui), ci și a papei Pius al XII-lea, a cărui atitudine „națională" se dovedea din ce în ce mai ostilă nazismului păgân. Hitler va renunța cu regret la proiectul său, iar Sfântul Scaun va deveni, în timpul ocupării Romei în 1943–1944, principalul centru de primire a persecutaților de toate felurile; chiar unii miniștri de la Salò, ca mareșalul Graziani, își vor adăposti familiile la Vatican. Nu putem aborda aici complexa problemă juridică privind „Roma, oraș deschis". În mod general totuși, trebuie observat că statutul de extrateritorialitate al fostei capitale a papilor a fost respectat mai mult de germani decât de Aliați, care au bombardat-o de zeci de ori, până la intrarea lor, anul următor, în orașul eliberat.

„Fuga de la Varennes" a regelui și a suitei sale spre Pescara, în Abruzzi, trezește numeroase întrebări. Drumul spre sud, în miezul zilei,

[12] Generos... el a acceptat, sau a propus el însuși, ca o divizie italiană, „Piave", să nu fie demobilizată imediat, pentru a menține ordinea în interiorul orașului. O problemă mai puțin pentru germani.

pe o vreme radioasă, al unui lent convoi compus din 15 mașini și camioane — i se alătură prințul Umberto la volanul mașinii sale sport[13] — era perfect vizibil. Două plutoane de parașutiști ar fi fost de ajuns să-l oprească. De ce nu s-a întâmplat așa? Kesselring, care va rămâne comandantul-șef al forțelor germane din Italia până în ajunul Eliberării, n-a destăinuit nimic legat de acest subiect la procesul său ținut în fața unui tribunal aliat de la Mestre, în 1947.[14] Ca să mergem direct la esențial, fuga regelui făcea parte, oare, din acordul încheiat între Kesselring și Caviglia? Întrebare încă deschisă.[15] Pe drumul spre Abruzzi, caravana a făcut o haltă la castelul Crecchio, proprietatea ducilor de Bovino. Ducesa a pregătit în grabă un adăpost pentru fugari și un prânz fără pretenții.[16] Schimbul de cuvinte care urmează nu e confirmat de toate sursele, dar rămâne revelator. Când l-a văzut pe Umberto în cortegiu, această femeie vitează nu a putut să își ascundă uimirea și reproșurile: „Alteță, ce faceți aici? Întoarceți-vă imediat la Roma, acolo este locul vostru!" Intervine însă regina Elena, care îl imploră (în franceză): „Beppo, ascultă-l pe tatăl tău!" Badoglio a fost bucuros să pună punct final afacerii: „Alteță, sunteți general, eu sunt mareșal. Vă ordon să rămâneți aici". *Se non e vero...* Prințul a lăsat capul în jos, încurcat.[17] Ultima scenă din această afacere lamentabilă va avea loc a doua zi, când gradele superioare, înconjurându-l „eroic" pe suveran, s-au repezit și au fugit în micul port Ortona ca să urce la bordul a trei ambarcațiuni ce trebuiau să îi ducă la Brindisi, aflat în mâna Aliaților. Numai câțiva

[13] A declarat, în singurul său lung interviu televizat, în 1979, că a fost arestat de două ori la posturi de control germane și a putut pleca după ce a fost identificat.

[14] Va fi condamnat la pedeapsa capitală pentru crime de război, printre care masacrul din Fosele Ardeatine. Sentința va fi comutată în închisoare pe viață după intervenția mareșalului englez Alexander, mare admirator al isprăvilor sale militare. Va fi eliberat în 1952 în urma degradării stării de sănătate, dar va rămâne activ până la moarte (în 1960) în diferite organizații ale foștilor combatanți.

[15] Cf. De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom II, *La Guerra civile, 1943–1945*, p. 81.

[16] În 1995, realizatorul Lucio Gaudino a turnat un filmuleț încântător, *Io e il re (Eu și regele)*, bazat pe amintirile unei nepoțele a ducilor care a asistat la această întreprindere. Intriga este în parte fictivă, dar portretul suveranului rămas singur, care îi pune întrebări fetiței, este foarte credibil: „Merge cu învățatul, domnișoară? Da, vă înțeleg, și eu eram slab la matematică..." Ca să încheie cu nelipsitul: „Aveți încredere în regele vostru".

[17] Ca și tatăl său, cu care a avut întotdeauna relații complicate, Umberto a vorbit puțin și a scris foarte puțin. Se știe, totuși, că își va reproșa toată viața această acceptare. Omul nu era rău, nici vorbă de așa ceva. În 1944–1945 va încerca să se lase parașutat în spatele liniilor germane și să intre în luptă în prima linie. De fiecare dată, Aliații l-au refuzat hotărât. Istoricul Richard Lamb, pe atunci aghiotantul britanic al prințului, pe care l-a însoțit în aceste misiuni, a scris în mai multe lucrări și mi-a confirmat personal în anii 1990 că „bravura sa a impresionat puternic înaltul comandament englez". Churchill spera ca Umberto să mai aibă un rol de jucat după război, dar Aliații nu au intervenit în referendumul instituțional din 1946 care îi va fi defavorabil (vezi epilogul).

dintre ei, dezgustați sau dați la o parte, au pornit-o înapoi spre Roma ori s-au dus să se ascundă în altă parte. Încă o dată, de ce omniprezenta Luftwaffe nu a mitraliat cele trei corvete în timpul navigației? S-a afirmat că liderii de la Salò, împușcați de partizani la Dongo pe 28 aprilie 1945, la câteva ore după Duce, și-au acceptat soarta cu mai multă demnitate. Istoricul relatează, nu comentează.

Anglo-americanii îi vor impune micului Regat din Sud — pe care regele și Badoglio îl vor putea instaura nominal la Brindisi în Puglia, sub tutela lor — să declare război Germaniei la 13 octombrie 1943: o decizie periculoasă și inutilă, care expunea ulterior trupele, aflate în peninsulă sau staționate încă în străinătate, la răzbunarea Wehrmachtului. În schimb, Aliații, în numele Națiunilor Unite (dar fără a consulta Uniunea Sovietică), au garantat că angajarea Italiei regaliste, pentru care s-a inventat termenul nobil și găunos de „cobeligeranță", va evita ca țara să fie considerată inamic la sfârșitul războiului. Or, în timp ce Germania era încă sub administrație aliată, Italia va fi principala țară învinsă, supusă dispozițiilor non-negociabile ale Tratatului de la Paris, la 10 februarie 1947, înaintea României, Ungariei, Bulgariei și Finlandei. Dalmația italiană și Istria vor fi pierdute. Soarta orașului Trieste va rămâne nesigură până în 1954.

Afacere încheiată, regat pierdut (adevăratul regat, nu caricatura lui din Sud): ar fi fost oricum pierdut. Dacă 25 iulie reprezentase căderea unui dictator și a regimului său, 8 septembrie, acel *tutti a casa* — după o expresie de jalnică celebritate, pe care am putea-o traduce prin „scapă fiecare cum poate"[18] —, va confirma sfârșitul contractului social dintre monarhie și italieni, care data din *Risorgimento.* Unii istorici au putut vorbi de „moartea patriei".[19] Eu cred mai curând că e vorba de sfârșitul tragic al pariului nefericit pe care-l încheiase suveranul în 1922 și pe care, prost sfătuit și prost înconjurat (dar era alegerea lui), s-a arătat incapabil să îl răscumpere în 1943. Prost punct de plecare, jalnic final. Dinastia va plăti pentru această dublă alegere greșită, în ciuda comportării onorabile a lui Umberto (și a Mariei-José alături de el), mai întâi ca locotenent-general al regatului (1944–1946) și apoi ca „rege

[18] Este titlul unui film din 1961 al lui Luigi Comencini.

[19] Vezi dezbaterea provocată de cartea lui E. Galli della Loggia, *La morte della Patria. La crisi dell'identità di Nazione tra Resistenza antifascista e Repubblica,* Bologna, Il Mulino, 1999.

de mai"[20]. Șocul pe care l-au resimțit atunci italienii este încă gravat în conștiința lor colectivă, după aproape optzeci de ani. Totuși, instituțiile trec; din fericire, existența unei națiuni este mai puternică, mai străveche, mai flexibilă, ea este înscrisă în sângele, în cultura și în vitalitatea poporului său. Ea dăinuie.

[20] Victor Emanuel va abdica (împotriva voinței sale) la 9 mai 1946 și Umberto al II-lea va domni până la referendumul pierdut din 2 iunie.

7

Gauleiter-ul Italiei

Primul gest politic al lui Mussolini, la patruzeci și opt de ore după arestarea sa, a fost să răspundă unei scrisori mieroase a lui Badoglio în care mareșalul pretindea că „tot ce s-a executat în ce vă privește este numai în interesul dumneavoastră personal". Ducele, redevenit „cavaler", titlu pe care îl păstra ca membru al preasfintei Annonciade, evită să-i răspundă direct, dar îi dictează trimisului mareșalului o misivă în patru puncte, nu lipsită de măreție. Îl asigură de colaborarea sa: „În amintirea lucrului realizat împreună, nu veți întâmpina nicio dificultate din partea mea și orice colaborare posibilă vă va fi oferită". După această introducere diplomatică, urmează o frază plină de subînțelesuri: „Mă bucură hotărârea luată de a continua războiul și-i exprim cele mai bune urări mareșalului Badoglio pentru greaua răspundere care îi revine prin voința Majestății Sale, căruia i-am fost vreme de douăzeci și unu de ani, și-i rămân, credinciosul servitor". Acest schimb de înțepături de floretă nu era unul banal. Dacă Badoglio voise să-și păstreze o ieșire de siguranță, cu sau fără consimțământul lui Victor Emanuel[1], Mussolini îi dovedea că și-a revenit și că rămâne un adversar de calibru. Manifestându-și lo-ialitatea de fațadă pentru rege și mareșal[2], arăta în același timp limpede

[1] De Felice are îndoieli în această privință. Cf. *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia en Guerra 1940–1943*, vol. 2, *Crisi e agonia del regime*, p. 1403 și urm.

[2] De remarcat, totuși, că nu îl numea nici „șef al guvernului", nici „succesorul meu" și nu folosea nici alte formule asemănătoare.

că alianța germană rămânea în ochii săi o necesitate de nezdruncinat. Instinctul lui politic era încă destul de puternic ca să înțeleagă că anturajul mareșalului, dacă nu chiar el personal, se gândea la eventualitatea suprimării sale. În acest caz, răspunsul lui „constructiv" ar dovedi că era vorba pur și simplu de un asasinat. Și dacă, vreodată, germanii ar pune mâna pe această corespondență, ar găsi în ea dovada fidelității sale pentru Axă. Nu s-a gândit el oare, atunci, la un episod îndepărtat din propria tinerețe? La al 13-lea congres socialist de la Reggio Emilia, din iulie 1912, el reproșa majorității reformiste din partid că trimisese un mesaj de bune urări regelui, care supraviețuise unui atentat. Nu, urla Benito de la tribună, uciderea tiranilor este, dimpotrivă, un exemplu bun de urmat[3]...

Un alt punct se referea la localitatea în care ar fi vrut să locuiască, subînțelegându-se că nu va mai exercita nicio acțiune politică. Desemna proprietatea sa de la Rocca delle Caminate, unde Rachele, arestată de poliție, fusese trimisă sub controlul unui josnic zbir ex-fascist (se va descurca în continuare bine și în Italia republicană), care încercase să o agreseze sexual în timpul drumului. Între timp, vila Torlonia fusese jefuită și Vittorio abia scăpase de linșaj ascunzându-se în casa unor prieteni, de unde va fi trimis, clandestin, spre Germania. Edda împărtășea soarta nesigură a soțului ei, care încerca așa cum putea să evite rigorile epurării. Cât îi privește pe ultimii doi copii, Romano și Anna Maria, care se aflau în vacanța de vară la Riccione, ei vor fi înapoiați mai târziu mamei lor. Badoglio a hotărât în cele din urmă să-l expedieze pe Mussolini în insula Ponza, la sud de Roma, unde va primi pentru aniversarea de șaizeci de ani, ca premiu de consolare... și de așteptare, operele complete ale lui Nietzsche, cadou personal de la Führer.[4] De acolo va fi transportat, la 7 august, pe insula mai îndepărtată Maddalena, în nordul Sardiniei, într-o locuință confortabilă, vila Webber, construită la sfârșitul secolului XIX de un estet englez. Între aceste două șederi, va redacta un text ciudat, *Gânduri pontiennes și sarde,* care începe cu aceste cuvinte: „Tot ce s-a întâmplat trebuia să se întâmple, căci dacă nu trebuia să se întâmple, nu s-ar fi întâmplat"[5].

---

[3] Ostenc, *Mussolini,* p. 19.

[4] După știința mea, nimeni nu și-a pus întrebarea despre alegerea acestui dar, în loc de, la rigoare, memoriile lui Bismarck sau tratatul *Arta războiului* de Clausewitz. Probabil că Hitler știa că Nietzsche este unul dintre autorii preferați ai lui Mussolini.

[5] De comparat cu unul din *Fragmentele postume* (14 [31]) ale lui Nietzsche, datat din primăvara lui 1888: „Întrucât fiecare lucru este atât de legat cu toate celelalte, a vrea să excluzi unul singur înseamnă să le excluzi pe toate".

De unde întrebarea ce va rămâne pentru totdeauna fără răspuns: socotea oare Mussolini, în clipa aceea, că lunga sa aventură politică era încheiată? Primele zile au fost caracterizate printr-o deprimare ușor de înțeles. Apoi își revine, ca scăpat de o greutate devenită prea împovărătoare pentru umerii săi. După părerea tuturor celor din jur, printre care câțiva foști antifasciști încă deținuți în insulă (!), omul era în formă fizică bună și avea o dispoziție acceptabilă. Se întreținea cu preotul din sat — care a refuzat mereu să destăinuie despre ce discutau —, căruia îi oferea modestele sale efecte personale să le împartă săracilor din parohie. Juca cărți cu carabinierii din escortă. Pe scurt, se credea în insula Elba, dacă nu în Sfânta Elena. Și mai ales, nu manifesta aparent niciun regret pentru trecut; dacă i se întâmpla să vorbească despre *ventennio,* o făcea la persoana a treia, cu detașarea unui martor sau a unui cronicar.[6] În scrisorile pe care a putut să le trimită surorii sale Edvige și altor apropiați, declara că acum cariera lui era terminată și semna „Mussolini, defunct": o formulă care va reveni la Salò. Știa, firește, că poliția îi citea corespondența, dar acest mare mincinos continua să mintă, oare, și în acest stadiu? Amiralului Maugeri, atentul și respectuosul său supraveghetor, care îi explica răbdător că mutarea la Maddalena era pentru a evita o încercare de a fi răpit, i-a răspuns cu măreție: „Ar fi cea mai mare umilință. Își poate imagina cineva că aș dori să mă duc în Germania ca să revin în fruntea guvernului cu ajutor german? Ah nu, e prea de tot!"[7]

Dar vai, dragostea este uneori ucigașă, iar Hitler îl iubea. Îi încredință se unei matahale pline de cicatrici, colonelul SS Otto Skorzeny, un vienez care vorbea perfect italiană, sarcina de a-l elibera pe „singurul său prieten"[8]. Skorzeny făcuse o primă tentativă pe insula Maddalena, unde fusese gata să-și piardă viață într-o incursiune a avioanelor de vânătoare britanice. În zăpăceala care domnea atunci la Roma, a fost desemnat Campo Imperatore, cocoțat la aproape 2 000 de metri altitudine în munții Gran Sasso din Abruzzi, drept al treilea adăpost al celui mai stânjenitor prizonier din peninsulă. Mussolini va petrece acolo zece zile, de la 2 la 12 septembrie 1943, zile care au rămas cele mai importante din captivitatea

[6] O inteligentă descriere psihologică în această privință este cea a lui C. Hibbert, *Mussolini. The Rise and Fall of the Duce*, ediție nouă, Londra, Mac Millan, 2008.

[7] Cf. De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom I, *L'Italia en Guerra 1940–1943*, vol. 2, *Crisi e agonia del regime*, pp. 1409–1410.

[8] Refugiat (ca din întâmplare!) în Spania franchistă în anii 1950, Skorzeny va continua să ducă până la moarte, în 1975, o intensă activitate în mediile extremei drepte europene. A lăsat o carte vioaie de memorii, cu o valoare istorică aproape nulă.

sa.[9] Din mai multe indicii și contacte dinăuntrul hotelului rustic care îl adăpostea, el știa că germanii erau pe urmele lui. Dar a aflat (i se îngăduise să asculte radioul) și că, printre alte condiții ale armistițiului, figura prevederea livrării sale către Aliați.[10] În noaptea dintre 11 spre 12 septembrie încearcă să-și taie venele de la încheietura mâinilor. Locotenentului de carabinieri care se repede în camera lui îi cere să-i dea pistolul de serviciu. Melodramă? Da și nu: tentativa nereușită de sinucidere este îndoielnică.[11] Dar care a fost cauza adevărată? Adevărul e că Mussolini ar fi putut să se apere cu elocvența lui obișnuită în fața unui tribunal aliat invocând responsabilitatea regelui și a lui Badoglio (ca și a unor guvernanți străini) în multe dintre deciziile sale. Desigur, pentru asta ar fi trebuit să aibă loc un proces după toate regulile. Dar el avea și mai puține șanse de a rămâne în viață după o nouă colaborare cu germanii. Oricum, zarurile destinului său incredibil se rostogoleau din nou. A doua zi, intervenția parașutiștilor a fost rapidă și spectaculoasă. Carabinierii s-au retras în hotel împreună cu prizonierul lor, gata să răspundă tirului. Mussolini intervine și acceptă „să i se predea" lui Skorzeny, ca să evite o baie de sânge. Va scrie retrospectiv că: „De la început, Mussolini simțea că Führerul ar fi făcut tot ce era posibil pentru a-l salva"[12]. Ochii săi enormi de animal hăituit sub marginea moale a pălăriei și gulerul ridicat al impermeabilului, zâmbetul încremenit, în timp ce ia loc în micul avion Cigogne (Barza) al „eliberatorilor" nu exprimă nicio ușurare, ci dimpotrivă, ca și cum ar fi presimțit soarta care îl aștepta peste nouăsprezece luni.

Mussolini s-a alăturat familiei, așa cum își exprimase dorința către Skorzeny; dar la München, via Viena, nu la Rocca delle Caminate. A doua zi, îl va întâlni pe Hitler la Rastenburg, și fotografiile îl arată pe Führer încântat, strângându-i îndelung mâinile oaspetelui său, care se întreabă vădit nedumerit: „Ce naiba caut eu în această galeră?" Întrevederile

[9] De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom II, *La Guerra civile 1943–1945*, p. 16 și urm.

[10] De fapt, această condiție nu figura în textul primului armistițiu de la Cassibile, zis „armistițiul scurt", ci în articolul 29 al „armistițiului lung" — care va fi semnat, cum am spus, de Eisenhower și de Badoglio la 29 septembrie, în largul Maltei. Dar Mussolini putea să prevadă ce soartă îl așteaptă. Aliații anunțaseră la radio că pretind să le fie livrat lor, iar știrea fusese difuzată de Radio Roma și de Radio Berlin.

[11] După De Felice, *Mussolini l'alleato*, tom II, *La Guerra civile 1943–1945*, pp. 24–26. Această dezvăluire nu figurează în *Histoire d'une année*, pp. 81, 94–95, în care Mussolini se limitează să vorbească doar de hotărârea de a nu se lăsa viu în mâna englezilor și mai ales a americanilor. Dar tot după De Felice, care a examinat manuscrisul, Mussolini ar fi suprimat pagina respectivă în momentul publicării. Poate, adăugăm noi, ca să nu dea impresia de om disperat, ceea ce ar fi putut dăuna ultimei sale ipostaze de șef la Salò.

[12] *Histoire d'une année*, p. 94. Aici vorbește tot timpul despre el însuși la persoana a treia.

pe care le-au avut timp de două zile, în parte fără martori, au fost totuși penibile. Alibiul de nezdruncinat (după părerea sa) al Ducelui în fața tribunalului istoriei se bazează pe convingerea că, fără „darul persoanei sale", Hitler ar fi trecut la „polonizarea" Italiei de centru-nord, adică a celor două treimi mai bogate, industrializate și populate din peninsulă: circa 30 de milioane de locuitori ar fi plătit prețul dur al brutalizării brune. Argumentul, care va fi folosit și în Franța la procesul mareșalului Pétain, poate fi luat în seamă, dar nu este pe deplin convingător. În afară de Führer, nimeni sau aproape nimeni din Reich nu mai miza pe o reînviere a Ducelui. Teoretic, candidații la „postul" lui nu lipseau. Naziștii se gândiseră inițial la Farinacci. Dar impresia pe care a făcut-o la sosirea în Germania a fost dezastruoasă. Germanii se așteptau să apară un lider pregătit să se lanseze într-o colaborare pe toate planurile, un șef de calibrul unui Degrelle sau Doriot; au descoperit doar un personaj înăcrit și incoerent, care nu avea de oferit niciun proiect viabil. Reapariția lui Mussolini a pus capăt speranțelor acestui veșnic pierzător care nu va mai găsi la Salò, în pofida unei activități neîncetate de subminare, influența pe care, de bine de rău, o exercitase în *ventennio.*

Militarii, în spatele lui Kesselring care putuse, în fine, să scape de Rommel — trimis în Franța pentru a organiza apărarea frontului de vest —, nutreau o viziune mai sofisticată. După părerea lor, în Italia trebuia instalat un guvern „a-fascist", având în frunte o personalitate militară respectată, un soi de Pétain sau de Antonescu, evident sub control german. Numele care se impunea ar fi fost cel al lui Cavallero, numai că în acel moment drama lui personală se consumase. Urmărit de reaua voință a lui Badoglio, fusese arestat după 25 iulie sub acuzația că pregătește un complot (inexistent) împotriva monarhiei. Aici, acest om foarte inteligent a comis o greșeală de debutant: convins fiind că viața lui era în joc (ceea ce nu era neverosimil, vezi soarta lui Muti), a redactat un memoriu în care susținea că el a fost primul care a complotat contra Ducelui și a acționat pentru înlocuirea lui. Era oarecum echivalentul scrisorii, mult mai abile, pe care o trimisese Mussolini succesorului său ca să se pună la adăpost de o *vendetta.* Dar Cavallero exagerase cu zelul său de neofit antifascist și Badoglio a împins perfidia până la a lăsa o copie a memoriului la vedere pe biroul său, ca germanii să o găsească în momentul ocupării capitalei.[13] Era supărător, dar Kesselring era om de lume: a băgat docu-

[13] Memoriul lui Cavallero a fost publicat de Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 638–640, apoi de alte surse.

mentul în buzunar, în loc să îl trimită (imediat) la Berlin. Apoi l-a „invitat" pe vechiul său prieten la cină în fastuoasul lui cartier general, vila Falconieri din Frascati, o bijuterie de secol XVI pe care și-o dorise mai înainte D'Annunzio.[14]

Ce s-a petrecut între cei doi bărbați, în seara de 13 septembrie, ar merita un film ca *Le Souper* și actori de talia lui Claude Rich și Claude Brasseur.[15] Reconstituirea cea mai verosimilă este că germanul a insistat, între un trabuc și un coniac, împletind măguliri și amenințări, să obțină adeziunea italianului la un guvern-marionetă și că acesta a refuzat cu disperare. La sfârșitul mesei, un Cavallero foarte zdruncinat a fost însoțit sub escortă la hotelul Frascati unde i se rezervase o cameră. Transferul său în Germania era prevăzut pentru a doua zi. A fost găsit în zori, prăbușit într-un fotoliu din grădină, cu pistolul pe jos, lovit de un glonț mortal în tâmpla dreaptă: or, Cavallero era stângaci. Cu toate acestea, s-a stabilit imediat sinuciderea. Kesselring și-a spălat obrazul trimițând o scrisoare princiară văduvei și fiului probabilei sale victime: „Mareșalul Cavallero îngemăna dragostea de țară cu niște calități de comandă și de viziune excepționale. El este exemplul cel mai desăvârșit de șef militar pe care l-am întâlnit vreodată".

Kesselring, ștergându-și o lacrimă de crocodil, s-a gândit la alte posibilități, printre care Caviglia; dar „eliberarea" lui Mussolini a dat situația peste cap. Tentativele militarilor și îndoielile corifeilor naziști, în frunte cu Goebbels și Ribbentrop, s-au izbit de voința inflexibilă a lui Hitler de a-l readuce în joc pe coechipierul său. Ultimul care i se putea opune era Mussolini însuși. Alegerea Führerului nu era doar de ordin afectiv, ci reflecta un calcul politic precis: dacă prestigiul Ducelui era la pământ, cel al regelui, al curții și al „badoglienilor" — termen devenit echivalentul lui „trădător" — era îngropat pentru totdeauna. Părăsirea trupelor și a trei sferturi din țară în mâinile Reichului provocase un val de teamă, dar și de rușine și de dezgust unei părți deloc neglijabile a populației, mai cu seamă printre tineri. Mai multe mii dintre ei, care nici măcar nu erau cu toții fasciști, s-au declarat, la început, gata să se bată cu foștii lor camarazi pentru a dovedi că italienii nu schimbă calul

[14] Acest încântător oraș balnear, reședință de vară a papilor încă din Renaștere, fusese bombardat la 8 septembrie de Aliați, cu scopul de a-l elimina pe Kesselring. Mareșalul a scăpat fără nicio zgârietură, în vreme ce sute de civili nevinovați au pierit sub obuze, iar numeroase opere de artă au fost distruse sau deteriorate.

[15] El va întruchipa un bun Mussolini în seria televizată *Edda* de Giorgio Capitani (2005).

în mijlocul vadului.[16] Numele lui Mussolini mai însemna ceva în ochii lor, dar nu s-ar fi mobilizat în niciun caz pentru Farinacci sau pentru un Quisling italian. În loc să se sprijine pe acest nucleu dur, germanii vor proceda în practică exact pe dos. Scopul lor era să dezarmeze definitiv țara ocupată, pentru a face din ea un rezervor docil de mână de lucru, de material și de provizii alimentare. Vor amâna cât mai mult întoarcerea sutelor de mii de prizonieri de război, supuși unor tratamente adeseori degradante ca lucrători-sclavi, precum și constituirea unei veritabile armate fasciste-republicane destinate exclusiv luptei contra Aliaților — de a căror loialitate Wehrmachtul se îndoia. Curând, idealiștii se vor transforma frecvent în dezertori, laolaltă cu mii de alți tineri care vor refuza să ia sau să reia armele în cadrul unui război civil devenit inevitabil.

Apelul de zece minute pe care Mussolini îl pronunță în italiană la Radio München, la 18 septembrie, lasă să i se întrevadă tulburarea în spatele formulelor rituale de fidelitate pentru alianță, murdărită de trădarea Casei de Savoia și a lui Badoglio. Vocea lui surdă nu mai este decât ecoul siguranței de altădată. Săptămânile următoare au fost și mai dificile. Obține să se întoarcă în sfârșit la Rocca delle Caminate, sub supravegherea generalului SS Karl Friedrich Wolff[17] și a ambasadorului Rudolf Rahn[18], în prealabil în funcție la Vichy, un specialist al statelor-satelit. Acești doi temniceri, care îl tratau cu mare deferență, nu-i vor mai da drumul... până în ajunul Eliberării, când își vor negocia plecarea cu americanii. Mussolini se apucă febril de lucru pentru a regrupa, în jurul Republicii Sociale (RSI) și a Partidului Fascist Republican (PFR)

[16] Participarea femeilor a fost și mai impresionantă, fără comparație cu alte state-satelit. După mai multe formațiuni constituite îndată după căderea fascismului, surorile medicale și infirmierele din RSI s-au reunit în aprilie 1944 în SAF (Servizio Ausiliario Femminile), încadrat la Veneția în armata republicană. SAF era condus de Piera Gateschi Fondelli, care a obținut gradul de general de brigadă. Cele șase mii de participante, sau *sorelline* („tinere surori"), erau supuse unei discipline riguroase, care interzicea orice promiscuitate fizică cu combatanți bărbați, dar și fumatul sau consumul de alcool. Împreună cu alte formațiuni mai mici, a ajuns la un total de 8 000 până la 10 000 de surori medicale. La Eliberare, mai multe dintre ele au fost tunse, batjocorite, violate și masacrate; dar soarta opozantelor căzute în mâna naziștilor și a miliților din Salò nu fusese diferită.

[17] Wolff va fi implicat din plin în groaznica represiune antipartizană. Dar, din primăvara lui 1944, considerând că Italia era pierdută pentru Reich, va începe să îi sondeze discret pe Aliați, în Elveția, și Vaticanul prin intermediul monseniorului Montini și al prințesei Virginia Bourbon del Monte, mama lui Gianni Agnelli. Vezi epilogul.

[18] Acest diplomat experimentat a lăsat o interesantă, dar foarte părtinitoare carte de amintiri: *Ambasciatore di Hitler a Vichy e a Salò*, 1950. Este confundat uneori cu Otto Rahn, medievist, ocultist și teoretician nazist.

reconstituit, trupele heteroclite de care ar fi putut dispune. Nu este exclus ca el să fi ezitat înainte de a formaliza crearea noului stat fascist; dar proclamarea Regatului din Sud nu-i lăsa altă alegere.[19] Numai formula republicană și sansepolcristă din 1919, opusă net monarhiei trădătoare, putea fi acceptată de absolutiști.[20] Plănuia să își asume numai conducerea formală a noului stat, lăsându-le altora, unor moderați dacă s-ar putea, dirijarea mult mai complexă a treburilor publice: un soi de paravan în stilul Pétain–Laval sau, și mai bine, Pétain–Darlan. Țintea prea sus și a fost repede dezamăgit. I-a contactat pe Caviglia spre a-i oferi comanda forțelor armate și pe Arpinati pentru președinția Consiliului sau pentru Ministerul de Interne. Bătrânul mareșal l-a respins glacial. Arpinati, om fără resentimente, a venit să-l îmbrățișeze pe fostul lui camarad care îl deportase odinioară; dar refuzul său, însoțit de avertismente antigermane, a fost la fel de limpede. Fantomei nu îi mai rămânea altceva decât să ia deopotrivă frâiele statului și ale guvernului, care a fost întronat la Rocca delle Caminate pe data de 28 septembrie. L-a numit subsecretar la președinția Consiliului pe Francesco Maria Barracu, un militar din colonii, căruia i-am schițat portretul, și care îl va urma până la capăt. Și-a păstrat, de asemenea, portofoliul simbolic al inexistentelor afaceri externe. Dacă în unele capitale (Budapesta, Madrid[21], Sofia) au existat într-o primă etapă două legații concurente, toți funcționarii de rang înalt s-au derobat de la apelul său, cu excepția lui Anfuso care, de la Budapesta, va fi trimis la Berlin — unde situația rămânea foarte delicată. Aproape toți diplomații la post în capitala germană fuseseră întemnițați fiindcă aderaseră la Regatul din Sud. Situația era diferită printre consuli, care proveneau adesea din rândurile partidului și manevrau, în măsura posibilului, pentru a ameliora soarta prizonierilor de război.[22] La Salò, contele Serafino Mazzolini va deveni un amabil subsecretar de cabinet ale cărui sarcini se vor limita în principiu la protocolul audiențelor diplomatice, din ce în

[19] De fapt, obiectivul Aliaților, în hotărârea de a recunoaște formal Regatul din Sud, limitat deocamdată la cele patru provincii ale Pugliei și la Sardinia, era de a permite constituirea unui guvern italian „legitim" care să fie de acord fără ezitare cu „armistițiul lung", bază, după cum am spus, a tratatului de pace nedrept cu Italia de după război.

[20] „(Italia) nu poate reînvia decât sub flamura Republicii", așa se încheie *Histoire d'une année*, p. 121.

[21] Unde a avut loc scena burlescă, în mijlocul tragediei generale, a declarației de război pe care ambasadorul Italiei (trecut la Regatul din Sud) voia să i-o prezinte ambasadorului Germaniei, și pe care acesta a refuzat-o.

[22] Cf. ultimele pagini din mărturia citată a lui Simoni, *Berlin, ambassade d'Italie*, și prefața mea la memoriile lui Anfuso.

ce mai rare. Acest mare amator de bridge în lungile sale ore fără ocupație va avea norocul să moară de moarte naturală înainte de Eliberare.[23] Aceeași reacție, de regulă, printre militari, monarhiști, deci „badoglieni" prin definiție, care s-au eschivat; singură aviația „fascistissimă" a dat o cotă apreciabilă de „republicani". Până la urmă, Apărarea (cum fusese prudent rebotezat Ministerul de Război) va fi încredințată unui om pe care Mussolini și Kesselring îl detestau: mareșalul Graziani. Dar statura înaltă, vioiciunea și faima lui de intransigent îl impresionaseră pe Führer. Trebuie totuși să recunoaștem că Graziani va încerca să creeze o armată normală, ordonată și să o angajeze cât mai puțin posibil în represiunile contra partizanilor. Raza de acțiune îi va fi imediat limitată prin numirea unui alt „expatriat" în Germania, fostul ministru al corporațiilor, Renato Ricci, la comanda Miliției Voluntare de Securitate Națională (MVSN) recreată cu titlul de Minister de Stat. Acest „dur" îl înlocuiește pe „molaticul" Galbiati, vinovat că nu a împiedicat arestarea lui Mussolini.[24]

Figuranții fasciști care se succedau în guvernul-marionetă nu-i inspirau lui Mussolini decât indiferență ori scepticism. Va avea mai mult noroc cu tehnocrații, o categorie pe care nu o iubește, dar pe care a tratat-o întotdeauna cu tact. Este greu de înțeles ce i-a împins pe niște oameni ponderați, care nu proveneau în general din primele rânduri ale luptătorilor fasciști, să se angajeze într-o bătălie în care riscau să își piardă viața, dacă nu onoarea.[25] Să-i citățm pe Pietro Pisenti (ministru al justiției, după scurtul interludiu al lui Tringali Casanuova, mort de o angină pectorală la sfârșitul lui octombrie 1943), Domenico Pellegrini Giampietro (ministru de finanțe), Silvio Gai și apoi AngeloTachi (miniștrii la economie și producție industrială), Edoardo Moroni la agricultură și alți câțiva.[26] Ei vor sta alături de intransigenți ca Buffarini Guidi, care-și îndeplinește, în sfârșit, visul de a obține internele, de Fernando Mezzasoma de la cultură, Ruggero Romano de la lucrări publice și Goffredo Coppola, președintele Institutului Național de Cultură Fascistă, care vor fi împușcați la Dongo. Dincolo de condamnarea fără drept de apel pe care istoria

[23] A lăsat totuși un jurnal destul de interesant, descoperit și publicat recent.

[24] Pentru deosebirile dintre Graziani și de Ricci și, în plan mai general, dintre armata de meserie și milițiile neofasciste, cf. Deakin, *Storia della republica di Salò*, pp. 579–596.

[25] S. Bertoldi și-a pus această întrebare în lucrarea sa *Salò. Vita e morte della Republica sociale italiana*, Milano, Rizzoli, 1976, al cărei defect este că cedează uneori anecdoticii de calitate îndoielnică.

[26] După Eliberare, ei vor beneficia de o epurare blândă, din recunoștință pentru meritele lor și deopotrivă... pentru contactele menținute cu Rezistența. Au fost ei, oare, patrioți ai unei cauze pierdute plasați într-o situație imposibilă? Dezbaterea continuă.

a dat-o Republicii Sociale, rămâne faptul că în această perioadă au fost consolidate marile infrastructuri: educație, transporturi, spitale, cadastru, stare civilă, comerț, finanțe, producție agricolă și industrială etc.

Va exista de asemenea o activitate literară și artistică uneori foarte intensă. Ca în Parisul sub ocupație, teatrele, cinematografele, sălile de concert și de varietăți din Milano, Torino și din alte orașe sunt pline. Stagiunile de la Scala din Milano, de la Fenice din Veneția și de la Operă sunt la fel de prețuite, inclusiv de ofițerii germani melomani. Se organizează expoziții de arheologie la Bologna și parade de modă la Florența. S-a reluat campionatul de fotbal, evident fără echipele din Sud.[27] Ziarele au tiraje mai bune decât oricând. Ezra Pound va continua să-și profereze la radioul RSI monologurile „împotriva cametei" într-o limbă de neînțeles: asta îl va salva când americanii, în loc să-l condamne pentru înaltă trădare, îl vor închide în 1945 într-un spital psihiatric. Cea mai mare parte dintre intelectualii care beneficiau de pe urma regimului, „cangurii uriași", au dispărut, dar Marinetti[28], Papini, Soffici și alți câțiva[29] susțin Republica Socială (tratez separat cazul lui Gentile). Structurile de la Cinecittà vor fi transferate la „Cinevillagio" de la Veneția: două duzini de filme, uneori de bună calitate, au fost turnate acolo între sfârșitul lui 1943 și începutul lui 1945. Printre actori strălucește acum steaua perechii blestemate: Osvaldo Valenti, un italian din Constantinopol cu ochi languroși și un farmec nebun, ofițer onorific al Diviziei X Mas, cocainoman cunoscut, și partenera sa, tânăra și foarte frumoasa Luisa Ferida, comparabilă cu Corinne Luchaire din RSI. Ei vor fi împușcați după un proces expeditiv la Eliberare (ea, însărcinată în luna a șaptea) sub învinuirea de a fi participat la torturarea și uciderea partizanilor în temnițele lugubrei „villa Triste" din Milano. Existau încă de atunci îndoieli cu privire la aceste acuzații, astăzi sunt și mai multe.[30]

---

[27] Dino Fiorini, un foarte popular apărător din clubul de la Bologna, milițian din Garda Națională Republicană, va cădea în septembrie 1944 într-o încăierare cu partizanii.

[28] El participase ca ofițer voluntar, la 66 de ani, la campania din Rusia. La întoarcere, slăbit și bolnav, nu va mai face decât figurație la Salò, înainte de a fi doborât de o criză cardiacă în decembrie 1944.

[29] Nu s-a mai vorbit aproape deloc despre futurism în Italia, dincolo de câțiva specialiști, până în anii 1970. Lui Papini i se descoperă treptat opera de dinainte de 1930, care este cea mai bună și cea mai vizionară. Cât despre Soffici, picturile și colajele sale din perioada pariziană (1900–1907) își păstrează o anumită cotă, în timp ce cărțile îi sunt uitate.

[30] Mama mea și sora ei mai mare, prietene din copilărie cu Luisa, au fost convinse de inocența ei. Mărturie a mătușii mele: „Luisa avea pasiunea anumitor fete de familie bună pentru băieții răi, dar ar fi fost incapabilă să-i facă rău unei muște. Valenti nu era decât un prefăcut îngâmfat. Șiretlicul lui era să fixeze cu coada ochiului tinerele frumuseți în restaurante sau în cafenele, să scoată revolverul și să le propună: «Spune, jucăm ruleta rusească?»" Astăzi s-a dovedit că actorul a salvat opozanți. Despre

În ansamblu, comportarea populației a fost demnă și generoasă, de întrajutorare și grijă față de persecutați. Cazurile de delațiune, mai ales, au fost mai puține decât cele înregistrate în alte țări, supuse în egală măsură ocupației germane.[31]

Rapacitatea răzbunătoare a ocupantului — care a pretins, ca și în Franța ocupată, preluarea tuturor cheltuielilor de subzistență ale trupelor instalate pe pământ italian — a fost uneori deturnată cu viclenie sau cu hotărâre. Ministrul Pellegrini Giampietro încheie un acord cu germanii care pune capăt circulației unei devize paralele, Reichskreditkassenscheine. O parte din rezervele de aur ale Băncii Italiei au fost ascunse când germanii și-au efectuat transferul la Reichsbank. RSI nu a suferit hiperinflația provocată de cunoscutele AM-lire din Regatul de Sud, pe care americanii începuseră să le emită de la debarcarea în Sicilia. Milano, Torino, Veneția și Genova au cunoscut atunci bombardamentele, camuflajul, represaliile, raziile, dar fără murdăria și corupția din Napoli, etalate, nu fără câteva excese de fantezie macabră, de Malaparte în *Pielea*. Practica „pământului pârjolit" și a spolierii sistematice pe care a instaurat-o al Treilea Reich în Polonia, în Grecia și în cea mai mare parte a teritoriilor ocupate nu s-a abătut asupra părții de centru-nord a peninsulei. Desigur, a bântuit și acolo teroarea, dar ea avea cauze în mare parte italo-italiene, ale căror rădăcini și răni erau mai vechi decât evenimentele din 25 iulie și din 8 septembrie.

Pentru Mussolini, principala bătaie de cap era să împiedice ca acest stat, pe care nu l-a vrut, să intre pe mâna unor fanatici din noua generație, asemenea lui Pavolini — despre care vom mai vorbi —, și a fantomelor din luptele primului fascism, asupra cărora Farinacci sufla duhoarea arțagului său, fără a mai vorbi de personaje inevitabile ca Buffarini Guidi, deținător al prea multor secrete. Toată cariera politică a celui pe care lumea învăța din nou să îl numească Ducele, nu fără un fond de amărăciune câteodată, sau de deriziune la ultimii aderenți, se bazase pe principiul folosirii extremiștilor — *manovalanza*, rebuturile —, spre a-i înspăimânta pe adversari pentru a-i pune apoi pe liber, în momentul în care nu-i mai erau de folos. Acum nu mai era în stare să dezbine ca să

faptul că i-a denunțat sau i-a torturat pe alții, mărturiile sunt contradictorii. Parisul sub ocupație a cunoscut bine aceste lucruri.

[31] În afară de numeroase mărturii parțiale și de lucrări consacrate unor aspecte punctuale, nu există o lucrare de ansamblu despre viața italienilor în timpul războiului civil, comparabilă cu marea serie a lui H. Amouroux *La Grande Histoire des Français sous l'Occupation*, 10 vol., Paris, Laffont, 1976–1993.

domnească, forța sa de manevră fiind redusă la zero. În apelul din 18 septembrie, a evitat să predice răzbunarea, dar a strecurat o frază asasină: „Să fie eliminați trădătorii, îndeosebi cei care, până la ora 21.30 din 25 iulie, militau, uneori de ani îndelungați, în partid și atunci au trecut în rândurile dușmanului". O amenințare care exprima mult mai mult starea sufletească a extremiștilor decât pe a sa. Or, aluzia lui — anticipată cu o oră — se referea la anunțul despre demiterea (și arestarea) lui de către rege. Dacă voia să vorbească despre trădarea corifeilor, ea avusese loc cu 24 de ore mai înainte, în noaptea Marelui Consiliu. Dar aluzia lui a fost interpretată de fideli în acest sens, iar răfuiala cu „trădătorii" a început. Premisele războiului civil se află reunite în aceste cuvinte, și scopul de a-i pedepsi pe triumvirii complotului Grandi, Bottai și mai cu seamă Ciano (de două ori trădător, al regimului și al familiei) trece înaintea oricărei alte priorități, inclusiv a luptei contra regelui și a „badoglienilor". Invers decât ce s-a petrecut la Vichy în privința lui de Gaulle, la Salò nu a existat nicio condamnare (la moarte) a regelui și a lui Badoglio. Și reciproca e adevărată în privința lui Mussolini, în Regatul din Sud. Deocamdată, se mai poate vorbi de război intern între facțiuni fasciste și ex-fasciste. Procesul de la Verona împotriva celor șase semnatari ai ordinului de zi Grandi care au putut fi prinși va fi simbolul acestui război. Nu revin asupra acestei mascarade juridice în care Ciano a fost acuzatul principal.[32] Atitudinea „în stilul lui Pilat" a lui Mussolini, care nu a intervenit în deliberări și a ignorat cererea de grațiere, poate fi înțeleasă în măsura în care rămășițele de autoritate i s-ar fi topit dacă ar fi încercat să își salveze ginerele. S-ar fi făcut de râs nu numai în fața lui Hitler, ci și în fața celor „puri și duri" din ultima sa echipă. Abia odată cu sporirea rezistenței armate din următoarele luni se va trece rapid la războiul civil propriu-zis.

Mussolini se va afla astfel în imposibilitatea — care ascunde o lipsă de voință — de a împiedica formarea a numeroase miliții paralele, în mâinile extremiștilor, adesea delincvenți de drept comun în uniformă neagră. Uneori — dar nu întotdeauna, nici vorbă! — germanii se vor mulțumi să verifice că „treaba murdară" e făcută în locul lor. Dacă Garda Națională Republicană fusese constituită pentru a da o aparență de ordine și de legalitate, ea va fi repede depășită de formațiuni mai mult sau mai puțin autonome, mai exaltate și mai sângeroase, dintre care cele mai detestate au fost Brigăzile Negre, specializate, la fel ca sub ocupație, în

[32] Am reconstituit-o amănunțit în prefața mea la *Journal politique* al contelui Ciano.

bursă neagră, tortură și șantaj. Se revenise la bandele de mercenari din Evul Mediu. În fața acestor fanatici, care îl împing la soluția radicală pe care în fond nu o dorește, Mussolini se străduiește să recupereze firimituri de autoritate. Își va încredința testamentul politic și adevărul „său" (toți mincinoșii în serie îl invocă...) ultimilor interlocutori care-i mai stau în preajmă. Să-l citățm cel puțin pe publicistul francez Pierre Pascal, fost maurrassian cu o existență aventuroasă, care i-a luat mai multe interviuri în 1944–1945.[33] Este ultima scamatorie a actorului care va muri pe scenă, dar își retușează imaginea pentru posteritate; și puțin contează dacă este falsă. Temnicerii-protectori germani îi stârnesc bănuieli, teamă, dispreț, cu excepția naivului medic militar Georg Zachariae, pe care l-a fermecat imediat.[34]

La început, noul regim putea să se bazeze pe un minimum de recunoaștere internațională, conform cu situația Europei și a lumii în război. În afara Germaniei și a Japoniei, douăzeci de națiuni au recunoscut Republica Socială, majoritatea state ciuntite, dar și câteva țări neutre. Ducele nu simțea decât aversiune pentru aceste state-marionetă și turba de furie la ideea că RSI ar fi considerată unul dintre ele. Cea mai mare dezamăgire a sa a fost refuzul Sfântului Scaun de a recunoaște Republica Socială și de a numi în ea un nunțiu papal, sub pretext că este vorba de un guvern *de facto*, născut dintr-o situație de război: curios argument juridic — care nu fusese invocat mai înainte nici pentru Vichy, nici pentru regimul slovac al monseniorului Tiso. Iată ce-i rămânea lui Mussolini din iluziile concordatului... Altă decepție pentru el, dar mai previzibilă, atitudinea lui Franco, care a sfârșit, ca întotdeauna, prin a se eschiva. Atunci când, ceva mai târziu, ministrul Serrano Suñer îi va scrie Ducelui, în numele său și în numele lui Caudillo, cerând grațierea lui Ciano, răspunsul va fi glacial: deznodământ inevitabil al unei relații care nu fusese niciodată de dragoste între doi dictatori fără afinități reale.

În Regatul de sud, a cărui capitală „provizorie" va fi mutată de la Brindisi la Salerno în februarie 1944, Aliații vegheau să pună frâu oricărei veleități de autonomie a regelui și a lui Badoglio... care se conformau bucuros. În schimb, Mussolini se mai legăna cu iluzia că va încheia o

[33] A nu se confunda cu slavistul și istoricul omonim Pierre Pascal (1890–1983). Cel despre care vorbim aici tradusese texte mussoliniene, de pildă *Je parle avec Bruno.*

[34] „Confesiunile" Ducelui făcute lui Zachariae, publicate după război, au fost foarte contestate. După părerea noastră, ele formează totuși un portret frapant al ultimului Mussolini.

pace de compromis cu URSS. Japonia rămânea interlocutorul esențial al acestui proiect. Ambasadorul Hidaka, care de la Roma îl urmase la Salò, îi împărtășea iluzia — atât cât putea să o facă un diplomat.[35] Dar se izbea de neîncrederea de la Tokyo și de optimismul colegului său de la Berlin, generalul Oshima, convins încă de victoria pe care ar putea-o câștiga Reichul în Est. Incertitudinea se va prelungi până când, prin efortul paralel al câtorva diplomați „badoglieni" și al liderului comunist Togliatti, revenit în Italia la instrucțiunile lui Stalin, URSS va recunoaște Regatul din Sud, în martie 1944: acest gest îndrăzneț și neprevăzut de *Realpolitik*, numit „cotitura de la Salerno", zdruncina controlul exclusiv pe care anglo-americanii sperau să-l exercite asupra sorții Italiei postfasciste.[36] Astfel, ultima speranță geostrategică a lui Mussolini se prăbușea: Republica Socială pierdea orice veleitate de autonomie și șeful ei se afla definitiv încolțit în rolul de *Gauleiter* fără putere, de om de paie dezonorat.

[35] Dolfin, *Con Mussolini nella tragedia*, p. 175.

[36] Se obișnuiește încă să i se atribuie această intuiție îndrăznețe lui Togliatti și vocației „patriotice" a PCI. Este dovedit astăzi că hotărârea a fost luată de Stalin, vezi Di Nolfo–Serra, *La gabbia infranta*, cap. V.

8

„Execrabila onoare a unui război civil"[1]

Unicitatea fenomenului Salò, în trista cohortă a regimurilor europene înfeudate celui de al Treilea Reich, ține de trei particularități esențiale. Le-am evocat pe parcurs, dar este important să fie cât se poate de clare pentru cititorul de azi. Prima este că rădăcinile Republicii Sociale au fost *integral* italiene și ele își trăgeau seva din războiul civil larvar al anilor 1919–1922. Nu întâmplător el va bântui mai cu seamă în regiunile care cunoscuseră înflorirea squadrismului, cu douăzeci de ani în urmă (Lombardia, Veneto, Emilia-Romagna, Toscana), plus Piemontul, Liguria și Val d'Aosta. „Colaborarea" cu naziștii nu a jucat practic niciun rol în plan ideologic, excepție făcând unele nuclee de exaltați, încadrați în Waffen-SS, care nu a avut niciodată consistența Diviziei „Charlemagne".[2] Intransigenți ca „bătrânul" Farinacci sau ca „tânărul" Pavolini, ale căror responsabilități sunt strivitoare, au fost patrioți rătăciți, dar nicidecum italieni în solda Reichului — așa cum prea deseori au fost prezentați

[1] Mirabeau la adunarea de la Jeu de paume, 20 iunie 1789.

[2] O divizie de grenadieri Waffen-SS cuprinzând formațiuni minore, Divizia „Italia", va fi totuși creată în 1944–1945 și folosită împotriva Aliaților pe frontul de la Anzio, dar niciodată în afara peninsulei, spre deosebire de „Charlemagne" care va lupta până în Berlinul asediat. Poate cel mai cunoscut membru al său, cu gradul de locotenent, a fost pictorul, graficianul și publicistul Gino Boccasile, principalul desenator de modă al anilor 1930, care va deveni autorul cunoscut al afișelor de propagandă de război — el a inventat sloganul reprodus peste tot: „Italieni, tăceți! Dușmanul vă ascultă!" — și va continua o activitate foarte susținută la Salò. După Eliberare, își va relua activitatea în domeniul modei (și desenelor erotice) pentru comanditari mai ales francezi și elvețieni, până la moartea sa în 1952.

pentru a pune capăt unei dezbateri mult mai complexe. Formula după care „RSI a avut o existență reală sub ocupația germană"[3] ni se pare mai adecvată. Chiar după douăzeci de ani, unul dintre reprezentanții ei din aripa moderată, fostul ministru de justiție Pisenti, va susține că: „În împrejurările de atunci, și ținând seama de starea de spirit a germanilor în privința noastră, am fost mult mai independenți, de exemplu, decât francezii guvernului de la Vichy"[4]. Punct de vedere discutabil, dar care merită citat. Tot din același motiv, termenul de *repubblichini* — în opoziție cu cel de „republicani istorici" — circulă încă pentru a-i desemna pe aderenții la RSI, în timp ce termenul de „colaborator" folosit în Franța și în alte părți nu este curent în Italia.

A doua particularitate este că Salò ia naștere, desigur, dintr-o înfrângere, ca și cea mai mare parte a celorlalte state satelitezate ale continentului; dar e vorba de înfrângerea principalului coechipier al Axei, nu de un inamic din războiul german — cum a fost Polonia în 1939 sau Franța în 1940. Împărțirea peninsulei în două state distincte[5] pune chestiunea delicată a fidelității sau infidelității față de alianța de război din 1940–1943; și apoi, pe cea a incompatibilității dintre jurământul dat regelui sau Ducelui. Împărțirea *de facto* a peninsulei nu a comportat o „cetățenie" a RSI, cum nu a existat o „cetățenie" nici a Regatului din Sud. Niciunul din cele două „state" nu a invocat în propaganda sa scindarea definitivă a țării și nici vreo instanță separatistă. De cele două părți ale liniei de demarcație, italienii pândeau, ca și în Franța, momentul când vor putea să se reunească.[6]

Și ajungem la al treilea punct, care va marca puternic perioada de după război, și el privește dificila reconstrucție a sentimentului național, puternic afectat de fascism și de război. Noțiunea de război civil este astăzi (destul de) larg înțeleasă; de altminteri, nu este incompatibilă cu aceea, mai tradițională, de „război de eliberare"[7]. Oricum, ea nu privește decât regiunea de centru-nord a țării, unde a divizat uneori în mod tragic familii, prietenii din copilărie, dintre consăteni, din uzină și altele.[8]

---

[3] Ostenc, *Mussolini*, p. 283.

[4] Interviu în Bartoldi, *La Guerra parallela (1943–1945)*, Milano, Mondadori, 1966, p. 91.

[5] Dar, formal, nu inamice. Pe plan juridic, Regatul din Sud ignora (fără ca măcar să o nege) existența RSI și invers.

[6] Croce (instalat în Sud) exprimă acest lucru în 1944, într-un text foarte frumos: „Când patria era tăiată în două, și suferea de o parte și de cealaltă, spera și nu se gândea decât la clipa când va redeveni una singură".

[7] Vezi reflexiile lui Pavone, *Una guerra civile*, mai ales pp. 221–225.

[8] Au existat și cazuri de întrajutorare, mai rare, dar au existat.

Sudul, în mâinile Aliaților din vara–toamna lui 1943, n-a cunoscut nici ororile fascismului republican, nici fenomenele rezistenței „populare", expresie folosită uneori pentru a o deosebi de cea a elitelor antifasciste de dinainte de război. Un detaliu revelator al propagandei de la Salò a fost ideea că dușmanul a pătruns în Italia prin „burta moale" a Siciliei, în timp ce Nordul „făcuse" *Risorgimento*, apoi redresase frontul, după Caporetto, în timpul ultimei faze a Primului Război Mondial, pe contraforturile Padului și pe Piave — numit de atunci „fluviul sfânt al patriei"[9]. Într-o țară în care clivajul istoric Nord–Sud n-a fost încă pe deplin depășit nici până în zilele noastre, această moștenire este încă apăsătoare.

Dacă Mussolini sperase să dea guvernului RSI o bază statală cât mai „inclusivă" și reprezentativă posibil, a fost nevoit rapid să dea înapoi. Nu el, ci germanii au interzis numele de „Republică socialistă-fascistă-proletară" sau alte formulări echivalente: ei voiau să împiedice naționalizarea industriilor și a băncilor pe care intenționau să le rechiziționeze și să le transfere în Reich la momentul potrivit. În schimb, programul sansepolcrist al primului fascism — revoluționar, naționalist, anticapitalist, antimasonic, sindicalist-social, anticlerical[10] — a redevenit drapelul mișcării la asfințitul ei. În lipsa reformei constituționale incisive pe care Mussolini ar fi dorit să o introducă, RSI se va dota, la 14 noiembrie 1943, cu un text programatic pe cât de ambițios, pe atât de confuz, în 18 puncte, „carta (sau manifestul) de la Verona". Recunoscând locul central al proprietății private, acest document de compromis — redactat în principal de Pavolini și de doi apropiați ai lui Mussolini, juristul Biggini și fostul comunist Bombacci — pune puternic accentul pe lupta împotriva exploatării capitaliste, în numele drepturilor fundamentale ale muncitorilor. Cele mai multe dintre revendicările sale nu vor fi aplicate niciodată. În schimb, la 24 decembrie, comisarul sau ministrul muncii al RSI introduce un serviciu de muncă obligatorie pentru toți bărbații de la șaisprezece la șaizeci de ani care nu au ocupație civilă sau militară recunoscută, ceea ce îi supune de aici înainte arbitrariului de stat.

[9] Este interesant, totuși, de notat că MSI neofascist, partid care la început se dorea moștenitor al „valorilor" RSI, a obținut în anii 1950–1970 câteva din scorurile cele mai bune în regiunile meridionale, datorită și crizei economice.

[10] Carta de la Verona definea la punctul 6 confesiunea „catolică, apostolică, romană" ca religie oficială. Dar campania anticlericală, animată de Farinacci și de preotul răspopit Preziosi, a fost intensă în mediile extremiste din Salò.

Printre alte prevederi ale cartei, punctul 7 conține o formulare ambiguă: „Cei care aparțin rasei evreiești sunt străini și vor fi considerați, pe durata acestui război, ca aparținând unei naționalități inamice". După părerea lui De Felice, era o încercare de a amâna problema până la sfârșitul conflictului, „asigurându-i" pe germani de menținerea legislației antisemite.[11] Totuși, acest statut de „naționalitate inamică" — categoric asimilabilă în principiu celei a cetățenilor britanici și americani care se aflau încă în Italia[12] — ar fi trebuit să le asigure evreilor italieni protecția prevăzută de dreptul internațional pe timp de război. Or, toate dispozițiile de poliție luate în 1943–1945 vor fi îndreptate înspre confiscarea bunurilor și concentrarea persecutaților în „lagăre desemnate": cu rare excepții locale, vor fi livrați Gestapoului. Puternica participare a evreilor italieni la Rezistență[13] se va identifica cu lupta contra fascismului republican. Pagini sfâșietoare arată valoarea și complexitatea acestui angajament.[14]

Începând din septembrie 1943, SS și Gestapo și-au întărit prezența în capitală, impunând comunității evreiești să livreze, în treizeci și șase de ore, o taxă de 50 de kilograme de aur, pentru a evita deportarea tuturor membrilor ei. Sfântul Scaun a anunțat discret că va contribui la colectă, ceea ce s-a dovedit a nu fi necesar.[15] Aurul a fost cântărit de două ori, ca și cum ar fi putut reprezenta echivalentul vieților omenești; ce ar fi zis Shakespeare?[16] La 4 octombrie, Gestapo a rechiziționat fondurile, de o inestimabilă valoare culturală și muzeografică, ale bibliotecilor și ale templului aparținând celei mai vechi comunități evreiești din Occident. La 16 octombrie au fost arestate, în disprețul angajamentelor luate, 1 259 de persoane care, cu excepția unor cazuri de dublă naționalitate și de evrei botezați, sunt trimise la Auschwitz și la Bergen-Belsen. E adevărat că, spre deosebire de razia de la Vél d'Hiv, poliția italiană, socotită de Gestapo prea puțin sigură, nu a participat la operațiune. Totuși, convoiul deportaților a așteptat o noapte întreagă într-o gară secundară din Roma

[11] De Felice, *Storia degli ebrei italiani*, p. 446 și urm. După Sarfatti, *Gli ebrei nel' Italia fascista*, pp. 245–262, era vorba de proclamarea faptului că „noul stat era în mod oficial antisemit".

[12] Erau mai multe mii, în general căsătoriți cu italieni sau italience. În general nu au fost prea molestați, cel puțin înainte de războiul civil.

[13] Circa 2 000 de evrei au militat activ în Rezistență. Cinci dintre ei, printre care o femeie, Rita Rosani-Rosenzweig, ucisă de un ofițer al Gărzii Naționale Republicane, vor fi decorați cu medalia de aur a Rezistenței cu titlu postum.

[14] Cf. polemicile suscitate de lucrarea, ca întotdeauna foarte documentată și lucidă, a lui S. Lazzatto, *Partigia. Primo Levi, la Résistance et la mémoire*, Paris, Gallimard, 2016.

[15] Cf. De Felice, *Storia degli ebrei italiani*, p. 477 și urm.

[16] Îi datorăm realizatorului Carlo Lizzani un film tulburător despre acest subiect, *L'Oro di Roma* (1961).

înainte de a fi îndreptat spre est, unde acești nefericiți nu au primit niciun ajutor, nici de la Rezistență, nici de la populație.[17] Cu convoaiele care au urmat, deportarea evreilor romani totalizează 2 019 bărbați, femei și copii. Numai o mână de supraviețuitori, printre care niciun copil, se vor întoarce din lagărele morții. Trebuie să adăugăm, aici, victimele masacrelor, dintre care cel mai înfiorător a fost de la Fosele sau Beciurile Ardeatine, de lângă porțile capitalei, la 24 martie 1944, care s-a soldat cu 335 de victime, în cea cea mai mare parte evrei și partizani monarhiști, liberali și socialiști. Absența cadrelor PCI din această hecatombă, care, în schimb, vor decapita rezistența romană necomunistă, va fi la originea unor aprige polemici postbelice, care nu s-au stins nici până astăzi.

În ansamblu, carta de la Verona scoate în evidență prăpastia dintre ambițiile regimului și autoritatea sa reală, deja inexistentă. Dacă i se aduc ulterior unele îmblânziri — Biggini va introduce corective pentru a le permite studenților să își amâne serviciul militar —, proiectul unei „Constituții a anului I" pe care Musolini îl încredințase ministrului educației va rămâne literă moartă. Ambiția inițială de a face din RSI emblema unei „revoluții naționale" fasciste, cu caracteristicile sale proprii și apelurile sale internaționaliste, care să o distingă și să-i redea forță în interiorul nebuloasei colaboraționiste a Reichului, nu va avea nicio șansă de reușită. Salò va rămâne până la sfârșit un regim supus contingențelor politice, incapabil să se emancipeze de sub tutela ocupantului. Ducele s-a trezit acolo izolat într-un rol de simplu figurant și, din acel moment, s-a detașat de toate. Astfel, obligația funcționarilor, magistraților sau cadrelor didactice de a depune un jurământ de credință față de Republica Socială Italiană va fi amânată în mai multe rânduri, înainte de a fi abandonată: a fost o victorie morală a Rezistenței.[18]

Celălalt eșec al lui Mussolini este legat de partid și de valul de aderenți cu motivații nesigure care-l năpădesc: răzvrătiți ieșiți la iveală în luptele din 1919–1922 se află laolaltă cu adolescenți care, practic, nu cunosc nimic din trecut[19]. Oportuniști care au mizat pe „armele secrete" anunțate de Hitler se înhăitează cu aventurieri gata oricând să-și ia tălpășița și

[17] Un prieten, care locuia pe atunci în apropiera gării, mi-a povestit: „Le-am auzit țipetele și chemările sfâșietoare toată noaptea. Era cumplit, dar ce puteam face?" Cf. relatarea lui G. Debenedetti, *16 octombrie 1943*, Paris, Allia, 2001.

[18] L. Valiani, *Tutte le strade conducono a Roma*, Bologna, Il Mulino, 1995, p. 145.

[19] Un bun document disponibil în franceză este cronica lui G. Rimanelli, *Tir au pigeon*, Paris, Gallimard, 1957, adaptat pentru cinema de G. Montaldo, sub titlul *Le Commando traqué*. Finalul a

cu bandiți care vor să se îmbogățească. Cum să pui ordine în toate astea, în condițiile deteriorate din toamna lui 1943? Mussolini s-a gândit mai întâi să încredințeze conducerea partidului lui Fulvio Balisti, voluntar decorat în Primul Război Mondial, legionar de-al lui D'Annunzio de la Fiume, și din nou voluntar la cincizeci de ani în Africa Occidentală, unde și-a pierdut un picior în bătălia de la Bir el-Gobi. Fără nicio funcție în PNF-ul de altădată și lipsit de ambiție politică, Balisti aderase la RSI doar dintr-un „sentiment de onoare". Dar acest personaj cu înfățișare ascetică de călugăr-ostaș, opus reglărilor de conturi, nu le convenea nici intransigenților, nici germanilor, și nu va căpăta până la urmă decât funcția, în mare parte onorifică, de vicepreședinte al partidului.[20] A fost însă, împreună cu ministrul de justiție, Pisenti[21], unul dintre rarii reprezentanți de la Salò care au încercat să limiteze ororile războiului civil și nu va avea motive de îngrijorare la Eliberare. Dincolo de el, alegerea se limita, inevitabil, la Farinacci sau la Pavolini. Mussolini, sătul de conflicte, va sfârși prin a-l accepta pe al doilea, care i se părea mai puțin periculos pentru el; va fi sprijinit în această decizie de fiul său, Vittorio, autoproclamat șef al cabinetului politic al Ducelui. Oricum, l-a numit doar cu titlu provizoriu: un provizorat care avea să dureze până la sfârșitul RSI. Alegerea s-a dovedit dezastruoasă. Orice s-ar putea crede despre Farinacci, despre voluptatea lui pentru intrigă, despre proclamațiile lui tunătoare, despre chemările sale la luptă fără milă, acest politician șiret, extremist în formă, calculat în fond, putea suscita adversități înverșunate, dar și relații și complicități în toate mediile.[22] Momentul său fast trecuse, dar el rămânea prea lucid și prea cinic ca să îmbrățișeze cu totul o cauză pierdută. Dacă acest om fără convingeri profunde mai nutrea vreuna, era că războiul civil, spre deosebire de cel din 1919–1922, nu mai avea niciun sens. Deși susținea contrariul, el știa că fascismul „istoric" era terminat și că era vorba de a-i salva rămășițele (și totodată propria piele) în confruntarea dintre germani

---

fost modificat politic pentru marele ecran, ceea ce era inevitabil din cauza preluării unei mărturii de dreapta în viziunea unui realizator de stânga.

[20] S-a evocat uneori o conjurație a trei „medalii de aur" sau a celor 3 „B" (Balisti, Barracu și Borsani, orb din război) care urmărea să-i înlăture pe Pavolini și pe Buffarini Guidi din fruntea partidului. Dacă a existat, nu a dus la nimic.

[21] Li s-ar putea adăuga Piero Parini, *podestà* și prefect de Milano în 1943–1944, care s-a străduit să ajute populația și să frâneze persecuțiile (a adăpostit mai multe familii de evrei în palatul prefecturii). Dar curând nu va mai putea să se opună pretențiilor extremiștilor și germanilor și va trebui să demisioneze.

[22] Fiul său, diplomat de carieră, cu care rupsese oficial toate relațiile (dar poți să știi?), a ales Regatul din Sud.

și Aliați. El a fost aproape singurul lider fascist care nu a avut de suportat vreun atentat al Rezistenței, și am amintit energia cu care se va apăra la Eliberare într-o parodie de „proces popular". Dar vechea ranchiună pe care i-o poartă lui Benito îl elimină definitiv din scenă în momentul care putea reprezenta încoronarea efemeră a ambițiilor sale.

În schimb, florentinul Alessandro Pavolini, născut în 1903, întruchipa cazul clasic al intelectualului în căutarea virilității; un fenomen bine cunoscut atunci la scară europeană. Fiu al unui eminent indianist, specialist în sanscrită și în literaturi nordice, ale cărui texte și traduceri se bucură încă de autoritate, frate mai mic al unui rafinat muzicolog și om de teatru, debutase la douăzeci de ani ca prozator agreabil și nimic mai mult. Un psihanalist ar putea vedea aici o nevoie de compensație-competiție resimțită de „rățușca cea urâtă" — timid, negricios, stângaci, agitat — în sânul unei familii nepolitizate a intelectualității patriciene. Nu putem exclude bănuiala că moartea în 1942 a unui tată prea impunător a contribuit, poate, la a-i alunga ultimele inhibiții. Prietenia intimă cu Ciano l-a propulsat în primele rânduri ale puterii, în ciuda îndoielilor lui Mussolini asupra unui caracter pe care îl socotea, pe bună dreptate, instabil. În ajunul războiului, Pavolini devenise un ministru al culturii destul de liberal. Relația sa cu Doris Duranti, una dintre actrițele cele mai în vogă ale cinematografului epocii, și primii „sâni goi" ai ecranului italian[23], părea că l-a eliberat de complexe. Războiul civil îl va transforma într-un extremist sângeros, într-un Saint-Just al unei cauze pierdute. Va cere executarea lui Ciano, fostul său mentor, va organiza crearea Brigăzilor Negre, va participa personal, cu arma în mână, la lupta împotriva Rezistenței, ordonând arestări și execuții; va fi grav rănit, de altminteri, într-o confruntare cu partizanii. Rănit din nou, când ultima coloană de căpetenii fasciste a fost interceptată la Dongo, va fi târât, pe jumătate inconștient, pe o targă și va fi împușcat laolaltă cu camarazii săi, înainte de a suferi ultragiul din Piazzale Loreto din Milano.[24]

Transformarea războiului intern în război civil are o dată precisă. La 13 noiembrie 1943, când PFR se întrunește la Verona pentru

[23] O vom regăsi în câteva filme de după război, ca *La Minute de vérité*, de Jean Delannoy (1952), alături de Jean Gabin și Michele Morgan. Se zice că fusese gata să îl pălmuiască pe Goebbels, cel prea îndrăzneț.

[24] Nepotul său de frate, Luca, comunist și mulți ani director al cotidianului de partid *L'Unità*, a murit, poate prin sinucidere, în 1986. Nepotul său, scriitorul Lorenzo Pavolini, este autorul unui complex roman de inițiere familială, *Accanto alla tigre* (2010).

a promulga carta constitutivă a RSI, vine vestea asasinării lui Igino Ghisellini, secretarul federal din Ferrara, desemnat personal de Pavolini cu câteva săptămâni înainte. Acest vechi squadrist din Marșul asupra Romei, luptător în Ethiopia și în Spania, nu era un îngeraș nevinovat, nici vorbă: în Croația participase activ la represiunea antititoistă, alături de ustași. Totuși, împrejurările morții sale nu vor fi niciodată lămurite: faptul că un războinic atât de încercat s-a lăsat prins fără să reacționeze — în timp ce se întorcea singur, la ora 21.00, la volanul mașinii sale, pe care a oprit-o de bunăvoie la marginea orașului — ar lăsa loc presupunerii că își cunoștea asasinii, poate niște fasciști disidenți. Oricum ar fi, Pavolini a izbucnit la congres că antifasciștii trebuie să plătească pentru această crimă și a cerut un morman de cadavre. O misiune punitivă a fost trimisă imediat la Ferrara, unde, după patruzeci și opt de ore, va proceda la execuția a unsprezece notabili ai orașului, dintre care mai mulți evrei, aleși din zeci de ostatici.[25] La 18 decembrie, Aldo Resega, „federalul" din Milano, este și el doborât chiar în centrul orașului. Într-un „testament spiritual", el cere să se evite „orice răzbunarea pentru sângele frățesc"; totuși, opt deținuți antifasciști, fără nicio legătură cu asasinarea lui, vor fi împușcați. La 26 ianuarie 1944, Eugenio Facchini, „federalul" din Bologna, va fi lovit cu cinci gloanțe de un comando pe biciclete. Încă o dată, opt antifasciști vor fi executați a doua zi. Spirala violenței fratricide nu se va mai opri.

În principiu, armata germană ar fi trebuit să rămână în afara înfruntărilor italo-italiene și să se concentreze pe apărarea Liniei Gustav care tăia țara în două, pe aliniamentul Lazio–Abruzzi. În august 1944, după capturarea Romei de către Aliați, ea va deveni Linia Gotică sau Linia Verde, pe un front fortificat de mai bine de 300 de kilometri de-a lungul Apeninilor.

Kesselring, devenit proconsul, dar mereu diplomat, vrea să se concentreze pe aspectele militare, fără să se amestece prea mult în afacerile interne ale țării divizate. Este un fel de extindere „morală" a acordului încheiat cu Caviglia. Îi invită bucuros pe Graziani și pe miniștrii din Salò la cinele

[25] Giorgio Bassani a lăsat o cronică magistrală a acestei întâmplări în nuvela sa *O noapte din 1943*, care va inspira, pe baza unui scenariu de același autor și de Pasolini, filmul lui Florestano Vancini *Lunga notte del 1943*. Reconstituirea cea mai completă îi revine istoricului-partizan Carlo Zaghi, care a fost arestat atunci și figura printre ostatici (*Terrore a Ferrara*, Bologna, Resistance, 1992). Cercetarea sa foarte meticuloasă nu șterge toate îndoielile asupra celor răspunzători de asasinarea lui Ghisellini.

lui frugale[26] și îi concediază la ora 22.00 fix cu un aer malițios: „Mă scuzați, domnilor, mă duc la culcare. Mâine merg la război". În spatele manierelor civilizate ale principalului său reprezentant, Reichul anexează *de facto* două mari provincii: „zona de operațiuni a litoralului adriatic" (mergând de la Trieste și Fiume până la Ljubljana, în Slovenia) și „zona de operațiuni a Prealpilor" (Trento, Bolzano și tot Tirolul meridional), încredințate unor *Gauleiter*-i de origine austriacă, aleși după brutalitatea și ura lor față de italieni, ca și față de slavi.[27] Aici, persecuția antisemită va fi deosebit de crudă. La intrarea în Trieste va apărea singurul lagăr de exterminare din toată Europa Occidentală — echipat cu un cuptor-crematoriu — conceput de naziști: la Risiera di San Sabba[28]. Kesselring, care vede cum se prăbușește planul său de pacificare, își aruncă masca de „Albert zâmbărețul". Instigă populația la radio, în presă și în proclamații afișate peste tot împotriva războiului de partizani și a riscurilor de represalii.[29] Mareșalul trebuie să facă totul ca să i se uite renumele de italofil, acum prea puțin apreciat la Berlin. Mărturisește apropiaților săi: „Prea mult i-am iubit pe italieni. Acum îi urăsc"[30].

În schimb, SS și Gestapo vor să pună urgent în practică lugubrele lor procedee contra grupurilor de *Banditen*, sau partizani. Masacrul de la Boves, aproape de Cuneo, în Piemont, la 19 septembrie 1943, arată limpede care va fi atitudinea noilor stăpâni. Trupele SS ale *Sturmbannführer*-ului Joachim Peiper, viitorul „măcelar din Malmédy"[31] în Ardeni, incendiază satul și împușcă treizeci și două de persoane — inclusiv pe primarul și pe preotul care se predaseră ca ostatici —, în semn de represalii pentru

[26] Petrecărețul Goering stabilise un clasament al celor mai bune prânzuri ale generalilor germani, mergând de la 10 la 0: „Și apoi, există și mai puțin de 0: există Kesselring".

[27] Este vorba de Friedrich Rainer (spânzurat în Iugoslavia în 1947), respectiv de Peter Hofer, decedat înainte de a răspunde pentru crimele sale.

[28] La Risiera di San Sabba a fost conceput de generalul SS Odilo Globocnik (sinucis în detenție în 1945), un sloven de obârșie germană, care se „ilustrase" în Polonia. Acolo au pierit, printre mii de alte victime, cei doi nepoți surdo-muți ai scriitorului Italo Svevo.

[29] Aceste documente au stat la baza învinuirii mareșalului în procesul pentru crime de război care i s-a intentat în 1947, pe care l-am amintit. Militarii englezi au dat mărturie că acțiunea sa curat militară pe frontul italian, mai ales retragerea după ravagiile din bătălia de la Cassino (ianuarie–mai 1944), efectuată cu un minimum de pierderi și de distrugeri, a fost foarte profesională și „umanitară". Comandantul militar al Rezistenței, generalul Raffaele Cadorna, nu va ezita să prefațeze ediția italiană a memoriilor lui Kesselring în 1953. Dar nu e mai puțin adevărat că răspunderile mareșalului de a fi acoperit cu autoritatea sa cele mai mari abuzuri asupra celor din Rezistență și a civililor sunt foarte grele.

[30] Cf. memoriile diplomatului E.F. Moelhausen, *La carta perdente (25 luglio 1943–2 maggio 1945)*, Roma, Edizioni Sestante, 1948, p. 235.

[31] Acest personaj sinistru va deceda în 1976 în împrejurări misterioase, poate ca urmare a unui atentat al veteranilor din Rezistența franceză. „Afacerea Peiper" a făcut atunci multă vâlvă.

moartea, poate accidentală, a doi soldați germani. Un alt masacru, și mai îngrozitor, va avea loc în această comună martir la sfârșitul lui 1943.

Prima republică partizană a fost constituită la Montefiorino, între Modena și Reggio Emilia, de la 17 iunie la 1 august 1944, dată la care germanii o vor invada și vor deporta populația pentru vina de a-i fi susținut pe luptătorii din Rezistență. După două luni, trei comune din Monte Sole învecinate cu Marzabotto, „Oradourul italian", un orășel pe drumul către Bologna — unde s-au refugiat ultimii apărători de la Montefiorino —, vor avea tristul privilegiu de a deveni gazda celui mai hidos carnagiu săvârșit în Europa Occidentală de trupele SS și Gestapo, ajutate de informatori și de ghizi fasciști, îmbrăcați uneori în uniforme germane. Au fost cruțate numai vitele, pentru aprovizionarea trupelor. Șase zile de-a rândul vor fi aruncați în flăcări peste 1 800 de bărbați, femei, copii și sugari[32], din care mulți vor rămâne pentru totdeauna necunoscuți. Numai câțiva au avut norocul să fie uciși de gloanțe.

Fostul aliat, care n-a fost niciodată popular, este de acum înainte detestat de populație. Naziștii, în ciuda unor plecăciuni formale impuse de Hitler la adresa Ducelui, se comportă la fel ca în toate țările ocupate. Se arată cu atât mai nemiloși cu cât se consideră „trădați", deși au făcut totul pentru a provoca repulsia și oroarea în jurul lor. Este de acum limpede că RSI nu reprezintă niciun „scut" efectiv și dovedește că nu poate garanta singurul rezultat care i-ar putea justifica existența. Practica torturii devine curentă.[33] În replică, Rezistența câștigă teren pretutindeni. Ea își va cunoaște martirii ei, ca în toată Europa ocupată: juristul Duccio Galimberti, foarte promițătorul scriitor de douăzeci și patru de ani Giaime Pintor, mort pe când traversa liniile inamice, carabinierul Salvo D'Acquisto, generalul Simone Simoni, alți doi generali și colonelul

[32] Cercetări mai recente arată că această cifră ar cuprinde și pierderile civile din lunile anterioare. Dar tot îngrozitoare rămâne. Numai în comuna Marzabotto au fost mai mult de opt sute de victime.

[33] Tatăl meu mi-a spus mereu că instrucțiunile Rezistenței se bazau pe principiul (just) că nimeni, în afară de rare excepții, nu rezistă omenește la tortură, mai ales dacă un membru al familiei este violat sau mutilat sub ochii săi (practică obișnuită pe atunci). Totul era, așadar, să nu știi decât strict minimum necesar și să taci, în caz de arestare, maximum douăzeci și patru de ore. Așa a fost mama la începutul întâlnirii lor: ștafeta... inconștientă a logodnicului său, căruia îi ignora activitatea clandestină. Invers, dacă vreun membru al rețelei voia „să știe prea multe", devenea suspect de a fi informator al fasciștilor sau germanilor și era supus imediat unui control strict. În memoriile sale, tata citează (vezi epilogul) cazul unuia dintre acești agenți dubli care punea prea multe întrebări, pe care el l-a bănuit cel dintâi. Dovezile strânse fiind neîndoielnice, agentul dublu a fost executat. Tata mi-a mărturisit că și după patruzeci de ani încă îi apărea chipul acestuia în coșmaruri.

Giuseppe Montezemolo, torturați și executați la Fosele Ardeatine[34], diplomatul Filippo de Grenet, avocatul Mario Jacchia, dintr-o ilustră familie evreiască din Bologna care se distinsese în toate războaiele italiene de la *Risorgimento* încoace, și alte sute și sute, din toate mediile sociale și de toate vârstele, până la adolescenți de paisprezece sau cincisprezece ani.[35] Și femei, multe femei: țărănci, muncitoare, studente, burgheze, aristocrate, Iris, Gabriella, Irma, Rita, Maria Assunta și surorile lor, asupra cărora s-a încrâncenat bestialitatea masculului și care nu au trădat niciodată. „Erau chipul Italiei", alături de tot ce a dat mai bun poporul nostru în cei 3 000 ani ai istoriei sale. Panteonul din Roma nu este îndeajuns de încăpător pentru a le cuprinde rămășițele.

De câțiva ani încoace se poartă cu înverșunare o dezbatere complexă, adesea mai mult pasională decât științifică, privind noțiunea de „zonă de umbră", astfel spus oportunismul unei părți a populației (și a elitelor[36]), care nu s-a alăturat atunci nici Republicii Sociale, nici Rezistenței.[37] Ar trebui să aprofundăm analiza ținând seama de locuri, de contexte, de motivații, de perioade. În general, găsim această „zonă de umbră" în toate cazurile echivalente, începând cu războiul din Spania și ocupația din Franța. În momente tulburi, cum există și astăzi la frontierele Europei, când civilii devin prea adesea victime ale bombardamentelor, masacrelor, raziilor, perchezițiilor, proverbul antic *primum vivere deinde philosophari* („mai întâi să trăiești, după aceea să filosofezi") e mai important decât

[34] Neputința lui Kesselring de a-i salva pe acești ofițeri superiori pe care îi cunoștea și îi stima (Montezemolo servise ca interpret între Caviglia și el), în fața autorității Gestapo dovedește raportul de forțe real dintre ocupanții germani în Italia.

[35] Nu voi cita decât un document aproape insuportabil: povestea lui L. Bolis, *Mon grain de sable*, Lyon, La Fosse aux ours, 1999. Arestat și torturat de fasciști, hotărât să nu vorbească în ruptul capului, își va tăia venele gâtului cu o lamă care-i cade din mână. Atunci, pe jumătate inconștient, își lărgește rana cu degetele, dar este salvat la timp. L-am întâlnit pe acest prieten al tatei: coardele vocale i-au putut fi reconstituite, dar vorbea cu mare greutate.

[36] Astfel, Dino Buzzati, autorul cunoscut internațional al romanului *Deșertul tătarilor*, a rămas la biroul lui de la *Corriere della Sera*, devenit principalul organ al RSI, având mare grijă să nu semneze nimic compromițător. Cf. excelentul memoriu al lui E. Mattiato, „Le cas de Dino Buzzati et du *Corriere della Sera*", Université de Paris-Ouest Nanterre, 2000. Experiența unui alt mare scriitor, Pavese, e mult mai sfâșietoare: alesese Rezistența, dar nu a găsit forța să se angajeze activ. Cred că asta a fost una dintre cauzele crizei ce îl va duce la sinucidere în 1950, în momentul de vârf al unui succes literar care nu îi mai putea învinge demonii interiori.

[37] De Felice a susținut această teză în capitolul II din *Mussolini l'alleato*, tom II, *La Guerra civile 1943–1945*, ultimul volum neterminat al biografiei dictatorului, care se oprește la primăvara anului 1944. A reluat-o într-o carte de convorbiri, apărută în ajunul morții sale, *Les Rouges et les Noirs: Mussolini, la république de Salò et la Resistance*, traducere în limba franceză, Geneva, Georg, 1999, care suferă de o tratare prea rapidă a subiectului.

orice altceva. Această constatare nu diminuează cu nimic angajamentul minorităților care au alcătuit Rezistența, în Italia, în Franța sau în alte părți.[38] În orice caz, s-a făcut repede vid în jurul statului, partidului și mai ales al milițiilor RSI, adesea mai detestate decât germanii, în timp ce, în toate straturile sociale, creștea solidaritatea cu mișcarea partizană. Poziția Bisericii într-o țară catolică este în sine revelatoare. Or, dacă atitudinea episcopatului a fost uneori oscilantă, cea a clerului de jos, inclusiv a surorilor de caritate, s-a dovedit în genere admirabilă, animată de un profund sentiment evanghelic și patriotic.[39] Stau mărturie un număr impresionant de victime ecleziastice, adeseori sub formă de ostatici voluntari.[40] Dar au existat și cazuri de predicatori iluminați și de preoți ai bandelor negre, uneori sadici și drogați, câțiva dintre ei executați la Eliberare. Cel mai cunoscut este un personaj de un cu totul alt nivel, Don Tullio Calcagno, un preot din Cremona apropiat de Farinacci, fondator al săptămânalului *Crociata italica*. Orator charismatic, care umplea sălile cu entuziaști și curioși, va fi excomunicat (ceea ce se evitase cu prudență când era popular) și împușcat la Milano, la 29 aprilie 1945; a murit în genunchi, îmbrăcat în sutană, făcându-și semnul crucii[41], alături de orbul de război Carlo Borsani, care salvase evrei și membri ai Rezistenței. Trupurile le-au fost încărcate într-o căruță de gunoi.

Prăpastia care s-a căscat astfel între populație și instituțiile artificiale ale unui stat născut mort condamna de fapt RSI și pretinsa ei originalitate.

---

[38] Pavone însuși a definit rezistența italiană, „la propriu", ca fiind „acțiunea politică și militară a unei minorități semnificative" (*cospicua minoranza)*, încă din prefața la prima ediție (1991) a volumului *Una guerra civile*, p. XIX. A fost aproape la fel în toate țările europene ocupate, cel puțin la început. Vezi excelenta lucrare a lui O. Wieviorka, *Histoire de la Résistance, 1940–1945*, Paris, Perrin, col. „Tempus", 2013.

[39] Pavone, *Una guerra civile*, pp. 281–303, ne oferă o descriere foarte nuanțată în acest sens. Totuși, ideea că Democrația Creștină de după război ar fi fost un partid neoconservator și proamerican (idee care circulă încă la unii sociologi francezi) este falsă în privința bazei sale de aderenți proveniți din Rezistența „albă", de un curaj și de un devotament remarcabile, inclusiv clericii. L-am cunoscut pe unul dintre ei, dintr-o parohie a satului meu de lângă Modena. Fasciștii (nu germanii) îi arseseră testiculele cu țigara („oricum nu-ți trebuie"). La Eliberare, a pledat în favoarea vinovaților. Misterul credinței.

[40] Scriitorul Giovanni Guareschi, prizonier de război în Germania, nu a aderat la Salò, dar a devenit după război una dintre vocile cele mai cunoscute ale dreptei postfasciste. De la el avem o versiune voit edulcorată și umoristică, dar foarte precisă, a evenimentelor din 1943–1950, în seria cunoscută în lumea întreagă a romanelor și filmelor *Don Camillo*. Protagonistul este un fost preot militar din Primul Război Mondial, care le aduce cuvântul lui Hristos tuturor nevoiașilor, fără deosebire de orientare politică sau de credință religioasă. De unde respectul și autoritatea câștigate de el pe lângă noul primar comunist Peppone și tovarășii acestuia.

[41] Despre Calgano, vezi Bartoldi, *Salò*, pp. 292–305. Până azi nu există nicio biografie a acestui personaj; păcat!

În timp ce moderați asemenea filosofului Gentile, care-și va plăti crezul cu viața[42], se cramponau de iluzia unei imposibile concordii naționale, singurul apel ideologic emanat din tabăra „republicanilor" s-a mărginit la invocarea — de un romantism nihilist — a unei *bella morte.*[43] Nimic nu era mai departe de temperamentul italienilor, nimic nu corespundea mai puțin dorinței unui popor stors de sânge, dornic să înceapă din nou să trăiască. Cântecul își are și el locul lui în răsturnările și în cataclismele istoriei; cel care va deveni imnul (neoficial) al RSI[44] traduce perfect această stare de spirit:

Femeile nu ne mai iubesc
Fiindcă purtăm cămașa neagră.
Ele spun că meritățm lanțuri
Și suntem făcuți pentru ocnă.
Dragostea cu fasciștii nu mai e dorită.[45]

Nu ne-am propus să povestim aici istoria războiului civil — ea începe să se facă în Franța[46] —, ci să analizăm decăderea lui Mussolini în ultima lui ipostază politică și umană, când toate contradicțiile firii sale vor ieși la suprafață ca să-l tragă la fund. Miza morală în virtutea căreia a

[42] Asasinarea, la 15 aprilie 1944, a acestui mare spirit, care aderase la RSI din onoare, dar nu înceta să predice împăcarea între italieni, a fost pusă la cale în nucleul discipolilor săi de la Școala Normală Superioară din Pisa — deveniți antifasciști —, pe care îi iubea ca pe propriii fii. Gentile, fără escorta pe care o refuza, a fost doborât în fața grilajului locuinței sale. Astăzi cunoaștem toate circumstanțele atentatului, inclusiv strigătul presupusului ucigaș: „Nu omor omul, ci ideile sale!" Eventualitatea ca gestul să fi fost săvârșit de niște fasciști disidenți este foarte puțin verosimilă. De altfel, execuția a fost imediat salutată de PCI clandestin și Togliatti însuși pronunță niște cuvinte de o vulgaritate veninoasă, rare la acest conducător experimentat. Dar trebuia dărâmată statuia unui personaj încă prea respectat de tinerii intelectuali de toate tendințele. După decenii de uitare, un timbru poștal (foarte contestat) îi va fi consacrat de republică în 1994, pentru a cincizecea comemorare a dispariției sale. Astăzi, abundenta sa operă filosofică și filologică, mai ales cea de dinainte de 1922, este redescoperită, și o merită din plin.

[43] O mărturie importantă este cea a lui C. Mozzantini, *A cercar la bella morte*, Milano, Mondadori, 1986. Autorul insistă asupra adeziunii sale „virginale" (avea 17 ani) și a camarazilor săi, în opoziție cu revoltătorul sexualism funebru al lui Pasolini din *Salò*.

[44] Autorul textului, Mario Castellacci, un recrut de 19 ani din Garda Națională Republicană, va deveni după război un textier cunoscut, căruia i se datorează mai multe „șlagăre" din muzica ușoară italiană. Ca Rimanelli și Mazzantini, el nu își va renega niciodată convingerile, regretând totodată public ororile războiului civil. Este încă o dovadă că, și pentru cei care au pierdut, fascismul istoric era terminat pentru totdeauna.

[45] Detaliu pentru cinefilii avizați: în frumosul film *Conformistul* (1970), pe care Bertolucci l-a consacrat uciderii fraților Rosselli, ucigașul fascist intonează acest cuplet: dar asasinatul a avut loc în 1937, iar cântecul este din 1944.

[46] O tentativă apreciabilă este cea a lui M. Aycard și P. Vallaud, *Salò, l'agonie du fascisme*, Paris, Fayard, 2018.

sperat să creeze o alternativă națională la Regatul din Sud — dacă a crezut într-adevăr în ea, și ne putem îndoi — a dispărut lamentabil încă din primele săptămâni din octombrie–noiembrie 1943. Evoluția conflictului îi este și ea nefavorabilă. În teorie, Republica Socială ar fi putut juca un rol de tampon în ipoteza unei ofensive aliate fulgerătoare înspre nordul peninsulei. Un război „curat" împotriva invadatorului ar fi fost preferabil unui război civil care a degenerat curând în răzmeriță, cu sprijinul unor bande interpuse de mercenari germani. Or, așa cum am spus, frontul italian devenise secundar. După rezultatul incert al unei alte debarcări la Anzio și Nettuno, în ianuarie 1944, stăvilite imediat de trupele lui Kesselring, Aliații vor aștepta primăvara următoare pentru a lansa o nouă ofensivă și a deschide calea pentru eliberarea Romei, la 4 iunie. Ziarele din RSI titrează: „Negrii la Coliseu!", dar asta nu mai emoționează pe nimeni.[47] Două luni mai târziu, va fi intrarea în Florența, la 11 august 1944.[48] Apoi, frontul se va împotmoli din nou aproape opt luni. Efortul strategic al anglo-americanilor s-a concentrat mai întâi pe pregătirea „adevăratei" debarcări, cea din Normandia, apoi pe eliberarea Franței, a Belgiei și a Olandei, pentru a urca înspre inima Reichului. Germanii se opun într-o primă etapă la reconstituirea unei armate profesioniste a Republicii Sociale. Se vor mărgini să permită câteva zboruri aeriene de recunoaștere și dezvoltarea unor unități sigure, precum parașutiștii „Nembo"[49] împotriva Aliaților la Nettuno, și X Mas a prințului Borghese împotriva *korpus*-urilor lui Tito la frontiera orientală.[50] Aliații autorizasera și ei formarea de unități „cobeligerante" din Regatul din Sud, liniștiți de faptul că mareșalul Messe, socotit de ei pe drept cuvânt cel mai bun și mai judicios comandant italian, îl înlocuise în sfârșit pe opacul Ambrosio ca șef de stat major. Aceste trupe au luptat cu vitejie contra germanilor. Din fericire, nu au fost înfruntări între formațiuni italiene din Nord și din Sud. Măcar atât...

---

[47] Cf. B. Sampanato, *Contromemoriale,* II, *L'ultimo Mussolini,* Roma, Edizioni di Illustrato, 1950, p. 195 și urm.

[48] Incendierea Florenței, decretată de Hitler — orașul fusese altădată obiectul poftelor sale de pictor ratat —, a fost evitată mai ales prin intervenția unui „german bun", consulul Gerhard Wolf (a nu se confunda cu generalul SS aproape omonim), care se ilustrate în salvarea de evrei și de persecutați. Va fi numit cetățean de onoare al Florenței în 1955.

[49] Unitate reconstituită după sacrificarea „Fulgor" la El-Alamein, „Nembo" se va împărți între Nord și Sud.

[50] Aviația fascistă republicană va refuza să se dezonoreze bombardându-i pe cei din Rezistență, în vreme ce folosirea formațiunii X Mas în represiunea împotriva partizanilor îi va păta renumele de bravură pe care și-l meritase pe toată durata conflictului. Este motivul pentru care aproape toți piloții RSI vor fi încorporați în aviația Italiei democratice, după război.

Eforturile lui Graziani vor da rezultate în 1944, când frontul se retrasează și Wehrmachtul are nevoie de toți soldații valizi pentru crearea, în Germania, a patru divizii de voluntari, recrutați dintre prizonierii de război. Ele nu vor fi folosite în lupta contra partizanilor[51] și le vor pricinui pierderi reale Aliaților, care le vor acorda la sfârșitul conflictului statutul de formațiuni combatante, cu excepția unor cazuri punctuale de justiție sumară. Pagina cea mai cunoscută este Operațiunea Wintergewitter, sau campania de Crăciun 1944, în regiunea muntoasă Garfagnana din Toscana — mica „Bătălie a Ardenilor" italiană. Contraatacul a două divizii ale RSI și a unei divizii germane, sub comanda generalului Mario Carloni, un excelent ofițer care obținuse în Rusia crucea germană în aur și diamante, a forțat, după trei zile de lupte aprige, Divizia 92 Pușcași Marini „Buffalo" să se retragă în așteptarea unor întăriri. Au fost pierderi grele de ambele părți. În total, forțele armate regulate ale Republicii au sfârșit prin a pierde, după toate calculele, între 200 000 și 250 000 de oameni — cu un procent de dezertări și de cazuri de nesupunere de circa douăzeci și cinci la sută[52] —, cărora trebuie să le adăugăm circa 120 000 de oameni din milițiile paralele. Cifrele nu sunt deloc neglijabile.

Mussolini, deși bucuros de această mobilizare, nu a exercitat nicio influență reală în concretizarea ei. Va fi cel dintâi surprins când, în iulie 1944, înainte de a-l întâlni pe Hitler la Klesshein, va fi ovaționat de Divizia „San Marco", una dintre cele patru formațiuni reconstituite în Germania, și purtat în triumf de niște soldați care voiau să se întoarcă acasă, ca să se bată... sau să dezerteze. Cu toate acestea, după câteva zile, ziarul oficial al RSI va publica un decret semnat de Duce, care le acorda „bandelor înarmate" un răgaz de o lună să se predea: o dispoziție care îi va împinge pe și mai mulți tineri să ia drumul munților. Mussolini cel din 1919–1922 fluturase amenințarea cu războiul civil pentru a prelua legal frâiele puterii. Acum era invers: războiul civil năvălea pe domeniul său propriu și îi răpea orice urmă de legitimitate.

[51] Pavone citează totuși cazuri de represalii ale Diviziei „Monterosa", ca urmare a atentatelor pe care le suferise.

[52] Practic nu au existat dezertări printre auxiliarele feminine ale RSI.

9

Il podestà din Gargnano în agonie

Să fie vorba de un război între fasciști și italieni, așa cum s-a pretins multă vreme? Sau, aproape metafizic, de o confruntare între *uomini e no,* „oameni și neoameni"[1], titlul unui roman de Elio Vittorini despre Rezistența din Milano, apărut la Eliberare?[2] La o dezbatere televizată din anii 1970, un conducător integru ca fostul secretar general al PCI Enrico Berlinguer i-a replicat unui jurnalist neofascist: „Refuz să vorbesc cu oameni ca dumneavoastră, care se ascundeau în spatele mitralierelor SS". Aceasta era, pe atunci, interpretarea oficială a stângii, practică și reconfortantă.[3] Ea reducea paranteza de la Salò la o anomalie produsă de o bandă de fanatici care țineau sub jugul violenței și terorii un vast teritoriu recalcitrant, întocmai ca „deșănțații" colaborationismului extrem din

[1] *Les Hommes et les autres*, ultima ediție, Paris, Gallimard, col. „L'Imaginaire", 2007 [*Uomini e no*, Milano, Bompiani, 1945 – n.tr]. Este o carte scrisă în grabă, în timp ce, sub regimul fascist, Vittorini reușise să publice una dintre cărțile cele mai reprezentative ale generației sale, *Conversation en Sicile* (1941), ultima ediție, Paris, Gallimard, 1990.

[2] Această dezumanizare a adversarului (care, desigur, corespundea cu cea a naziștilor și fasciștilor) va rămâne obișnuită imediat după război. O regăsim încă, în 1954, într-un text celebru al președintelui republicii, Luigi Einaudi (economist vestit și tată al editorului), cu privire la masacrele comise în 1943–1945 de „dușmanii oamenilor".

[3] Această viziune s-a modificat oarecum în anii 1990, după acceptarea prudentă de către stânga a noțiunii de război civil. Astfel, președintele Camerei, comunistul LucianoViolante, va afirma în discursul său de învestitură, în mai 1996: „Trebuie să încercăm să înțelegem motivele care i-au împins pe mii de tineri, și mai ales de tinere fete [subliniere semnificativă, n. noastră], când totul era pierdut, să aleagă Salò și nu drepturile și libertatea". Asistăm astăzi la o nouă înăsprire ideologică față de creșterea tendințelor suveraniste, fenomen ce nu are nimic de a face cu fascismul „istoric" — asta nu înseamnă că îi subestimăm pericolele.

Franța. Pe atunci, „arcul constituțional", așa numit în Parlament, îi excludea practic pe neofasciști din viața politică și morală a națiunii. Totuși, MSI, reconstituit legal în 1946, obținuse la fiecare consultare politică un număr deloc neglijabil de sufragii și dispunea — caz unic într-o democrație occidentală — de un număr, și el deloc neglijabil, de senatori, deputați, primari și consilieri regionali, provinciali și municipali, aleși cu regularitate. În repetate rânduri, MSI fusese curtată în secret, pentru a-și oferi voturile cu prilejul unor momente electorale importante, cum au fost cele de alegere a președintelui republicii în anii 1970.

Limitele aceste abordări au fost înțelese imediat după război, în primul rând de „iezuitul stalinist" Palmiro Togliatti.[4] El își propusese, cu o luciditate strategică și cu un cinism necunoscute de alte partide ale Rezistenței, dublul obiectiv de a recupera elitele care se rătăciseră la Salò și de a relua în folosul său socializarea maselor inițiată de regimul fascist. Nu este așadar o întâmplare, ci o consecință logică a acestei viziuni, faptul că avocații împăcării naționale au fost adesea lichidați — Gentile, Arpinati, orbul de război Carlo Borsani și alți câțiva —, în timp ce epurarea a fost deseori mult mai nuanțată în cazul unor indivizi mai compromiși, dar „convertiți" în chip util. Pe frontul opus, personaje care au jucat un rol esențial în rândurile Rezistenței și au negociat pentru a evita distrugerea infrastructurilor industriale în momentul plecării germanilor[5], ca bancherul Alfredo Pizzorni și antreprenorul Luigi Parrilli, au fost repede înlăturați după 1945, pentru că nu mai erau utili.[6] S-a întâmplat oarecum la fel cu șeful politic și moral al Rezistenței, Ferruccio Parri, un ofițer decorat în Primul Război Mondial și un antifascist intransigent din prima clipă, care va deveni primul președinte al Consiliului Italiei eliberate și reunificate. Dar micuța sa formațiune idealistă și proeuropeană, Partidul de Acțiune, nu va supraviețui reîntoarcerii politicii politicianiste după război.[7] Iar Parri, înălțat pe un soclu, în pofida rigorii și sobrietății caracterului său, va fi aplaudat în toate adunările „rezistențialiste", fără să mai joace niciun rol politic efectiv. Lussu, pe care l-am amintit în mai multe rânduri, va fi un alt caz de vechi antifascist marginalizat în

[4] Strălucita definiție a scriitorului și jurnalistului Enzo Bettiza a făcut furori.

[5] Este de ajuns să ne gândim că a fost minat portul Genovei, cel mai important din Italia de Nord. S-a întâmplat la fel și cu alte instalații sensibile.

[6] Despre activitatea lui Pizzorni, Parrilli și a altor „miniștri de finanțe ai Rezistenței" cf. *in extenso* Di Nolfo–Serra, *La gabbia infranta*, partea a doua.

[7] Cf. antologia recentă a discursurilor și intervențiilor lui Parri, *Come farla finita con il fascismo*, Bari, Laterza, 2019.

„toamna Rezistenței". Alți doi opozanți, de o bravură excepțională, decorați cu aur ai Rezistenței, contele piemontez Edgardo, „Eddy", Sogno Rata del Vallino, campion de poker, șef al brigăzii monarhiste „Franchi"[8], și republicanul toscan Randolfo Pacciardi (patru decorații de luptă sub tirul inamic în Primul Război Mondial) — odinioară unul dintre animatorii Brigăzilor Internaționale din Spania, strateg al debandadei fasciste de la Guadalajara și viitor vicepreședinte al Consiliului și ministru al apărării la Eliberare[9] —, au cunoscut o soartă și mai rea. Ei vor fi urmăriți (apoi exonerați) de judecători zeloși în anii 1970, sub acuzația fantezistă că vor să instaureze în Italia un regim prezidențial gaullist.[10] Reputația acestor doi patrioți curați ca lacrima va fi împroșcată cu noroi timp de mulți ani și vor fi împiedicați să mai aibă politic vreo influență, ceea ce, fără îndoială, era scopul întregii operațiuni.[11]

Controversa istorică asupra moralității și eficacității Rezistenței este prea complexă pentru a fi explorată aici; ea se întâlnește de altminteri cu o dezbatere care a implicat toate țările europene de sub cizma nazistă și care privește rolul efectiv al „armatei din umbră".[12] Din partea neofascistă — și în general revizionistă — s-a insistat, până de curând, asupra „crimelor" Rezistenței.[13] Elogiul pe care l-au făcut — și continuă să-l facă — politicieni inculți sau de rea-credință „aspectelor bune" ale fascismului și lui Mussolini a dăunat până la urmă dezbaterii. Or, realitatea e relativ

[8] Într-una dintre acțiunile sale spectaculoase (omul adora panașul), va ajunge, deghizat în ofițer german, să-l elibereze pe Parri arestat de SS și deținut într-un hotel din Milano. L-am cunoscut pe acest prieten al tatălui meu în anii 1980: te făcea să te gândești la Chaban-Delmas, inclusiv... vocea stridentă.

[9] După unii istorici ai filmului, Pacciardi ar fi inspirat personajul întruchipat de Humphrey Bogart în filmul *Casablanca* (în exil în California, a colaborat în orice caz la scenariul filmului).

[10] Suspiciunea persistentă față de de Gaulle al celei de a Cincea Republici într-o mare parte a stângii italiene a jucat și ea un rol aici.

[11] Trebuie spus că, spre deosebire de Lussu, scriitor remarcabil și polemist mușcător (alături de *La Marche sur Rome... et autres lieux*, să amintim povestirea sa despre Primul Război Mondial, *Les Hommes contre*, Paris, Denoel, 2005), Logno și Pacciardi au fost publiciști prolifici, dar destul de șterși. Puneau suflet în tot ce făceau. Cu toate contestările, și unul și altul au avut, totuși, dreptul la funeralii naționale (foarte contestate) la moartea lor.

[12] Este motivul pentru care tatăl meu, și nu a fost singurul, i-a „preferat" în mod inconștient Rezistenței războiul din Africa. Acesta din urmă era un război „curat", în uniformă, de partea perdanților — și merita să fie pierdut —, dar fără o veritabilă problemă de conștiință. Rezistența era mai nobilă în scopuri, dar deturnată prin mijloacele folosite și sfâșietoare în manifestările ei fratricide.

[13] Publiciști neofasciști meticuloși — ca Giorgio Pisanò, fugit din RSI — adunaseră încă din anii 1950 o documentație importantă, dar parțială despre aceste fapte, minimizând crimele *contra* Rezistenței. O altă cotitură va avea loc la începutul anilor 2000, când un jurnalist de stânga foarte cunoscut, Giampaolo Pansa, va publica o serie de romane-cronică despre războiul civil „văzut din punctul de vedere al învinșilor", care au cunoscut un răsunet considerabil și au provocat polemici înverșunate. S-a dovedit repede că scopurile comerciale ale afacerii depășeau rigoarea reconstituirii.

simplă. Formațiunile politice și militare ale Rezistenței, deși puternic divizate în privința modelului de societate pe care-l promovau, aveau un scop comun. Era vorba de a doborî ultima întruchipare a fascismului și de a reconstitui unitatea națională, cu o netă (dar nu univocă) înclinație spre opțiunea republicană după război, fiindcă dezertarea regelui rupsese contractul dintre dinastie și popor. În schimb, RSI nu mai avea niciun scop valabil de urmărit. Chiar eventualitatea unei victorii germane — datorate faimoaselor „arme secrete", ultimele speranțe ale lui Mussolini — ar fi dus la o totală subordonare a statului-marionetă, sau mai degrabă fantomă, față de Reich. Fiindcă toată aventura de la Salò a fost alterată de faptul că existența îi era superfluă. Dacă se punea problema salvării identității naționale și a păstrării unei aparențe de interes comun sub călcâiul dușman, acest obiectiv ar fi fost asigurat mai bine de guvernarea ideologică neutră a unui militar sau a unui tehnocrat: în această privință trebuie să mărturisim că, teoretic, Kesselring avea dreptate.[14] Germanii au fost iritați de pretențiile ideologice ale unui regim agonizant ce ar fi trebuit pur și simplu să se plece în fața ordinelor lor și să tacă. Cei mai lucizi dintre ei dezaprobau înmulțirea milițiilor negre, care întărea cauza Rezistenței și îi obliga să mențină în Italia trupe de care ar fi fost nevoie în altă parte, mai ales după debarcarea din Normandia și ofensiva sovietică masivă din vara lui 1944.[15] Regimul supraviețuia pe baza unor impulsuri incoerente — ura, răzbunarea, interesul, spaima, sau, dacă vreți, pentru unii dintre ei, onoarea — care nu mai corespundeau unei strategii politice propriu-zise. Era o funebră luptă fratricidă care-și reclama zilnic tributul de victime, în cea mai mare parte nevinovate. Conducătorii înșiși ar fi fost incapabili să explice viziunea lor de viitor. Ar fi putut măcar să își repete un vers proverbial al lui Francesco Berni, mare poet din Renașterea timpurie, „Mergea luptând și era mort". Retrospectiv, chiar dacă acest gen de comparație se dovedește mereu riscant, am putea afirma că a

[14] Realitatea a dovedit, totuși, că nu avea dreptate, fiindcă singurul care și-ar fi putut asuma acest rol, mareșalul Caviglia, a refuzat, după cum am văzut, rolul de Pétain italian. Omul de la Vittorio Veneto nu putea deveni, ca omul de la Verdun, garantul colaborării. În orice caz, întoarcerea lui Mussolini, dorită de Hitler, făcea alegerea imposibilă.

[15] La Milano, în lunile teribile ale războiului civil, bunica mea maternă, femeie de o generozitate și de o echitate ieșite din comun, primea la masă pe toată lumea, mulțumită modestelor provizii care îi mai veneau de la țară, de la Vicenza. Nu punea niciodată întrebări. Oaspeții, printre care mulți persecutați, mâncau în tăcere și dispăreau când terminau masa. Uneori veneau soldați germani, care păreau foarte bătrâni și foarte obosiți, și cei mai mulți se întorceau de pe frontul rusesc. Ea le spunea fiicelor ei: „Dacă vă molestează vreun milițian, spuneți-i unui soldat german cu păr alb. Sigur e tată de familie". Detaliu care mă privește: la această masă s-au cunoscut tatăl meu (în Rezistență) și mama.

existat un nihilism Salò comparabil cu nihilismul terorismului de dreapta și de stânga al „anilor de plumb". Conform unui vechi aforism: dacă istoria merge împotriva viziunii mele despre lume, istoria se înșală.[16]

Mussolini a fost principalul responsabil al acestui echivoc sângeros. Nu avea nimic dintr-un nihilist și, cel puțin într-o primă fază, spera încă să se salveze. Temnicerii săi nu îi îngăduiseră să revadă Roma, nici măcar pentru o zi sau două.[17] Chiar și Rocca delle Caminate era socotită prea aproape de linia frontului. A fost expediat pe malul lacului Garda, mai ușor de apărat. Asemenea acelui președinte afghan despre care s-a spus că puterea sa efectivă se reducea la cea a primarului din Kabul, Mussolini nu mai era nici măcar *Gauleiter*-ul Italiei de Nord. În momentele sale de bună dispoziție, repeta că valora mai puțin decât *podestà*, primarul micuței localități Gargnano, aproape de Salò: frază amară, dar iscusită, care servește la a-i ascunde inerția și mai ales la a-i pregăti justificarea față de viitorii săi biografi.[18] Va fi adăpostit împreună cu familia în vila Feltrinelli, devenită astăzi — semn al timpurilor — un hotel de cinci stele, unde turiști bogați din Texas sau din Abu Dhabi pot încerca frisonul de a dormi în presupusa cameră a Ducelui. Locuință înstărită, dar fără prea multă personalitate, era pe atunci mai puțin luxoasă, cu un număr limitat de WC-uri, dar suficient de mare ca Ducele să-și poată instala într-o aripă serviciile cabinetului său civil și militar, în spatele unui șir dublu de santinele germane. Pentru a-l proteja sau pentru a-l supraveghea? Culmea umilinței: în afară de două batalioane SS, garda era formată în majoritate din „bătrâni" supraviețuitori ai frontului din Africa sau din Rusia, care visau să se întoarcă acasă și să depună armele. El se plângea de această tutelă opresivă, dar nu putea face nimic să o împlânzească. La început, ar fi dorit să fie transferat în mult mai impunătoarea vilă regală din Monza, din motive de prestigiu, acum total neînsemnate. De altminteri, curioasă preferință din partea sa: la Monza fusese asasinat regele Umberto I, la 29 iulie 1900, de către un anarhist... Ministerele, partidul

[16] Nu uit convorbirea cu un ex-terorist de dreapta pus în libertate, la o prezentare a cărții mele *Les Frères séparés*. Acest om curtenitor și cultivat era fascinat de Drieu la Rochelle: „Aidoma lui, grupul nostru hotărâse că nu mai avem altă ieșire decât sinuciderea. Poliția a sosit exact la timp". El a decedat curând după ce și-a ispășit pedeapsa, dar fără să se fi căit vreodată pentru trecutul său.

[17] După diplomatul Moellhausen, *La carta perdente*, pp. 201–202, el ar fi fost cel care a refuzat: „Mă voi întoarce la Roma când capitala va fi condusă nu de germani, ci de poporul meu". Va spune aceleași cuvinte șefului său de cabinet: „Îi purta capitalei o ranchiună nesfârșită" (Dolfin, *Con Mussolini nella tragedia*, p. 66). E greu de crezut totuși că germanii i-ar fi permis.

[18] Este tot părerea, plauzibilă, a lui Moellhausen, *La carta perdente*, pp. 289–290.

și alte centre esențiale ale RSI erau răspândite în toată regiunea, între Lombardia și Veneto. Dar Ducele nu punea piciorul decât rar în birourile evanescentei președinții a Consiliului, instalată la câțiva kilometri, în cătunul Fasano del Garda. Nu își va părăsi singurătatea carceral decât pentru două întâlniri cu Hitler în Germania — din nou la Klessheim, în aprilie 1944, apoi în cartierul său general din Rastenburg, la câteva ore după atentatul din 20 iulie —, pentru o vizită pe front în Apeninii tosco-emilieni, în ianuarie 1945, și pentru două sau trei deplasări la Milano, printre care și cea fatală de la 25 aprilie 1945. O întâlnea pe Claretta, eliberată și supravegheată de germani, o dată sau de două ori pe săptămână, niciodată pentru o noapte întreagă, la vila Mirabella sau la vila Fiordaliso, două anexe ale palatului Vittoriale, locuința lui d'Annunzio, acum goală și lipsită de viață. Ironia sorții: el fusese cel care îi impusese poetului să lase moștenire statului această reședință, al cărei prost gust baroc îi provocase odinioară sarcasme, când era atotputernic.

Gata cu sportul, tenisul, călăria, doar câte un tur cu bicicleta, ca un pensionar cu ochelari, prin parcul reședinței sale. Când era vreme frumoasă, o excursie pe apele liniștite ale lacului cu micuțul Romano, într-o barcă cu motor condusă de un marinar german. Tratamentul pe bază de vitamine al doctorului Zachariae aproape că l-a readus din nou în formă; nu suferă de nicio boală serioasă, în afară de vechiul său tovarăș, ulcerul în mare măsură psihosomatic, nici măcar de sechelele unei „răni de dragoste" din tinerețe, după cum o va dovedi autopsia. Îi scade vederea, dar orbirea care îl pândește nu există decât în mintea lui. Este un sexagenar încă sănătos. Dar omul apare neglijent, împutinat în bluzoane largi și cu uniforma mototolită, încălțat cu cizme scâlciate, câteodată neras două sau trei zile la rând. Nu mai are grijă de persoana lui, doar de mâinile care îi servesc să scrie fără încetare. Aproape excesiv: o uriașă corespondență schimbată cu miniștrii *săi*, cu generalii *săi*, cu prefecții și ultimii *săi* oameni de încredere, neputincioși ca și el; și apoi, două sau trei articole pe zi, adesea anonime sau sub pseudonim, pentru agenția *Corrispondenza Repubblicana* sau pentru *Corriere della Sera,* reunite în *Storia di un anno (il tempo del bastone e della carota)*, ultima sa carte, una dintre cele mai revelatoare. Scrisul îi rezervă, în mod ironic, ultimele satisfacții — măcar aici, stăpânul este el — și ultimele drepturi de autor. Primul tiraj al cărții atinge 300 000 de exemplare, cifră desigur umflată. La sfârșitul lui 1944, o ediție mai amplă apare la Mondadori, care o va retrage prudent din vânzare anul următor, însoțită de o traducere franceză la Édition

de l'Aigle, de la Montreux.[19] Dimineața și seara sunt consacrate unor traduceri neterminate ale libretelor lui Wagner sau ale unor capitole din *Mănăstirea din Parma*, fără a mai număra unele comentarii pe marginea cărților de înțelepciune care nu îi mai servesc la mare lucru.

„Catârul Italiei", cel dintâi învățător, cel dintâi jurnalist, cel dintâi birocrat, cel dintâi demagog al națiunii a devenit un Cezar grafoman, care nu are nimic de făcut. Se definește el însuși ca un „visător naufragiat", o „epavă în derivă", un „cadavru în viață și ridicol, mai ales ridicol", care „a redactat deja articolul, așteptat cu bucurie de acești bieți oameni deveniți nebuni: «Mussolini a murit»".[20] Există întotdeauna o parte de teatralitate în replicile bătrânului actor.[21] Acest om desprins acum de toate știe că sfârșitul e aproape și dă câteodată impresia că, în sinea lui, îl cheamă. Apoi, brusc, îl apucă din nou dorința de a trăi, ca Napoleon pe insula Sfânta Elena. Invectivele pe care le lansează la adresa poporului său, care „nu a fost corupt de fascism, ci el însuși a corupt fascismul"[22] și care tânjește după o nouă sclavie impusă de „eliberatorii" aliați (sau de germani), nu au latura delirantă, jignitoare, a ultimelor cuvinte proferate de Hitler din buncărul său. El știe prea bine că, odată rupt — de la 8 septembrie — contractul social dintre dinastie și italieni, RSI nu are nimic altceva mai bun de oferit. „Construim pe nisipuri mișcătoare",[23] se confesează el șefului de cabinet. Interlocutorii sunt șocați de detașarea lui, de renunțarea calmă, de lipsa lui de patimă, chiar de „extrema lui blândețe"[24]. Apatia lui e atât de mare încât unul dintre fidelii săi, directorul ziarului *La Stampa* din Torino, Concetto Pettinato, publică la 21 iunie 1944 un editorial al cărui titlu va rămâne exemplar: „Dacă mai ești aici cu noi, ciocănește!"

Ultima sa carte pentru a dovedi că este „încă aici" și a da un minimum de demnitate ideologică Republicii Sociale se va numi „socializarea". Desigur, germanii i se opun, ceea ce Anfuso trebuie să îi confirme la fiecare întoarcere de la Berlin.[25] Dar, în lipsa altor perspective, *podestà* pare să

---

[19] *Histoire d'une année* (*Le temps du bâton et de la carotte*). Cf. Musiedlak, *Mussolini*, p. 63. Traducătorul, Paul Gentizon, era un prolific publicist elvețian, autor în anii 1930 al unor cărți și articole favorabile cauzei italiene în Ethiopia, probabil finanțate de Roma.

[20] Scrisori către Clareta din 13 februarie, 14 februarie, 29 iunie 1944. Articolul cu pricina nu a fost găsit în *A Clara*, pp. 106–109, 110, 227.

[21] Milza, *Mussolini*, p. 870.

[22] Scrisoare către Claretta din 29 martie 1944, în *A Clara*, p. 150.

[23] Dolfin, *Con Mussolini nella tragedia*, p. VII.

[24] Moellhausen, *La carta perdente*, p. 289.

[25] Anfuso, *Du palais de Venise*, p. 352 și urm.

creadă (ca întotdeauna, dubiul este obligatoriu) că o accentuare a dimensiunii sociale a statului de la Salò ar putea reprezenta o bază de înțelegere cu formațiunile de stânga ale mișcării partizane: socialiștii, „acționiștii" (membrii Partidului de Acțiune) și, îndeosebi, comuniștii, iar în spatele acestora, Stalin, acum și mereu. O accentuare a dimensiunii sociale susceptibile, într-o oarecare măsură, să îl împace în același timp cu trecutul său. În realitate, acest plan nu are nicio șansă de izbândă, fiindcă tocmai aceste formațiuni sunt cele care predică, în sânul Consiliului Rezistenței sau al Comitetului de Eliberare Națională (CLN)[26], linia intransigenței absolute (și cheamă la eliminarea fizică a dictatorului), în vreme ce democrat-creștinii, autonomiștii, liberalii și monarhiștii încă ezită. Istoricii s-au aplecat asupra acestei presupuse întoarceri a lui Mussolini agonizant la socialismul din epoca lui de debut. De Felice, care deschisese această pistă de reflecție, n-a putut ajunge la concluzii valabile, lăsând neterminată marea sa operă. S-a vorbit astfel despre un Mussolini nostalgic, aproape sentimental, care se înconjoară cu vechi camarazi răsăriți dintr-un trecut îndepărtat, ca Bombacci, care va muri împreună cu el, și Ottavio Dinale, un discipol al lui Sorel, care îl urmase în 1914–1915 în opțiunea interven ționistă, apoi fascistă. Să adăugăm un al treilea personaj, jurnalistul socialist Carlo Silvestri, fost deportat în *confino,* devenit un intermediar controversat între regim și Rezistență. Să o fi făcut, oare, pentru a-și pregăti o portiță de scăpare? Nu putem exclude această posibilitate. Silvestri va elabora până în ultimele zile, împreună cu un alt socialist „autonomist"[27], Corrado Bonfantini, o inițiativă vizând transferul pe cale pașnică al puterilor RSI către Rezistență, în schimbul vieții lui Mussolini. Acțiunea sa va fi însă respinsă de membrii Comitetului de Eliberare Națională.[28]

Ducele îl autorizează atunci, și chiar îl încurajează, pe un vechi colaborator liberal al lui Croce, Edmondo Cione, să fondeze în 1944 o

[26] Din această structură compozită — uneori până la confundarea ordinelor și competențelor — emană Comitetul de Eliberare a Italiei de Nord (CLNAI), precum și formațiunile militare ale Corpului Voluntarilor Libertății (CVL). Dar cum un guvern numit național exista din iunie 1944 în Roma eliberată, mecanismele conducerii efective devin și mai complicate. Simplific, citând spre comparație Consiliul Rezistenței din Franța.

[27] În mare, „autonomiștii", mai moderați, refuzau pactul de acțiune comună dintre ceilalți socialiști și comuniști.

[28] După război, Silvestri va fi atacat de antifasciștii intransigenți pentru atitudinea sa „ambiguă". El s-a apărat spunând că relațiile sale cu Mussolini i-au îngăduit să salveze numeroși opozanți. Oricum ar fi, volumele și articolele pe care le-a consacrat acestei perioade sunt de o vioiciune a exprimării și de un interes istoric deloc neglijabile.

efemeră mișcare... de opoziție internă în cadrul RSI, denumită Regruparea Național-Republicană Socialistă (RNRS), cu organul său de presă, *Italia del'popolo*, care e plătit din modestele resurse ale președinției Consiliului. Întâlnim aici fasciști moderați, printre care Biggini și Parini, socialiști autonomiști, republicani mazzinieni, anarhiști și chiar „comuniști libertari", ca Bruno Rizzi, unul dintre fondatorii Partidului Comunist al Italiei în 1921, care avusese onoarea să fie atacat personal de Troțki, precum și partizanul Germinal Concordia, personaj de roman — după cum îl arată și numele —, arestat de Brigăzile Negre și salvat, poate, de plutonul de execuție prin intervenția dictatorului.[29] RNRS nu va exista decât pe hârtie și va fi condamnată atât de fasciști, cât și de Rezistență. Nu se poate distinge niciun proiect coerent în aceste elucubrații care nu se mai puteau concretiza în măsuri efective.[30] Când un alt apropiat al lui Mussolini, ministrul economiei, Tarchi, va prezenta un proiect de lege de „corporație socială", care prevedea să li se atribuie muncitorilor o parte din beneficiile producției industriale, germanii își vor dubla opoziția. În teorie, dar numai în teorie, ne-am putea închipui că, dacă Ducele ar fi mizat pe „socializare" înainte de intrarea în război — în momentul când autarhia strivea slaba putere de cumpărare a proletariatului —, ar fi putut obține ceva roade. Dar începând din 1940, și mai ales în 1941, odată cu atacarea URSS, nimic nu-l mai putea apropia pe Mussolini de clasa muncitoare.

Gargnano–Sigmaringen? Comparația, care se ivește spontan în mintea unui cititor francez, este mai mult aparentă decât reală. În primul rând, aventura Salò s-a desfășurat, de la început până la sfârșit, exclusiv pe teritoriul național. Mussolini a declarat de mai multe ori — și de data asta l-am putea crede — că s-ar fi sinucis dacă s-ar fi încercat ducerea lui cu forța în Germania. Niciun potentat fascist — nici chiar pronaziștii Farinacci, Ricci sau Pavolini, în afară, poate, de Preziosi — nu a intenționat, în mod rațional, să se refugieze în Reich, și cu atât mai puțin să

[29] Mărturie a lui Cione, în Bertoldi, *La Guerra parallela*, pp. 106–119. El va fi autorul primei istorii a Republicii Sociale, publicată în 1951. În ciuda unei activități foarte susținute de publicist, Cione va fi ostracizat după război și exclus din MSI. Concordia va fonda un minuscul Partid Comunist Național disident și va anima până la moartea sa, în 1980, o revistă semiclandestină, *La Comune*.

[30] Ridicată în slăvi de publiciștii fasciști și neofasciști, „socializarea" a fost în general neglijată de istoricii Rezistenței, care i-au negat orice semnificație. Astfel, Pavone nu citează nici acest episod și nici vreunul dintre aceste personaje în cartea sa, pe când Deakin le-a consacrat un capitol în volumul *Storia della republica di Salò*, pp. 653–665. Pentru Luzzatto, în schimb, era vorba de „tentativa cea mai originală concepută de Mussolini ca șef al RSI", *Il corpo del duce*, pp. 126–129.

constituie acolo un fel de RSI postumă.[31] În realitate, republica ultimilor intransigenți își dorea cu orice preț propria „Vendée".[32] În al doilea rând, germanii — ambasadorul Rahn și mai ales generalul SS Wolff —, care au negociat în secret cu Aliații[33] retragerea trupelor din Italia —, și anglo-americanii, care nu și-au reluat ofensiva fulgerătoare decât în primăvara 1945, nu au avut decât un rol secundar în sfârșitul lui Mussolini și al acoliților săi.[34] A fost, în concluzie, o afacere italo-italiană, așa cum trebuia să fie din punct de vedere moral, politic și chiar simbolic. În al treilea rând, prăbușirea, de astă dată definitivă, a fascismului a pecetluit victoria Rezistenței, adică răscumpărarea poporului în ansamblul său, cu șefi și militanți veniți esențialmente din interior, uneori bărbați și femei „noi", care s-au impus prin curajul și prin sacrificiul lor, adesea fără legătură cu activiștii antifasciști de dinainte. Instrucțiunile date de Stalin lui Togliatti erau tocmai de a frâna tendințele prea revoluționare ale militanților proveniți din „maquis". Vechii lideri „populari" întorși din exil, ca Don Luigi Sturzo, s-au trezit și ei confruntați cu o nouă generație de conducători democrat-creștini formați în clandestinitate. Diferența este că Togliatti a preluat din nou partidul cu o mână de fier, pe când Don Sturzo l-a pierdut. „Rezistențialismul" a produs succesiv, și în Italia și în alte părți, un exces de retorică și de autoelogiere războinică, împotriva admonestării severe a lui Parri: „Istoria noastră nu e o poveste cu sfinți și eroi"[35]. Nu e mai puțin adevărat însă că insurecția a fost elementul unificator al conștiinței naționale, pe care nici Salò, nici germanii nu îl prevăzuseră.[36]

---

[31] Vom vedea în epilog că una dintre destinațiile posibile ale ultimului convoi al lui Mussolini era Tirolul, deci frontiera Reichului. Dar era vorba doar de o tentativă de supraviețuire fără nicio pretenție politică.

[32] Cf. Le Moal, *Histoire du fascisme*, pp. 359–360.

[33] Mai exact, la Berna, cu Allen Dulles, director pentru Europa al OSS (Office of Strategic Studies) și viitor șef al CIA. Dulles fusese implicat anterior în achiziționarea jurnalului lui Ciano, așa cum am precizat în ediția respectivei lucrări.

[34] Nu este opinia tuturor cercetătorilor, vezi epilogul.

[35] Discurs pronunțat la Roma în 1960, în F. Parri, *Come farla finita con il fascismo*, pp. 92–127.

[36] Epopeea Rezistenței a produs, în Italia ca și în Franța, o vastă literatură, bună și mai puțin bună. Cel mai inspirat autor al său rămâne, în opinia noastră, foarte curajosul partizan și scriitor piemontez Beppe Fenoglio (1922–1963), din care putem citi *La guerre sur les collines* (Paris, Gallimard, 1973), *Les Vingt Trois Jours de la ville d'Albe* (Paris, Lebovici, 1987), *Le printemps du guerrier* (Paris, Denoël, 1988), *L'Embuscade* (Paris, Gallimard, 1994). Unii critici i-au reproșat totuși — și îi reproșează încă — o excesivă „umanizare" a adversarilor fasciști. De notat că editorul său a refuzat titlul general pe care Fenoglio voia să-l dea vastului său ciclu despre rezistență, *Récits de la guerre civile*, acest termen nefiind încă acceptat de stânga. Printre alte texte disponibile în franceză să citãm: I. Calvino, *Le Sentier des nids d'araignées*, Paris, Julliard, 1978; C. Cassola, *La Ragazza*, Paris, Seuil, 1962; R. Vigano, *Agnès va*

Martori, biografi și istorici binevoitori au pus accentul pe rolul lui Mussolini în a încerca să înlăture cele mai mari orori ale războiului civil. Putem spune, cel mult, că nu a încercat să le agraveze.[37] Apropiați ai săi au afirmat că, la Salò chiar, „el nu știa să urască"[38]. Fie. Așa cum am spus în prima parte, motorul principal al vieții lui nu a fost ura, ci mai degrabă ambiția nemăsurată, ranchiuna, dorința de a se impune cu orice preț. Pasivitatea în fața relelor care se înmulțesc aproape sub ochii săi nu e doar reflexul neputinței; ea provine și din doza de indiferență morală care l-a caracterizat întotdeauna. „Prea mult sânge curge, vai, între italieni"[39], îi scria la 16 aprilie 1944 Clarettei. Dar cine e principalul vinovat de asta? Și el ce face ca să o evite? Tăcere. În acest sens, el împărtășește cu dictatori mai nemiloși decât el vechea idee că nu tai copacul fără să sară așchii. Soarta evreilor persecutați este o dovadă. Mussolini, deși îl detestă pe Preziosi — pe care îl numește „nemernicul" —, plasat, la presiunea germanilor, în fruntea „Departamentului pentru rasă"[40], nu va face nimic esențial ca să evite această rătăcire, mai infamantă decât oricare alta.[41] Când Republica Socială decretează „vânătoarea de evrei", privați de ultimele lor drepturi, atitudinea populației din toate clasele sociale a fost în ansamblu nu doar onorabilă, ci și eficace.[42] Cazurile de delațiune au fost rare, aproape exclusiv la oraș, adesea legate de vechi certuri, profesionale sau de alt fel. La sate, țărani care nu știau ce înseamnă „evreu" au fost împușcați fiindcă adăpostiseră persecutați (sau parașutiști anglo-americani). Chiar personaje ca Farinacci, Buffarini, Guidi, Ricci, Pavolini i-au protejat, din rațiuni diverse, pe „unii" dintre ei. Nu se cunoaște nimic de felul acesta din partea lui Mussolini. Dacă menționează uneori, în articolele sale, „iudaismul", alături de francmasonerie și de marea burghezie, nu dă

---

mourir, Paris; Phébus, 2009; în fine, capodopera lui Pavese, *La Lune et les feux*, Paris, Gallimard, col. „L'Imaginaire", 1986.

[37] La 28 decembrie 1943, în zona rurală a Reggio Emilia, cei șapte frați Cervi, agricultori și catolici, membri ai Rezistenței, cu vârste cuprinse între 23 și 42 de ani, au fost împușcați de Brigăzile Negre. În ajunul execuției, pe o fișă cu numele lor, s-a crezut a se recunoaște faimosul creion roșu al lui Mussolini într-o subliniere a cuvintelor „șapte frați", urmată de un semn de întrebare. Dacă însemnarea era într-adevăr a lui, ea n-a fost de ajuns ca să-i salveze.

[38] Teodorani, *Quaderno 1945–1946*, p. 23.

[39] *A Clara*, p. 161.

[40] Unii șefi naziști precum Rosenberg îl propuseseră chiar ca președinte al Consiliului, cf. De Felice, *Storia degli ebrei*, p. 453.

[41] *Ibidem*, pp. 455–459.

[42] După estimările Centrului de documentare evreiesc din Milano, reluate de De Felice, *Storia degli ebrei*, p. 475, în timpul Republicii Sociale, dincolo de evreii din rezistență, 5 000 până la 6 000 de evrei au putut fugi în Elveția, 4 000 s-au refugiat în Regatul din Sud, 7 000 au fost uciși sau deportați, dar 27 000 au fost ascunși și salvați: unul dintre procentele cele mai ridicate din Europa.

vreun semn că problema l-ar privi personal. S-ar zice că preferă să ignore dimensiunile acestei drame pentru a eluda greaua răspundere ce îi revine.

Sfârșitul se apropie. La 16 decembrie 1944, Ducele, care izbutește de astă dată să le forțeze mâna temnicerilor săi germani[43], ajunge la Milano. Rostește la Teatro Lirico — Scala fiind grav avariată de bombardamentele aliate[44] — „discursul de atac". Alocuțiunea a fost fără îndoială impresionantă: o dovedește înregistrarea parțială care ne-a parvenit. Cu toate rigorile iernii, puținătatea mijloacelor de transport și privațiunile războiului, teatrul s-a umplut și mulțimea s-a înghesuit până în piața și în străzile învecinate, ca să asculte la difuzor vocea răspicată a demagogului agonizant.[45] Momentul părea favorabil, fiindcă von Rundstedt tocmai oprise înaintarea Aliaților în Ardeni. În realitate, oratorul nu avea nimic prea încurajator de spus și a repetat balivernele despre armele secrete ce vor fi gata de luptă în 1945, apoi a lansat un apel către Italia, „care curând va deveni în întregime republicană". Totuși, acest discurs testamentar este interesant. Lăsând la o parte omagiul ritual dedicat camarazilor germani — și pe acela, încă mai accentuat, dedicat japonezilor, „ale căror fapte vitejești stârnesc admirația întregii lumi" —, el insistă asupra celor două concepte de socializare și de reconciliere naționale, deplângând „excese care îmi repugnă", lăsând chiar să se întrevadă posibilitatea ieșirii lui din scenă. Talentul oratoric i-a venit din nou în ajutor și, la ieșire, s-a înfățișat pentru ultima lui baie de mulțime, în picioare pe un tanc[46], fără gardă de corp, așa cum îi plăcea să o facă altădată. A surâs și a schițat gesturi împăciuitoare; dar când s-a întors spre Pavolini, aflat în stânga lui, expresia i-a încremenit, cu fața crispată și fălcile încleștate. Dacă l-ar fi doborât atunci un glonț, aventura lui s-ar fi încheiat mai puțin lamentabil. Dar membrii Rezistenței, prezenți în număr mare, au socotit, probabil, că nu merită o moarte frumoasă.[47]

---

[43] Mărturie a medicului Zachariae, în *Mussolini si confessa*, p. 453.

[44] Va fi reconstruită după Eliberare, cu acustica sa unică în lume și reinaugurată la 11 mai 1946 de octogenarul Arturo Toscanini, întors în acest scop din exilul său american. *Maestrissimo*, care se bucura atunci de o imensă popularitate în Statele Unite, lansase o asemenea campanie de presă împotriva „barbariei" acestei distrugeri, încât s-au revărsat pentru restaurare importante fonduri americane. A fost actul simbolic al renașterii Italiei postfasciste.

[45] M. Cancogni, *L'ultimo viaggio de Mussolini*, Florența, La Lettere, 2005. Imaginea teatrului plin cu „cel puțin 4 000 de persoane" pare exagerată: el poate găzdui doar 1 600. Dar afară, mulțimea era desigur mai numeroasă.

[46] Este vulgata războinică reluată a doua zi, firește, de presă. Fotografiile dau mai curând impresia unei estrade improvizate.

[47] Ultimul discurs la lui Mussolini este, în fapt, cel pe care îl va pronunța la Gargnano, la 23 martie 1945, pentru „ceremonia drapelului". În jurnalele de actualități, în care poate s-au adăugat scene de

Milano văzuse naşterea mişcării şi tot aici trebuia să piară fascismul. Pavolini şi moderatul Barracu nutriseră, la sfârşitul lui 1944, aşa cum am spus, proiectul dement de a transforma oraşul în „Stalingradul sau Alcázarul Italiei". Mussolini a lăsat să-i scape: „N-am intenţia să sfârşesc într-un mormânt uriaş, chiar dacă ar purta numele magic de Milano"[48]. În schimb, a fost ispitit de celălalt proiect, doar ceva mai puţin absurd, de a crea un „fort" în Alpii lombarzi din Valtelina, unde s-ar fi putut concentra 200 000 de fideli, gata să îşi dea viaţa în jurul Ducelui şi a rămăşiţelor lui Dante, scoase din mormântul său de la Ravenna. Amănunt grăitor: el adaugă ordinul de a transfera acolo tipografia unui ziar. Din fericire, acest „Termopile al fascismului" nu a devenit realitate. Intransigenţii s-au împrăştiat până la a dispărea pe parcurs, iar ultimii miliţieni zdrenţăroşi s-au predat fără luptă şi fără a mai adăuga sânge italian la cel ce cursese deja în valuri. Dar nu putem exclude ipoteza că scopul lui Mussolini ar fi fost să aştepte în această poziţie retrasă sosirea Aliaţilor, care i-ar fi putut rezerva o altă soartă decât partizanii. Calcul inutil, oricum: omului nu-i mai rămâne altceva de făcut decât să îşi aleagă sfârşitul. Dar, spre deosebire de Hitler, el nu va izbuti.

entuziasm popular, îi putem recunoaşte în spatele lui pe uriaşul Graziani, pe micul şi frigurosul Hidaka şi un grup de ofiţeri germani.

[48] F. Bandini, *Les Dernières Heures de Mussolini*, Paris, Editions France-Empire, 1961, p. 21.

Epilog
Trei simboluri și două valijoare

„Să-ți închei viața la momentul potrivit.este o condiție necesară a omului public."

Chateaubriand, *Memorii de dincolo de mormânt,*
cartea 35, capitolul 3

La 18 aprilie 1945, Mussolini părăsește definitiv Gargnano și se întoarce la Milano pentru ultima sa escapadă. În ajun, îi scrie amantei că „mai există posibilități"[1]. Care? Greu de răspuns... Se instalează în localurile prefecturii, unde ajung și fiul său Vittorio, cei doi nepoți de frate, Vito Mussolini și Vanni Teodorani Fabbri, plus câțiva fideli. Rachele și cei doi copii mai mici, Romano și Anna Maria, sunt conduși la Como, de unde nu vor reuși să treacă în Ticino, unde se află Edda, găzduită la o mănăstire de maici. Luați în grijă de englezi la Eliberare, vor fi transportați mai întâi la Terni, apoi pe insula Ischia.[2] Despre această săptămână milaneză a lui Mussolini avem puține elemente fiabile. Ea se desfășoară febril, în așteptarea unor contacte pe care traseistul Silvestri le-a angajat cu membrii moderați ai CLN, în particular cu formațiunile autonome socialiste „Matteotti" (*sic*). Între timp, Gian Riccardo Cella, magnatul din industria parfumurilor, a cumpărat acțiunile și tipografia ziarului *Popolo d'Italia,* proprietatea personală a lui Mussolini, pentru 50 de milioane de lire, din care o bună parte vor fi plătite în franci elvețieni. Bani de buzunar pentru fugă? Vom vedea. Unui tânăr milițian de gardă la

[1] *A Clara,* p. 394.

[2] Vittorio, Vito și Teodorani vor reuși să se salveze sub protecție americană, după câteva zile petrecute ascunși, de asemenea într-o mănăstire.

prefectură, viitorul scriitor Georgio Soavi, Ducele îi apare doar ca umbra lui însuși: „Palid, îmbătrânit, nervos, lumea spunea că suferă de boli incurabile"[3]. Un canal paralel îl leagă pe Cella de avocatul democrat-creștin Achille Marazza, alt reprezentant al aripii moderate. Se ajunge, în fine, la un acord pentru organizarea unei întâlnire între Mussolini și șefii rezistenței; dar unde? Se înlătură prefectura și locuința lui Cella, pentru a se ajunge la soluția arhiepiscopiei, sub înalta autoritate a cardinalului Ildefonso Schuster. Acest prelat de origine bavareză își arătase odinioară bunăvoința față de regim, salutând „opera civilizatoare" a expediției din Ethiopia. Atitudinea lui se dovedise mai pastorală în cursul războiului civil.

Întâlnirea decisivă va avea loc la 25 aprilie, puțin după ora 17.00, la palatul episcopal. Semn rău: este ora la care fusese convocată întâlnirea decisivă a Marelui Consiliu, din 24 iulie 1943, și ora audienței regale de a doua zi, care se sfârșise cu arestarea Ducelui. Mussolini ajunge mult mai devreme, însoțit de Graziani și de prefectul de Milano, Mario Bassi[4], precum și de Barracu și de ministrul de interne Paolo Zerbino — care tocmai i-a urmat lui Buffarini Guidi —, doi dintre viitorii împușcați de la Dongo. Cardinalul ține mai întâi să îl primească între patru ochi. Îi vorbește despre Napoleon, care și-a regăsit credința la Sfânta Elena: „Ca și el, trebuie să vă pregătiți pentru o viață de ispășire, în captivitate sau în exil, dar Italia va fi salvată". Mussolini nu reacționează; abătut, prost îmbrăcat, pretinde că a protejat Biserica de măsurile ostile ale extremiștilor și germanilor.[5] În sfârșit, sosesc șefii partizani, dar fără socialiști și fără comuniști. Mussolini observă decepționat absența lor: știe prea bine că ei întruchipează aripa dură și majoritară a Consiliului de Rezistență. Ce încredere poate avea în ceilalți? Secretarul cardinalului oferă niște biscuiți și un lichior benedictin. A fost strânsă sau nu mâna pe care Ducele le-o întinde stângaci generalului Cadorna, avocatului Marazza, inginerului Riccardo Lombardi din Partidul de Acțiune, desemnat prefect al orașului Milano aflat în insurgență?[6] Clauză de stil fără mare importanță. În timp ce dictatorul se așteaptă la o negociere, Marazza, oarecum stingherit, îi

[3] G. Soavi, *Un banco di nebbia*, Milano, Longanesi, 1965, pp. 244–248.

[4] Acest personaj foarte compromis de represaliile din iarna 1944–1945 este un exemplu de fascist intransigent salvat de „amnistia Togliatti".

[5] Cancogni, *L'ultimo viaggio*, pp. 21–31.

[6] Se va dovedi excelent și priceput în acest rol, stăvilind pe cât posibil răzbunările expeditive și asigurând funcționarea structurilor esențiale ale orașului. Devenit socialist, va anima aripa stângă a partidului până la moartea sa în 1984.

comunică mesajul Consiliului: predare fără condiții.[7] În acest moment, Bassi — sau colegul său, prefectul Carlo Tiengo[8] — aduce vestea că germanii tratează pe contul lor cu Aliații, lăsându-i pe fasciști în voia sorții. Mussolini explodează, urlă în gura mare că l-au trădat, ceea ce este adevărat.

Totuși, această lovitură de teatru stârnește unele nedumeriri. După câteva luări de contact începute în iarna 1944–1945, generalul Wolff negocia în Elveția cu americanii — cel puțin de la începutul lui martie. Dispunea de o acoperire furnizată mai întâi de Kesselring, apoi — după rechemarea mareșalului în Germania pentru a asigura ultima apărare a frontului de pe Rin —, de către adjunctul și succesorul său, generalul Heinrich von Vietinghoff.[9] Este de ajuns pentru a dovedi că Führerul era la curent cu hotărârea de a lăsa Republica Socială în voia sorții și că o aprobase. Putem crede, oare, că fasciștii erau atât de naivi încât să ignore aceste contacte prelungite? Furia lui Mussolini, care i-a bănuit tot timpul pe temnicerii săi că fac un joc dublu, are cel puțin încă un motiv.[10] Întrevederea i-a confirmat că deosebirea dintre moderații și intransigenții din Rezistență este o amăgire: de acum înainte toți sunt de acord și-i vor capul[11], iar germanii nu mai sunt acolo ca să-l protejeze. Medierea lui Silvestri a dat și ea greș. Nu mai poate spera să scape punându-se sub protecția cardinalului: Biserica, pe care el își făcea iluzii că o controlează prin concordat, a dovedit că e mai tare decât el și va dăinui după el. Buzele subțiri cât foaia de hârtie pe fața scofâlcită a Eminenței Sale nu spun altceva. Ducele părăsește atunci ședința și le dă întâlnire adversarilor săi la ora 20.00. Nu îl vor mai revedea în viață.

Pleacă spre prefectură cu suita lui. Pe scară, se încrucișează cu conducătorul socialist Sandro Pertini, viitor președinte al republicii în anii 1980, care va afirma că nu l-a recunoscut, „altfel l-aș fi doborât eu însumi". Eroice vorbe: să fi fost dictatorul, înconjurat de ultimii săi pretorieni,

---

[7] Declarații cam vagi ale lui Cadorna și Marazza în Bertoldi, *La Guerra parallela*, pp. 13–23 și 39–52.

[8] Răpus la 11 mai 1945, în împrejurări nelămurite. Probabil o reglare de conturi.

[9] Cf. Di Nolfo–Serra, *La gabbia infranta*, pp. 206–211. Predarea trupelor germane din Italia (Operațiunea Sunrise) va avea loc la Caserte, în Campagna, la 29 aprilie, dată la care cea mai mare parte dintre ele trecuseră pasul Brennero sau se pregăteau să o facă. Wolff și von Vietinghoff vor beneficia de o confortabilă detenție aliată, după care vor fi lăsați liberi.

[10] În această privință subscriu la teza lui Mack Smith, *Mussolini*, p. 402.

[11] Afirmația lui Valiani după care „Mussolini, refuzând să se predea, se pusese în afara legii" (*Tutte le strade conducono a Roma*, p. 276) e cusută cu ață albă, cu tot respectul ce i-l datorăm. Supunându-se, Mussolini nu avea nicio șansă de a supraviețui, și o știa. De altfel, Rezistența făcuse apel la eliminarea fizică a tiranului de la primele sale proclamații.

atât de greu de recunoscut?[12] Sau, mai degrabă, dincolo de riscurile unui schimb de focuri într-un loc încă plin de fasciști, se plănuise o scenografie mai spectaculoasă pentru execuția sa? Înainte de a pleca din prefectură, desființează armata și Garda Națională Republicană și își transferă toate puterile către ministrul de justiție Pisenti. Astfel, foarte teoretic vorbind, RSI s-ar putea preda ca stat independent. În zadar: nici Consiliul și nici Aliații n-au definit Salò altfel decât un „pseudoguvern".[13] Oare în acel moment și-a hotărât fuga? Și dacă da, încotro? Lăsând la o parte ideea bizară a unui submarin care l-ar fi dus până în Japonia (!), el a înlăturat proiectul mult mai realizabil al unui zbor cu destinația Turcia sau, mai degrabă, Spania. Comandantului Ruggero Bonomi, subsecretar la aviație, care îi cere acordul, îi răspunde pe un ton hotărât: „Nu. Voi rămâne aici până la capăt. Credeți că-mi mai pasă de trupul ăsta bătrân?"[14] Acestea fiind zise, nu e deloc sigur că ingratul Franco i-ar fi acordat azil unui personaj atât de incomod, după ce refuzase prudent să recunoască RSI. Riscul umilitor de a fi arestat de spanioli și apoi livrat aliaților părea foarte mare. Se gândea, oare, să încerce trecerea frontierei elveține? Această versiune, foarte vehiculată după război pentru a acredita ideea lașității dictatorului, nu și-a găsit un răspuns satisfăcător. Zachariae, care îl încurajează să încerce această cale, gata să-i dea acoperire cu autoritatea lui de medic militar — „fiind vorba de dreptul de azil recunoscut de convențiile internaționale în cazul unui om grav bolnav" (ceea ce Mussolini nu era) —, este și el refuzat: „Onoarea îi impunea să rămână credincios până la sfârșit camarazilor săi"[15]. Mai concret, reprezentantul diplomatic elvețian la Milano, care l-a întâlnit la 20 aprilie pe ultimul șef de cabinet al Ducelui, îl lăsase să înțeleagă că Elveția îi va deschide cu greu porțile.[16] Prin urmare, alt impas. Rămâne în joc „fortul" de la Valtellina: dar este o

[12] Pertini nu confirmă aceste vorbe războinice în relatarea sa către Bertoldi, în *La guerra parallela*, pp. 120–134, unde declară, dimpotrivă, că i-ar fi spus lui Tiengo: „Dacă Mussolini se predă, nu i se va face niciun rău și va fi judecat de un tribunal al poporului". Dar povestea e curentă și a fost reluată de Milza, *Mussolini*, p. 871, și de alți biografi.

[13] Totuși, dincolo de cazul unor anume proceduri de epurare — punctuale și destul de rare —, Curtea de Casație republicană va cunoaște drepturile de vechime profesională ale magistraților, prefecților și funcționarilor RSI.

[14] Mărturia lui Bonomi, în Bertoldi, *La guerra parallela*, pp. 53–65. Avionul a plecat la 22 aprilie 1945 spre Barcelona, având la bord pe părinții și pe sora Clarettei Petacci și câțiva alți transfugi italieni și germani.

[15] Zachariae, *Mussolini si confessa*, pp. 212–214. Și el adaugă, nu se știe pe ce baze, această afirmație surprinzătoare: „Sunt sigur că aș fi obținut această concesie de la autoritățile elveține, cu atât mai mult cu cât Aliații se arătaseră și ei favorabili. Nu mă așteptam deci la nicio dificultate".

[16] Bertoldi, *Salò*, pp. 270–271.

opțiune valabilă? În realitate, nu există niciun plan de fugă stabilit, și un Mussolini dezorientat oscilează după dispoziții de moment. Istoricilor le plac răspunsurile raționale: așa ceva e greu de găsit în desfășurarea ulterioară a evenimentelor, așa cum vom încerca să o reconstituim.

Între timp, la Milano a izbucnit insurecția. Oficial, va fi datată pe 25 aprilie — sărbătoarea națională a Italiei democratice, alături de 2 iunie, proclamarea republicii în 1946 — când izbucnesc doar câteva greve după-amiază: Eliberarea propriu zisă va avea loc abia a doua zi[17], când ultimii germani vor părăsi orașul fără luptă și vor lua drumul spre Brennero[18]. Pe 26 aprilie, la ora 17.00, oră fatidică în istoria fascismului, după ce se predă colonelului conte Federigo Serego degli Alighieri — reprezentantul militar al Consiliului Rezistenței —, comandantul Borghese ordonă coborârea drapelului X Mas, ultimul drapel combatant al Republicii Sociale. Îl împăturește, îl sărută și i-l predă învingătorului, care îi întoarce salutul militar. Niciun german nu e prezent; oricum nu ar fi fost binevenit. Astfel, un prinț roman de sânge se predă unui descendent (puțin lateral) al lui Dante: un punct bun pentru istoria națională. „Luăm cu toții poziție de drepți, partizani și fasciști, toți soldați, toți italieni"[19], va afirma un martor. Viziune optimistă: răfuielile vor reîncepe din plin. Dar cel puțin războiul civil este — în mod oficial — terminat. Și fascismul la fel.

Coloana fugarilor fasciști, care o amintește în mod bizar pe cea a fugarilor regali de la 9 septembrie 1943, se compune din o sută de demnitari și militari, uneori însoțiți de soțiile și de copiii lor, înghesuiți într-o duzină de camionete și mașini, printre care Alfa Romeo decapotabilă a Ducelui, și din două blindate germane, care îi compun escorta la ordinele locotenentului Waffen-SS Fritz Birzer, un gradat foarte modest, ca ultim protector. Direcția: prefectura din Como, la 40 de kilometri de Milano, și acolo, la căderea nopții, prima haltă. Claretta, fratele ei Marcello, soția și cei doi copii ai lui s-au alăturat și ei grupului, ceea ce provoacă iritația

[17] În ajun, un ofițer german i-a dat pistolul său Luger tatălui meu, spunându-i: „Am pierdut și plecăm". Tata l-a păstrat până la moarte. După care l-am predat carabinierilor din arondismentul meu, neavând nici permis de portarmă, nici cel mai mic interes pentru acest fel de vestigii.

[18] Valiani, *Tutte le strade conducono a Roma*, pp. 274–275, trebuie s-o recunoască cu jumătate de gură. Ultimele confruntări între partizani și germani s-au petrecut în Piemont (aici va avea loc, la Grugliasco, aproape de Torino, la 30 aprilie, ultimul masacru nazist, care va face 67 de victime) și în partea lombardă și emiliană a văii Padului, nu la Milano. Împușcăturile care se vor auzi după-amiază, dincolo de câteva încăierări izolate, vor fi focuri „ de bucurie".

[19] Spampanato, *Contromemoriale*, II, *L'ultimo Mussolini*, pp. 382–383.

Ducelui care încearcă fără succes să-i întoarcă din drum. Orașul lombard nu e pe drumul spre Valtellina, ci spre vama elvețiană de la Ponte Chiasso. De notat că partizanii, care controlează trecătorile, nu au atacat nici ei convoiul, așa cum nici Kesselring nu împiedicase retragerea lui Victor Emanuel și a lui Badoglio către Abruzzi. Or, mareșalul german voia să îngăduie fuga regelui: aici, dimpotrivă, se pregătește cumva o capcană, sau lipsesc, poate, niște indicații precise? Greu de spus.

În cursul nopții, Mussolini, care n-a închis ochii, îi scrie Rachelei: „Iată-mă ajuns în ultima fază a vieții mele..." Am văzut că ea se află tot la Como, cu cei doi copii mai mici, dar el evită să-i întâlnească. Ca să nu-i împărtășească și ei soarta? Va avea loc apoi o scurtă convorbire telefonică între ei: tonul foarte obosit a lui Benito nu-i va mai lăsa nicio speranță agerei sale soții.[20] În dimineața de 26, cam pe la ora 4.30, convoiul pleacă din nou în direcția Menaggio, Cadenabbia și Grandola, stațiuni turistice însorite, unde Brigăzile Negre tocmai îi masacraseră pe patrioți. Mussolini se tot învârte în jurul frontierei elvețiene, fără a îndrăzni să se prezinte; acoliții săi își dau seama și încep să-l părăsească. Graziani se întoarce la Milano, unde i se predă omologului său Cadorna; va trece în mâinile Aliaților nu fără a-și fi riscat viața într-un atentat în cursul primei sale nopți în închisoare. Buffarini Guidi, care a încercat în zadar în săptămânile precedente, ca și alte personaje marcante, să stabilească un contact cu Rezistența, joacă totul pe o carte: primit mai întâi, sub un nume fals, de grănicerii elvețieni și apoi respins, va fi târât în fața unui pluton de execuție — după ce încercase să se otrăvească — și va fi împușcat în condiții dezonorante, asemenea lui Pierre Laval.[21]

Mussolini dă directive confuze și germanii din escorta lui sunt din ce în ce mai derutați. Coloana, îngroșată cu vreo treizeci de camioane

[20] Scrisoarea, publicată în amintirile Rachelei, are data de 27, dar a fost scrisă, probabil, în noaptea dintre 25 și 26. Nu are mare importanță: în ambele cazuri, Mussolini, formal încă liber, știe că totul s-a sfârșit.

[21] Un alt mic grup care s-a desprins la timp va reuși să scape. Printre ei, federalul din Milano, Vincenzo Costa, care a lăsat niște interesante memorii postume cu titlul *Je n'ai pas trahi*, și numărul doi din PFR, Pino Romualdini, care va deveni după război... eternul număr doi din MSI. L-am întâlnit odată în Berlinul de Vest, la începutul anilor 1980, cu o delegație parlamentară. Semăna cu Ducele și s-a afirmat multă vreme că ar fi fost fiul lui natural (născut, pe deasupra, la Predappio). În cursul vizitei la fosta noastră ambasadă, altădată o piesă de preț a Axei, schimba politicos păreri în materie de istorie și de artă cu delegații comuniști și socialiști (dintre care unul i-a replicat: „Dacă nici tu nu știi lucrurile astea..."). Încă exista, de ambele părți, o generație de militanți cu o viziune istorică de neimaginat astăzi. Fiul său, filosoful Adriano Romualdi, mort la 32 de ani într-un accident auto în anii 1970, discipol favorit a lui Julius Evola, e considerat și astăzi unul dintre gânditorii de frunte ai extremei drepte europene.

germane transportând trupe care se revarsă din Milano către Brennero, este foarte vizibilă pe aceste drumuri de munte. Vremea este detestabilă, primăvara întârzie să vină. În cele din urmă se hotărăște instalarea, sub o ploaie deasă, la hotelul din Grandola, la intrarea în Menaggio. Nimeni nu se duce la culcare, în așteptarea lui Pavolini care ar trebui să vină cu un puternic contingent motorizat. Orele trec, în timp ce drumul spre Valtellina e încă deschis: dovadă că Mussolini nu mai crede în acest plan — dacă a crezut vreodată. Secretarul de partid ajunge, în sfârșit, pe la 4 dimineața, pe un vehicul blindat, dar nu are cu el decât un grup mic de fideli. Jură că mii de milițieni merg spre Como, gata să lupte până la moarte. Mussolini s-a săturat. Abandonează automobilul Alfa Romeo, în care-și lasă toate lucrurile personale cu excepția a două valijoare de care nu se desparte niciodată, și urcă în blindat împreună cu Claretta și cu frumoasa asistentă Elena Curti, ceea ce provoacă a nu știu câta scenă de gelozie din partea amantei sale. Coloana pleacă spre Dongo, un alt orășel mai la nord, de unde se poate relua drumul Tirolului, dar și cel spre Valtellina. Eu cred în continuare că nu e nicio coerență în aceste zigzaguri, și la fel cred și germanii. Să ne închipuim un șofer extenuat conducând pe întuneric și traversând mai multe sensuri giratorii fără să știe încotro s-o ia.[22] Sosirea lui Pavolini cu suita lui anemică l-a făcut pe Mussolini să înțeleagă definitiv că fortul Valtellina este o iluzie. Tirolul? Cum poate crede cineva că el voia să se repeadă în brațele lui Hitler și să-i împărtășească sfârșitul nibelungic în vâlvătaia Reichului milenar? Chiar dacă afișează această intenție, ca să îi liniștească pe germanii din escortă, asta nu înseamnă mare lucru în situația în care se află.[23] Și când ne gândim că, în urmă cu zece ani, jurnalistul Price urmărise un cu totul alt Duce, defilând în picioare în faimosul său Alfa Romeo, precum Marte, zeul războiului, în timpul manevrelor militare din Brennero.[24]

Altă plecare, devreme în zori. În sfârșit, la 27 aprilie, la ora 7 dimineața, cam la un kilometru de cătunul Musso (adevărat!), coloana e oprită de un baraj din trunchiuri de copac și din pietroaie puse de-a curmezișul drumului. Este un avanpost al Rezistenței. Detașamentul Brigăzii Garibaldi „Luigi Clerici" e plasat sub ordinele a doi oameni de orientare monarhistă și liberală: comandantul „Pedro", conte Pier Luigi Bellini

[22] Este și părerea lui Kirkpatrick, *Study of a Demagogue*, p. 619.

[23] Împărtășesc aici opinia lui Cancogni, *L'ultimo viaggio*, p. 19, în timp ce alți istorici, ca Mack Smith, *Mussolini*, p. 403, și Milza, *Mussolini*, p. 874, înclină pentru varianta Tirol.

[24] Cf. *I Know These Dictators*, p. 112.

delle Stelle, și adjunctul său, „Bill" (Urbano Lazzaro), un ofițer din garda financiară — poliția vamală și financiară italiană. Se parlamentează: partizanii, conform instrucțiunilor Consiliului Rezistenței, sunt gata să le dea liberă trecere soldaților germani, dar nu și italienilor. Trec ore după ore. Între timp, un pluton din Luftwaffe fugar s-a adăugat celorlalți militari, care vor să-i lase pe italieni să se descurce singuri. Locotenentul Birzer reușește cu greu să mențină ordinea. El îi sugerează finalmente lui Mussolini să ia loc într-unul dintre camioane, deghizat cu o manta și un chipiu german. Trebuie să privească în pământ și să se prefacă beat. Soluție nu prea onorabilă, ce-i drept, dar Ludovic al XVI-lea nu se deghizase și el în valet pe drumul spre Varennes? Dar Napoleon nu se îmbarcase pentru insula Elba în uniformă austriacă?[25] Alți demnitari încearcă deopotrivă să se îndepărteze, în încurcătura generală; vor fi capturați cu toții, fără nicio reacție din partea germanilor, nerăbdători să plece din nou. Mussolini este recunoscut, își scoate mantaua și chipiul și e ajutat să coboare din camion. „Mă privește cu un zâmbet ciudat și spune: «Știu că nu îmi vor face rău»[26]", va povesti partizanul care l-a identificat. Sau, poate, i-l arătase unul dintre soldații germani printr-un gest sau printr-o privire, dornic să plece cât mai repede? Nu vom ști niciodată.

Ultimele douăzeci și patru de ore din viața lui Mussolini sunt înconjurate de mărturiile adesea contradictorii a peste cincisprezece personaje: unii vor muri curând după aceea în împrejurări dramatice, în timp ce alții își vor schimba de mai multe ori versiunea în perioada de după război, în funcție de polemici și de afilieri politice. Comisia de anchetă guvernamentală, încredințată delăsător unui general fără credit la cei de stânga, nu va ajunge la niciun rezultat definitiv. Acest *gran finale* de operă verdiană a autorizat astfel toate interpretările, la fel ca uciderea Romanovilor la Ecaterinburg în iulie 1918[27] sau sfârșitul lui Hitler în buncărul de la Berlin[28].

Așa cum am procedat mereu pe parcursul acestei istorii, încercăm să ne limităm, spre o mai bună înțelegere a cititorului, la datele sigure... sau aproape. Ducele odată reținut, se cer instrucțiuni la Milano.

---

[25] Așa cum amintește Milza, *Mussolini*, p. 874.

[26] Bandini, *Les dernieres heures de Mussolini*, p. 125.

[27] Demnă de *Boris Godunov* a lui Musorgski.

[28] De ales între *Amurgul zeilor* și *Simfonia a IV-a* de Bruckner, ultima operă executată de Orchestra Filarmonică din Berlin la 16 aprilie 1945, când Armata Roșie înainta în cartierele periferice ale capitalei.

Comandantul Pedro, senior romantic de douăzeci și cinci de ani, profită de această derută ca să o încredințeze pe Elena Curti unui preot, în timp ce Claretta refuză să se eclipseze în același fel: hotărât lucru, un libret pentru Verdi, cu un dram de Puccini... Mussolini e despărțit de grupul fidelilor săi; îi rămâne alături doar federalul din Lombardia, Porta, care va fi împușcat mai târziu împreună cu ceilalți. Este instalat fără violență, ba chiar cu grijă, într-o sală a primăriei din Dongo. Acceptă o cafea, el care nu bea niciodată cafea, și stă de vorbă cu partizanii și cu sătenii care se adună în jurul lui și îl tutuiesc. Să se fi revăzut oare, pentru o clipă, la cafeneaua din Romagna unde tatăl Alessandro făcea cinste cu vin roșu, zicând: „Camarazi, ascultați-l pe Benito, băiatul ăsta știe mai multe decât noi toți!"? După două ore, este dus la cazarma gărzii financiare din apropiere, la Germasino, la un pas de frontiera elvețiană. Pare în sfârșit calm, destins. Hăituiala odată terminată, aproape cu ușurare, își compune pentru ultima dată personajul: „*Ragazzi*, amintiți-vă că praful e glorie și gloria e praf!" Apoi îl citează din nou pe Napoleon. S-a făcut ora 18, plouă și e frig. Cineva i-a dat o haină ponosită în locul mantalei germane. Devorează o omletă și îi face semn discret lui Pedro să se apropie: „Comandante, vă încredințez această persoană". „Despre cine e vorba?" Lungă ezitare. „Doamna Petacci." Pedro îl asigură că va face tot ce va putea. Este închis peste noapte, fiindu-i încredințat spre pază brigadierului vamal Giorgio Buffelli, nevoit să asculte un monolog interminabil al prizonierului care se dezvinovățește: „Nu eu am vrut războiul, ci regele și poporul..." Înainte de a se prăbuși pe un pat improvizat, captivul redactează scurta declarație care i se cere: „Tratamentul care mi s-a rezervat în timpul și după capturarea mea a fost corect"[29]. Este ultimul document cunoscut scris de mâna lui: stilul este precis, foarte mussolinian.

Nu va dormi decât o oră sau două. Puțin după miezul nopții, Pedro se întoarce și îl trezește, spunându-i că trebuie să-l conducă la Como, conform ordinului dat de generalul Cadorna în numele Rezistenței militare: sună liniștitor. Totuși, itinerarul este complicat: trebuie să ajungă mai întâi la Moltrasio, pe malul lacului, de unde va fi transferat într-o barcă cu motor pe țărmul opus, la Blevio, și găzduit provizoriu în vila izolată a industriașului din agroalimentație Cademartori, în așteptarea Aliaților. Într-adevăr, americanii au informat Consiliul că vor trimite un avion militar la aerodromul din Bresso, la nord de Milano, pentru a-l prelua

[29] Relatarea lui Buffelli, reprodusă de Bandini în *Les Dernières heures de Mussolini*, pp. 117–142, a fost contestată, ca de altfel aproape toate mărturiile strânse.

pe prizonier, cam pe la ora 18, în ziua de 28 aprilie. Nu e sigur că Pedro știe acest lucru, dar el cunoaște prima parte din ceea ce vom numi planul A (salvare, livrare) și asta îi ajunge. I se bandajează capul lui Mussolini pentru a-l face din nou de nerecunoscut (vorba vine!), spunându-i-se că scurtul parcurs e plin de capcane: dezertori germani, borfași, fasciști fugari. Se lasă în voia lor, fără să reacționeze. La ieșirea din Dongo, cele două mașini sunt oprite de un mic grup. E vorba de Claretta și de trei membri ai Rezistenței, doi bărbați și o femeie, cărora Pedro le-o încredințase. Unul dintre bărbați, „Lino" (Giuseppe Frangi), va muri la 5 mai, într-un misterios accident de vânătoare. Celălalt, „Sandrino" (Guglielmo Cantoni), se va lăuda în zilele următoare prin cafenelele de pe lângă lac, înainte de a înțelege că are tot interesul să-și țină gura. Iar femeia, „Gianna" (Giuseppina Tuissi), este o muncitoare frumoasă și puternică de douăzeci de ani, intrată în Rezistență după ce logodnicul ei fusese ucis de milițiile fasciste. Arestată și torturată de trupele SS și de Brigăzile Negre, a reușit să supraviețuiască, dar asupra ei apasă bănuieli grave. În numai câteva ore, s-a împrietenit cu Claretta, care i-ar fi oferit ca amintire geanta sau micul ei revolver cizelat.[30] Peste mai puțin de două luni, la 23 iunie, Gianna va dispărea și ea — doborâtă, probabil, de ritualul foc de pistol tras în ceafa trădătorilor (sau a celor pretinși ca atare) și aruncată în lac. Vinovații, rapid identificați, vor fi judecați — și amnistiați — abia în 1957.

Ce se întâmplase? Găzduită într-un hotel din orășel împreună cu fratele ei — care își ascunde identitatea cu un pașaport diplomatic spaniol — și cu familia lui[31], Claretta l-a implorat pe Pedro să fie lăsată împreună cu bărbatul vieții ei, ceea ce el a acceptat în cele din urmă.[32] Mussolini este surprins, fapt ce duce la ultima replică demnă de Vechiul Regim a acestei incredibile aventuri: „Dumneata aici, *signora,* de ce?" „Ca să fim împreună, Excelență." După alte versiuni: „Ca să murim împreună, Excelență", ceea ce e același lucru. Pe la ora 3 dimineața se ajunge

[30] A doua zi după-amiază, când urmează să fie condusă la locul execuției, Claretta își va lăsa în grabă poșeta la casa De Maria. Avea oare două sau mai multe? Probabil.

[31] Marcello Petacci va fi separat de soție și de cei doi copii după câteva ore și împușcat împreună cu ceilalți corifei, care au protestat la ideea de a fi executați alături de o „pușlama".

[32] Mărturia lui Pedro a fost discreditată, mai ales de Bandini. Totuși, nu văd de ce nu ar fi acționat de bună-credință, convins fiind că Mussolini va avea dreptul la Milano la un proces „reglementar". În naivitatea lui de gentilom, poate credea că prezența tinerei femei îi va emoționa pe judecători. În plângerea depusă de familia Petacci în 1955, va fi citat, totuși, în calitate de complice la uciderea Clarettei.

aproape de Moltrasio, dar nu se vede nicio barcă cu motor. Se decide atunci o altă oprire la Giulino di Mezzegra, în cătunul Bonzanigo, comuna Tremezzina, la ferma agricultorilor De Maria. Locul a fost ales de căpitanul „Neri" (Luigi Canali), comunist și șef de stat major al Brigăzii „Clerici", supravegheat îndeaproape de atleticul comisar politic „Pietro Gatti" (Michele Moretti), alt comunist intransigent și fost fotbalist în echipa din Como.[33] Neri, devenit amantul partizanei Gianna, e suspect, ca și ea, de a fi fost informator al fasciștilor.

Mussolini și Claretta își vor petrece la fermă ultimele zece sau douăsprezece ore din viață. Doamna De Maria, a cărei mărturie a fost în general considerată demnă de încredere, le oferă cafea — adică cicoare —, pe care ea o acceptă, iar el o refuză. Apoi, urcă amândoi la culcare, la primul etaj, sub supravegherea tinerilor partizani Lino și Sandrino, cărora Ducele le cere permisiunea să închidă ușa camerei — „Hai, *ragazzi*, fiți amabili..."—, ceea ce obține. Mai târziu, comandantul Pedro va fi mustrat că a încredințat paza celui mai căutat bărbat al Italiei unor tineri fără experiență; dar Neri și Gatti veghează prin preajmă, gata să intervină, iar Mussolini trebuie să o fi știut și el, dacă s-ar fi gândit cumva la o fugă. Sforăitul lui dovedește că a dormit cu obișnuitul lui somn de plumb, în timp ce Claretta a fost auzită suspinând toată noaptea, sau ce mai rămăsese din noapte. A doua zi dimineața, doamna De Maria le oferă ce are în casă: mămăligă cu lapte pentru ea, pâine și o felie de cârnat pentru el. Claretta dorește să-și aranjeze puțin ținuta, și fermiera o însoțește la toaleta din curte, foarte impresionată de frumusețea, de tristețea ei demnă și de blândețea ei. Cum se întâmplase și înainte cu Gianna, pare să se nască o simpatie între cele două femei; Mussolini nu iese din cameră și privește încruntat pe fereastră, spre lac.

De ce s-a renunțat la traversarea lacului la Moltrasio? Fostul conspirator și-a pus și el, cu siguranță, această întrebare. S-ar fi putut aștepta încă puțin barca cu motor ori s-ar fi putut închiria sau rechiziționa una dintre numeroasele bărci din rada acestui sat de pescari. Or, interludiul Giulino di Mezzegra înclină balanța epilogului. Neri și Gatti vor să împiedice avangărzile americane ale Diviziei 34 Infanterie, ajunse la Como, să pună mâna pe prizonier. Dar mai cu seamă trebuie să tragă de timp,

[33] *Nomen est omen*: teroristul din Brigăzile Roșii Mario Moretti (fără legătură de rudenie) va fi în 1978 organizatorul răpirii și — după propriile mărturisiri — ucigașul lui Aldo Moro. Moretti „al nostru" e numit Pietro în reconstituiri; dar noi optăm pentru Gatti, ca să evităm eventuala confuzie cu comandantul Pedro.

fiindcă un bărbat oarecare, cu mustăcioară și ochelari, purtând pe cap o bască *à la* André Marty, se pregătește să parcurgă în mare grabă drumul invers, de la Milano la Dongo, într-un Fiat 1100 ce se opintește din greu. Este contabilul piemontez Walter Audisio, cu numele de război „colonel Valerio", unul dintre acei indivizi cenușii cărora istoria le atribuie uneori un destin extraordinar. Acest activist permanent pe poziția a doua, originar din Alessandria, Piemont, pe care o pleurită l-a scutit de războaiele mussoliniene, s-a ilustrat destul de modest în Rezistență. Există și o pată în trecutul lui, fiindcă, trimis în *confino* în anii 1930, îi adresase Ducelui o scrisoare umilitoare în care cerea să fie eliberat. În schimb, secundul său, „Guido Conti" (Aldo Lampredi), este un militant experimentat, trecut prin închisorile fasciste, prin școala de cadre de la Moscova și prin războiul din Spania. Și unul și celălalt i se închinau partidului cu o supunere oarbă; dar, invers de cum am putea crede, primul e cel care are răspunderea operațiunii. După mai mulți cercetători, era de neînchipuit ca partidul să încredințeze o sarcină de o asemenea importanță unui individ atât de neînsemnat. Eu însă sunt convins de contrariu. Această alegere pare de fapt să corespundă unei logici politice foarte precise: dacă Mussolini fusese personajul cel mai de vază al Italiei mai mult de douăzeci de ani, trebuia ca „justițiarul" său să provină din rândurile anonime ale poporului, pentru a se pierde din nou, imediat după aceea, în mulțime. Ca dovadă, identitatea reală a colonelului Valerio va fi ascunsă cu grijă publicului timp de aproape doi ani. În februarie 1947, ancheta unui gazetar neofascist va dovedi că Valerio nu e altcineva decât Audisio. Dar gazetarul o va plăti cu viața, doborât în plină stradă de militanți din organizația paramilitară a PCI „Volante rossa".[34] „Justițiarul" va putea apărea la lumina zilei, într-o manifestație publică la Roma, abia la 30 martie următor, cu eterna lui bască înșurubată pe creștet. Clandestinitatea sa a durat destul și nu mai e necesară. De acum înainte, va fi plimbat pe la toate ceremoniile de după război ca omul care l-a doborât pe tiran „în numele poporului italian"[35]. Cine își amintește cum se numea temnicerul și călăul țarului Nicolae al II-lea și al familiei imperiale? În fond, tot Pirandello e cel care revenea pe scenă, cu una

[34] Desființată „oficial" în 1949.

[35] Titlul uneia din cărțile lui Audisio, care a vorbit și a scris mult despre aceste evenimente fără să spună nimic. Va face o modestă carieră de parlamentar, apreciat pentru amabilitate până la moartea sa în 1973. Bertoldi, care l-a intervievat ca atâția alții, nereușind să îl scoată din rezerva lui, i-a trasat un minunat portret în *La guerra parallela*, pp. 66–78: „Cultiv flori pe terasa mea. Florile sunt singurele lucruri din lume care nu fac rău și nu se răzbună".

dintre capodoperele sale, *Unul, niciunul și o sută de mii* (1924), în care un om obișnuit transformă înalta societate care se agită în jurul lui în teatru de marionete. Este *primul din cele trei simboluri ale noastre.*

Valerio a așteptat până la ora 8 dimineața pentru a pune în mișcare instrucțiunile formale ale Consiliului Rezistenței.[36] Ele sunt clare și definitive: dictatorul nu trebuie să cadă în mâinile Aliaților și, fiindcă nu s-a predat necondiționat, trebuie târât în fața unui tribunal al poporului și executat. Este planul B. Gata cu tergiversările de la întâlnirea la episcopie! Aripa dură a Rezistenței a învins ezitările sufletelor pioase democrat-creștine și ale militarilor: adică socialiștii, comuniștii și acționiștii, unde Valiani l-a înlăturat pe superiorul său Parri, de teamă că acesta s-ar putea opune unei justiții sumare.Valerio dispune și de un permis (sau două) semnat de Cadorna și de căpitanul italo-american din serviciile OSS Emilio Q. Daddario, care în viața civilă este un avocat influent, apropiat de Partidul Democrat. Valerio și Conti ajung la Dongo pe 28 aprilie, ora 14. Le-au trebuit aproape șase ore pentru un drum care s-ar parcurge astăzi în mai puțin de două; dar trebuie să ținem seama de starea proastă a drumurilor și de numeroasele posturi de control. Mașina lor e urmată de o camionetă în care se află paisprezece camarazi aleși pe sprânceană, la ordinele lui „Riccardo" (Alfredo Mordini), odinioară conductor de tren[37], un cvadragenar calm și masiv, fost în Spania și în Rezistența Franceză în rândurile FTP: se spune că odinioară a strâns de gât cu mâinile goale un spion al Gestapo. Deci unul dintre cei mai duri.

Valerio n-are încredere în Pedro și în Bill, molâi și tipicari cu procedurile. Confruntarea dintre distinsul conte florentin și neînduplecatul birocrat stalinist nu și-a găsit niciun cronicar, dar a fost foarte aspră. Valerio declară că Musolini și cei care îl însoțesc trebuie să fie executați cu toții, fără excepție. „Am instrucțiuni și le voi aplica!" Pedro nu are să-i opună decât scrupule. Caută o cale de scăpare, propune să îi aducă din nou împreună pe Musolini și pe complicii lui, ca să mai câștige câteva ore; apoi pledează în zadar pentru Claretta, singura femeie, și pentru decoratul cu

[36] Totuși, Valiani afirmă că le transmisese lui Longo și Lamfredi, superiorii lui Valerio, „în dimineața zilei de 27" (*Tute le strade conducono a Roma*, p. 276). Ce au făcut, în acest caz, comuniștii aproape 20 de ore înainte de a reacționa? Au așteptat vești sigure despre arestarea lui Mussolini? A fost răgazul necesar pentru a selecționa plutonul de execuție și a pune la punct ultimele detalii? Necesitatea de a obține permisul de trecere al agentului american Daddario? Toate aceste eventualități sunt plauzibile.

[37] Cititorul va constata numărul considerabil de militanți pe care l-au dat căile ferate italiene atât taberei fasciste, cât și celei comuniste.

aur Barracu. De altminteri, în afară de trei sau de patru dintre cei mai compromiși, în frunte cu Pavolini, cei de față ar fi avut reale posibilități să se apere înaintea unui tribunal obișnuit. Până la urmă, Pedro cedează, ca și Cadorna înaintea lui. Chiar dacă ar fi vrut, cum să se opună, încadrat cum e de Neri și Gatti, oamenilor înarmați ai lui Riccardo instalați în fața ușii? Tot ce obține este să se țină departe de masacru, ceea ce îi convine perfect lui Valerio, care nu vrea martori compromițători. Italia elitelor moderate se eschivează, așa cum procedase și după Marșul asupra Romei. Dacă istoricul s-ar face romancier, ar putea să se întrebe ce ar fi făcut în locul lui Pedro niște oameni din Rezistență pasionați de adevărata justiție ca Sogno, Pacciardi sau alții: ar fi urmat, poate, un schimb de focuri între partizani.[38] Soarta Ducelui este de acum în mâna adversarilor săi dintotdeauna, care n-au uitat și n-au iertat nimic. În fond, trebuie reglat un cont care datează din 1919–1922: războiul mondial și apoi războiul civil le-au adăugat și ele un surplus de dramă. PCI nu este „partidul împușcaților": alte formațiuni partizane au suferit pierderi mai grele în raport cu efectivele lor. Dar el se pregătește să-și consolideze hegemonia postbelică asupra Rezistenței. Iar străinii — aliați sau germani — trebuie să rămână în afara deznodământului. Este *al doilea simbol.*

Înainte de a trece la marele final, să ne întrebăm care a fost atitudinea Aliaților. Regiunea mișună de agenții lor: în afară de Daddario și de adjunctul său Michelangelo (nici mai mult, nici mai puțin!) Musmanno, un alt avocat, să îi citățm pe aspirantul de marină Giuseppe Dessy, doi membri ai serviciilor britanice, Valerian Lada-Mocarski și Max Salvadori, cumnatul lui Emilio Lussu, și încă mulți alții. Nu se poate nega că Aliații și-au trimis pe urmele Ducelui cei mai buni copoi.[39] Să localizeze punctul în care se află, într-un teritoriu povârnit, dar nu mai mare decât o batistă, și să pună mâna pe un prizonier de care Pedro ar fi fost prea fericit să scape nu era decât un joc de copii pentru acești oameni experimentați. Am spus, de asemenea, că niște cercetași americani scotoceau deja împrejurimile lacului. Ei bine, nu!, trebuie să aștepte cu toții în tihnă, fără a

[38] Și Lussu? I-am pus întrebarea, de formă, unuia dintre biografii săi: „Credincios personajului său, poate ar fi azvârlit un revolver la picioarele lui Mussolini spunându-i: ia-l de jos, bersagliere, între noi doi acum". „Ar fi cruțat-o pe Claretta?" „Cine știe?"

[39] După conflict, Daddario și Musmanno, personalități progresiste pe atunci foarte cunoscute în Statele Unite, se vor distinge în cadrul opoziției la Războiul din Vietnam, în luptele pentru drepturile civile și emanciparea minorităților etnice, religioase și sexuale. Ei au reprezentat partea cea mai bună a comunității italo-americane.

face nimic, avionul care urmează să sosească la sfârșitul după-amiezii, ca și cum aveau de pregătit un picnic în Munții Stâncoși... O altă întrebare: de ce Daddario a contrasemnat permisul lui Valerio, dându-i undă verde? Un avocat și agent american de nivelul său putea crede, oare, că emisarul comunist ar urma alte instrucțiuni decât cele primite de la partidul său și i l-ar preda liniștit pe Mussolini? Ca să ajungem în miezul problemei: a fost, cumva, un joc dublu al serviciilor americane și britanice pentru *a se preface* că vor să îl salveze pe Duce conform planului A, când fusese acceptat planul B? Dacă da (și îl subliniez pe *dacă*), e verosimil, fiindcă un proces corect al lui Mussolini s-ar fi putut dovedi stânjenitor pentru Washington și mai cu seamă pentru Londra. Intrăm pe nisipurile mișcătoare ale ipotezelor, în care nu vrem să ne înfundăm, ca atâția alții. Dar îndoielile rămân și fac mai puțin neverosimilă versiunea celor care cred că agenții aliați — au fost amintiți din nou Daddario și Salvatori, care, evident, au negat-o[40] — erau prezenți, dacă nu la execuție (puțin verosimil), măcar prin preajmă, pentru a fi siguri de deznodământ.

Urmarea este relativ simplă, chit că a fost răstălmăcită în mai multe versiuni contradictorii. La 28 aprilie, pe la ora 16, Valerio și oamenii lui năvălesc la ferma De Maria și pun mâna pe prizonierii care se culcaseră din nou. Îi scot din casă în cea mai mare grabă. Claretta nu are timp nici să își ia o piesă de lenjerie intimă din pat. A doua zi, când cadavrele vor fi spânzurate de picioare în Piazzale Loreto, un preot îi leagă strâns fusta, ca să nu se desfacă, expunându-i sexul gol privirilor lacome[41] ale mulțimii.

Că Valerio a venit la Musolini să-l liniștească, spunându-i „Am venit ca prieten, să te eliberez" și acesta i-ar fi răspuns „Îți voi da un imperiu!" sau că, dimpotrivă, i-a pronunțat sentința la moarte ține de istoria mărunță ce se strecoară atât de des în istoria mare. Cu toții urcă în Fiatul 1100 care nu străbate decât 200 sau 300 de metri înainte de a se opri la o cotitură a drumului, în fața gardului vilei Belmonte, un conac de la marginea satului. Este locul ideal pentru execuție, ales probabil dinainte,

[40] Salvadori va redacta în anii 1990 un memoriu la cererea lui De Felice, care nu a avut timp să-l folosească, și care va fi publicat de istoricul Perfetti („La fine di Mussolini", *Nuova Storia Contemporanea*, VIII/5, septembrie–octombrie 2004, pp. 145–148). Textul este anodin, dar nu lipsit de interes printre rânduri. Salvadori afirmă în principal că Consiliul Rezistenței dorea să-i vină de hac dictatorului „înainte de intrarea în funcțiune a jurisdicției militare aliate (AMG) pe tot teritoriul italian". Cu alte cuvinte, dacă execuția lui Mussolini avea loc *înainte de această dată*, era vorba de o chestiune încă italiană; *după această dată*, ar fi fost necesară livrarea lui către Aliați.

[41] Luzzatto folosește termenul francez *voyeurism* în *Il corpo del duce*, p. 86. I se pot vedea, totuși, pe clișeele spânzurării, minunatele picioare până la coapse.

în cursul unei cercetări a terenului.[42] Claretta coboară prima; ea îi oferă scurta de blană luptătorului uimit care conduce mașina. Acest gest dovedește că a înțeles totul. Ea îl ajută pe un Mussolini șchiopătând (i-a căzut tocul unei cizme) să facă ultimii pași. Plutonul de execuție e compus din Valerio, Conti, Neri și Gatti; Riccardo și oamenii lui se țin deoparte. Mitraliera Thompson a lui Valerio se blochează pe neașteptate. O ia pe cea a lui Gatti și trage rafala ucigașă. Claretta, care s-a aruncat în fața bărbatului iubit, urlând „Nu puteți face asta!", cade imediat. Mussolini horcăie la pământ. Valerio se apropie, își scoate pistolul și îi dă lovitura de grație.[43] Este aproape ora 16.30. Executanții se uită unii la alții, nevenindu-le să creadă, apoi cele două cadavre sunt luate rapid. Neri va dispărea la 6 mai; trupul său nu a fost niciodată găsit. Gatti, mai întâi transferat în secret în Iugoslavia lui Tito, va reveni în Italia în 1947. Conti va îndeplini mai multe funcții de rang intermediar în PCI până la moartea sa, în 1973, în același an cu complicele său, Valerio. Mai mulți dintre oamenii lui Riccardo, dacă nu și el însuși, vor sfârși în rândurile organizației paramilitare „Volante rossa", foarte activă în reglările de conturi din „triunghiul morții" (cele trei guri din câmpia Padului) până în 1948.[44]

„Comandoul" pleacă din nou la Dongo ca să le vină de hac celorlalți fruntași fasciști, care au avut o comportare demnă: nimeni nu a implorat iertarea pe care nu ar fi obținut-o.[45] De astă dată, „onoarea" de a-i

[42] Tatăl meu s-a alăturat a doua zi, 29 aprilie, unui grup de corespondenți englezi și americani care voiau să refacă parcursul fugii și execuției lui Mussolini. La Dongo, în fața vilei Belmonte, l-a întâlnit pe proprietar, inginerul pensionar Bellini. Acesta i-a spus (ceea ce le va repeta apoi lui Monelli și altor anchetatori) că în ajun se afla cu familia în grădină. Au auzit zgomote și focuri de armă, dar nu au asistat la execuție. I-a oferit apoi, „fiindcă sunteți italian ca și mine", fotografia pe care o făcuse de la gardul proprietății, însemnând cu două cruci locul unde fuseseră doborâți Mussolini și Claretta. Tatăl meu, întors la Milano, s-a repezit la redacția ziarului său, *Italia libera*, organul Partidului de Acțiune. „Nu o să intereseze pe nimeni" i-a spus redactorul-șef. Indignat, a apelat la directorul Valiani, care a acceptat să publice articolul; nu a apărut decât după două zile (1 mai)... tăiat și fără fotografie. Tatăl meu fusese prea rapid: numai PCI, el singur, trebuia să furnizeze prima reconstituire a faptelor, cu un articol apărut în *L'Unità* la 30 aprilie. Cf. E Serra, *Tempi duri. Guerra. Resistenza, Bologna*, Il Mulino, 1996, pp. 246–251.

[43] După primele declarații culese de Monelli (*Mussolini petit bourgeois*, pp. 280–282, 304–305), Gatti ar fi fost cel care a tras, iritat de stângăcia lui Valerio. Iar după spusele partizanului Sandrino, n-ar fi fost nicio lovitură de grație.

[44] Mai mulți responsabili, identificați și condamnați, vor reuși să ajungă în țări socialiste, mai ales în Cehoslovacia, unde va fi implantat un „Radio Praga" italian: e o altă poveste din acești ani cumpliți. Mordini, nepotrivit pentru o carieră de mic funcționar al partidului, a redevenit lucrător mecanic și a păstrat tăcerea, ca un adevărat luptător, cu toate sumele considerabile pe care le oferea presa. A murit sărac și uitat în 1969, după ce își slujise idealurile.

[45] Pavolini, rănit într-o încăierare cu partizanii, a fost împușcat pe o targă rezemată de parapet. Marcelo Petacci, care s-a aruncat în lac, a fost pescuit la timp ca să fie luat împreună cu ceilalți.

împușca le va reveni lui Riccardo și oamenilor lui.[46] Un preot venit în grabă le-a acordat cadavrelor iertarea de păcate. Cu puțin romantism istoric, gen Michelet, aș spune, poate, că fugarii de la Dongo, care slujeau o cauză, meritau să fie doborâți de oameni care slujeau o alta. Un hidalgo spaniol ar fi spus: *„Es una solución entre Italianos"*. Ceea ce ar conferi o anumită măreție unui deznodământ de altminteri expeditiv. Dacă lucrurile s-ar fi oprit aici, războiul civil s-ar fi sfârșit cu adevărat, fără infamia care a urmat.

După toată afacerea, a fost căutat un camion pentru a fi încărcate și transportate la Milano cele optsprezece rămășițe pământești, la care se vor adăuga pe loc cele ale lui Starace. Locul ales este Piazzale Loreto, unde, la 10 august 1944, milițienii de la Salò au împușcat cincisprezece partizani și ostatici care au putut fi văzuți zăcând la pământ timp de douăzeci și patru de ore. E cumplit: de ce să cobori la același nivel? Cum se făcuse târziu, executanții vor aștepta până în zori pentru a descărca trupurile și a proceda la „măcelărirea mexicană", după spusele unui Parri indignat, care fusese din nou ținut la distanță. Cine a hotărât, oare, această regie macabră? Nu vom afla, probabil, niciodată. Spânzurarea de picioare, care ni se pare astăzi partea cea mai degradantă a afacerii, va avea loc după câteva ore, pentru a împiedica populația să facă terci sărmanele resturi. Câți dintre cele și cei care se încrâncenau astfel îl aplaudaseră pe Duce cu mai puțin de șase luni în urmă la Teatro Lirico? Gustave le Bon, autorul *Psihologiei mulțimilor* care îl hrănise pe tânărul Benito, i-ar fi putut adăuga cărții sale încă un capitol... De altminteri, Parri a fost aproape singurul care și-a exprimat oroarea, pe moment și multă vreme după aceea. Până în anii 1960, „exemplaritatea" acestui final de bâlci — sau mai curând de film *pulp* — va fi revendicată de memoria colectivă a Rezistenței.[47] Versurile publicate peste zece ani de un „tovarăș de drum", poetul Salvatore Quasimodo, Premiul Nobel pentru literatură în 1959 — „De ce scuipi, mamă, pe cadavrul acesta spânzurat cu picioarele de o grindă..." —, nu vor fi unanim apreciate.[48] „Piazzale Loreto" va deveni un slogan amenințător al stângii extraparlamentare în „anii de plumb". Fotografiile acestei expuneri care vor face imediat ocolul lumii vor ajunge până în buncărul din Berlin, unde vor găsi un spectator

[46] Prizonierii fuseseră despărțiți de membrii familiilor lor. Totuși, în următoarele zile au fost victime și printre aceștia.

[47] Luzzatto oferă exemple elocvente în cartea sa.

[48] Quasimodo pune înaintea lor un imn închinat celor cincisprezece ostatici împușcați în 1944. I se va reproșa și această apropiere.

deosebit de interesat în persoana lui Adolf Hitler: el reia instrucțiunile ca trupul său și cel al Evei Braun să fie incinerate după ce se vor sinucide împreună câteva ore mai târziu.

Trei întrebări principale plutesc în jurul acestui act final — lăsând la o parte reconstituirile uneori fanteziste cu privire la circumstanțele precise ale execuției, și chiar la locul în care s-a petrecut —, care nu încetează până în zilele noastre.[49] Prima: a murit Mussolini ca un laș, ascunzându-se în spatele amantei sale, așa cum pretindeau primele versiuni devalorizante (printre care cea a lui Valerio), sau ca un luptător napoleonian, desfăcându-și mantaua și spunând: „Trageți în piept!" — după mărturia șoferului și aceea, tardivă, a lui Lampedi (Guido Conti)? Până la urmă este vorba de un detaliu: fiecare ins este singur în fața morții și o înfruntă cum poate. A doua întrebare privește posibila prezență la fața locului a unor căpetenii ale Rezistenței — mai precis comuniste — venite să se asigure că totul se face după instrucțiunile date, sau chiar ca să participe la execuție. Această teză a căpătat un spor de credibilitate când, la începutul anilor 1990, fostul partizan Bill a afirmat în mai multe interviuri, după o lungă tăcere datorată — spune el — amenințărilor pe care le-a primit și care l-au făcut să se expatrieze în Brazilia, că Mussolini fusese ucis nu de Valerio, ci de Luigi Longo, șeful Rezistenței comuniste și viitor secretar al PCI după Togliatti. Or, s-a dovedit că Longo se afla la Milano în dimineața de 29 ca să celebreze Eliberarea.[50] De altminteri, de ce ar fi trebuit să se deplaseze? Grupul era etanș. Lampredi (Guido Conti), mâna lui dreaptă, îl supraveghea pe Valerio, Gatti îl supraveghea pe Neri, iar oamenii lui Mordini (Riccardo) supravegheau pe toată lumea. O altă pistă va evoca numele lui Sandro Pertini, foarte popularul președinte al

[49] În particular, publicistul și senatorul neofascist Pisano se dedică examinării tuturor versiunilor precedente în cartea sa *Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*, Milano, Il Saggiatore, 1996. Vezi și sinteza lui P. Milza, *Les Derniers jours de Mussolini*, Paris, Fayard, 2010.

[50] Primul care a vorbit despre o prezență a lui Longo, pe baza unor vagi declarații ale lui Valiani, a fost jurnalistul Bandini, în volumul său *Vita e morte segreta di Mussolini*, Milano, Mondadori, 1978, pp. 297–333 și 430–432. Or, lăsând la o parte faptul că mărturiile adunate de Bandini (printre care cea a tovarășei lui Marcello Petacci, care l-ar fi recunoscut pe Longo) sunt îndoielnice, reconstituirea lui șchioapătă. După el, anticipând cu câteva ore sfârșitul lui Mussolini, Longo ar fi putut să se întoarcă la Milano în după-amiaza lui 28, când a fost văzut și fotografiat împreună cu alte „mari figuri" ale Rezistenței. Cu ceasul în mână, acest lucru nu este posibil: era necesar un elicopter. Sau Longo ar fi trebuit să plece la Dongo în noaptea de 27–28, înaintea coloanei lui Valerio, să-l execute pe Mussolini în zori și să se întoarcă la începutul după-amiezii. E foarte neverosimil și dezmințit de mărturia formală a doamnei De Maria și a inginerului Bellini. Totuși, alți cercetători au urmat pista lui Bandini, adăugându-i amănunte care nu o fac mai convingătoare.

republicii din 1978 până în 1985.[51] Aceste „revelații" au suscitat în epocă inevitabile polemici: astăzi nu mai prezintă mare interes.

Al treilea punct: cazul Clarettei, cel mai delicat moral și juridic. Atunci, soarta ei nu a emoționat și nu a indignat pe nimeni. Am menționat deja cu ce termeni dezonoranți a fost gratificată. Antifascismul victorios se temea de o femeie care murise pentru bărbatul iubit. Doar mai târziu a fost elaborată teza conform căreia ea ar fi fost ucisă din greșeală, în tentativa ei de a-l proteja pe Duce cu propriul trup. Această presupunere nu stă în picioare, din cel puțin trei motive. Primul este că oamenii lui Valerio aveau foarte bine mijloacele fie să nu o conducă la locul execuției, fie să o despartă cu forța de condamnat în ultimul moment; a fost cazul tovarășei lui Marcello Petacci, câteva ore mai târziu.[52] În al doilea rând, Claretta nu avusese niciun rol public, nici în regim, nici în RSI, și nu figura, spre deosebire de fratele său, pe nicio listă de profitori ai regimului; așadar ar fi trebuit să i se dea drumul imediat, așa cum a sugerat comandantul Pedro. Dar mai cu seamă, admițând că moartea ei a fost rodul hazardului, de ce să-i plimbi trupul până la ultimul ultragiu din Piazzale Loreto? Motivul era, încă o dată, exemplar și devalorizant.[53] Trebuia să i se arate unei Italii care rămânea în fond catolică și moralizatoare că tiranul se pregătea să fugă împreună cu amanta lui, părăsindu-și nu numai camarazii, dar și soția legitimă și copiii (care ar fi fost făcuți bucăți dacă puteau fi prinși). Claretta devenea astfel vinovată prin procură, cu o puternică amprentă machistă, și practic nu se va ridica nicio voce care să pledeze în favoarea ei. Plângerea cu cerere de despăgubiri prezentată de familia ei în 1955 a fost respinsă de tribunal: era vorba de „acte de război". Generalul Cadorna va afirma, în anii 1960, că „nimeni dintre noi nu se gândea la

[51] Și Bandini lasă loc, în ce-l privește, de grave bănuieli. Dar trebuia să fie mai prudent. În 1978, Longo, foarte bolnav, nu mai era decât președinte onorific al PCI (va muri după doi ani). În schimb, Pertini tocmai fusese ales președinte al republicii și codul penal italian prevede crima gravă de defăimare la adresa șefului statului. Or, lăsând la o parte faptul că ar fi trebuit și el să folosească un elicopter ca să poată fi la fața locului, Pertini era socialist, deși reprezentant al aripei pe atunci cea mai de stânga a partidului, iar comuniștii voiau să păstreze această afacere între ei.

[52] Până la proba contrară, eu nu cred în teza că ar fi fost violată înainte de moarte. Desfășurătorul ultimelor ore nu ne îngăduie să o acceptăm, și acest lucru nu se potrivea cu obiceiurile staliniste. Sincer, nu reușesc să mi-i închipui pe Valerio, Lampredi și cu atât mai puțin pe un luptător onorabil ca Riccardo-Mordini violând o femeie pe care se pregătesc să o omoare. E drept însă că autopsia trupului Clarettei nu s-a făcut.

[53] Se va spune, de asemenea, că îi implorase pe „justițiari" să o cruțe. Dar am văzut că, măcar în trei ocazii, ar fi putut să se salveze și a refuzat să o facă.

executarea Clarettei"[54]. Or, noi am văzut că acest soldat cinstit nu era la curent cu tot ce se țesea în jurul lui. În 1974, cineastul Carlo Lizzani, apropiat de Partidul Comunist, a turnat un film reușit, *Mussolini ultimo atto*[55], care confirmă versiunea oficială pe marele ecran. Claretta reușește să scape din mâinile partizanului care încearcă vag să o rețină, se aruncă înaintea lui Benito și moare odată cu el. Îl apreciam mult pe Lizzani, așa cum am scris în mai multe rânduri, un om deschis și fin, cu o puternică sensibilitate socială, și mi-am permis să îl întreb dacă îi sugerase cineva acest deznodământ. Nu mi-a răspuns, ceea ce era un fel de răspuns.[56]

* * *

Ajungem astfel la cealaltă enigmă, privitoare la cele două valijoare aproape identice de care Mussolini nu s-a despărțit niciodată în cursul fugii sale. Partizanii au pus mâna pe ele în condiții care au autorizat tot felul de speculații. Să ne limităm încă o dată la esențial. Una dintre valize conținea o sumă importantă de bani lichizi. Expresia „aurul de la Dongo" — sau „comoara de la Dongo" — a devenit de atunci proverbială, cu multă exagerare, aproape la fel cu cazanul vrăjitoarelor din Macbeth, în vreme ce nimeni nu a mai auzit nimic de suma la fel de consistentă pe care o avea Farinacci la el în momentul capturării sale.

Să începem prin a elimina ceea ce, în mod verosimil, nu conținea această „comoară", cum ar fi pretinsa pradă din raidurile împotriva evreilor. S-a vorbit și despre verighete din campania „aurul pentru patrie" din 1936, ceea ce din nou suscită îndoieli, întrucât ele fuseseră imediat topite și timbrate la Monetăria Statului. Să fi fost vorba de lingouri de la Banca Italiei, ascunse de lăcomia germană? Ar fi fost imposibil de transportat într-o valijoară sau în cele două sau trei valize cu efecte personale din Alfa Romeo — dar, în teorie, în camioanele suitei s-ar fi putut. Or, nu s-a găsit niciun lingou. Inventarul, făcut de partizanii Neri și Gianna, cu ajutorul unei contabile de la primărie, ar fi indicat suma de 1,7 milioane

[54] Mărturisire făcută lui Bertoldi, în *La guerra parallela*, p. 22. Să precizăm: Cadorna, deși comandant militar, nu era membru al direcției Consiliului Rezistenței, controlat în întregime de partide.

[55] Actorul din rolul principal, Rod Steiger, reia aceleași expresii de dezamăgire ale lui Napoleon la Waterloo — pe care îl întruchipase pe ecran cu câțiva ani mai înainte. O ultimă analogie între împărat și Mussolini.

[56] El s-a sinucis în 2013, la puțin timp după ultima noastră întâlnire; avea nouăzeci de ani. Terminase un film îngrozitor despre un masacru al evreilor comis de naziști pe țărmul lacului Maggiore în toamna lui 1943.

de lire în cecuri și 160 de lire englezești aur, dar borderoul original nu s-a găsit. În orice caz, nu era o sumă nemăsurat de mare. Trebuie adăugate la conținutul valijoarei bijuteriile Clarettei (pe care le avea din familie) și banii gheață și alte obiecte de valoare confiscate de la personajele din suită: o sumă desigur considerabilă, căci aceștia luaseră cu ei toți banii de care puteau dispune ca să aibă cu ce să se întrețină, ei și familiile lor, în Elveția, în Valtellina sau în Germania, dacă ajungeau să treacă de pasul Brennero. În sfârșit, se vor recupera din bagajele lui Mussolini, transportate în camioanele germane, apoi aruncate într-un lac de munte, devize, cea mai mare parte străine, mai ales franci elvețieni, dar și dolari americani, lire sterline, pesetas spaniole și escudos portughezi. Pe scurt, tezaurul ar fi reprezentat în total între 52 și 66 de kilograme de aur, conform diferitelor estimări.[57]

Știm că Neri și Gianna vor dispărea, el după câteva zile, ea după câteva săptămâni. Moartea lor era, oare, legată de vechile bănuieli privind relațiilor lor cu fasciștii sau de vreo înșelătorie imputată lor în cursul inventarului? Sau poate, pur și simplu, nu mai erau socotiți de încredere? E aproape imposibil să te orientezi în încâlceala de piste care se deschid, fiecare anchetator dorind să își impună propria versiune și propria estimare a valorii reale a sumei. Se pare că trebuie reținute două fapte, unul oarecum sigur, al doilea ipotetic:

1) Am văzut că Mussolini vânduse tipografia ziarului *Popolo d'Italia* industriașului Cella cu câteva zile înainte de a pleca din Milano. Ar fi logic deci să fi luat cu el fondurile primite în urma acestei tranzacții — din care o parte le-a trimis Rachelei —, împreună cu alte sume pe care le avea. Ce putea să facă cu banii? În cazul unei treceri în Elveția sau în Spania, i-ar fi fost greu să păstreze aceste bunuri asupra lui. I-ar fi folosit pentru a corupe ori a plăti niște călăuze? Sau i-ar fi permis să supraviețuiască până la sosirea Aliaților? Probabil că nu știa nici el însuși; dar, ca pe oricare om hăituit, ideea de a avea bani la el îl liniștea oarecum.

2) Dacă e adevărat — și îl subliniez încă o dată pe *dacă* — că „aurul de la Dongo", trecut prin filiera locală și națională a Partidului Comunist, a contribuit la cumpărarea reședinței PCI de la Roma, precum și... a tipografiilor cotidianului său, *L'Unità*, cum s-a afirmat după aceea[58], iată *al*

[57] Vezi reconstituirea foarte minuțioasă a lui G. Oliva, *Il tesoro dei vinti. Il mistero dell'oro di Dongo*, Milano, Montadori, 2015, mai ales capitolele V și VI.

[58] A spus-o mai ales fostul secretar al lui Togliatti, Massimo Caprara, care, în principiu, este o sursă foarte informată, deși contestată. Oliva, *Il tesoro dei vinti*, pp. 6–8, adaugă că prada a fost folosită și

treilea simbol al nostru — negru și roșu —, care nu are nevoie de niciun comentariu.

Rămâne în sfârșit cealaltă valijoară, care n-a fost găsită niciodată. Primul care a deschis-o a fost comandantul Pedro, după ce i-a confiscat-o lui Mussolini, și a declarat că ea conținea un anumit număr de dosare sensibile: „Trieste", „Procesul de la Verona", „Bande partizane", „Prinț de Piemont" etc. Până aici toată lumea este de acord. Cel mai delicat era, probabil, stufosul dosar de poliție despre obiceiurile private ale prințului Umberto, locotenent-general al regatului din iunie 1944 și viitor „rege de mai", în 1946. În teorie, acesta îi putea fi de folos lui Togliatti ca instrument de presiune asupra Casei de Savoia. Este adevărat că, în momentul referendumului din 1946, atitudinea PCI va fi destul de ambiguă între monarhie și republică.[59] Dar, sincer, țara în ruină avea de înfruntat probleme mult mai urgente și mai importante decât năzbâtiile monarhului. De altfel, mai multe copii ale acestor rapoarte circulau deja, dintre care una va ajunge pe masa democrat-creștinului Alcide de Gasperi, președintele Consiliului după interimatul lui Parri la Eliberare.[60] În aceste condiții, de ce ar mai fi fost nevoie de documentele deținute de Mussolini?

Adevăratul punct fierbinte era corespondența cu Churchill. Pedro, deschizând valijoara, nu-și amintește să o fi văzut, dar nici nu afirmă contrarul. Desigur, faptul că liderul britanic, care tocmai pierduse alegerile în fața laburistului Attlee, hotărâse să își petreacă prima vacanță de după 1940 pe malul lacului Como, în septembrie 1945, ca să se ocupe de pictură, suscită câteva reflecții. Cu atât mai mult cu cât între două (proaste) acuarele, el a vrut să îi întâlnească pe toți martorii... supraviețuitori ai

---

pentru a finanța demobilizarea bandelor de partizani comuniști din munți, pentru a le da un salariu funcționarilor din partid și pentru a plăti costul altor sarcini administrative.

[59] Referendumul a fost câștigat cu o largă majoritate de vocile republicane în Italia de Centru-Nord, în timp ce monarhia a obținut majoritatea sufragiilor într-o parte a Sudului. Umberto al II-lea, deși contestând de formă rezultatul, a făcut bine patriei hotărând să se expatrieze imediat fără a exploata disensiunile. Republica, mai temătoare și mai puțin generoasă, le-a negat prin dispoziție constituțională ultimului rege al Italiei (mort în 1983) și moștenitorilor săi bărbați dreptul de a se întoarce în peninsulă până în 2002. Victor Emanuel merita exilul. Umberto, nu. Timp de treizeci și șapte de ani, rezerva, ținuta și patriotismul său vor fi demne de suveranul care ar fi putut fi în alte împrejurări. Stareț prin drept milenar al abației Hautecombe din Savoia, ultimul rege din dinastia cea mai veche a Europei odihnește pe un teritoriu astăzi francez.

[60] Cei mai buni colaboratori ai lui Umberto, precum noul ministru al Casei Regale, Lucifero, succesorul lui Acquarone, și atașatul naval, amiralul Garofalo, erau la curent cu dosarul. Dar problema lor principală era să prezinte o imagine „socială" și modernă a monarhului în ajunul referendumului. Restul nu avea importanță.

sfârșitului lui Mussolini, mai ales pe Dante Gorreri, responsabilul secției PCI din Como și primul depozitar cunoscut al „aurului de la Dongo".[61] Pe de altă parte, dacă Ducele a păstrat la el, până la sfârșit, originalele sau copiile mesajelor schimbate cu Churchill *între cele două războaie,* se poate înțelege că a făcut-o pentru a-și întări apărarea în cursul unui eventual proces în fața unui tribunal aliat.[62] Elogiile lui Churchill din anii 1920–1930 nu erau un secret pentru nimeni: au fost adesea rostite în public, așa cum am văzut. Poate că erau și mai explicite în privat, ceea ce se putea dovedi dezagreabil în momentul în care marele învingător în război se pregătea să-și aureasca portretul pentru posteritate.[63] Dar Churchill, care avea un șorici de porc mistreț, trecuse prin multe și locul său în istorie era de acum asigurat.

Cu totul diferită ar fi eventualitatea ca schimburile lor epistolare să fi continuat *în timpul conflictului,* ceea ce ar fi fost mult mai grav. O vulgata încă răspândită, cu precădere în mediile pe care le-am putea defini ca „revizioniste", a întreținut legenda conform căreia Mussolini ar fi intrat în război, la cererea lui Churchill și a președintelui Lebrun, pentru a evita o victorie totală a germanilor. Această versiune n-a găsit, până în ziua de azi, nici umbra vreunei dovezi.[64] Dar dincolo de lipsa ei de credibilitate,

---

[61] Gorreri, care deținea multe secrete, fusese în 1921–1922 inamicul înverșunat al squadriștilor lui Balbo în luptele sângeroase din Emilia. Omulețul acesta amabil și plăpând, reales în Parlament până când a ieșit la pensie în 1972, nu a vorbit niciodată despre lucruri esențiale. Printre atâția fanfaroni nu poți decât să admiri (până la un punct...) rezerva și puterea de a îndura a acestor militanți intrați în partid ca la mănăstire. Ei mă fac să mă gândesc la acel fost exilat antifascist care a supraviețuit temnițelor lui Mussolini și epurărilor staliniste, pe care l-am întâlnit la Moscova în anii 1980 și care îmi declara: „Dacă mi s-ar fi ordonat să plec într-un lagăr din Siberia, m-aș fi dus pe picioarele mele".

[62] Bandini, în *Vita e morte segreta,* pp. 96–100, se bazează pe o declarație foarte confuză a prefectului de Como și pe alte surse pe care nu le dezvăluie ca să afirme că ar fi existat patru scrisori trimise de Churchill, prim lord al Amiralității, lui Mussolini spre sfârșitul anului 1939 și începutul anului 1940. [Nu. A fost și scrisoarea din 16 mai 1940 pentru menținerea Italiei în afara conflictului pe care am citat-o la locul cuvenit (n.a.).] Dar concluzia lui rămâne în coadă de pește: „După toate aparențele, dialogul s-a întrerupt atunci, dar i-a lăsat Ducelui impresia unui acord nescris".

[63] Istoricul Deakin va fi principalul colaborator al lui Churchill pentru redactarea memoriilor lui. În finalul cărții sale atât de documentate, el se mărginește la două mici pagini anodine despre moartea lui Mussolini, bineînțeles fără să menționeze corespondența lor. La fel și Kirkpatrick în *Study of a Demagogue.*

[64] Altă variantă: în 1995, un aristocrat milanez, odinioară afiliat aripei moderate a Rezistenței, Luigi Carissimi Priori di Gonzaga, a declarat că avusese cunoștință, la Eliberare, de fotografiile a 62 de scrisori schimbate între Mussolini și Churchill *înainte* de 10 iunie 1940. După el, ultima scrisoare conținea oferirea Nisei, a Corsicii și a Tunisiei în schimbul neutralității italiene. Cf. M. Vigano, „Il corteggio Mussolini–Churchill: una precisazione e una testimonianza", *Nuova Storia Contemporanea,* VIII/5, septembrie–octombrie 2004, pp. 133–144. Dar cu ce titlu putea să dispună astfel premierul englez de niște teritorii franceze, fără a fi mandatat de Lebrun și de Reynaud? Este evident că bănuitorul Mussolini nu ar fi putut lua în serios o asemenea propunere. Și să nu uităm (vezi partea a treia) că Churchill blocase ofertele, acelea foarte reale, făcute de Reynaud lui Mussolini.

ni se pare bazată pe o totală necunoaștere a mecanismelor unei democrații parlamentare pe timp de război. Churchill, rechemat la putere nu fără greutate la 10 mai 1940, în fruntea unui guvern de salvare națională, nu era — și nu va fi niciodată — un șef absolut ca Hitler sau ca Stalin. E adevărat că a avut o marjă de acțiune foarte amplă pentru tradiția britanică, dar n-a putut să acționeze niciodată fără acordul cabinetului său și al Westminsterului. Era înconjurat (deci supravegheat) de servicii de informații foarte eficiente: cui i-ar fi putut încredința un mesaj secret pentru Duce? Poștei Majestății Sale, cu dovadă de primire semnată de ușierul de la Palazzo Venezia? În plus, cum parcursul său politic fusese cu suișuri și coborâșuri, avusese mare grijă să rupă orice legătură cu foști prieteni căzuți în dizgrație (mai ales membrii anturajului ex-regelui Eduard al VIII-lea) și i-a lăsat să putrezească în temniță pe conducătorul *Blackshirts*, Oswald Mosby, și pe soția sa, Lady Diana, una dintre celebrele și zburdalnicele surori Mitford, care era verișoara preferată a sa. De asemenea a întărit regulamentul de poliție „18 B", moștenitor al lui „14 B" din Primul Război Mondial, care permitea arestarea fără probe și fără proces a oricărui supus al coroanei suspect de înțelegere cu inamicul. Anglia, rămasă singură în luptă, își cunoștea momentul adevărului, adică de viață sau de moarte în înfruntarea cu Hitler.[65] De ce prim-ministrul său, care făcuse curte acestui post timp de 40 de ani (și probabil nu l-ar fi obținut dacă nu ar fi fost războiul), să-și fi riscat cariera (și capul) ca să întrețină un canal secret cu un Mussolini care conta prea puțin în 1940, și din ce în ce mai puțin în decursul conflictului?[66]

De atunci și până azi, au fost formulate toate ipotezele, inclusiv cea a copiilor corespondenței pe care Mussolini le-ar fi încredințat unor oameni siguri, ca ministrul Biggini (mort de cancer, sub identitate falsă, în noiembrie 1945) sau ambasadorul japonez Hidaka. Din păcate, nu

[65] Și în 1945 Churchill nu va interveni pentru a-l scăpa de spânzurătoare pe John Amery, „trădătorul Majestății Sale", fiul lui Leo Amery, de mai multe ori ministru, care era dintotdeauna unul dintre cei mai intimi colaboratori și prieteni ai săi.

[66] La sfârșitul lui 1943 (aventura Salò nu este menționată), a apărut la Londra, la editorul progresist Victor Gollancz, o curioasă cărțulie foarte documentată, *The Trial of Mussolini*, care s-a vândut rapid în 100 000 de exemplare. Autorul, „Cassius", închipuia un proces al Ducelui în fața unei curți britanice; erau chemați la bară martori, jurnaliști (Ludwig, Price), precum și toate personalitățile britanice care avuseseră de-a face cu dictatorul: cei doi Chamberlain, Eden, Halifax, Hoare, cu excepția lui... Churchill. I se dă, în fine, acuzatului cuvântul pentru autoapărare, după care curtea se retrage pentru a exprima un verdict... care e lăsat pe seama cititorului. S-a descoperit mai târziu că pseudonimul „Cassius" îi aparținea lui Michael Foot, pe atunci tânăr intelectual și activist radical, care va fi în anii 1980 conducătorul Partidului Laburist opus doamnei Thatcher. Foot, multă vreme bănuit de a fi fost agent sovietic, va câștiga la bătrânețe un răsunător proces de defăimare împotriva lui *Sunday Times*.

au mai ieșit la suprafață în zilele noastre. Dar continuă căutări febrile. Deci să nu excludem, din principiu, existența unui copios *„Caro Benito, My Dear Winston...“* în care și-au investit credibilitatea atâția confrați. În așteptare, ne putem opri aici.

* * *

Mussolini merita totul, în afară de o soartă de martir. Desacralizarea sa corporală îmbrăca o semnificație eminamente politică: era o dovadă că fostul „trup al regelui“ aparținea de acum înainte poporului *său* anonim, care putea să facă orice voia cu el. Acest sfârșit infamant a avut măcar avantajul de a evita legende nebuloase, precum cele despre fuga lui Hitler din buncăr sau despre supraviețuirea uneia dintre fiicele lui Nicolae al II-lea. Nu, rămășițele pământești erau acolo, într-un realism carnal foarte italian, la dispoziția oricărui eroic opozant din ceasul al douăzeci și cincilea, care putea să urineze pe ele nepedepsit sau să-și înfigă degetul într-o orbită. Totuși, aventura sa terestră nu se va termina nici în Piazzale Loreto, și nici cu autopsia care îi va găsi trupul (sau ce mai rămăsese din el) în stare bună pentru vârsta lui, lăsând la o parte faimosul ulcer duodenal. Cadavrul va fi îngropat anonim în cimitirul milanez Musocco. A fost atât de secret încât va fi... dezgropat puțin mai apoi și furat de „nostalgici“ — termen care va deveni proverbial —, recuperat apoi de forțele de ordine și, în fine, redat familiei în 1957 și înhumat în cripta de la Predappio — unde zace și acum și unde este mereu plin de lume. „Timp de peste zece ani, republica s-a temut de un defunct și a tratat un simbol funerar ca pe un ostatic.“[67] Greu de negat.

Să le acordăm acestor rămășițe pământești odihna pe care Mussolini nu le-a dat-o nici multora dintre adversarii săi, nici sutelor de mii de soldați îngropați în nisipurile Africii și în zăpezile Rusiei și ale Balcanilor, nici persecutaților dispăruți în lagăre, nici celor din rezistență azvârliți în gropi comune sau în osuare, nici propriilor discipolii rătăciți. Bătut de adversari, umilit de aliați, executat de compatrioți, va fi triumfat cel puțin asupra acoliților săi, redeveniți figuranți, ceea ce, poate, nu meritau. Al Treilea Reich, în afară de Hitler, îi înglobează în memoria colectivă pe Goebbels, pe Himmler, pe Goering și pe alții. Stalinismul le acordă un loc lui Molotov, Beria, Jdanov, Hrușciov, alături de despotul georgian. Ocupația îi asociază pe Pétain, Laval, Darlan, dar și pe Doriot, Déat,

[67] Luzzato, *Il corpo del duce*, pp. 13–14. Vezi și Musiedlak, „The metamorphoses of Mussolini's body“, *Journal of Genocide Research*, vol. 20, nr. 20/2018, pp. 236–246.

Céline, Brasillach și Drieu. Îndărătul lui Mussolini, nimeni: așa cum voia el. Farinacci, Muti, Pavolini, prea stânjenitori, au fost uitați repede de toți, cu excepția istoricilor.[68] Grandi nu îi interesează decât pe specialiștii în istoria diplomației, Bottai pe cercetătorii culturii anilor 1920–1930, Balbo pe pasionații de aviație. Ne aducem aminte de Ciano fiindcă era băiat frumos și a lăsat un jurnal consistent; dar încă se colportează aiureala că a fost omorât de socrul său.[69] Cât privește pe cei doi regi, unul a pierdut dinastia, iar celălalt n-a putut salva tronul.

În loc să îi plumbuim sicriul, nu este, oare, mai bine să-l înțelegem pe Mussolini scoțându-i masca și încercând, atât cât se poate, să-i descifrăm misterul? Este, în tot cazul, ceea ce ne-am propus să facem în aceste pagini.

[68] Totuși, spre deosebire de Balbo, Grandi și Ciano, niciunul nu are încă biografia de anvergură pe care o merită. E păcat, mai ales pentru Farinacci.

[69] Tot Churchill, pentru a încheia. La un dineu bine stropit cu băutură, ca de obicei, el s-a întors către ginerele său, tânărul ministru Duncan Sandys puțin uimit: „Știi ce-am admirat eu la *that old fellow Musso*? Modul în care s-a debarasat de Ciano..."

Indice

A

Abba, Silvano 279
Acquarone, Pietro d' 309, 311–315, 321–322, 328, 398
Adenauer, Konrad 28
Agnelli, Gianni 78, 341
Aimone de Savoia-Aosta 293
Ajeta, Blasco Lanza d' 266, 328
Albertini, Luigi 145
Alexandru I Karagheorghević, rege al Iugoslaviei 195, 283, 290–291
Alfieri, Dino 177, 263, 325
Aloisi, Pompeo 168, 206, 226
Alvaro, Corrado 52, 96, 278
Ambrosio, Vittorio, general 303, 305, 313, 322, 362
Amedeo de Savoia, duce d'Aosta 282
Amendola, Giovanni 76, 86, 145
Anfuso, Filippo 21, 49, 62, 160, 174, 177, 226, 229, 252, 271, 279, 342, 370
Aniante, Antonio 16, 112, 170
Anne d'Orléans, soție a lui Amedeo de Savoia, duce d'Aosta 282
Antinori, Francesco 187
Antonescu, Ion, mareșal 12–13, 287, 339
Aragon, Louis 118, 271
Aristotel 129
Arnim, Hans-Jurgen von, general 302
Arpinati, Leandro 57, 107, 109–112, 117–118, 167, 245, 319, 342, 365
Atatürk, Mustafa Kemal 157, 162
Attlee, Clement 398
Attolico, Bernardo 226, 233, 235, 262–263
Audisio, Walter *vezi* Valerio 388
Averescu, Alexandru, general 158
Azeglio, Massimo d' 20, 293

B

Badoglio, Pietro, mareșal 203, 208–211, 240, 258, 262, 268, 272–275, 282–286, 290, 303, 305, 313–314, 318, 321–341, 346–347, 382
Bainville, Jacques 179
Balabanova, Angelica 42, 79, 89, 93
Balbo, Italo 54, 64, 107–109, 115, 117, 119, 138, 154, 167, 205, 226, 230, 245, 266, 281, 319, 399, 402
Baldwin, Stanley 169, 214
Balisti, Fulvio 354
Balzac, Honoré de 69
Barbusse, Henri 191
Barone, Domenico 160
Barracu, Francesco Maria 105, 342, 354, 376, 378, 390
Barrère, Camille 44, 50, 96
Barthou, Louis 195–198
Bassani, Giorgio 241, 245, 356

Bassi, Mario 378–379
Bastianini, Giuseppe 226, 268, 303–304, 306, 313, 316, 318– 321
Bastico, Ettore, general 290, 301
Baudouin, Paul 258, 273
Bedel, Maurice 170
Beethoven, Ludwig van 52, 100
Bellini delle Stelle, Pier Luigi *vezi şi* Pedro 384
Beneš, Edvard 194, 207, 233–237, 251
Benjamin, René 122, 180, 239, 244, 266
Benoist-Méchin, Jacques 20, 283
Béraud, Henri 180
Beria, Lavrenti 402
Berlinguer, Enrico 364
Bernanos, Georges 217, 224
Berni, Francesco 367
Berthelot, Philippe 20, 193, 236
Bianchi, Michèle 107, 138
Biggini, Carlo Alberto 319–320, 351, 353, 372, 401
Bill (Urbano Lazzaro) 384, 389, 394
Birzer, Fritz 381, 384
Bismarck, Otto von 123, 174, 263, 336
Blasetti, Alessandro 60, 180
Blondel, Jules 230–232
Blum, Léon 198, 214, 217, 230
Bocchini, Arturo 181
Bombacci, Nicola 86–87, 243, 351, 371
Bonaccorsi, Alconovaldo 216, 220
Bonaparte, Joseph 77
Bonfantini, Corrado 371
Bonnet, Georges 230, 232, 235–236, 258–259
Bonomi, Ivanoe 314
Bonomi, Ruggero 380
Bontempelli, Massimo 96, 172
Borchardt, Rudolf 244
Borghese, Iunio Valerio 106–107, 143, 167, 220, 362, 381
Boris al III-lea, rege al Bulgariei 158, 291
Borsani, Carlo 354, 360, 365
Bose, Subhas Chandra 164
Bottai, Giuseppe 56, 107, 113, 115–120, 167, 176–177, 181, 186, 210, 216, 242, 245, 279, 294–295, 303–305, 311, 316, 319, 325, 346
Brancati, Vitaliano 69, 70
Brasillach, Robert 180, 402
Brasseur, Claude 66, 340
Braun, Eva 74, 394
Brazzi, Rossano 97
Brescia, Arnaud de 37
Briand, Aristide 154–155, 160, 188
Brissaud, André 23
Brooks, Louise 94
Buffarini Guidi, Guido 92, 100, 111, 167, 319, 343, 345, 354, 378, 382
Buffelli, Giorgio 385

C

Cachin, Marcel 44
Cademartori, Remo 385
Cadorna, Raffaele, general 357, 378–379, 382, 385, 389–390, 395, 396
Calcagno, Don Tullio 360
Callas, Maria 284
Calvi di Bergolo, Giorgio Carlo 331
Canali Luigi *vezi şi* Neri 387
Cantalupo, Roberto 218–219, 221, 226, 284
Cantoni, Guglielmo *vezi şi* Sandrino 386
Capello, Luigi, general 148, 285
Cappa, Benedetta 85
Carell, Ghitta 52
Carloni, Mario, general 363
Carol al II-lea, rege al Angliei, Scoţiei şi Irlandei 28, 287
Carol al II-lea, rege al României 287
Casares Quiroga, Santiago 214
Castellano, Giuseppe, general 313, 328
Castelnau, Edouard de, general 209
Castro Ruz, Fidel 19
Castro Ruz, Raúl 77
Cavallero, Ugo, mareşal 273, 283, 285–286, 290, 298, 300–301, 303, 313, 318, 339–340
Caviglia, Enrico, mareşal 289, 313, 321, 330–332, 340, 342, 356, 359, 367
Cavour, Camillo Benso, conte de 22, 174, 240, 253

Ceauşescu, Elena 92
Celine, Louis-Ferdinand Destouches, zis 402
Cella, Gian Riccardo 377–378, 397
Chabod, Federico 23
Chamberlain, Austen 63, 82, 122, 153, 168, 188, 195,
Chamberlain, Neville 122, 234
Chambrun, Charles de 198, 217, 231
Chateaubriand, François René de 21, 377
Chierici, Lorenzo, general 317
Churchill, Winston 18, 61–62, 71, 116, 122–123, 154, 168–169, 195, 215, 235, 238, 253, 269–270, 288, 292, 306–307, 317, 325, 332, 398–399, 400, 402
Cianetti, Tullio 320
Ciano, Costanzo, amiral 81, 104, 118, 138, 182, 184
Ciano, Edda, soţie a lui Galeazzo 96
Ciano, Galeazzo 41, 57, 84, 184, 211
Cione, Edmondo 371–372
Cipriani, Amilcare 36–37
Clemenceau, Georges 19, 154
Codreanu, Corneliu Zelea 12, 158, 287
Colonna, Ascanio 265, 299
Colorni, Eugenio 243, 248
Concordia, Germinal 372
Contarini, Salvatore 159, 226
Conti, Guido (Aldo Lampredi) 388–389, 392, 394
Coppola, Goffredo 343
Corbino, Orso Mario 248
Coselschi, Eugenio 191
Costa, Andrea 36–37, 382
Croce, Benedetto 16, 23, 118, 145, 174, 189, 278, 350, 371
Cucco, Alfredo 182
Cunningham, Andrew, amiral 307
Curti, Elena 89, 383, 385
Curzon, George Nathaniel 63

D

D'Acquisto, Salvo 358
Daddario, Emilio Q. 389–391
Daladier, Édouard 18, 193, 198, 230, 235–237, 253, 258, 269, 273
Dallolio, Alfredo, general 261
Dalser, Benito Albino 75
Dalser, Ida 75, 89, 90
D'Annunzio, Gabriele 49, 70, 82–84, 125, 135–136, 138, 140, 148, 159, 171, 174, 191, 246, 340, 354
Darlan, François, amiral 342, 402
Daudet, Léon 179
Dayan, Moshe 99
Deakin, Frederick W 24, 225, 262, 298, 304, 313, 317, 325, 339, 343, 372, 399
Déat, Marcel 402
De Bono, Emilio, general 138, 204–205, 207–208, 245, 314, 316, 319, 325
De Cesare, Nicola 80, 322
De Felice, Renzo 5, 16–17, 24–26, 30, 39, 43–44, 47, 66, 83, 86, 100, 106, 113, 127, 129, 137, 139, 162, 164, 176, 178, 185, 188–189, 192, 197, 199, 203, 209, 216, 223, 228–229, 231–232, 239, 241–243, 252, 259–260, 262, 270, 274, 284, 295, 304, 332, 335, 337–338, 352, 359, 371, 374, 391
De Gasperi, Alcide 398
Degrelle, Léon 339
De Luca, Don Giuseppe 119
Del Vecchio, Giorgio 240
De Maria, doamnă 387
De Maria, familie 387, 391
De Nicola, Enrico 279
Dessy, Giuseppe 390
De Stefani, Alberto 316
De Vecchi di Val Cismon, Cesare Maria 104
Diaz, Armando, general 140
Dickinson, Derek 220
Diel, Louise 180
Dinale, Ottavio 371
Dingli, Adrian 268
Dollfuss, Engelbert 191, 227
Doriot, Jacques 113, 137, 339, 402
Doumergue, Gaston 195

Drieu la Rochelle, Pierre 180, 368
Duranti, Doris 355

E
Eden, Anthony 128, 168, 207, 209, 226, 251, 400
Eduard al VIII-lea, rege al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord 116, 209, 214, 400
Eisenhower, Dwight David 307, 328–329, 338
Eisenstein, Serghei 60
Elena de Muntenegru, soţie a lui Victor Emanuel al III-lea 92, 173, 291, 323, 332
Emanuele Filiberto de Savoia 282
Emiliani, Vittorio 36, 46, 91
Evola, Julius 240, 247, 382

F
Facchini, Eugenio 356
Facta, Luigi 138, 140–141
Farinacci, Roberto 53, 107, 112–119, 139, 146, 156, 167, 182, 192, 205, 217, 219, 230, 242, 245, 286, 288, 302, 305, 312, 318–319, 339, 341, 345, 349, 351, 354, 360, 372, 374, 396, 402
Farneti, Domenico Ciro 46
Favagrossa, Carlo, general 261–262
Federzoni, Luigi 73, 104, 149, 184, 245, 314, 316, 319, 325
Ferida, Luisa 344
Fermi, Enrico 172, 248
Ferrarin, Arturo 125
Ferrero, Guglielmo 145, 152
Finzi, Aldo 51, 106, 167, 239, 245
Flandin, Pierre-Etienne 71, 198, 208
Foà, Carlo 240
Foch, Ferdinand, mareşal 196, 208
Formiggini, Angelo Fortunato 246
Forzano, Giovacchino 68, 81
France, Anatole 23, 69, 105, 180, 194, 197, 204, 250, 269, 272–273, 376
Franco, Francisco Bahamonde 16, 27, 73, 107, 124, 127, 175, 216–223, 226, 244, 249, 251, 264, 269, 280, 282, 291, 314, 324, 347, 380
François-Poncet, André 18, 54, 231, 250, 257, 258–259, 268, 269, 272
Frangi, Giuseppe *vezi şi* Lino 386
Frassati, Alfredo 145
Freddi, Luigi 81
Freud, Sigmund 68, 191

G
Gafencu, Grigore 12, 258–259
Gai, Silvio 343
Galbiati, Enzo Emilio 289, 317, 319, 343
Galimberti, Duccio 358
Gamelin, Maurice, general 271–272
Gandhi, Mohandas Karamchand, supranumit Mahatma 129, 163–164
Garibaldi, Giuseppe 22, 60, 68, 277, 383
Gariboldi, Italo, general 297
Gasparri, Pietro, cardinal 160, 172
Gatti, Pietro (Michele Moretti) 387, 390, 392, 394
Gaulle, Charles de 20, 25, 28, 62, 122, 141, 143, 151–152, 253, 266, 274, 283, 292, 302, 305, 346, 366
Gaxotte, Pierre 180
Gentile, Giovanni 12, 26–27, 47, 82, 102, 128, 145, 161, 163, 172, 174, 178–179, 189, 240, 243, 246, 248, 344, 360, 361, 365
George al II-lea, rege al Greciei 283
George al V-lea, rege al Marii Britanii şi al Irlandei 63
George al VI-lea, rege al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord 79, 326
Ghisellini, Igino 356
Gianna (Giuseppina Tuissi) 386–387, 396–397
Gibson, Violet 147
Ginzburg, Leone 243
Giolitti, Giovanni 70, 73, 136–139, 151, 158
Giraud, Henri, general 128, 302, 305
Gobetti, Piero 145
Goebbels, Joseph 118, 206, 306, 310, 340, 355, 401

Goering, Hermann 110, 198, 206, 228, 253, 298, 314, 320, 357, 401
Gorreri, Dante 399
Gothein, Percy 244
Gramsci, Antonio 38, 76, 86, 145–146, 242
Grassini, Margherita *vezi şi* Sarfatti, Margherita 80
Graziani, Rodolfo, general 208, 210, 281–282, 303, 331, 343, 356, 363, 376, 378, 382
Grazzi, Emanuele 284
Grenet, Filippo de 359
Gualino, Riccardo 55
Guariglia, Raffaele 321, 327
Guidi, Rachele, soţie a lui Benito Mussolini 39, 75, 90, 92, 100, 111, 167, 319, 323, 343, 345, 354, 374, 378, 382

H
Hácha, Emil 251
Hailé Sélassié I, împărat al Ethiopiei 202, 208, 209, 212, 282
Halifax, Edward Frederick Lindley Wood, Lord 235–236, 251, 258, 400
Harlow, Jean 94
Hassell, Ulrich von 228, 263, 310
Henderson, Nevile 237
Henlein, Konrad 234
Herriot, Edouard 314
Hesse-Cassel, Philippe de 228
Hess, Rudolf 183, 206, 228
Heydrich, Reinhard 181, 206
Hidaka, Shinrokurō 85–86, 320, 348, 376, 401
Himmler, Heinrich 181, 310, 401
Hindenburg, Paul von 56, 183, 185, 192
Hirohito, împărat al Japoniei 125, 312
Hoare, Samuel 200, 207, 400
Hohxa, Enver 287
Horthy de Nagybánya, Miklós, amiral 257
Hruşciov, Nikita 299, 402
Hugo, Victor 121

I
Imerú, şef abisiniam 61
Interlandi, Telesio 246–247
Ioana de Savoia, fiică a lui Victor Emanuel al III-lea 158, 296

J
Jacchia 359
Jacomoni, Francesco 284, 286
Jaurès, Jean 44, 144, 192
Jdanov, Andrei 402
Jouvenel, Henri de 193, 198, 209
Joyce, James 179
Juan Carlos I, rege al Spaniei 28
Juárez Garcia, Benito 27, 37
Jünger, Ernst 311
Jung, Guido 103, 165, 239–240

K
Kantorowicz, Ernst 168
Karagheorghević, dinastie sârbă 134, 291
Kautski, Karl 42
Keitel, Wilhelm, mareşal 258
Kellogg, Frank 160
Kesselring, Albert, mareşal 300–301, 303, 310, 316, 329, 331–332, 339–340, 343, 356–357, 359, 362, 367, 379, 382
Kim Jong-un 49
Kirkpatrick, Ivone 63–64, 163, 195, 225, 264, 269, 317, 383, 399
Kropotkin, Piotr 42
Kulisciov, Anna 79
Kun, Béla 136, 157

L
Lada-Mocarski, Valerian 390
Lagardelle, Hubert 167–168, 196, 199, 203, 227, 228
La Guardia, Fiorello 124
Lampredi, Aldo *vezi şi* Conti, Guido 388, 394–395
Laval, Pierre 154, 196–199, 203, 207–208, 230, 258, 273, 342, 382, 402
Lazzaro, Urbano *vezi şi* Bill 384
Le Bon, Gustave 15

Lebrun, Albert 399
Leger, Alexis 193–194, 197–198, 207, 217, 232, 236, 259, 269
Lenin, Vladimir Ilici Ulianov, zis 16, 25, 35, 38, 43, 71, 73, 86, 127, 162, 174
Leopold al III-lea, rege al Belgiei 270, 312
Levi, Carlo 141, 242
Levi, Mario Attilio 240
Levi-Montalcini, Rita 249
Liddell Hart, Sir Basil 20
Lino (Giuseppe Frangi) 386–387
Litvinov, Maxim 116, 162
Lizzani, Carlo 95, 352, 396
Lloyd George, David 19
Lombardi, Riccardo 378
Longanesi, Leo 63, 170, 213, 299, 378
Longo, Luigi 389, 394–395
Loraine, Percy 251, 272
Lucetti, Gino 148
Luchaire, Corinne 98, 344
Ludovic Lövith, Karl 244
Ludwig, Emil 15, 22, 41, 43–45, 62, 65, 120–121, 162, 187, 196, 239, 400
Luria, Salvador 249
Lusignoli, Alfredo 139
Lussu, Emilio 141–143, 183, 330, 365–366, 390

M

MacArthur, Douglas, general 282
MacDonald, James Ramsay 162, 193, 198–199
Mackensen, Hans Georg von 192, 262–263, 270–271, 310–311, 327
Mafalda de Savoia, fiică a lui Victor Emanuel al III-lea, soție a lui Philippe de Hesse-Cassel 228
Majorana, Ettore 248
Malaparte, Kurt Suckert, zis 22, 30, 46–47, 51, 65, 97, 108–109, 140, 145, 166, 181, 272, 292, 298, 345
Maltone, Rosa, mamă a lui Benito Mussolini 35
Malvy, Louis 209
Mann, Thomas 41, 65, 207, 238, 279
Mao Zedong 16, 19, 25, 56, 74
Marazza, Achille 378–379
Marconi, Guglielmo 82, 171, 174, 246
Marie-José de Piemont 270, 312, 333
Marinetti, Filippo Tommaso 171–172, 174, 205, 246, 344
Marinetti, Luce 86
Marty, Andre 388
Mascagni, Pietro 82, 172
Massis, Henri 180
Matteotti, Giacomo 53, 66, 94, 106, 111–112, 144, 146–147, 155, 205, 217, 277, 312, 377
Maugeri, Franco, amiral 337
Maupassant, Guy de 17
Maurras, Charles 180
Maxence, Jean-Pierre 180
Mazzolini, Serafino 342
Medici del Vascello, Carla 53, 114
Menelik al II-lea, negus al Ethiopiei 202
Messe, Giovanni, general 290, 296–297, 302, 362
Metaxas, Ioannis 283–285, 287
Mezzasoma, Fernando 343
Michelet, Jules 393
Mihailović, Draža, general 291–292
Milza, Pierre 23, 25, 38, 45, 123, 152, 205, 225, 370, 380, 383–384, 394
Minzoni, Don Giovanni 108
Mira, Giovanni 112, 137–138, 144–146, 160, 179, 207, 210, 286
Mitford, Diana, soție a lui Oswald Mosley 400
Modigliani, Franco 249
Modigliani, Giuseppe Emanuele 242
Moellhausen, Eitel 310, 368, 370
Molotov, Viaceslav 260, 262, 264–265, 271, 288, 401
Monelli, Paolo 36, 40, 61, 81, 101, 392
Montanari, Franco 328
Montezemolo, Giuseppe 359
Montgomery, Bernard Law, mareşal 302, 307
Montini, Giovanni Battista, viitor papă Paul al VI-lea 278, 312, 341

Monzie, Anatole de 273
Mordini, Alfredo *vezi şi* Riccardo 389, 392, 394–395
Moretti, Michele *vezi şi* Gatti, Pietro 172, 387
Morgagni, Manlio 105
Morgan, Michèle 94, 355
Mori, Cesare 182, 308
Moroni, Edoardo 343
Mortara, Giorgio 240
Mosconi, Antonio 103
Mosley, Oswald 122, 190, 217, 239
Mosse, George L. 135, 174
Musiedlak, Didier 23, 36, 46, 141, 170, 215, 326, 370, 401
Musil, Robert 244
Musmanno, Michael Angelo 390
Mussolini, Alessandro (Sandrein), tată al lui Benito 35, 36, 385
Mussolini, Anna Maria, fiică a lui Benito 129, 336, 377
Mussolini, Arnaldo, frate al lui Benito 37, 75, 76, 77, 78, 91, 128, 140, 144, 167,
Mussolini, Bruno, fiu al lui Benito 206, 220
Mussolini, Edda, fiică a lui Benito *vezi şi* Ciano, Edda 57, 77, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 260, 336, 377,
Mussolini, Edvige, soră a lui Benito 37, 77, 78, 91, 93, 337,
Mussolini, Luigi (Gigione), bunic al lui Benito 36
Mussolini, Rachele, soţie a lui Benito *vezi şi* Guidi, Rachele 39, 75, 90, 92, 100, 111, 167, 319, 343, 345, 354, 374, 378, 382
Mussolini, Romano, fiu al lui Benito 336, 377
Mussolini, Rosa *vezi şi* Maltone, Rosa 35
Mussolini, Sandro Italico 76
Mussolini, Vito 377
Mussolini, Vittorio, fiu al lui Benito 83, 84, 91, 93, 94, 206, 377
Muti, Ettore 84, 113, 220, 226, 279, 324–325, 339

N
Naldi, Filippo (Pippo) 44
Nanni, Torquado 112
Napoleon I 21, 33, 50, 56, 122–123, 128, 169–170, 215, 240, 296, 317, 370, 378, 384–385
Napoleon al III-lea 133, 210, 253
Nasi, Guglielmo, general 282, 290
Nathan, Ernesto 240
Negri, Ada 172
Nepos, Cornelius 28
Neri (Luigi Canali) 243, 387, 390, 392, 394, 396, 397
Neurath, Konstantin von 195, 231
Nicolae al II-lea, ţar al Rusiei 388, 401
Niekisch, Ernst 189
Nietzsche, Friedrich 17, 42, 123, 336
Nitti, Francesco Saverio 136, 151, 183
Noël, Léon 196, 199, 203

O
Orlando, Vittorio Emanuele 17, 314, 326
Ōshima, Hiroshi, general 298, 348
Ostenc, Michel 23, 95, 170, 201, 211, 225, 293, 294, 336, 350
Owens, Jesse 48, 279

P
Pacciardi, Randolfo 366, 390
Pacelli, Francesco 160
Papágos, Alexandros, general 285, 287
Papini, Giovanni 12, 172, 344
Pareto, Vilfredo 43, 201
Pariani, Alberto, general 258
Parini, Piero 354, 372
Parisot, Henri, general 272
Parri, Ferruccio 365–366, 373, 389, 393, 398
Parrilli, Luigi 365
Pascal, Pierre 347
Pasolini, Pier Paolo 24, 88, 148, 356, 361
Patton, George, general 307–308
Pavelić, Ante 291, 293

Pavel Karagheorghević, regent al Iugoslaviei 283, 290
Pavolini, Alessandro 345, 349, 351, 354–356, 372, 374–376, 383, 390, 392, 402
Pecci Blunt, Anna Laetitia 96
Pedro (Pier Luigi Bellini delle Stelle) 383, 385–387, 389–390, 395, 398, 403
Peiper, Joachim 357
Pellegrini Giampietro, Domenico 343
Pende, Nicola 244
Perosi, Don Lorenzo 172
Perth, James Eric Drummond, Lord 217, 230, 251
Pertini, Sandro 379, 380, 394–395
Petacci, Clara (Claretta) 37, 81, 100
Petacci, Marcello 98, 101, 395
Petacci, Maria 98, 101
Pétain, Philippe 16, 122, 258, 273–274, 339, 342, 367, 402
Petru al II-lea Karagheorghević, rege al Iugoslaviei 290–291
Pettinato, Concetto 370
Piacentini, Marcello 172
Piccard, Auguste 63
Piłsudski, Jozef 158
Pincherle, Salvatore 240
Pinochet Ugarte, Augusto, general 153
Pintor, Giaime 358
Pirandello, Luigi 19, 21, 65, 82, 172, 174, 246, 388
Pirelli, Alberto 56, 266, 321
Pisenti, Piero 343, 350, 354, 380
Pius al XI-lea 161, 163, 197, 231
Pius al XII-lea 29, 55, 160, 175, 278, 312, 331
Pizzetti, Ildebrando 172
Pizzorni, Alfredo 365
Platon 129
Plehwe, Friedrich-Karl von 301, 306, 310–311
Poincaré, Raymond 19, 63, 151, 169, 195–196
Poletti, Charles 308
Pol Pot, Saloth Sar, zis 74, 127
Ponson du Terrail, Pierre Alexis de 67
Pontecorvo, Bruno 248
Porta, Paolo 385
Portes, Helene de 115
Pound, Ezra 179, 344
Preziosi, Giovanni 105, 113, 188, 240, 351, 372, 374
Price, George Ward 41, 45, 47, 52, 60, 120, 168, 170, 383, 400
Primo de Rivera, José Antonio 164, 217–218
Puccini, Giacomo 172, 284, 385
Pudovkin, Vsevolod 60
Pugliese, Emanuele, general 140, 143, 245
Puntoni, Paolo, general 274, 321

Q

Quasimodo, Salvatore 393
Quilici, Nello 108–109, 245
Quisling, Vidkun 341

R

Rafanelli, Leda 89
Rahn, Rudolf 341, 373
Rathenau, Walther 187, 193
Renan, Ernest 119
Resega, Aldo 356
Resnais, Alain 181
Respighi, Ottorino 172
Reynaud, Paul 115, 154, 198, 259, 269, 273, 314, 399, 400
Ribbentrop, Joachim von 97, 116, 214, 231, 233, 235–237, 253, 260, 262–267, 281, 304, 306, 314, 327, 340
Riccardo (Alfredo Mordini) 55, 378, 389–390, 392–395
Ricci, Renato 343, 372, 374
Rich, Claude 340
Richthofen, Wolfram von, general 310
Rintelen, Enno von 310
Rizzi, Bruno 372
Roatta, Mario, general 220
Rocco, Alfredo 103
Röhm, Ernst 192
Rolland, Romain 163, 191

Romano, Ruggero 23, 38, 52, 103, 179, 336, 343, 369, 377
Romanov, dinastie de țari ruși 384
Rommel, Erwin, mareșal 288, 290, 300–303, 339
Roosevelt, Franklin Delano 26, 40, 62, 124, 235, 253, 265–267, 269–270, 273, 306, 325
Rosselli, Carlo 145, 221
Rosselli, Nello 145
Rossi, A. (Angelo Tasca) 22, 137, 216
Rosso, Augusto 226, 265–266
Rotondi, Augusto, zis Zambuten 92
Roux, Georges 23, 51, 63, 96, 151, 310
Runciman, Walter 234–235
Rundstedt, Gerd von, mareșal 375
Rüștü, Tevfik 162

S

Saint-Just, Louis Antoine 355
Salandra, Antonio 141, 153
Salazar, Antonio de Oliveira 16, 27, 127, 157
Salvadori, Max 390–391
Salvatorelli, Luigi 112, 137–138, 144–146, 160, 179, 207, 210, 286
Salvemini, Gaetano 22, 46, 98, 145, 152–153, 183
Sandrino (Guglielmo Cantoni) 386–387, 392
Sanjurjo, José, general 218
Santayana, George 179
Sarfatti, Cesare 80
Sarfatti, Margherita 36, 96, 187, 240
Sarraut, Albert 208
Savorgnan, Franco 244
Schirru, Michele 143
Schubert, Franz 100
Schuschnigg, Kurt von 228–230
Schuster, Ildefonso, cardinal 378
Sciascia, Leonardo 41, 248, 307–308
Scorza, Carlo 318–319
Segrè, Emilio 248
Seif el-Islam, Mohammed 162
Sennep, Jean 169
Serego degli Alighieri, Federigo 381
Sereni, Emilio 242
Serrano Suñer, Ramon 280, 347
Severi, Francesco 172
Seyss-Inquart, Arthur 229
Sforza, Carlo 300
Shakespeare, William 84, 352
Shaw, George Bernard 179
Silone, Ignazio 141
Silvestri, Carlo 371, 377, 379
Simoni, Simone, general 263, 279, 304, 342, 358
Skorzeny, Otto 337–338
Soavi, Giorgio 378
Soffici, Ardengo 76, 172, 344
Sogno Rata del Vallino, Edgardo 366
Sorel, Georges 15, 371
Speer, Albert 172, 175
Spengler, Oswald 189, 190, 264
Stalin, Iosif Vissarionovici Djugașvili, zis 16, 20, 24, 26, 37, 42, 56, 61–62, 66, 71, 73–74, 79, 81, 84–85, 99, 121, 125–128, 159, 175, 180, 183, 198, 215, 219, 235–236, 253, 263, 280, 287–288, 293, 296, 299, 304, 306, 317, 348, 371, 373, 400
Starace, Achille 105, 110–111, 182, 205, 215, 245, 279, 393
Stavisky, Alexandre 182
Stefani, Guglielmo 102, 105, 316
Steinbeck, John 164
Stendhal, Henri Beyle, zis 121, 230
Stirner, Max 42–43, 123
Stresemann, Gustav 154–155, 187–188
Stringher, Bonaldo 103
Sturzo, Don Luigi 136, 145, 300, 373
Suardo, Giacomo 318–319
Sumner Welles, Benjamin 266–268
Suvich, Fulvio 159, 226, 265

T

Tacchi Venturi, Pietro 128
Tagore, Rabindranath 163
Takamatsu, Nobuhito, prinț japonez 125
Talleyrand, Charles Maurice de 305–306, 317
Tarchi, Angelo 372

Tasca, Angelo 22, 137–138, 183, 409
Taylor, Myron C. 223, 234, 266–267, 303
Tellini, Enrico, general 152–153
Teodorani Fabbri, Vanni 78, 377
Terracini, Umberto 145, 242
Thatcher, Margaret 153, 400
Thorez, Maurice 110, 118
Tiengo, Carlo 379–380
Tiso, Jozef 237, 347
Tito, Josip Broz, zis 20, 27, 71, 78, 107, 148, 291–293, 362, 392
Tocqueville, Charles Alexis Clerel de 124
Togliatti, Palmiro 66, 118, 126, 243, 348, 361, 365, 373, 378, 394, 397–398
Tojo Hideki 320
Tolstoi, Lev 69, 83
Tomislav al II-lea, rege al Croației *vezi și* Aimone de Savoia-Aosta 293
Tondi, Angelo 50
Torlonia, Giovanni 53, 81, 83, 92, 94, 163, 174, 270, 320, 336
Treves, Claudio 242
Trilussa, Carlo Alberto Salustri, zis 231
Tringali Casanuova, Antonino 319, 343
Troțki, Lev Davidovici Bronstein 113, 372
Tuissi, Giuseppina *vezi și* Gianna 386, 406
Turati, Augusto 57
Turati, Filippo 145

U

Umberto de Piemont, fiu al lui Victor Emanuel al III-lea 48, 55, 174, 185, 270, 274, 312, 332–333, 398
Umberto I 274, 368
Ungaretti, Giuseppe 98, 172

V

Valadier, Giuseppe 173
Valenti, Osvaldo 344
Valerio, colonel (Walter Audisio) 106, 388–392, 394–395
Valiani, Leo 24, 242, 353, 379, 381, 389, 392, 394
Valla, Ondina 48, 279
Vandervelde, Emile 42, 155
Venizelos, Eleftherios 51
Verdi, Giuseppe 27, 75, 385
Victor Emanuel I 184
Victor Emanuel al II-lea 27, 173, 274
Victor Emanuel al III-lea 12, 55, 69, 125, 133, 139, 141, 158, 163
Vietinghoff, Heinrich von, general 379
Villa, Pancho 37
Visconti Prasca, Sebastiano, general 283–285
Vittorini, Elio 364
Volpi, Giuseppe, conte de Misurata 102–103, 165

W

Wagner, Richard 18, 27, 54, 80, 370
Warhol, Andy 97
Weizmann, Haim 242
Weizsacker, Ernst von 303
Wellington, Arthur Wellesley, duce de 208
Weygand, Maxime, general 271
Wilhelm al II-lea, rege al Prusiei și împărat al Germaniei 125, 185, 231, 326
Wilson, Thomas Woodrow 17, 35, 134, 236
Wolff, Karl Friedrich, general 341, 373, 379
Wolfskehl, Karl 244
Wyndham Lewis, Percy 179

Z

Zachariae, Georg 62, 347, 369, 375, 380
Zamboni, Anteo 148, 321
Zamboni di Salerano, Mario 321
Zangrandi, Ruggero 83–84, 92, 176, 224–225
Zaniboni, Tito 148
Zerbino, Paolo 378
Zog I, Ahmed Zogu, zis 157
Zola, Émil 69
Zweig, Stefan 191

Scriitor și diplomat de renume, fost ambasador al Italiei la UNESCO, **Maurizio Serra** a fost ales membru al Academiei Franceze în anul 2020. Este autorul mai multor biografii și lucrări de succes dedicate unor personalități istorice și culturale.

Design copertă: Andra Radu
Ilustrație copertă: ©Roger Viollet/Getty Images

Marele Premiu pentru Biografie Politică 2021
Premiul acordat de Nouveau Cercle de l'Union 2022

Figurând în topurile celor mai bune cărți din 2021 ale revistelor *Lire* și *Le Point* și înregistrând vânzări record imediat după publicare, biografia lui Mussolini semnată de Maurizio Serra a fost salutată de critici ca un eveniment istoric și literar.

Om și lider politic extrem de complex, plin de contradicții, căutându-și modele în personaje celebre precum Napoleon sau Caesar, înainte de a fi fascinat de Hitler, *il Duce* poate da imaginea unui actor tragic în sensul nietzschean al termenului, dar și a unui revoluționar ratat. Cu toate acestea, și-a modernizat țara și a fascinat Europa înainte de a se prăbuși în tumultul și ostilitățile unui război civil care a urmat celui de-Al Doilea Război Mondial.

Maurizio Serra relatează acest destin sinuos și pasionant pe baza unei documentații impecabile, într-un stil fluid care l-a impus ca autor talentat al magistralelor biografii dedicate lui Malaparte, Italo Svevo și d'Annunzio. O carte remarcabilă, menită să arunce o lumină nouă asupra unui personaj controversat al istoriei.

ISBN 978-606-40-1832-8